225.

481346

SZEGEDI FŐREÁLTANODAI
OLVASÓ-KÖR

A

RÓMAI BIRODALOM

HANYATLÁSÁNAK ÉS BUKÁSÁNAK

TÖRTÉNETE.

IRTA

GIBBON EDVÁRD,

F. 88.

AZ ANGOL EREDETIBŐL

ÁTDOLGOZTA

HEGYESSY KÁLMÁN.

Szegedi
Kossuth M. Gimnázium
Tanári Könyvtára
Leltári szám:
1955.

I. KÖTET.

PEST, 1868.

RÁTH MÓR.

931 Kr
G45
Cc 47201
Szeg
Radnóti
Tanú
Leltári szám:
4548/1
1967.
481346
II. Rákóczi Ferenc Könyvtár
DV 78

PEST, 1868.

Nyomatott Kocsi Sándor által (Érkövy, Galgóczy és Kocsi nyomdájában).
Haltér és aldunasor sarkán 9. sz.

Gibbon Edvárd élete.

Ámbár egy körülmény sem lehet egészen érdektelen, mely valamely kitünő egyéniség történetével van összefüggésben: mind a mellett hasznosság szempontjából meg kell engednünk, hogy csupán a kiemelkedett vonások érdemesek leginkább a megemlékezésre. Az életiró jelen esetben el van látva a legkifogástalanabb anyagokkal, és alig van egyéb tennivalója, mint gondosan és pontosan részletezni azt, a mi már bőségesen le van irva.

Gibbon, a mint saját emlékiratában előadja, Putneyben született Surry megyében 1737. april 27-kén. Nagyatyja Edvárd, kezdetben adóbiztos, később pedig a dél tengeri társulatnál igazgató volt. Ez utolsó állásában azon szerencsétlenség érte, hogy elvesztette javainak nagy- s hirnevének is jelentékeny részét, noha unokája őt az e társulat által felhozott súlyos vádak ellenében igazolni igyekezett. Ügyessége s hitele által sikerült neki vagyonát visszaszerezni, de fiának, (kinek neve szintén Edvárd volt) mivel házassági összeköttetését nem helyeselte, vagyonának csak csekély részét hagyta. Edvárd két izben volt parliamenti tag, és Sir Robert Walpole-al szemben határozott ellenzéket képezett. Porten Judithot, egy tiszteletreméltó londoni kereskedő leányát vette nőül, ezzel hat fiut s egy leányt nemzett, kik mind korán haltak el, kivéve életrajzunk hősét. Rendkivül gyenge testalkata kétségessé tette életbenmaradását, és hogy a családban az ősi Edvárd név fenmaradjon, atyja minden következő fiúnál megújitotta azt. Hálásan emlékezik meg

szerzőnk nagynénjéről Porten Katalinról gyengéd gondoskodása miatt, melylyel gyámoltalan ifjusága iránt viseltetett.'

Irni s olvasni otthon tanult, s hét éves korában Kirkby János gondjaira bizatott, ki tizennyolcz hónapig teljesitette a házi nevelő kötelmeit; tőle tanulta szerzőnk az angol s latin nyelvek alapvonalait, de a szerencsétlen ember egy alkalommal elfeledte imádság közben György király nevét megemliteni, miért az öreg Gibbon — merő buzgalomból — elbocsátotta őt. Ezután Edvárdot a Themse melléki Kingstonba küldötték, hol gyakori betegség szakitotta meg tanulmányait; két évre rá anyja meghalt, s ismét haza vitték, hol nagynénje ugyanazon gonddal művelte elméjét, melylyel őt előbb testi gyengeségében ápolta. „Búskomoly örömet okoz nekem" — mondja szerzőnk — „e kitűnő nő iránti elismerésem ismétlése, ki igazi anyja volt elmémnek, valamint egészségemnek.... Szives tanitásainak tulajdonitom az olvasás iránti korai s legyőzhetlen szeretetemet, melyet India minden kincseért sem adnék. Mielőtt a kingstoni iskolát elhagyám, jól megismerkedtem Pope Homerjával, és az arab éjek regéivel, mely könyveket az emberi szokások és különös csodák megindító rajza mindig vonzóvá teend. Pope Homerjáról Dryden Virgiliusára könnyű volt az átmenet, de az ájtatos Aeneas nem igen ragadta meg képzelődésemet, s nekem több örömet szereztek Ovidius metamorphosisai, különösen Phaëton bukása, s Ajax és Ulysses beszédei. Nagyatyám menekülése csinos könyvtárának ajtait nyitotta meg előttem, s én átforgattam az angol költészet, rege, történelem s útleirások lapjait."

Anyja halála után nemsokára egy más fontos esemény érte családját: nagyatyja megbukott, s rögtön elrejtőzött, mig leánya — szerzőnk érdemes nagynénje, ki a negyvenedik évet meghaladta, — inségre jutott. De emelkedettebb szelleme nem engedte, hogy rokonainak bőkezüségétől függő életet éljen, és kosztos házat nyitott a westminsteri tanulók számára. Edvárd

elkisérvén őt, az iskolába fölvétetett, de ismét áldozata lett gyenge testalkatásának, minél fogva Porten kisasszony az orvosok tanácsára a bathi fürdőkbe kisérte őt. „Azt hitték“ — mondja ő, — „hogy egész életemre tanulatlan nyomorék maradok, de a mint a tizenhatodik év felé közeledtem, a természet előnyömre fejtette ki titokszerü erejét: alkatom megerősbült, s gyengeségem elenyészett. Váratlan üdülésem ismét reményt nyujtván neveltetésem sikeréhez, Esherbe vittek Surry megyében, tiszteletes Philip Ferencz házába, de ez többre becsülte London örömeit, mint tanitványai oktatását.“ E mulasztás és elhanyagolás miatt atyja Oxfordba vitte őt, s itteni tartózkodásáról jeles történetirónk többek közt a következő érdekes adatokat közli:

„Csapongó vágyaim fokonkint a történelmi tér felé irányultak, a mint az „Egyetemes történelem“ kötetei időszakonkint megjelentek. E páratlan mű, és Hearne „Ductus Historicus“ czímű értekezése a görög és római történészek közé vezetett. Mindazt, a mit feltalálhattam, mohón fölemésztettem, Littlebury csonka Herodotusától és Spelman értékes Xenophonjától kezdve, egész Gordonnak pompás Tacitusáig, és az utolsó század kezdetének töredékes Procopiusáig. Ennyi sok ismeretnek olcsó megszerzése megerősitett a nyelvek tanulása iránti idegenkedésemben. A régi világból átléptem az ujba; a sok nyers göröngy között ugyanannyi novellát emésztettem meg, s ugyanazon mohó étvágygyal nyeltem el India és China, Mexicó és Peru leirásait.“

„Első bevezettetésem a történelembe, mely ez időtől fogva életemnek oly sok évét igénybe vette, egy véletlennek tulajdonitandó. 1751. év nyarán elkisértem atyámat Wiltshirbe Hoare ur látogatására; de kevesebb örömöt szerzett nekem a vidék szépsége, mint a könyvtárban egy közönséges könyvnek fölfedezése. Echard római történelmének folytatása volt, mely valóban több ügyességgel s izléssel vala kidolgozva, mint annak

első része. Constantin utódjainak uralkodása egészen uj volt előttem, s épen a góthoknak a Dunán történt átkelése fölött tünődtem, midőn a déli harang kedvetlenül vont el szellemi táplálkozásomtól. E futó tekintet inkább felizgatta, mint lecsillapitotta kiváncsiságomat, és a mint Bathba visszaérkezém, azonnal megszereztem magamnak Howel világtörténetének második s harmadik kötetét, mely a byzanti korszakot terjedelmesebben tárgyalta. Mahomed és saracénjei csakhamar lelánczolták figyelmemet, s bizonyos itészeti ösztön az eredeti forrásokhoz vezérelt. A minden tekintetben eredeti Ockley Simon először nyitotta fel szemeimet, s egyik könyv a másikhoz vezetett, mig végre a keleti történelem egész körét átbolyongtam. Már tizenhat éves korom előtt kimeritettem mindent, a mi angol nyelven az arabok, persák, tatárok s törökökről megtanulható volt; ugyanazon buzgalommal kutattam a franczia d'Herbelotot, és Pococknak barbár latin Abulfaragiusát. Ily czéltalan kapkodó olvasás nem tanithatott meg engem a gondolkodás, irás és munkára, s csupán azt értem el általa, hogy az áthatolhatlan zür között az idő s helyi viszonyokat illetőleg tájékozva valék. Cellarius és Wells térképei a régi földirat képét vésték lelkembe; Stranchiustól a chronologia elemeit tanultam; Helvicus és Anderson táblái, Uscher és Prideaux évkönyvei megkülönböztették az események összefüggését, s tiszta, letörölhetlen sorrendbe vésték a nevek és adatok tömegét. De az első korok tárgyalásánál átléptem a szerénység és szokás határait..... Oxfordba értem oly halmaz tanultsággal, mely zavarba hozott volna bármely tudort, s oly csonka tudatlansággal, melyet egy iskolás gyermek szégyelt volna. Az oxfordi egyetem iránt semmi kötelezettséget sem érzek, és valamint az örömmel lemond arról, hogy fiának ismerjen, ugy én sem ismerem őt el anyámnak."

Gibbon tizennégy hónapig maradt a Magdolna Collegiumban Oxfordban, és ezen időszakot reá nézve a leghaszontala-

nabbnak állitja. A Pünkösd és sz. Mihály közti hosszú szünidő alkalmul szolgált neki arra, hogy atyja házát meglátogassa. Mig itt az irodalom iránti vonzalma föléledt, elhatározta, hogy tehetségét egy könyvirására forditja. Czime volt: „Sesostris kora," melyet ő a tizedik századba helyez a kereszténység előtt. De később, midőn e munkáját ujra átnézte, oly kevéssé volt vele megelégedve, hogy tűzbe dobta.

A szünnapok után ismét Oxfordba tért vissza, s noha volt tanára Waldegrave tudor máshová helyeztetett át: ugyanazon fegyelmetlenség uralkodott az egyetemen mint azelőtt, annyira, hogy ő a tél folytán meglátogatta Bath-ot, négy kirándulást tett Londonba „a nélkül, hogy a megintés hangját hallotta, vagy az ellenőrzés kezét érezte volna." Kutatások és kétes kérdések iránti hajlamánál fogva figyelemmel olvasta a katholikus theologiai munkákat, és különösen Bossuet két müve ezen hitre való áttérését eszközölte. Atyját egy gondosan kidolgozott levélben értesitette e fontos eseményről, ki felette meg volt lepetve e rögtöni s rendkivüli lépés miatt; a collegium ajtai pedig örökre bezárultak a hittagadó előtt.

Nehogy ezen uj hite keblében túlgyökerezzék, atyja érett megfontolás után Lausanneba küldötte Sveicba, Pavilliard kálvin hitü lelkész felügyelete alá. Itteni kedélyállapotát következőleg irja le:

„Első bajom a nyelv nem tudásából származott, több hétig nem csak a társalgás örömétől voltam megfosztva, de az életben előforduló közönséges tárgyakat sem tudtam megnevezni. Mint született angolt minden tárgy, minden szokás sértett, de lakásom s a szolgálat is visszataszitó volt. Magdolna-Collegiumi szép lakásomat most egy keskeny és sötét utczában egy roszul butorozott kis szobával cseréltem föl, melyben a tél közeledtével a barátságos kandallótüz helyett egy kályha lassú láthatlan heve melegitett. A férfias állásból ismét iskolás gyermeki függésbe alacsonyittattam le, Pavilliard ur kezelte pénzemet, mely nagyon

kis összegre szoríttatott. Messze el voltam választva hazámtól, s összeköttetésem katholikus barátaimmal kettészakadt. Később bámulattal emlékeztem vissza, hogy a katholikus papság soha se kisérlette meg, se levél se küldöttek által odahatni, hogy az eretnekek kezéből kiszabaduljak. Igy léptem be Lausanneba, közel öt évet töltöttem örömmel s haszonnal e helyen, melyet később kényszer nélkül újra meglátogattam, és a melyet végre éltem hanyatlásakor legkedvesebb menhelyemül választottam ki. De az ifjukornak különös boldogsága, hogy a legkedvetlenebb tárgyak s események ritkán tesznek reá mély s állandó benyomást: elfeledi a multat, élvezi a jelent, s előlegezi a jövőt."

Pavilliard szives bánásmódja kiengesztelte Gibbont, ki elismeri „hogy megtérésének érdeme nagyrészben őt illeti; de meg kell jegyeznem, — mondá, hogy az főleg saját magán észleléseim eredménye. A római vallás különféle hitágazatai álomként enyésztek el, és teljes meggyőződésemből 1754. karácsony napján a lausannei templomban vettem fel először az Urvacsorát."

Most Gibbon fáradhatlan buzgósággal feküdt a tudománynak, s a legnagyobb gonddal olvasta s vizsgálta a latin classicusok egész sorát; némi ismeretet szerzett a görög irodalomban; nagy figyelmet forditott Grotius, Puffendorf, Crousaz, Montesquieu s Pascal müveire, és levelezést kezdett Breitinger, Crevier és Gesnerrel. Miután Lausanneban három nyarat töltött, egész Sveicot beutazta. Ez idő tájban Curchod kisasszony bájai mély benyomást tettek rá. Ez ismeretségét következőleg irja le:

„Attól tartok,nevetséges leszek, s azért habozva közeledem ifju szerelmem gyengéd tárgyához. E szó alatt nem értem azon finom figyelmet, azon remény és czél nélküli udvariasságot, mely a lovagiasság szellemében gyökeredzik. Én e szenvedély alatt a vágy, barátság és gyengédség egyesülését értem, mely egyetlen egy nőért lángol, őt egész neme föló helyezi, s az ő birhatá-

sát, mint lényünk legfőbb, vagy egyedüli boldogságát keresi. Nincs okom pirulni választásom tárgya fölött; s bár szerelmem nem vezetett czélhoz, mégis felette büszke vagyok, hogy ily tiszta s magasztos érzelemre valaha képes valék. Curchod kisasszony személyes bájait magas és szép szelleme tette vonzókká. Vagyona csekély, de családja tekintélyes volt..... Crassy s Lausanneban a boldogság álmának éltem, de midőn Angliába visszatértem, csakhamar tapasztalám, hogy atyám mitsem akar hallani ez idegen szövetségről. — Kinos gyötrelem után meghajoltam a sors akarata előtt; mint szerető sohajtottam, s mint fiu engedelmeskedtem. Sebemet észrevétlenül meggyógyította az idő, távollét és az uj élet szokása. A crassyi lelkész nemsokára meghalt, és leánya Genfbe vonult vissza, hol leánynöveléssel tartotta fenn magát és édes anyját. Egy gazdag párisi bankár s genfi polgár volt szerencsés e megbecsülhetlen kincset fölfedezni s birni. Férjének szelleme fölemelkedett Európa legkitünőbb állására, s nejében valamint a jólét, ugy a kegyvesztés minden viszonyai közt hű baráti kebelre talált. — Curchod kisasszony férje Necker ur, ki Franciaországnak ministere s tán törvényhozója."

Gibbon csaknem öt évig volt távol hazájától, midőn atyja, a protestans egyházba visszatéréséről, előmeneteléről a tudományokban s jó magaviseletéről értesülvén, szives volt hazajövetelét óhajtani. 1758. april 11-kén hagyta el Lausannet, s atyja ugy fogadta őt, mint férfi és barát. Távolléte alatt atyja másodszor is megnősült, s a fiú hajlandó volt kedvetlenül fogadni e változást, de ugy látszik, hogy mostoha anyja szeretetreméltó s kitünő nő volt, és méltán nyerte el s tartotta meg állandó tiszteletét.

Azon két év alatt mig Angliában időzött, kilencz hónapig volt Londonban, a többi időt falun töltötte. Londonról ezt irja:

„A főváros sok mulatságot nyujt, mik mindenki előtt nyitva állanak .... Én gyakorta látogattam a színházakat a

szinpad felette kedvező korszakában, midőn a kitünő szinészek csillagzatát — a szomorú és vigjátékban — Garrick déli fénye elhomályositotta, itéletének érettsége s kivitelének ereje által. A városi élet örömei minden embert kielégithetnek, ki nem kiméli egészségét, pénzét s nem nagyon válogat a társaságban. A példa ragálya néha engem is magával sodort; de a jobb szokások, miket Lausanneban sajátitottam el, finomabb és szellemibb társaság keresésére inditottak, s ha ez nem sikerült oly könnyen mint óhajtottam volna, a sikertelenség helyzetem s jellememnek tulajdonitandó. Ha szüleim rangja s vagyona megengedte volna állandó letelepedésöket Londonban, saját házuk vezetendett be engem a finom társaságokba, de atyámnak tizenkét évi visszavonulása kitörölte öt a nagyok emlékezetéből, kikkel ismerős volt. Én magam idegen valék a nagy s ismeretlen városban, és belépésem az életbe néhány családra szoritkozott, miket más viszonyok közt nem választottam volna magamnak . . .

„Nem valék a mesterség vagy természet által a bizalom s ajánlat azon szerencsés adományaival felruházva, mik minden kaput, s minden keblet feltárnak; s mig a kocsik az utczán robogtak, én sok magános éjszakát töltöttem lakásomon könyveim között“. . . Gibbon többre becsülte atyja házának nyugalmát, s idejének nagy részét Buritonban töltötte.

1761. év tavaszán mint szerző bátorkodott föllépni. „Kisérlet az irodalom tanulmánya fölött“ czimü kis könyvet bocsátván közre franczia nyelven, melyet Lausanneban kezdett, s otthon fejezett be. A mily hizelgő elismeréssel fogadtatott e mü Franciaországban, oly hidegen vették honfiai.

Midőn a „Kisérlet“-et közzétette, az élet egy uj nemébe lőn bevezetve. Azon évben Hampshirben egy honvéd-ezredet állitottak fel, és őt kapitánynyá választották. „E békés szolgálatban — mondja ő — megtanultam a taktika nyelvét s tudományát, mely uj tért nyitott nekem a tanulmányra s észlelésre. Szorgalommal olvastam s elmélkedtem Quintus Icilius „Me-

moires militaires" czimü könyve fölött. A mostani csapatok fegyelme s mozdulatai tisztább ismeretet adtak nekem a phalanxok és legiókról, s a hampshiri granátosok kapitánya nem kis hasznára volt a római birodalom történészének".

1762—3-ban a béke helyreállittatván, az emlitett ezred is feloszlott, s Gibbon ismét a tudománynak szentelte magát. A mathematikai tudományok s a görög nyelv között ez utóbbinak adott elsőséget, mert ifju kora óta mint történész törekedett szerepelni.

Európa beutazását régtől fogva úgy tekintették, mint az angol gentleman teljes nevelésének lényeges kellékét; Gibbon tehát előadta most ebbeli szándékát, s megnyerte atyja beleegyezését. Több ajánló-levelet kapott, noha „Kisérlete" méltó igényt szerzett neki a franczia nép hálájára. Párisba érkezvén benső ismeretségbe lépett Diderot, D'Alembert, Barthelemy, Arnand, Raynal, Helvetius és sok más kitünő egyéniséggel. „Páris" — irja ő — „a legtöbb tekintetben tökéletesen megfelelt várakozásomnak. Igen sok jó ismerősöm van, és számuk naponkint szaporodik, mert mi sem oly könnyü itt, mint ismeretségeket kötni. A helyett, hogy azok hiánya miatt panaszkodnám, már arról kezdek gondolkodni, hogy közöttük válogassak . . . Páris kétféle emberekből áll, kik alig érintkeznek egymással. Az egyik rész, főleg az irodalmi férfiakkal érintkezik, ezek többnyire otthon ebédelnek, barátaikat szivesen látják s az estét körülbelül kilencz óráig együtt töltik kellemes és szellemdús társalgással. A többiek a divat emberei, számos csoportban esteliznek és mindig játszanak: esteli előtt ép úgy, mint esteli után. Könnyen elgondolhatja ön, hogy melyik osztályhoz tartozom. Valóban, asszonyom, bármit tetszik is mondanunk a franczia ledérségről, én biztositom önt, hogy azon két hét alatt, melyet eddigelé Párisban töltöttem, több megemlékezésre méltó társalgást hallottam, és több müvelt embert találtam a divat népe közt, mint két-három télen át Londonban" . . .

Miután Párisban tizennégy hetet töltött, ismét Lausanneba ment, hol a jó Pavilliard örömkönyeket hullatott, midőn növendékét átkarolta. Csaknem tizenegy hónapig maradt ott, mialatt megismerkedett Holroyd urral, a későbbi lord Sheffielddel, kiről igen szivélyesen szól.

1764. év april havában, Róma földiratának s érmészetének tanulmányozása után Olaszországba utazott. „Mérsékletem" — mondja ő — „nem igen hajló a lelkesedésre, s nem érzett lelkesedést szenvelegni, mindig hitvány dolognak tartottam; de most huszonöt évi távolság után sem tudom elfeledni, sem kifejezni azon erős felindulást, mely keblemet feszitette, midőn az örök városhoz közeledtem s abba beléptem. Egy álmatlan éj után magasztos léptekkel jártam be a forum romjait; minden nevezetes pont: hol Romulus állott, hol Cicero beszélt és Caesar elesett, egyszerre szemem elé tárult, és az elragadtatás számos napját élveztem, mig hideg s részletes vizsgálatba bocsátkozhattam." Más helyütt megjegyzi: „Rómában történt 1764. október 15-kén, hogy midőn a Capitolium romjai közt elmélkedém, s a mezitlábas barátok Jupiter templomában a vecsernyét énekelték, először villant fel agyamban azon eszme, hogy Róma hanyatlását és bukását megirjam." Mielőtt Gibbon hazájába tért, még Nápolyban töltött hat hetet. A következő öt év kevés örömet nyujtott neki; minden tavaszszal Southamptonba ment, s egy hónapot a katonai hadgyakorlatban töltött. E közben barátjával Deyverdunnal megegyeztek, hogy Sveic forradalmát megirják; az első kötet csakhamar meg is jelent, de kedvezőtlenül fogadtatott, s igy abban hagyták. Ez után napló alakban megkezdték a „Memoires literaires de la grand Bretagne" czimü könyvet, melyből két kötet jelent meg, de barátjának közbejött áthelyeztetése miatt ez is abban maradt.

1770. év november havában atyja meghalt; őszintén sajnálta elvesztését, bár ezáltal eltávolittatott azon kellemetlen helyzet, mely őt oly nagyon zavarta. Nagy s független vagyon-

nak lett birtokosa, és most látta elérkezettnek azon kedvező időt, a midőn megkezdheti a nagy munkát, mely oly soká foglalkodtatá fejét és érdekelte szivét, s a melyre terjedelmes előkészületei által teljesen kiképezte magát. „A classicusok“ — mondja ő — „egész Tacitusig, az ifjabb Plinius és Juvenális régi s meghitt társaim. Észrevétlenül belemerültem az Augustusi történelem tengerébe, és tollal kezemben mindig végigvizsgáltam a görög s latin eredeti forrásokat: Dion Cassiustól egész Ammianus Marcellinusig, Traján uralkodásától egész a nyugati császárok utolsó korszakáig. Az érmek s föliratok segédlő sugarait, a földiratot s időtant igénybe vettem, és használtam Tillmont utánozhatlan pontossággal összeállitott gyüjteményét. A középkor sötétségein keresztül utat törtem magamnak a tanult Muratori itáliai évkönyveivel s régiségeivel, és szorgalmasan összehasonlitottam azokat Sigonius és Maffei, Baronius és Pagi párhuzamos soraival, mig végre Róma XIV. századbeli romjaihoz értem, nem is sejtve, hogy ezen végső fejezet legalább husz évi munkát vesz igénybe. A könyvek közt, miket kutattam, hálásan kell megemlékeznem Theodosius Codexéről Godefroy János értelmezésével ... Azt hivém s most is azt hiszem, hogy a szent hit terjedése s az egyház diadala elválaszthatlan kapcsolatban van a római birodalom hanyatlása s bukásával, s azért e forradalom okait s eredményeit átgondolva, szembe állitottam a keresztények elbeszélését s védiratait azon fénysugarakkal, melyeket az uj hitre a pogányok őszintesége vagy gyülölete vetett. A zsidó és pogány bizonyságok, miket Lardner tudor összeállitott, vezéreim voltak az eredeti források kutatásában, a melyeket nem mellőztem.“

Gibbon egy barátja fáradozása folytán helyet nyert a parliamentben, de ez nem akadályozta történelme folytatásában. 1776. februárban megjelent az első kötet, és oly kedvezőleg fogadtatott, hogy az első kiadás néhány nap alatt elkelt, és a második s harmadik se felelt meg a szükségletnek. Az általános

helyeslésnél még erőteljesebb s állandóbb elégtételt nyujtottak neki a legkitünőbb kortársak hizelgő nyilatkozatai. Hume igy irt hozzá: „A mily vágygygal s nyugtalansággal rohantam végig ön történelmén, önkénytelenül is ép oly nyugtalansággal sietek önnek köszönetet mondani a kellemes ajándokért, s megelégedésemet nyilvánitani a tanulságért, melyet az nekem nyujtott. Tekintve akár irálya méltóságát, akár tárgya mélységét, akár tudománya terjedelmét: a mü egyaránt megérdemli a nagyrabecsülést; s meg kell vallanom, ha nem leendett szerencsém önt előbb már személyesen ismerni, ennyi tökély egy angol kortársunkban némileg meglepett volna. Ön tán mosolyog szavaim fölött, de a mennyiben nekem úgy tetszett, hogy földieink képtelen pártoskodásokba merülve, véglegesen elhanyagolták a finom müveltséget, nem reméltem többé tőlök értékes müvet. Jól tudom, miszerint örömére szolgál önnek, hogy minden müvelt ember osztozik műve bámulásában s azon aggodalmas vágyban, hogy azt folytassa.“

Nem kevesebb elismeréssel nyilatkozott Robertson tudor, valamint Ferguson is.

A mint várható volt, a Gibbon által táplált s most nyiltan hirdetett kétkedő tanok, aggodalmat s rosszalást keltettek azokban, kik a keresztény vallást, tanainak hasonlithatlan kitünőségeért s a jövő lét iránti kedvező kilátásaiért felkarolták. Legédesebb reményök ezen isteni rendszerrel vala összekötve, s ezért lehetetlen volt közönyösséget mutatniok, midőn azon alap melyen e remények nyugodtak, oly hatalmas ellen által támadtatott meg. Ezen vita s ellenfelei iránti nézeteit saját szavaival adjuk vissza.

„Ha hittem volna, hogy az angol olvasók nagyobb része annyira szerelmes még a kereszténység nevébe s árnyékába is, ha előre láttam volna, hogy az ájtatos, a félénk, az okos annyira érzékeny, vagy oly érzékenységet szenveleg: tán meggyengitettem volna azon két gyülölt fejezetet, mely sok ellent

szerezhet, s kevés barátot engesztel ki. De a nyil ki van lőve, hangzott a riadó, és én legalább annak örülhettem, hogy ha bár papjaink szava hangos volt és keserü, kezök meg volt fosztva az üldözés hatalmától. En ama bölcs elhatározáshoz ragaszkodtam, hogy a közönség nyiltságára bizzam magamat s irataimat, mignem az oxfordi Davies hetykén megtámadta nem a történész hitét, hanem hűségét. Igazolásom, mely kevésbbé volt a harag, mint a megvetés kifejezése, egy pillanatig mulattatta a szorgos és tunya fővárost; és ugy látszik, hogy a világiak, sőt a papok legészszerübb része is meggyőződött ártatlanságomról és pontosságomról."

Egy uj foglalkozás vette most igénybe Gibbon figyelmét. A korlátnok s államtitkár megkeresésére, a háboru megkezdése előtt védelmezte Nagy-Britannia magatartását egy franczia nyilatkozvány ellen.

Az igazoló emlékiratot megtapsolták, és szolgálatának jutalmául kereskedelmi s ültetvényi biztosnak nevezték ki 7—8000 forint fizetéssel. Azonban hivatalos dolgai nem sok idejét vévén igénybe, számos hetet tölthetett nyugalomban.

Ez időtájban adta ki történelmének második s harmadik kötetét, melyek csakhamar utolérték az első által aratott sikert. Nemsokára összeült az uj parliament, s ő Lymingtonban Hampshire megyében megválasztatott képviselőnek, de a kormány változván, a kereskedelmi hivatal megszüntettetett, s ő elvesztette a jövedelmező állomást, melyet három évig élvezett. E változás megfosztotta őt költekezésének egy részétől, melyhez szokva volt, s ismét Lausanneba vonult vissza, hová 1783. év september havában érkezett.

Itt nagy örömmel és szivélyesen fogadták, s a rendesebb és kényelmesebb megtelepedésben feltalálta a megelégedés jótéteményeit.

„Barátaim" — mondja ő — „attól tartottak, hogy nem leszek képes egy svajczi városban, az Alpok tövénél megma-

radni, miután oly sokáig társalogtam a világ első városainak legkitünőbb embereivel. Ily fényes összeköttetések vonzó erővel birhatnak a kiváncsiakra nézve, s kielégithetik a hiukat; de én sokkal szerényebb, vagy sokkal büszkébb vagyok, semhogy saját értékemet társaim értéke szerint becsüljem meg, — és bármily hirnévvel birjon is a szellem, a tapasztalás megmutatta nekem, hogy a müveltség s jó érzelem olcsóbb képességei az életben sokkal hasznosabbak. Sokan a társalgást szinháznak vagy iskolának tekintik; de én miután a reggelt tudományos foglalkozással töltöttem, pihentetni akarom elmémet, és távol vagyok attól, hogy a thea s vacsora közti időben a kártya-játék ártatlan mulatságát megvessem."

A következő évben meglátogatta őt Necker és neje, Henrik porosz herczeg és Fox minister.

Egy év elmult, mielőtt letelepedése helyén tökéletesen berendezkedett, s nem folyt le egészen négy év, midőn nagy munkáját befejezte, melyről azt mondja, hogy 1787. junius 27-ikén éjjel 11—12 óra közt szép holdvilágnál irta az utolsó sort kerti házában, és kéziratának egy sorát sem látta emberi szem, kivéve a szerzőét és a szedőét, ennélfogva a hibák, valamint az érdem kizárólag sajátja.

A három utolsó kötet kiadásának könnyitése tekintetéből ismét meglátogatta Londont, és Sheffield lord barátjánál lakott. 1788. évi május 8-án, pár nappal a szerző ötvenegyedik születésnapja után — bocsáttatván közre a munka hátra levő része, ez eseményt egy kedélyes irodalmi ebéddel ünnepelték meg a kiadó Cadell ur házában. A nap folyama alatt Haylay dicsverseket szavalt Gibbon tiszteletére, melyek fölött, mint maga mondja, „csaknem pirult."

Munkájának franczia, olasz és német forditásai különböző sikerrel jelentek meg, s a helyett, hogy azokat Gibbon pártolta volna, kijelentette, hogy szivesebben elnyomná e tökéletlen másolatokat, melyek megsértik jellemét, mig nevét terjesztik. Ro-

bertson és Smith Ádám tudorok levelei mutatják, hogy mily nagyra becsülték a római birodalom hanyatlásának és bukásának történelmét. Az első a többi közt igy irt:

„Mielőtt ön megkezdte volna történészi pályáját, én büszkélkedni szoktam, hogy én vagyok e kornak legalább legszorgalmasabb történésze; de ime most! még ezen dicsőséget sem igényelhetem többé, s azt kell mondanom, a mit Plinius mondott nagybátyjának: „Si comparer, illi sum desidiosissimus“ ... Igen hizelgő rám nézve, hogy ön oly sokszor emlité nevemet. Laetus sum laudari a te laudato viro. Nagy megelégedésemre szolgál, hogy korom azon két történésze különböztetett meg, kiknek kedvező itéletét megnyerni legnagyobb vágyam volt.“

Még hizelgőbb Smith Ádám összevont dicsérete.

„Ezerszer bocsánatot kell kérnem, hogy önnek már sokkal előbb nem nyilvánitottam forró köszönetemet az ajándokért, melyet nekem történelme három utolsó kötetében küldött. Nem tudom örömömet eléggé kifejezni a fölött, hogy a müvelt világ egyetemes elismerése önt helyezi a jelenlegi összes európai tudományos irodalom élére.“

Ezután ujra elhagyta Londont, és Lausanneba tért vissza; de élveit megkeseritette Deyverdun barátjának halála, melyről azt mondja: „Az ész szava üdvözölné megszabadulását, de a baráti sziv érzelmeit egyedül az idő fojthatá el: szeretetreméltó jelleme még mindig él emlékezetemben, minden tért, minden sétát közös nyomaink véstek be; s mégis pirulnom kellene bölcsészetem fölött, ha barátom halálát nem előzte volna meg s nem követte volna hosszú, tanulmányteljes idő.“

Ez időtájban a franczia forradalom sok menekülőt arra késztetett, hogy Lausanne közelében keressen békés menedéket, s a felizgatott politikai viszonyok nem engedték, hogy valamely nagyobb irodalmi vállalatba bocsátkozzék: ennélfogva

481346

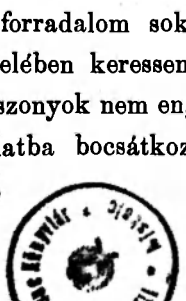

saját emlékiratait irta meg, miket aztán Sheffield lord bocsátott közre.

A franczia király kivégeztetése s a háború, melybe Anglia keveredett, nem tették Svajczot többé ohajtandó lakhelylyé, ezért 1793. évi májusban Gibbont ismét Londonban találjuk, hol Sheffield lordnál lakott. Október havában meglátogatta atyja özvegyét Bathban és visszatérése után fölfedezte Sheffield lord barátja előtt egészsége hanyatlásának titkos okát. Ugy látszik vizkórban szenvedett, mely bélszakadás következtében fejlődött ki még 1761-ben. A veszély oly szemlátomást növekedett, hogy kétszer kellett magát csapolásnak alávetnie, de ez nem vezetett állandó jó eredményre. Egészsége nemsokára tökéletes hanyatlásnak indult, s néhány napi súlyos betegség után 1794. január 16. déli 12 órakor arra kérte kedvencz inasát, hogy maradjon mellette. Ezek voltak utolsó érthető szavai, egy negyed óra mulva megszünt élni. Végső pillanatáig nem hagyta el eszmélete, s inasa azt mondja, hogy Gibbon soha legkisebb jelét sem adta annak, hogy halála közeledését érezné. Földi maradványai Sussexben temettettek el Sheffield lord családi sirboltjába. Barátságos magatartása bizalmat s tiszteletet gerjesztett maga körül, de noha széles ismeretsége volt, csak keveset ismert barátjának, kik iránt minden viszonyok között a legbuzgóbb ragaszkodással viseltetett. Társalgása kellemes s tanulságos volt; de szelleme fennsőbbségének éreztetésétől gondosan óvakodott. Mint szónok nem tünt fel, mert nincs emlitve róla, hogy a parliamentben valaha beszédet tartott volna.

Áttérésének elbeszélése egyik vallásból a másikba kevés hitelt érdemel; változékonysága fölfedezte meggyőződésének gyengeségét, és későbbi magatartása bebizonyitotta, hogy mindkettőnek egyenlő ellensége volt.

Gibbon mint történész kétségtelenül első sorban áll; és általában el van ismerve, hogy e nemben — tekintve kutatásainak mélységét s értesültségének pontosságát, — minden egyéb

művet fölülhalad, és e tekintetben örökké megbecsülhetlen olvasmány lesz, mely minden korra s államra alkalmazható, s mely élvezetet és tanulságot nyújt az államférfiúnak, bölcsésznek és tanulónak egyaránt.

Az előrebocsátottak után kevés mondanivalónk van; de nehogy mi is azzal vádoltassunk, miszerint az átdolgozás által megsértettük a nagyhírű történész jellemét: kénytelenek vagyunk igazolásul némelyeket elmondani:

Minél mélyebben hatoltunk a hanyatlás és bukás történelmének tanulmányozásába: annál inkább meggyőződtünk, hogy Gibbon, ki egész életét e munkának szentelte, a világirodalmat merítette ki, hogy teljes képét adja a világtörténet ama legnagyobb tényének, mely az emberiségre oly nagy befolyást gyakorolt, azt minden intézményében — a múlttal szakitva — tökéletesen átalakitotta, és a mely következményeiben a jelen s a beláthatlan jövő korra kihat. A feladat nagysága s méltósága minden tekintetben méltó volt arra, hogy minél alaposabban deritessenek fel a körülmények, melyek az emberiség megváltására irányzott isteni kinyilatkoztatás tanát megelőzték s eredményezték; kifejtessenek az okok, melyek azt előidézték; és a szükségképi következmények, melyek az emberiség irányát, erkölcseit s nézetét alapjában megváltoztatták.

Óriási volt a feladat, de egyszersmind a legnemesebb, mely a történésznek jutott; különösen, ha azt oly kiterjedt alapos ismeretek mellett, fáradhatlan szorgalom által lelkesítve, s az emberi természettel összekötött részhajlás gyengeségén a lehetőségig fölülemelkedve sikerül megoldani. És a lánglelkü, s az emberiség jogaiért küzdő szerzőnek e művéről valóban elmondhatjuk mindezt.

De bármily tanulságosak is — minden különbség nélkül— e mély kutatások, melyek az emberiség elévülhetlen jogainak forrásából merítve, földerítik az okokat, melyek a közerkölcsi-

ség romlását, s igy az általános müvelődés hanyatlását előidézték: hogy a múltak tapasztalatain okúlva, tanulságot merítsen magának az emberiség a jövőre; mind a mellett a túlságos hosszú bizonyitékok, a gyakori ismétlések, s oly tartományoknak és népeknek terjedelmes ismertetése, melyek sem a jelen korra, sem általában az emberiség művelődésére semmi befolyással nem voltak, elannyira, hogy a történelem által fentartott neveiken kivül semmi nevezetes emléket maguk után nem hagytak, — még a tisztán tudományos emberekre nézve is, legalább is fárasztó. Ezeket illetőleg tehát összevonásokat véltem magamnak megengedhetni annál inkább, mert e nélkül a főczél — két nehézség, a nagy terjedelem s drágaság miatt — épen nem lett volna elérhető, és közönségünk, még most meg lett volna fosztva e mű elvezésétől, melynek legfőbb czélja: az ismeretterjesztés.

E kétségbevonhatlan tényállás mellett annak, ki e szellemi kincset nemzeti irodalmunkba sikerrel átültetni kivánja, kettős feladata van. Először oly művet hozni létre, mely kevesebb szóval híven visszatükrözze az eredeti mű szellemét, mely ugyanazon eszméket s érzelmeket fejezze ki, mint az eredeti, mely az eseményeken, s az ezek alapján fejlődő észleleteken, az eszmemenet ugyanazon lánczolatában haladjon végig, mint az eredeti; nehogy az apa az idegen öltönyben kénytelen legyen önfiát megtagadni. Másodszor: hiven s a lehetőségig ugyanazon szavakkal kifejezni azt, mit az alkotó valósággal mondani akart.

És én nyugodt lélekkel, sőt biztossággal állithatom, hogy a feladat első részét illetőleg nem követtem ama kőfaragó példáját, a ki midőn a szolgaságban görnyedő római nép a győztes Konstantinnak diadalívet akart emelni, s ennek elkészitésére a hanyatló világbirodalomban nem talált szobrászt, — a tanács rendeletére elővette Trajan remek szobrát, s azt dicső jelvényeitől megfosztva, s otromba kezekkel megcsonkitva állitotta a magas talapra. A mi a feladat másik részét illeti, a népies, könnyű, gördülékeny nyelven irt eredetit annyival könnyebb volt

utánoznom, mert a gondolatok kifejezésére használt szók alkalmazásában s azok szerkezetében az angollal meglepő rokonságot találtam.

Jelen könyv által a magyar irodalom egy uj világmüvel gazdagodik, mely ránk nézve nem csak azért becses, mert irodalmunkban immár be lesz töltve azon ür, melyet az emberi tudomány egyik sarkkövének hiánya okozott, hanem különösen azért is, mert a magyar őstörténelmet egyetlen hazai műben sem találjuk oly pontosan s biztossággal tárgyalva, mint a jelen munkában. Valóban a magyar őstörténelem tiszta felfogása a római birodalom feloszlásának történelme nélkül csaknem lehetetlen.

Végül azon meggyőződésünket sem hallgathatjuk el, hogy tekintve a jelen átalakulás nagy mozgalmait, s tekintve különösen hazánk viszonyait, sohasem volt e mü ránk nézve oly tanulságos és korszerű, mint — a jelenben.

Kelt Pesten, 1867. November 1-én.

Hegyessy Kálmán.

A

RÓMAI BIRODALOM

HANYATLÁSÁNAK ÉS BUKÁSÁNAK

TÖRTÉNETE.

I. FEJEZET.

A birodalom kiterjedése és katonai ereje az Antoninok alatt.

A keresztény korszak második századában a római birodalom magában foglalta a földnek legszebb és az emberiségnek legpolgárosultabb részét. A törvények és szokások hatalmas befolyása mindinkább egygyé forrasztotta a tartományokat. A közigazgatásnak több mint nyolczvan évi szerencsés időközében Nerva, Trajan, Hadrián és a két Antonin erényei s tehetségei adtak irányt. A jelen és a következő két fejezet feladata: leirni a birodalom jólétét, és azután Marcus Antoninus halálától kezdve kifejteni hanyatlásának és bukásának legfontosabb körülményeit; oly forradalom vala ez, melyre mindig vissza fognak emlékezni s melynek hatását ma is érzik a föld minden népei. K. u. 98.

A legfőbb hóditások a köztársasági korszakban hajtattak végre, és a császárok többnyire megelégedtek azon tartományok megtartásával, melyeket a tanács politikai eszélye, a consulok tevékeny versenye, és a nép hősies lelkesedése szerzett. A hét első századot a diadalok szakadatlan sora tölté be; de Augustusnak jutott a feladat, felhagyni az egész föld meghóditásának dicsvágyó tervével, és a köztanácsban meghonositani a mérséklet szellemét. Uralkodása kezdetén tábornokai megkisértették Aethiopia és boldog Arabia meghóditását. Ezer mértföldnyire haladtak a napforditó körön túl, de az éghajlat heve hamar visszaüzé őket, s megvédte ezen elhagyott vidékek harcziatlan lakosait. Európának északi tartományai alig érdemelték meg a hóditás költségeit és fáradtságát. Germánia erdeit és mocsárait merész barbárfajok lakták, kik a szabadság nélküli életet megvetették, s bár az első rohamra ugy látszott, hogy meghajolnak a római hatalom előtt, de csakhamar visszaszerezték függetlenségüket, s eszébe juttatták Augustusnak a sors változandóságát. E császár halála Augustus mérséklete

Szervezet

után, végrendelete nyilvánosan olvastatott fel a tanácsban. Becses örökség gyanánt hagyta utódainak azon tanácsot, hogy ne terjeszszék túl a birodalmat azon határokon, melyeket, ugy látszik, a természet rendelt annak állandó védbástyákul és határszélekül; nyugatról az atlanti tenger, északról a Rajna és Duna, keletről az Eufrat, és délfelé Arabia és Afrika homoksivatagjai.

Utódai követték.

Az emberiség nyugalmának szerencséjére Augustusnak ezen bölcsesség-sugallta mérsékleti rendszere el lőn fogadva közvetlen utódainak félelme és bünei miatt.

Britannia meghóditása első kivétel volt.

A római birodalom egyetlen szaporodványa a kereszténység első századában Britannia tartomány volt; közeli fekvése a galliai partokhoz mintegy felhivta hóditó fegyvereiket. Agricola a határon negyven mértföldnyi hosszaságban katonai állomásokat állitott fel, melyek Antouinus Pius alatt kőalapra épitett földsánczokkal erősittettek meg. Antouinus ezen fala, kevéssel a mostani Edinburg és Glasgow városokon túl, képezte a római tartomány határát.

Dácia meghóditása a második kivétel.

Ez volt a római határok állapota Augustustól Trajánig. E tevékeny fejedelem az első támadást a dákok ellen intézte, kik a Dunán túl a legharczias abb nép voltak, s Domitián uralkodása alatt Róma fenségével büntetlenül daczolának. A barbár erőhöz és vadsághoz náluk azon életmegvetés járult, mely a lélek halhatatlanságába s a lélekvándorlásba vetett benső hitökből származott. Az ellenök vivott emlékezetes háboru öt évig tartott. Ezen uj tartomány körületében ezerháromszáz mértföldet tett. Természetes határai a Niszter, a Tisza, az Al-Duna és a Fekete tenger. A katonai útnak nyomai a Duna-parttól Benderig maiglan láthatók.

Traján hóditásai keleten.

Traján hirszomjas volt, mert mindaddig, mig az emberiség inkább dicsőiti az ő megrontóit, mint jóltevőit, a katonai dicsvágy mindig büne leend a legbecsvágyóbb s legemelkedettebb jellemeknek. Nagy Sándor dicsősége veszedelmes vetélkedési vágyat gerjesztett Traján elméjében. Valamint Sándor, ő is hadat inditott a kelet népei ellen. A megdöbbent tanács naponkint uj nevekről és uj népekről vőn hirt, melyek hatalmát elismerték. Arról értesültek, hogy Bosporus, Colchos, Iberia, Albania, Osrhoene, sőt még Parthia uralkodója is a római császár kezéből kapta koronáját, hogy Media és Carducia független népei az ő védelmeért esdettek és hogy Armenia, Mezopotamia és

Assyria gazdag földje is római tartománynyá lett. De Traján halála csakhamar homályt vont a fényes látványra és méltán lehetett tartani attól, hogy azon sok távoli népek tüsténi le fogják rázni a jármot, melyet ama hatalmas kéz rájok rakott.

Utódja Hadrián azokról lemond.

Egy régi hagyomány azt tartotta, hogy midőn egyik római király a Capitoliumot megalapitotta, az alsóbb rendü Istenek közt az egy Terminus, — a határok istene, — még Jupiternek sem akarta helyét átengedni, mit az Augurok oda magyaráztak, hogy a birodalom határai sohasem fognak szükebbre szorulni. Azonban Hadrián azzal kezdte uralkodását, hogy lemondott Trajánnak minden keleti hóditmányáról.

Ellentét Hadrián és Antoninus Pius közt.

Hadrián élete ugyszólván merő utazásból állott, nem volt tartománya a birodalomnak, melyet ő, nem törődve az évszakok változásaival, gyalog s födetlen fővel be nem járt; mig Antoninus Piusnak, e szeretetreméltó fejedelemnek, legnagyobb utja római polotájától lanuviumi nyaralójáig terjed.

Hadrián és a két Antoninok béke rendszere.

Daczára egyéni természetök ezen eltérésének, Augustus általános rendszerét mind Hadrián, mind a két Antonin egyenlően követte. Hosszu negyvenhárom év leforgása alatt siker koronázta fáradozásaikat, és uralkodásuk az általános béke képét tünteti föl. A római név tiszteletben állott a föld legtávolabbi népei előtt. A legvadabb népek a császár elé terjesztették panaszaikat, és volt eset, miszerint egynémelyek kérelme, hogy római alattvalókká fogadtassanak, visszautasittatott.

Marcus Antoninus védelmi háboruja.

A parthiak és germánok ellenségeskedései felizgatták ezen bölcsész fejedelem ellenszenvét, és ezen igazságos védelemben Marcus és tábornokai több győzelmet vivtak ki mind az Euphrát, mind a Duna partjain. De lássuk a katonai szervezetet, mely a birodalomnak majd nyugalmát, majd győzelmeit biztositotta.

A római birodalom katonai szervezete.

A köztársaság korszakaiban a fegyverek használata a polgárok azon osztályainak vala fenntartva, kiknek volt hazájuk, melyet szerethettek, és tulajdonuk, a melyet védhettek. A legiók még mikor a legtávolabbi tartományokból ujonczoztattak is, római polgárokból állóknak tekinttettek.

Legtöbb tekintet volt a korra, erőre és testalkatra. Minden ujonczozásnál elsőbbséget adtak az északiaknak a déliek, a falusiaknak a városiak fölött. A vezénylet szabad születésü és müvelt tisztekre bizatott, de a közkatonák néha a legaljasabb néposztályból szedettek.

Fegyelem. Ama közerköles, melyet a régiek honszeretetnek neveztek, a szabad kormányzat föntartása és előmozditása érdekéből származott. Ezen érzelem a római legiókat csaknem győzhetlenekké tette. A paraszt és iparos azon hasznos előitéletet szivta be, hogy egy sokkal méltóbb életfoglalkozásra emelkedett fel. Felvételénél ünnepélyes esküt kelle tennie, hogy zászlaját soha el nem hagyja, a vezénylőknek engedelmeskedik és hogy feláldozza éltét a császár és birodalom üdveért. A római katona hűsége zászlajához a vallás és becsület érzésén alapult. Az arany sas, mely a legiók előtt tündöklött, a legtisztább áhitatnak tárgya volt, és ezen szent jelvényt a veszély óráiban elhagyni, a legnagyobb elvetemültségnek tartatott. Ezen indokokat, melyek képzelődésből nyerték erejöket, a valóságon alapuló félelem és remények még inkább fokozták. Rendes fizetés, alkalomszerü ajándékok és a megállapitott szolgálati idő eltelte után meghatározott jutalmazás enyhité a katonai élet fáradalmait, mig másrészről lehetetlen volt gazság-, vagy engedetlenségért elkerülni a legszigorubb büntetést. A centuriók (kapitányok) fel voltak hatalmazva botoztatni; a tábornokok, halállal büntetni; és a római fegyelem meg nem szeghető szabály-elve volt, hogy a jó katona jobban féljen tisztjeitől, mint az ellenségtől.

Gyakorlatok. A katonai gyakorlatok tanulmányaik legjelentékenyebb és elengedhetlen tárgyát képezték. Az ujonczok szakadatlanul gyakoroltattak, reggel és este. Nagy félszerek állittattak fel a katonák téli szállásain, hogy hasznos foglalatosságaikat a legzordonabb idő se akadályozza. Mindent magukban foglaltak ezek, a mi a test erejét, a tagok tevékenységét s a mozgás ügyességét fokozhatá. A katonák jól betanittattak indulni, lépni, szaladni, úszni, terhet vinni, mindennemü védő és támadó fegyvert kezelni a távolban ugy, mint közelben; különféle hadi mozdulatokat tenni, s a fuvola hangjára a pyrrhi vagy hadi tánczot járni. Egyedül a vérengzés különböztette meg a hábornt a hadgyakorlatoktól. A tábornokok, sőt a császárok is czélszerünek tartották e gyakorlatokat személyes jelenlétükkel és példájokkal buzditani, s tudjuk hogy Hadrián ugy, mint Traján gyakran megjelentek a tapasztalatlan katonák tanitására, megjutalmazni a szorgalmasakat és versenyezni velök a nagyobb erő és ügyesség dijáért.

A legiók a császárok alatt. Kilencz százados háboru lassankint sok változást és javitást hozott létre a hadi szolgálatban. A Pún háboru alatti legiók

igen különböztek azoktól, melyek Caesar győzelmeit s Hadrián és az Antoninok birodalmát biztositották. A császári legió szervezete a következő volt: A nehéz gyalogság tiz cohors-ra és ötvenöt századra volt felosztva, tribunok és centuriok vezénylete alatt. Az első cohors, mely mindig a legtiszteltebb állást és a sas őrizetét követelte magának, 1105 legpróbáltabb bátorságu s hűségü katonából állott. A többi kilencz cohors egyenként 555 emberből állott és az egész gyalog legió 6100 embert tett.

Fegyver.

A fegyverek egyenlők voltak, és bámulatosan alkalmaztattak a szolgálat minőségéhez. Nyilt sisak csinos tarajjal, mell-vért, láb-pánczél és egy széles pajzs a balkaron. A pajzs tojásdad, kihajló, négy láb hosszu, harmadfél láb széles könnyü fával kibélelve, melyökörbőrrel volt bevonva. Ezen kivül egy könnyü lándzsa jobb kézben, a borzasztó hajitó dárdával, melynek hossza hat láb körül volt, a végén 18 ujjnyi háromszögü aczél hegygyel, mely azonban csak 10—12 lépésnyi távolságra volt használható, de ha ügyes kéz irányozta, nem volt lovasság, mely megközeliteni merte, nem pajzs vagy pánczél, mely súlya rohamos erejének ellentállott volna. Mihelyt a római katona dárdáját kihajitá, kivonta kardját, s előre rohant, hogy az ellenséggel szemtől szembe találkozzék.

Lovasság.

A lovasság fel volt osztva tiz századra; az első, társa az első gyalogsági csapatnak, százharminczkét emberből állott, a többi egyenkint hatvanhatból. A lovakat Spanyolországból és Cappadóciából hozták. Legközönségesebb fegyvereik: sis[illegible] hosszudad pajzs, könnyü [illegible] széles hosszúkard volta[illegible]

A birodalom bizt[illegible] volt bizva; de jelentéke[illegible] tományi lakosok közö[illegible]leg a római elnevezést. Sok függé[illegible]közületnek a határszéleken megen[illegible] biztonságuk mellett, katonai szolgála[illegible]édcsapatoknak neveztettek, melyek szá[illegible] szerint változtak, de ritkán voltak kevesebbe[illegible]óknál. A legmerészebbek és leghivebbek római tisztek alá rendeltettek, és a római hadgyakorlatra megtanittattak, a többiek megtartották hazai szokásos fegyvereik. De a legió annak s[illegible] volt hija[illegible] a mit a mai nyelven tüzé[illegible]nek szokás nevezni. Az tiz nag[illegible]

Tüzérség.

ötvenöt kisebb mérvü gépből állott, melyek mindegyike köveket vetett ellenállhatlan erővel.

Táborozás. A római legiók tábora egy erősitett városhoz volt hasonló. A mint a tér kijelöltetett, az utászok gondosan elegyengették a földet s minden akadályt eltávolitottak, mely annak tökéletes szabályosságát gátolhatta volna. Alakja tökéletes négyszög volt, melynek közepén a praetorium vagyis a tábornok sátora emelkedett ki a többiek fölött. Minden hadcsapat elfoglalta kitüzött helyét, az utczák szélesek voltak és egyenesek, a sátrak és sánczok közt kétszáz lábnyi tér hagyatott üresen minden oldalról. A sánczok rendesen tizenkét láb magasak voltak nagy czölöpzettel erősitve, és védve tizenkét láb mély és ugyanoly széles árkokkal. E fontos müveket maguk a katonák készitették el.

Indulás. Midőn a harsona az elindulást jelezte, a tábor majdnem egy pillanat alatt fölszedetett, s a csapatok minden haladék vagy zavar nélkül sorakoztak. A fegyveren kivül vitték konyhaszereiket, erődítési eszközeiket és több napi élelmöket. Ezen teher mellett rendes lépésekkel hat óra alatt közel húsz római mértföldet haladtak. A mint az ellenséget észrevették, málhájokat eldobva könnyü és gyors kifejléssel csatarendbe állottak. A parittyászok és ijászok elül müködtek; a segédcsapatok képezték az első sort a legiók által támogatva; a lovasság a szárnyakat védte, és a hadgépek hátul voltak elhelyezve.

A legiók száma és [illegible] Ilyen volt a hadakozási mód, melylyel a római császárok [illegible] terjedt hóditásaikat védték és a katonai szellemet azon időben [illegible] midőn a fényüzés [illegible] rnokság minden más erényt [illegible] meghatározni, de mi- [illegible] gédcsapatokkal együtt [illegible] uralma alatt harmincz legió lévén, [illegible] hetvenötezer emberre tehető. — A legió [illegible] partjaira és a birodalom határaira helye[illegible]ik rendesen állandók maradtak, megkisér[illegible] leirását. Három legió elég volt Brit[illegible]ma és Duna partjain volt, s tizenhat leg[illegible]rátot nyolcz legió védte, ezek közt hat Syriában, kettő Cappadociában. Egyptomot Afrikát és Spanyolországot egyenként egy-egy legió védte. Itália sem hagyatott [illegible] onai véderő nélkül. Több mint huszezer válogato[illegible]tona, vár[illegible]- és testőrök — praet[illegible]nusok — czimével meg-

különböztetve, az uralkodó és főváros biztonsága fölött őrködött. A testőrhadak, mint majdnem minden forradalom inditói, melyek a birodalmat háborgatták, alább különös figyelmünk tárgyai lesznek; fegyverre és ruházatra nézve azonban nem különböztek a legióktól, hacsak nem nagyobb fényök s kevésbbé szigoru fegyelmök által.

Tengerészet.

A tengeri erő ugy látszhatnék, hogy nem állt arányban a birodalom nagyságával, de minden hasznos kormányczélra tökéletesen elég volt. A rómaiak nagyravágyása csak a szárazföldre terjedt, és e harczias nép sohasem birt a tyrusi, carthagói, sőt még a marseilli hajósok vállalkozó szellemével sem.

Az Occán a rómaiaknál inkább félelem, mint kiváncsiság tárgya maradt; az egész középtenger tartományaik körözetében feküdt. A császárok ezen tenger békés megtartásáról gondoskodtak csak, és alattvalóik kereskedelmének védelméről. Augustus két állandó hajórajt állomásoztatott Italia partjain; egyiket Ravennánál az adriai tengeren, a másikat a nápolyi öbölben, mindegyikhez több ezer tengerészt adván. Ezeken kivül jelentékeny erő állott Frejusnál Provence partjain, mig a fekete tenger negyven hajó és háromezer katona őrizete alatt állott. Mindezekhez járult még azon hajóraj, mely Gallia és Britannia közt a közlekedést fenntartotta, s azon számos hajó, melyek a Rajnán és Dunán a vidék kifárasztása s a barbarok átkelésének meggátlása végett fenntartattak.

Az összes hadero nagysága.

Ha ezek szerint az egész császári haderőt összevessszük, a lovasságot ugy, mint a gyalogságot, a legiókat és segédcsapatokat, a testőröket és tengerészetet, nem tehetjük többre, mint négyszázötvenezer embernél, az egész római birodalom egyik tartományából kik[illegible].

A római birodalom tartományai.

Megkisértettük kifejteni a szelleme[illegible] mely mérsékelte, és az erőt, mely fenntartotta Hadrian [illegible] Antoninok hatalmát; igyekezni fogunk tisztán [illegible]határozottan kirni azon tartományokat, melyek egykor ha[illegible] alatt egyesitve voltak, és most annyi független és ellenséges államot képeznek.

Spanyolhon.

Spanyolország, a római birodalom Európának és a régi világnak nyugati széle, minden korban változatlanul megtartotta ugyanazon természetes határait: a pyrennaei hegyeket, a közép- és atlanti tengert. Ezen nagy félszigetet, mely most oly egyen-

lőtlenül van felosztva két uralkodó közt, Augustus három tartományra osztotta fel.

Gallia. A régi Gallia, mely magában foglalta a Pyrenéek, Alpok, a Rajna és az Oceán közti összes területet, nagyobb volt mint a mostani Francziaország. De kevéssel Caesar kora előtt a germánok a belga terület jó részét elfoglalták. A győző rómaiak örömmel karolták fel ezen kedvező körülményt, és a galliai határ a Rajnánál Baseltől Leydenig felső és alsó Germania nevét nyerte. Ekként az Antoninok uralma alatt Gallia hat tartományra oszlott: a narbonni, agritani, lyoni, belga és a két germán tartományra.

Britannia. Már említettük Britannia meghódítását, és meghatároztuk a római határokat ezen szigeten. Mielőtt Britannia szabadságát elvesztette, harmincz barbár népfajra volt egyenlőtlenül felosztva. A mennyire a nyelv és szokások hasonlatosságának hinni lehet, Spanyolországot, Galliát és Britanniát a vadak ugyanazon kemény faja lakta.

Italia. A római hóditás előtt az ugynevezett Lombardia nem tekintetett Italia részének. Ezt egy hatalmas gallus telep foglalta el a Pó vizétől egész Romagnaig, s fegyvereiket az Alpesektől az Appenninig meghordozták. A ligurok azon kösziklás partot lakták, mely ujabb időben a genuai respublicát képezte. Velencze még nem létezett, de a tartományt a venetek lakták. A félsziget közepe, mely most a toscanai herczegséget és az egyházi államot képezi, az etruscok és umbriak régi lakhelye volt. A Tiber a római hét halom lábánál hömpölygött, és a sabinok, latinok és volscok tartománya ezen folyótól egész Nápoly határáig Róma első győzelmeinek színhelye volt. Capua és Campania birta Nápoly közvetlen területét, [illegible] többi részeit a marsok, samnitek, apuliak és [illegible] szomszédos népei lakták, a tengerpartot pedig virágzó görög [illegible]nyek foglalták el. Megjegyzendő, hogy midőn Augustus Italiát tizenegy részre felosztotta, Istria kis tartománya a római fensőséghez csatoltatott.

A dunai és illyriai határ. Rómának európai tartományait a Rajna és Duna folyó védte. E hatalmas folyók másodika, mely az előbbitől harmincz mértföldnyi távolságra fakad, ezerháromszáz mértföldnyi (stadium) hosszaságban folyik, leginkább délkeletnek, hatvan hajózható folyót vesz magába, és végre hat szoroson keresztül a fekete tengerbe ömlik. A dunai tartományok általában Illyriának nevez-

tettek és a birodalomban legharcziasabbaknak tartattak; de megérdemlik a Rhaetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Dacia, Moesia, Thracia, Macedonia, és Graecia részletes elnevezéseket.

Rhaetia. Rhaetia, mely a vindeliciek nevét csakhamar eltörölte, az Alpok magaslatától a Duna partjáig terjedett, ennek forrásától az Inn folyóig. Sik részeit többnyire a mostani bajor választófejedelem birja; Graubündent védik hegyei, Tyrol pedig az ausztriai ház számos tartományaihoz csatoltatott.

Noricum és Pannonia. Az Inn, Duna és Száva közti terjedelmes föld, Austria, Styria, Carinthia, Carniolia, alsó Magyarország és Slavonia a régieknél Noricum és Pannonia név alatt volt ismeretes. A római kormányzat alatt többször összecsatoltattak; de azért mint egyes családok birtokai, mindig külön maradtak. Ezek most egy német uralkodót uralnak, és az osztrák hatalomnak központját és erejét képezik. Ha Cseh-, Morvaország és Austria északi részét, s Magyarország Duna és Tisza közti területét kiveszszük, az osztrák háznak minden egyéb birtokai a római birodalom határai közé foglaltattak.

Dalmatia. Dalmatia, melyet az Illyricum elnevezés inkább megillet, egy hosszu keskeny vonal a Száva és Adria közt. Ma is megtartotta nevét. Beljebb fekvő részei: Croatia és Bosnia elnevezést vették fel, az első Osztrák-, a második Törökországot uralja.

Moesia és Dácia. Miután a Duna a Tisza és Száva vizeit magába vette, Isternek neveztetett. Régebben ez Moesiát és Dáciát elválasztotta; ez utolsó, mint láttuk, Trajan hóditmánya volt, és egyetlen tartomány túl a Dunán. Ha e tartományok jelen állását vizsgáljuk, ugy találjuk, hogy a Duna balpartján Temesvár és Erdély sok forradalom után végre a magyar koronához csatoltatott; mig Moldva és az oláh herczegség az ottoman felsőséget ismeri el. A Duna jobb partján Moesia a középkorban Servia és Bulgáriára oszolva, most ismét egyesitve van a török szolgaságban.

Thratia, Macedonia és Görögország. A Rumelia elnevezés, melylyel a törökök Thracia, Macedonia és Görögország terjedelmes részeit ma is nevezik, maig emlékeztet egykori alávetettségökre a római birodalom alá. Az Antoninok alatt Thracia harczias vidéke a Haemus hegytől és Rodopetól a Bosporusig és Hellespontig egy tartományt képezett. Daczára az uralom és vallás-változásnak, a Constantin által a Bosporus partján alapitott uj Róma még mindig megmaradt fővárosa egy nagy birodalomnak. Macedonia, mely Nagy Sándor alatt Ásiá-

nak törvényeket szabott, Epirussal és Thessaliával az aegei s jóniai tengerig terjedt. Ha Thebae és Argos, Spárta és Athen hirnevére emlékezünk, alig vagyunk képesek elhinni, hogy a régi Görögországnak ennyi halhatatlan köztársasága a római birodalom egyetlen tartományában, Achajában veszett el.

Kis-Ásia. Az ásiai tartományok — Trajánnak muló hóditásait leszámitva — mind a török hatalom határai közt foglaltatnak. Kis-Ásiának azon félsziget neveztetett, mely a fekete és középtengertől az Euphrát vizéig terjedett. A legterjedtebb és legvirágzóbb rész nyugat felé a Taurus hegyig és Halys folyóig, egyszerüen Ásia nevet nyerte. Ez magában foglalta Tróját, Lydiát, Phrigiát, Pamphiliát, Liciát, Cariát és a jóniai görög telepitvényeket. Bithynia és Pontus az északi részt képezték az ellenkező oldalon volt Cilicia a syriai hegyekig, és a közbenső terület Cappadociának neveztetett. Budzak, krimi-tatárország Circassia és Mingrelia o vad tartományok mai nevei.

Syria Palaestina és Phoenicia. Syria az Euphrát és középtenger közt fekszik. Midőn Syria Rómának meghódolt, keleti határát képezte a birodalomnak, és sohasem volt más határa, mint északról Cappadocia hegyei, délről pedig Egyptom és a vörös tenger. Phoenicia és Palaestina néha Syria hatóságához csatoltattak, néha attól elválasztattak. Az első keskeny kősziklás tengerpart, a második termékeny földterület. De mind Phoenicia, mind Palaestina örökké fog élni az emberiség emlékében, mert az egyiktől nyerte a betüket, a másiktól a vallást. Syria határának hosszában fátlan és vizszegény homoksivatag terül el, az Euphráttól egész a vörös tengerig, és ez az arabok hazája.

Egyptom. Az ókor földirói soká kételkedtek, hogy a föld melyik részéhez csatolják Egyptomot. Fekvésénél fogva Afrika roppant félszigetéhez tartozik, de Ásia felől is nyitva áll, és ennek majd minden forradalmában részesült. Egy római praefectus ült a Ptolomaeusok fényes trónján, és a mamelukok vas pálczája most egy török basa kezében van. A Nilus vize ötszáz mértföld hosszaságban foly rajta keresztül, és kiöntéseivel dúsan termékenyiti mindkét partját.

Afrika. Afrikának tengerpartja Cyrenétől az oceánig ezerötszáz mértföldet tesz, de annyira össze van szoritva a középtenger és a Saharai homoksivatag közzé, hogy szélessége ritkán halad meg 80—100 mértföldet. Keleti részét a rómaiak legjobbnak tartották.

A phoeniciek benyomulásáig e termékeny tartományt a lybiaiak, az emberiség legvadabb népe, lakták. Carthago hatósága alatt központja volt a kereskedelemnek és a birodalomnak; de a carthágói köztársaság most két gyenge és rendezetlen állammá, — Tripolissá és Tuniássá fajult. Algir katonai kormányzata Numidia téreire nehezedik; utóbb Numidiának legalább kétharmada Mauritania nevet viselt Caesarea előnévvel, ez volt a mórok hazája, mely most Fez-i birodalom nevezet alatt ismeretes.

A közép tenger az ő szigeteivel.

Ekként befejezvén a római birodalom határleirását, meg kell jegyeznünk, hogy Afrikát Spanyolországtól egy keskeny tizenkét mértföldnyi tengerszoros választja el, melyen keresztül az atlanti tenger a középtengerbe foly. Hercules oszlopai — oly hiresek a régieknél — két hegy volt, melyek az elemek viharai által látszanak szétszakitva; az európai oldalon fekvő hegység tövénél van most a nagyhirü gibraltári erősség. Az egész középtenger, minden szigetével, a római birodalom kebelében volt. A nagyobb szigetek, Majorca és Minorca név alatt, most az első Spanyolország, a második Britannia uralmát ismeri. Krétát, vagyis Candiát, Cyrust és a többi apróbb szigeteket a török fegyver hóditotta meg, mig a maltai kis kőszikla daczolt hatalmával és saját katonai rendjének kormánya alatt hirre s jólétre emelkedett.

Általános nézet a római birodalomról.

A tartományoknak e hosszu előszámlálása, melyeknek töredékei annyi hatalmas országot képeznek, megbocsáttatják velünk a régiek hiuságát és tudatlanságát. A kiterjedt uralom által elvakitva, az ellenállhatlan erő és a császárok való vagy szenvelgett mérséklete okozta, hogy megvetették és néha elfeledték a távolabbi tartományokat, melyek a barbár függetlenség élvezetében meghagyattak, és lassankint azon szabadalmat kezdték bitorolni, hogy a római birodalmat a földkerekségével összetévesztették. De a mostani kor történészének józanabb és igazabb nyelven kell szólnia. Hü képét adhatja a római nagyságnak, megjegyezvén, hogy a birodalom kétezer mértföldnél szélesebb volt, az Antoninok falától és Dácia északi határától az Atlas hegyig és a Rák téritőig; s hossza nagyobb volt, háromezer mértföldnél, a nyugati Oceántól az Euphratig; hogy a mérsékelt éghajlat legszebb részében feküdt, az északi szélesség 24—56 fokai közt, és hogy magában foglalt több mint tizenhatszázezer négyszög mértföldet a legtermékenyebb és legmüveltebb földből.

II. FEJEZET.

A római birodalom egységéről és belső jólétéről az Antoninok korában.

A közigazgatás elvei.

Róma nagyságát nem egyedül a gyors s kiterjedt hóditásért kell becsülnünk. Az orosz sivatagok fejedelme nagyobb földrész fölött uralkodik. Nagy Sándor a hellespontoni átlépésnek hetedik nyarán Hiphasis partján tüzte ki a macedoniai győzelmi jelvényeket. Az ellenállhatlan Dzsingis és a fajabeli mongol vezérek egy századnál kevesebb időszak alatt terjesztették pusztitásaikat, és muló birodalmuk határait a chinai tengertől Egyptom s Germánia határáig. De a római hatalom szilárd épületét századok bölcsessége emelte fel, s tartotta fenn. Traján, és az Antoninok engedelmes tartományait törvények egyesitették, s müvészetek ékitették fel. Szenvedhettek ugyan a tartományi kormányzók esetleges visszaélései által, de a kormányzat általános elvei bölcsek, egyszerüek, s jótékonyak voltak. Követhették őseik vallását, mig polgári tisztségben s előnyökben legyőzőikkel egyenlő fokra emelkedtek.

A türelem általános szelleme

I. A császárok s a tanács politikáját a vallást illetőleg alattvalóik is támogatták. A római birodalomban elterjedt különféle vallásokat a nép egyenlően igazaknak, a bölcsészek egyenlően hamisaknak, a tisztviselők egyenlően hasznosaknak tartották. És ezen türelem nemcsak különös engedékenységet, de egyszersmind vallásos egyetértést is hozott létre.

a népnél.

A nép előitélete nem volt még theologiai gyülölség bevegyitése által megkeseritve. Az ájtatos sokistenimádó ragaszkodva nemzeti szokásaihoz, legbensőbb hittel engedte meg a különböző vallásokat. A félelem, háladatosság, a kiváncsiság, egy álom, egy különös rendetlenség, vagy nagyobb utazás képessé tették őt hitágazatai s védői számának szaporitására. A mint

megengedtetett a bölcseknek s hősöknek, kik a hon javáért éltek, vagy meghaltak, örök emlékeket állitani: általában beismertetett, hogy azok megérdemelték az emberiségnek, ha nem is imádását, legalább tiszteletét. Minden erkölcs, sőt minden bün megnyerte isteni képviseltetését, minden müvészet s mesterség saját pártfogóját. Az istenek ily köztársasága, oly ellentétes indulattal s érdekkel, minden rendszer mellett megkivánta a közigazgatási hatalom mérsékletét. Oly gyengéd volt a régiek szelleme, hogy kevésbbé volt figyelmes az ellentétes, mint hasonló vallásos tiszteletre. Homer gyönyörü hitregészete szép s csaknem rendes formát adott a régiek sokistenségének.

a bölcsészeknél,

A görög bölcsek erkölcstanukat inkább az emberi természetből meritették, mint az isteniből. Irataikban s társalgásukban a régi bölcsészek az ész függetlenségét vitatták, de tettleg alávetették magukat a törvény és szokás parancsainak. Szánó mosolylyal s engedékenységgel nézték a köznép tévelygéseit, és szorgalmasan teljesitették atyáik szertartásait. Közönyös volt rájok nézve, hogy a sokaság mily bolondságokat választ ki magának, és ők benső megvetéssel, de egyszersmind látszó tisztelettel közeledtek a lybiai, olympiai vagy capitoliumi Jupiter oltárához.

a tisztviselőknél,

Semmi ok sem forgott fenn, hogy az üldözés szelleme megfészkelje magát a római tanácsban. A főpapok a legjelesebb tanácsnokok közől választattak, és a pontifex maximus tisztét mindig maguk a császárok töltötték be. Ők ismerték s tudták becsülni a vallás előnyeit, midőn az a polgári kormányzattal van egyesitve. Ők előmozditották a nyilvános ünnepélyeket, kezelték a jövendölés mesterségét mint alkalmas politikai eszközt, és meg voltak győződve, hogy a tiszteletnek különféle módjai ugyanazon üdvös czélra vezetnek, azért a tartományoknak előitéleteit, miket az idő s tapasztalás szentesitett, meghagyták.

a tartományokban,

Birvágy és izlés gyakran megfosztotta a legyőzött tartományok népeit isteneik szép szobraitól, és templomaik gazdag diszitményeitől; de őseiktől öröklött vallásuk gyakorlatában nemcsak meghagyattak, sőt a római győzők által meg is védettek.

Rómában.

Róma, mint egy nagy birodalom fővárosa, mindig tömve volt alattvalókkal és idegenekkel a világ minden részéből, kik

mind behozták s élvezték hazájoknak kedvencz előitéleteit. Az egyptomi babonaság, mindannyi közt a legmegvetettebb, gyakran el volt tiltva, Serapis és Isis templomai lerontattak, és tisztelőik Rómából és Italiából számüzettek. De a hitbuzgalom és rajongás erőt vett a politika higgadt s gyenge törekvésein; a számüzöttek visszajöttek, megújitották templomaikat, s Isis és Serapis végre helyet foglaltak a római istenek között. Róma lassankint közös temploma lett minden alattvalójának, és a város szabadsága az emberiség minden istenére lett alapitva.

Róma szabadsága.

II. Ama szükkeblü politika: fönntartani a régi polgárok tiszta vérét minden idegen vegyités nélkül, megakasztotta szerencséjét és siettette romlását Athennek és Spartának. Róma előretörekvő szelleme feláldozta a hiuságot a nagyravágyásnak, és ildomosabbnak és megtisztelőbbnek tartotta magáévá fogadni az erkölcsöt és érdemet, lett légyen az akár a rabszolgák vagy idegenek, akár ellenség vagy barbárok között. Athen lakóinak száma a köztársaság legvirágzóbb korszakában fokonkint szállott le harminczezerről huszonegyre. Holott Rómában, daczára a folytonos háboruknak és telepitéseknek, a polgárok száma, mely Servius Tullius első összeszámlálásakor nyolczvanháromezeret tett, a szövetségesekkel viselt háboru kitörésekor négyszázhatvanháromezerre emelkedett. A mely itáliai államok időszakonkint alávetették magukat Rómának, befogadtattak a respublica kebelébe, de csakhamar előidézték a közszabadság romlását. A demokratiai kormányzat alatt a polgárok gyakorolják a felségi hatalmat, de ezen hatalommal előbb visszaélnek, és azután elvész az, ha a magával tehetetlen sokaságnak adatik át. Azonban midőn a népgyülekezetek a császárok alatt meg lettek szüntetve, a győzők a legyőzött nemzetektől csak ugy különböztek, mint az alattvalók elsőrendü s legtiszteltebb osztálya, s az utóbbiak bármily gyors szaporodása nem járt többé veszélylyel. Mindamellett a legbölcsebb fejedelmek követve Augustus elveit, szigoruan fenntartották a római név méltóságát, és a polgári jogot eszélyes nagylelküséggel osztogatták.

Italia.

Mig Románák szabadalmai fokonkint ki lőnek terjesztve a birodalom minden népére, nevezetes különbség volt Itália és a tartományok között. Az első központja volt a közegyesülésnek, és szilárd alapja az alkotmánynak. Itália bölcsője, vagy legalább székhelye volt a császároknak és a tanácsnak. Az itáliaiak birtoka adó-

mentes volt és személyök a kormányzók önkénye ellen biztositva. Az Alpok tövétől egész Calabria csúcsáig minden bennszülött, született római polgár volt. Az ő részletes különbségeik elenyésztek, és észrevétlenül egy nagy nemzetbe olvadtak nyelv, szokások s polgári intézmények által egyesitve. Ha a „római“ kitüntető elnevezés egyedül a főváros régi családjaira szoritkozott volna: ugy e hallhatatlan név nem egy szép diszétől lett volna megfosztva. Virgil mantuai volt, Horac nem tudta apuliainak vagy lucaniainak nevezze-e magát; a Catók hazafias családja Tusculumból származott, és Arpinum kis városa szülte Mariust, Romulus és Camillus után Róma harmadik alapitóját, ugyszintén Cicerót.

A tartományok.

A birodalom tartományai meg voltak fosztva a közhatalomtól, és az alkotmányos szabadságtól. Etruriában, Görögországban és Galliában első gondja volt a tanácsnak feloszlatni azon veszélyes szövetségeket, melyek megtanitották az emberiséget, hogy valamint a római fegyverek a szétosztás által erősödtek, ők az egyesülés által ellentállhatnak. A szabad államok és városok, melyek Róma ügyét felkarolták, névleges szövetséggel jutalmaztattak meg, és észrevétlenül valóságos szolgaságba jutottak. A közhatalom mindenütt a tanács és a császárok ügyérei által gyakoroltatott, és e hatalom korlátlan és felelősség nélküli volt. De a kormányzat ugyanazon üdvös elvei, melyek Itália nyugalmát és békéjét biztositották, ki voltak terjesztve a legtávolabbi hóditmányokra. A tartományokban két eszköz segitségével alakittatott lassankint római nemzet: a gyarmatositással, és azáltal, hogy a leghübbek és legérdemesebbek a római szabadságban részeltettek.

Telepitvények és helyhatósági városok.

Igen való Senecának azon megjegyzése, „a hol a római hódit, ott települ“, mely a történelem és tapasztalás által van megerősitve. Itália bennszülöttjei öröm vagy érdek által kecsegtetve, siettek a győzelem előnyeit élvezni. Ezen önkénytes számüzöttek legnagyobb részben a kereskedés, földmivelés, és a közjövedelem bérletével voltak elfoglalva. De miután a legiók állandóak voltak, a tartományok a katonaság egy nemével lettek benépesitve, és a kiszolgálttak, — akár pénzben, akár földben kapták meg jutalmukat — rendesen azon tartományban telepedtek meg, hol ifjuságukat töltötték. Az egész birodalomban, leginkább mégis a nyugati részekben, a legtermékenyebb vidékek gyarmatositásra tartattak fenn, melyek tökéletesen hasonlitottak anyavárosukhoz. A helyhatósági városok észrevétlenül érték el a gyarmatok rangját

s fényét, és Hadrián alatt kétséges volt, melyik társadalomnak van nagyobb előnye, annak-e, mely Róma kebeléből kiválva támadott, vagy melyet az befogadott. A latin városok joga még több kedvezményt nyujtott. Egyedül a tisztviselők, hivataluk tartamáig, vették fel a római polgár minőségét; de miután az csak egy évig tartott néhány év alatt végig ment minden előkelő családon. Mindazon tartománybeliek, kiknek megengedtetett a legiók fegyvereit viselni, vagy polgári kötelességet teljesitettek, szóval mindazok, kik közszolgálatot tettek, vagy személyes érdemet tanusitottak, oly ajándékkal jutalmaztattak meg, római polgárjoggal t. i., melynek értéke szakadatlanul fogyatkozott a császárok növekedő bőkezüségével. A gallok unokái, kiket Julius Caesar Alesiában ostromolt, legiókat vezényeltek, tartományokat kormányoztak és a római tanácsba vétettek fel. Nagyravágyásuk, az álladalom békéjének megzavarása helyett, legbensőbben össze volt füzve annak biztonságával és nagyságával.

A latin és görög tartományok felosztása.

A rómaiak oly nagy mértékben becsülték a nyelv befolyását a nemzeti szokásokra, hogy legnagyobb gondjuk volt fegyverök terjedésével a latin nyelv használatát terjeszteni. De a kelet kevésbbé volt tanulékony mint a nyugat győző tanitóik szavára. Ezen feltünő különbség mindinkább észrevehető lett, a mint a római világ napja esteledni kezdett. A nyugat tartományai ugyanazon kezek által lettek polgárositva, a melyek őket meghóditották. Virgil és Cicero nyelve, bár némi elkerülhetlen vegyitékével a hamisitásnak, általánosan el lőn fogadva Afrikában, Hispaniában, Gallia-, Britannia- és Pannoniában. Nevelés és tanulmány észrevétlenül ébresztette ezen tartományokban a római érzelmeket, és Itália adott divatot, ugy mint törvényeket, fenntartotta a nemzet dicsőségét a tudományban ugy, mint a fegyverben, és végre Traján személyében oly császára volt, kit még a Scipiók sem tagadtak volna meg. A g ö r ö g ö k helyzete igen különböző volt a barbárokétól. Azok már rég polgárosulva voltak, és elkorcsosultak. Sokkal több izlésök volt, semhogy nyelvöket elhagyták — és több hiuságuk, semhogy idegen intézményeket elfogadtak volna. Megtartván elődeik előitéleteit, miután az erkölcsöket elvesztették, a római győzők müveletlen szokásainak megvetését szenvelogték, mig kénytelenek voltak azoknak fensőbb bölcsességét s hatalmát tisztelni. Nem is volt a görög nyelv és érzelem ezen egykor ünnepelt tartomány szük

határaira szoritva. Birodalmuk a gyarmatok és hóditások által kiterjedt az Ádriától az Euphrátig és Nilusig. Ásia el volt árasztva görög városokkal, és a macedoniai királyok hosszu uralkodása hallgatag forradalmat idézett elő Syriában és Egyptomban. Ezen fejedelmek fényes udvaraikban Athen finomságát egyesitették kelet fényüzésével, és az udvar példája kihatott a magasabb rangu alattvalókra is. Ekként volt a római birodalom általánosan elosztva latin és görög nyelvre. Ehhez kell adni még a syriai, és különösen az egyptomi bennszülötteket, kik elzárkózva a közlekedéstől, ellenálltak azon barbárok előhaladásának. Alávetették magukat a római hatalomnak, de nem igen kivánták, se nem érdemelték meg a szabadságot, és megjegyeztetett, hogy a Ptolomaeusok bukása után kétszázharmincz év mult el, mig egy egyptomi a római tanácsba fölvétetett.

Általános használata a két nyelvnek.

Elhasznált, de igaz megjegyzés, hogy a győztes Rómát magát is meghóditotta a görög müvészet. Azon halhatatlan irók, kik még ma is bámulatot gerjesztenek, hamar kedvencz tárgyaivá lettek a tanulmányozásnak és követésnek Itáliában ugy, mint a nyugati tartományokban. De mig a rómaiak elismerték a görög nyelv szépségeit, a latinnak méltóságát bizonyitották, és ennek kizárólagos használata hajthatlanul fenntartatott ugy a polgári, mint katonai kormányzatban. [1]). A két nyelv ugyanazon időben gyakorolta hatalmát az egész birodalomban: a görög, mint a tudománynak természetes kifejezése, a latin mint törvényes nyelve a közügyködésnek. Azok, kik a tudományt az ügyködéssel egyesitették, mind a kettőt beszélték, és csaknem lehetetlen volt a tartományban találni egy müvelt római alattvalót, ki nem tudta volna a római vagy a görög nyelvet.

Rabszolgák.

Ily intézmények mellett a nemzetek észrevétlenül olvadtak be a római névbe, és népbe. De minden tartományban, és minden családban volt még az embereknek egy szerencsétlen osztálya, mely a társadalom terheit viselte a nélkül, hogy annak jótéteményeiben részeltetett volna. A régi kor szabad államaiban a hazai rabszolgák ki voltak téve a zsarnokság önkényének. A római birodalom megállapodását megelőzte az erőszak és rablás korszaka. A rabszolgák leginkább a barbár foglyokból

[1]) Claudius császár egy előkelő görögöt megfosztott szabadságától, mert nem tudta a latin nyelvet. Sveton. Claud. 16. fej.

állottak, kik hitvány pénzért adattak el, [1]). de hozzászokva a függetlenséghez, vágytak széttörni, és megboszulni rablánczaikat. Ezen belső ellenség ellen, melynek kétségbeesett pártütései a respublicát nem egyszer az örvény szélére vezették, hozott szigoru rendszabályok, és a legkegyetlenebb bánásmód csaknem igazoltnak látszott az önfentartás nagy törvénye által. De midőn Európa, Ásia, és Afrika főnépei egy fensőség törvényei alatt voltak egyesitve, az idegen készlet forrása megapadt, és a rómaiak utalva voltak rabszolgáik szaporitását gyengébb, de veszélyesebb módszer által eszközölni. Rabszolgáikat házasságra buzditották. A természet sugallata, a müveltség és a birtoklásnak egy függő neme azt eszközölték, hogy a szolgaság szigora enyhittessék. A rabszolgának léte értékesebb lett, és ámbár szerencséje urának természetétől s körülményeitől függött, de ennek emberisége saját érdekében állott. Ezen előhaladást a császárok erkölcsei és politikája siettető, és Hadrián és az Antoninok rendeletei a törvények védelmét kiterjesztették az emberek legmegvetettebbjeire is. Az élet-halál fölötti hatalom elvétetett a magánosoktól, kik azzal gyakran visszaéltek, és a tisztviselőkre bizatott. A földalatti tömlöczök megsemmisittettek, és igazságos panaszra vagy megszabadittattak a rabszolgák, vagy kevésbbé kegyetlen urat kaptak.

Felszabadítás.

A reménység, rosz sorsunk enyhitője, nem volt megtagadva a római rabszolgától; és ha volt alkalma magát hasznossá és kedvessé tenni, megvárhatta, hogy néhány évi szorgalma és hűsége a szabadság megbecsülhetlen ajándékával jutalmaztassék. Ezen jótét oly nagy mértékben gyakoroltatott, hogy szükségesnek látszott törvények által inkább megszoritani, mint buzditani, mert igen veszélyes visszaéléssé fajulhatott volna. Alapfeltétele volt a régi jogtudománynak, hogy a rabszolgának nincsen hazája; szabadsága által tagja lett ugyanazon politikai társadalomnak, melyhez gazdája tartozott. Ezen eljárás a római polgár szabadalmait nagy sokaság tulajdonává alacsonyitotta volna le. Némi alkalmas kivételekre volt tehát szükség, és ezen megtisztelő különböztetés oly rabszolgákra alkalmaztatott csak, kiknek igaz okuk volt, és egyedül a tisztviselők helybenhagyásával nyerték meg a törvényes s ünnepélyes felavatást. És még ezen

[1]). Lucullus korában egy ökör 1 drachmáért adatott el, és egy rabszolga háromért.

választott szabadok sem nyertek egyebet, mint a polgárok magán jogait; a polgári és katonai hivatalokból szigoruan ki voltak zárva. Bármily érdemeik voltak fiaiknak, nem tartattak érdemeseknek a tanácsbani részvétre, és szolgai eredetük csak a harmadik, negyedik izben enyészett el.

Azok száma.

Egyszer inditványba hozatott, hogy a rabszolgák különös ruházattal volnának megkülönböztetendők; de megjegyeztetett, hogy ezáltal saját számukat ismernék meg. [1]). A tehetségeseknek látszó ifjak mesterségre és tudományra tanittattak, és értékük a szerint növekedett. A kereskedőknek és iparosoknak nyereségesebb volt megvenni, mint bérelni munkásaikat, és a földmüvelésnél a legolcsóbb s legmunkásabb eszközök voltak. Mily nagy volt számuk, néhány példával akarjuk feltüntetni. Rómának egyes palotájában négyszáz rabszolga volt. Augustus alatt egy szabad, ki sokat vesztett a polgári háborukban, 3600 ökröt, 250 ezer kisebb barmot, és 4116 rabszolgát hagyott hátra.

A római birodalom népessége.

A római alattvalók számát nem lehet oly biztossággal meghatározni, mint ahogy a tárgy fontossága megérdemelné. Claudius császár a censori kötelmet gyakorolva, 6.965.000 római polgárt számlált, ehhez adva a nők és gyermekek aránylagos mennyiségét, a lelkek összes száma husz millió körül lehetett. Az alsóbb rendü alattvalók száma bizonytalan volt, és változó. De mindent összevéve, a tartománybeliek kétszer annyian lehettek, és a rabszolgák legalább annyian mint a szabadok. Ezen tökéletlen számitás mellett az összes lakók száma százhusz milliót tehetett.

Engedelmesség és egyesség.

Az összes római világ alávetettsége egyenlő, önkénytes és állandó volt. A legyőzött népek egy nagy nemzetbe olvadva, lemondtak a függetlenség reményéről, sőt óhajtásáról is. A császárok megállapitott tekintélye erőltetés nélkül hatotta át az egész birodalmat, és ugyanazon könnyüséggel gyakoroltatott a Themse és Nilus partján, mint a Tiberis mellett. A legiók rendeltetése a közellenség elleni védelem volt, és a polgári tisztviselők ritkán vették őket igénybe. A biztonság ezen helyzetében az uralkodónak és népnek egy czélja volt: előmozditani és ékiteni a római birodalmat.

[1]). Seneca I. k. 24 f. azt mondja „Mily nagy veszély támadna, ha szolgáink számlálni kezdenének bennünket.“

Római emlékek.

Az építészet számtalan emlékei közől mily sok veszett el a történelem emlékezetéből, és mily kevés állott ellen az idő és barbárság dühöngéseinek! Mégis ezen fenséges romok elég bizonyságai az egykori fénynek és hatalomnak.

Sok magánosok által állittatott.

Természetes, hogy ezen emlékek legnagyobb részét, valamint a legkitünőbb római épitményeket a császárok emelték. Augustus dicsekedett, hogy ő téglából épült várost talált, és márvány-várost hagy maga után hátra. [1]). Vespasiánnak szigoru gazdálkodása forrása volt bőkezüségének, Traján müvei geniusának bélyegét tüntetik fel. Hadrián nyilvános emlékei, mikkel csaknem minden tartományát ékitette, közvetlen felügyelete alatt állittattak fel. De bár a császárok az első épitők voltak, nem valának az egyedüliek. Példájuk az előkelő alattvalóknál követésre talált. Az alcautarai bámulatos hid néhány lusitani község által épittetett. A gazdag senatorok tiszteletnek sőt kötelességüknek tartották koruk és az ország fényének emelését. A magán jóltevők tömegében csak Herodes Atticus athéni polgárt akarjuk megemlíteni, ki az Antoninok alatt élt. Bármi volt légyen az indok, de bőkezüsége méltó lett volna a legnagyobb királyhoz.

Herodes Atticus példája.

Herodes családja, Cimon és Miltiades, Theseus és Cecrops Aeacus és Jupitertől származott. De annyi istenek és hősök utódjai a legnyomorultabb állapotba sülyedtek. Nagyapja az igazság keze által veszett el, és apja Julius Atticus nyomorban végzendette életét, ha oly végtelen kincset nem talált volna egy régi ház alatt, mely utolsó maradványa volt ősi birtokának. A törvények szigora szerint a császárt illeti a talált kincsnek egyrésze, de a méltányos Nerva visszautasitotta azt, és meghagyta neki, hogy a szerencse ajándékával szabadon éljen. Az óvatos athéni vonakodott elfogadni, mondván, hogy nem tud azzal miként élni, — „élj tehát vissza vele, — mondá az uralkodó, — mert az a tiéd.“ Troas városa Hadrián nagylelküségéből három millio drachmát (körülbelül egy millio frt.) kapott vizvezetésre, de felényire sem volt elég, a többit Atticus a magáéból fedezte. — Életének legnagyobb részét bölcsészeti visszavonultságban Athenben töltötte; ott épittette a stadiumot, mely hatszáz láb hosszu volt,

[1]). Barátja Agrippa állitotta a halhatatlan Pantheont. Sveton. 28. f.

egészen fehér márványból, és az összes lakosságot magában foglalhatá. Regilla nejének emlékére állitott egy szinházat, páratlant az egész birodalomban. Az Odeumot, melyet Pericles zenészeti előadásokra rendelt, ujból felépitette és régi fényében visszaállitotta. De nagylelküsége nem szoritkozott egyedül Athenre. Neptun templomának legszebb ékitményei, egy szinház Corinthban, stadium Delphiben, Thermopyloban egy fürdő, és Canusiumban egy vizvezeték nem volt képes kimeriteni kincseit. Epirus, Thessalia, Eubea, Boeotia és Peloponnes népei részesültek jótéteményeiben, s Görögország és Asia sok városának feliratai háladatosan emlékeznek Herodes Atticus pártfogójukra és jóltevőjükre.

A római emlékek többnyire közhasznuak; templomok, szinházak, vizvezetékek stb.

Athénben és Rómában a magán épületek illemes egyszerüsége jelezte a szabadság egyenlő sorsát, mig a felséges középületek a nép fenségét képviselték; ezen respublicai szellem nem halt ki végkép a fényüző monarchia behozatalával. A nemzeti becsület és jótékonyság müvei voltak, mikben a legerkölcsösebb császárok pompájukat kifejteni törekedtek. Nero arany palotája méltó haragot támasztott, de a nagykiterjedésü tér, melyet önző fényüzésre használt, nemesen lett betöltve utódai által egy Coliseum, Titus fürdői, a Claudius-féle oszlopcsarnok, a béke istennőjének és Róma geniusának felállitott templomokkal. Az épitészet ezen emlékei, tulajdonai a római népnek, gyönyörü görög festményekkel és vésetekkel ékittettek, és a béke templomában egy igen érdekes könyvtár állittatott fel, a tudományszomjasok számára. Közel ehhez volt Traján foruma, körülvéve egy gyönyörü négyszögü csarnokkal, melybe a széles és szép bemenetet négy diadaliv képezte; a tér közepén egy száztiz lábnyi magas márvány oszlop az e helyütt elsimitott hegyet jelezte. Ezen oszlop, mely most is régi fényében áll, alapitójának dáciai győzelmeit mutatta. Ezen kivül a város minden része, és a birodalom minden tartománya ugyanazon nagylelküséggel és szabad szellemmel ékittettek fel. Különösen a vizvezetékek érdemlik meg méltó figyelmünket. A vállalat merészsége, a kivitel szilárdsága, és a használat a vizvezetékeket a római szellem s hatalom legnemesebb emlékei közé helyezik. A főváros vizvezetékei méltán foglalják el az első helyet, de a spoletoi, metzi és segoviai, azt gyanittatnák, hogy azok egykor székhelyei voltak valami hatalmas uralkodónak Asia és Áfrika elhagyott vidékei el

voltak árasztva egykor virágzó városokkal, miknek népessége sőt létele a fris viznek mesterségesen eszközölt bevezetésén alapult.

A birodalom városainak száma és nagysága.

Megszámláltuk és megszemléltük a római birodalom népességet és közműveit. Városainak száma és nagysága megerősitendi az elsőt, és sokszorozandja az utolsót.

Itáliában.

I. A régi Italiának czerszázkilenczvenhét városa volt, és semmi ok sem forog fenn, hogy azokat kevésbbé népeseknek tartsuk az Antoninok korában, mint voltak Romulus alatt. Veróna fényét maradványaiból itélhetjük meg, de Verona kevésbbé volt ünnepelt mint Aquileja, vagy Padua, Milano vagy Ravenna.

Gallia- és Spanyolhonban.

II. A haladás szelleme átlépte az Alpokat, és észrevehető volt még Britannia erdei közt is, melyek fokonkint kiirtattak, hogy alkalmas tér nyeressék kényelmes és szép lakásoknak. York székhelye volt a kormányzatnak, London már gazdag kereskedelme által, és Bath hires fürdőjéről. Gallia ezerkétszáz várossal dicsekedett, és az akkori Marseilles, Arles, Nismes, Narbonne, Toulouse, Bordeaux, Autun, Vienne, Lyons, Langres és Trier talán kiállhatják a hasonlatot mostani állapotjukkal. A mi Spanyolhont illeti: ezen ország virágzott mint tartomány, és mint királyság lehanyatlott.

Afrikában.

III. Háromszáz afrikai város ismerte el egykoron Carthagó hatalmát, melyeknek száma a császárok kormányzata alatt alig kevesbült; Carthago maga uj fénynyel támadt fel hamvaiból, és az, valamint Capua és Corinth hamar feltalálta előnyeit a római uralom alatt.

Ásiában.

IV. A kelet tartományai feltárják az ellentétet a római fény és a török vadság között. A régi kor romjai, elszórva a müveletlen földeken, és a tudatlanság által valami bűverőnek tulajdonitva, alig biztositják az elnyomott népek és vándor arabok lakásait. A Caesarok uralma alatt maga a tulajdonképeni Ásia ötszáz népes várost számlált, megáldva a természet minden adományával, és a művészetek által fölékitve. Laodicea nagy jövedelmet meritett juhainak finom gyapjából, és egy kevéssel elfoglaltatása előtt négy millió frton fölüli hagyományt kapott egy nagylelkü polgárától. Ha Laodicea szegénysége ilyen volt, milyennek kellett lenni azon városok jólétének, melyek mint Pergamus, Smyrna, és Ephesus hosszu ideig vetélkedtek az elsőség czime fölött Ásiában? — Syria és Egyptom fővárosai még nagyobb rangban álloftak: Antiochia és Alexandria

megvetéssel tekintettek egy egész sereg függő városra, és Róma fensősége előtt is csak makacsul hajoltak meg.

A római utak

Mindezen városok egymással és a fővárossal összeköttetésben voltak a köz főutak által, melyek a római forumtól kiindulva átszelték egész Itáliát, a tartományokba terjedtek és a birodalom határainál végződtek. Ha figyelemmel tekintjük a távolságot Antoninus falától Rómáig, és innen Jerusálemig, ugy találjuk, hogy a közlekedés ezen nagy láncza északnyugattól délkeletig négyezernyolczvan római mértföldet tett hosszában. A főutak pontosan fel voltak osztva mértföldkövekkel, és egyenes vonalban mentek egyik várostól a másikig, kevés tekintettel az akadályokra ugy, mint a magán tulajdonra. A hegyeket átfurták, és a legsebesebb és legszélesebb folyókon hidakat épitettek, az út közepe magas volt, több réteg homok, kavics és cementből, nagy kövekkel, a főváros közelében gránittal kirakva. Ilyenek voltak a római főutak, melyek részben tizenöt század viszontagságainak sem engedtek. Azon előny: mielőbb értesitést nyerni és a rendeleteket minél gyorsabban végrehajtani, birta rá a császárokat, hogy kiterjedt birodalmukon keresztül rendesen postajáratot állitsanak fel. Minden öt-hat mértföldnyi távolságra házakat épitettek, mindegyiket állandóan negyven lóval ellátva, és ezen előfogatok segitségével könnyü volt száz mértföldet tenni egy nap a római utakon. A posták használata eredetileg csak közszolgálatra volt szánva, de megengedtetett magán polgároknak is külön engedély mellett.

A posták.

A hajózás.

Nem kevésbbé volt szabad és nyilt a közlekedés a tengeren, mint a szárazon. Itália tengerpartja nem igen volt alkalmas biztos kikötésre, de Claudius császár a Tiber torkolatánál nevezetes emlékét rakta le a római nagyságnak.

A földmüvelés javitása.

Bármily roszat tulajdonitottak a kiterjedt birodalomnak, a római hatalom üdvös hatást gyakorolt az emberiségre. Az ős régi korban a világ egyenlőtlenül volt felosztva. A kelet emlékezeten fölül birtokában volt a müvészetnek és fényüzésnek, mig a nyugat bárdolatlan hadakozó nép által lakva, megvetette a földmüvelést, vagy azt nem ismerte. De megállapitott kormányzat védelme alatt a boldogabb éghajlat termesztménye és a polgárisult ipar lassankint meghonosult Európának nyugati tartományaiban. Csaknem lehetetlen elszámlálni mindazon czikkeket, mind az állatokat, mind a növényzetet illetőleg, melyek Ásiából

A nyugati tartományokban.

és Egyptomból lassankint behozattak, de nem érdektelen és méltatlan megemliteni a legfőbbeket. 1. Csaknem minden virág, növény és gyümölcs, mely kertjeinkben terem, idegen származásu. 2. Homer idejében a szőllő vadon nőtt Sicilia szigetén. Ezer évvel később Itália dicsekedhetett, hogy 80 faju legjelesebb borok közől két harmadánál többet saját földje termett. Ezen áldás hamar kiterjedt Galliára, és okunk van hinni, hogy Burgundia szőllőhegyei oly régiek, mint az Antoninok kora. 3. Az olajfákat a nyugaton tartós béke követte, minek jelvényéül tartattak. Mind Itáliában, mind Afrikában meghonositattak, és később Spanyolhonban és Galliában. A régiek tévedése, hogy az olajfa bizonyos foku melegséget igényel, és csak a tenger közelében dívik, — ipar és tapasztalás által elenyészett. 4. A lentermesztés Egyptomból Galliába ültettetett át, és meggazdagitotta az egész tartományt, de a földet kizsarolta. 5. A takarmánynövények használata ismeretes volt mind Itália, mind a tartománybeli földmüvelők előtt, különösen a luczerna, mely Mediából származott. A jó takarmányok szaporitása előidézte a csordák és nyájak szaporitását, és ezek ismét a föld termékenységét. Mind ezen javitásokhoz járult a bányák müvelése, és a halászat, mely mig a gazdagok élvezeteit előmozditotta, a munkás sokaság fenntartására szolgált.

A gyümölcs behozatala.

A bor.

Olajfák.

Len.

Takarmánynövények.

Általános jólét.

Gyönyörüen irja le Columella a spanyol háztartást Tiberius alatt, és meg kell jegyezni: hogy mig az éhség többször sanyargatta az ifju respublicát, a kiterjedt birodalmat sohasem érte. Az egyes tartományokban előfordult esetleges szükség tüstént pótolva lőn a szomszédok feleslegeiből.

A fényüzés nemei.

A földmüvelés alapja a kézmüiparnak, mig a természet adományai anyagát képezik a müvészetnek. A gazdagok háztartásukban a fénynek és finom izlésnek minden nemét kifejtették. Ezen izlést, a fényüzés gyülöletes neve alatt ismerve, minden kornak moralistái megtámadták, és kétségtelenül, mind az erkölcs mind a közboldogság szempontjából sokkal előnyösebb lenne, ha mindenki birna az élet szükségleteivel és senki annak fölöslegével; de a társadalomnak jelen tökéletlen állapotában a fényüzés,származzék bár bünből vagy ostobaságból, egyedüli eszköznek látszik, mely a birtoknak egyenlőtlen felosztását helyreigazitja s kiegyenlíti.

Külkereskedés.

Nem könnyü dolog a fényüzést egy birodalom határai közé szoritani. Az ősvilág legtávolabbi tartományai kifosztattak, hogy Róma fényéhez és izléséhez járuljanak. Scythia erdei szolgáltatták az értékes bőröket. A borostyánkő a balti tengerpartról hozatott. A babyloni szőnyegek, és kelet egyéb kézmüvei igen keresettek voltak, de a legnevezetesebb kereskedés Arábiával és Indiával üzetett. Évenkint vagy 120 hajó vitorlázott ki a vöröstengerről, Mios Hormosból Egyptom egyik kikötőjéből, s midőn a hajóraj deczemberben vagy januárban visszatért, a gazdag szállitmány a tevék hátain a vörös tengertől a Nilusig vitetett s e folyón Alexandriába ért, honnan haladék nélkül a birodalom fővárosába szivárgott. A keleti kereskedelem tárgyai szépek és értékesek voltak: egy font selyem fölért egy font aranynyal; [1]) drágakövek, melyek közt a gyémánt után első helyet foglalt az igazgyöngy; [2]) és különféle illatszerek vallásos és temetkezési szertartásokra. A rómaiaknak ugy szólva egyedüli kereskedelmi czikkük az ezüst volt; az évenkinti fogyasztást nyolcz millió forint ra teszik, de oly gazdagok voltak bányáik, hogy korántsem voltak képe sek azokat kimeriteni.

Általánor boldogság.

Plinius ezt mondja: „A római népek beismerték, hogy a társas élet igaz elvei, a törvények, a földmüvelés és tudomány a római hatalom által meg lőn alapitva. A müvészetek gyarapodtak, a nép szaporodott. A városok emelkedtek és a tartományok gyönyörü képe egy. nagy kerthez volt hasonló.“ Habár ezen állitást kissé gyanus szinben tünteti is fel azon szónokias hang, melyen mondva van, a történésznek kellemes feladata bevallani, hogy az lényegében való.

A bátorság hanyatlása.

Alig volt lehető, hogy a közjólét árjában a kortársak felismerjék a hanyatlás lappangó okait. A hosszu béke, az egyenlő közigazgatás lassu és titkos mérget oltott be a birodalom életereibe. Az emberek gondolkodása egy színvonalra hozatott, a szellem szikrája kialudt, sőt még a katonai szellem is elpárolgott. Európa népei bátrak voltak, és erősek. Hispannia, Gallia, Britannia, és Illyria szolgáltatta a kitünő katonákat. Személyes bátorságuk megvolt, de függetlenségre nem törekedtek. Törvényei-

[1]). A selyem ruha ugy tekintetett, mint a nőnek disze, de disztelen a férfiaknak.

[2]). A két nagy gyöngyhalászat ugyanott volt, hol jelenleg: Ormuz és Comorin fokain. A gyémánt Bengáliából hozatott.

ket és kormányzójukat az uralkodótól kapták, és legbátrabb vezetőjük megelégedett a polgár, vagy alattvaló rangjával.

A szellem hanyatlása.

A tudomány iránti szeretet, csaknem elválaszthatlan a békétől és finom izléstől, divatos volt Hadrián és az Antoninok alatt, kik maguk is tudományos emberek voltak. El volt az terjedve az egész széles birodalomban; Britannia legtávolabb részei megszerezték az ékesszólást, Homer és Virgil át volt forditva, és tanulmányozva a Rajna és Duna partjain. De a tartománybeliek az egyenlő mesterséges idegen nevelés mellett fokonkint lehanyatlottak. A költői név csaknem el lőn feledve, és álbölcselők léptek a szónokok helyére. Egy sereg criticus és magyarázó homályositotta el a tudósokat, és az izlés meghamisitásával csakhamar bekövetkezett a szellem hanyatlása.

Elfajulás.

A fenséges Longinus, ki valamivel később a syriai királynő udvarában fenntartotta a régi Athen szellemét, megjegyzi és panaszolja kortársainak elfajulását, mondván: „Valamint némely gyermekek, rövid tagok mellett, mindig törpék maradnak, ugy a mi gyengéd képzeletünk, — előitéletek és szolgaság által lelánczolva — képtelen magát kiterjeszteni, vagy elérni azon aránylagos nagyságot, melyet mi a régiekben csodálunk, kik népszerü kormányzat alatt élve, ugyanazon szabadsággal irtak, a melylyel cselekedtek.“ Az emberiség e kisebb termete, ha szabad e képies kifejezést tovább folytatnunk, napról napra alább szállott, és a római világ valóban egy nemével a törpéknek volt benépesitve, midőn észak vad óriásai betörtek, és a korcs fajzatot megjavitották. Ők a szabadság férfias szellemét felujitották, és egy ezred évnek forradalma után, a szabadság szülője lett az izlésnek és tudománynak.

III. FEJEZET.

A római birodalom alkotmánya az Antoninok alatt.

Az egyeduralom világosan meghatározva, ugy látszik, oly állam, a melyben egyes személy — bármi név alatt — van megbizva a törvények végrehajtásával, a jövedelem kezelésével és a hadsereg parancsnokságával. De ha a közszabadság nincs bátor őrökkel körülvéve, ily borzasztó tisztviselőknek tekintélye hamar zsarnoksággá fajulhat. Az előitéletek korában a papság befolyása hasznosan gyakorolható az emberi jogok megvédésére; de oly benső összeköttetés van a trón és oltár között, hogy ennek zászlaja ritkán volt a nép oldalán látható. Csak hősies nemesség és erős községek, fegyverrel és birtokkal ellátva, alkotmányos gyülésekben, képezik az egyetlen ellensúlyt, mely a szabad alkotmányt egy terjeszkedő uralkodó ellenében megvédheti. Az egyeduralom eszméje.

A római alkotmánynak minden sáncát elsimitá a dictátor nagyravágyása; minden védvet megsemmisitettek a triumvirátus kegyetlen kezei. Az actiumi győzelem után Rómának sorsa Octavián kezébe került, nagybátyjának fiuvá fogadása által Caesarnak és később a senátus hizelgése által Augustusnak nevezve. A győző 44 régi legiónak állott az élén, kik Caesar házához ragaszkodva husz évi polgárháboru után mindenre készek, egyedül tőle reméltek és nyertek pazar jutalmakat. A tartományok, a respublica tisztviselői által rég elnyomva, egyes személy kormányzata után sóhajtoztak, ki ezen apró zsarnokoknak ura s ne büntársa legyen. A római nép titkos örömmel nézte az aristokratia megaláztatását, és egyedül kenyeret és látványokat (panem et circenses) óhajtott, mit Augustus bőkezüségéből meg is nyert. A gazdagok élvezték a nyugalom jelen áldásait, és nem akartak a régi mozgalmas szabadság emléke által meg- Augustus helyzete.

zavartatni. Hatalmával a senátus méltóságát is elvesztette, és a legnemesebb családok kihaltak. A republicánusok szellemben és tehetségben a csatatéren vesztek el, vagy számüzettek. A gyülés kapui kevert sokaság előtt tárultak fel, kik tisztelet helyett leláztatást meritettek rangjukból. [1]).

Átalakitotta a tanácsot.

A tanács átalakitásában atyailag járt el Augustus. Censornak választatván, hü barátjával Agrippával megrostálta a tanácsnokok jegyzékét, többeket kiüzött, kétszáznál többet lemondásra kényszeritett, és a képességet 100,000 frt értékhez kötötte; elég számmal alkotott uj patricius családot, és magát a tanács fejévé tette. Mig ekként a méltóságot helyre állitotta, a függetlenséget megsemmisitette. A szabad alkotmánynak elvei menthetlenül elvesztek, midőn a törvényhozó hatalmat a végrehajtó hatalom nevezte ki.

A magához ragadott hatalomról lemond.

Az ekként összeállitott gyülekezet előtt beszédet tartott, mely valamint honszeretetéről tanuságot tesz, egyszersmind nagyravágyását takarta el. „Ő sajnálatát fejezte ki, és egyuttal mentette eddigi tetteit. Fiui kegyelet kivánta az apja gyilkosain való boszuállást, saját gyengédsége néha a szükségesség szigoru törvényeinek engedett, és kényszeritette a szövetségre két méltatlan társával. Ünnepélyesen igtatta be a tanácsot és a népet régi jogaiba, és nem akar egyebet, mint polgártársai közé vegyülni, hogy megoszsza az áldást, melyet ő hazájára árasztott.“

Rávették, hogy tartsa meg Imperátori czim alatt.

Veszélyes volt Augustus őszinteségének hinni, de még veszélyesebb nem hinni. Az érzelmek ily zavarában a tanács válasza egyenlő volt, és határozott. Nem fogadták el a respublicát, melyet ő megmentett. Tisztes ellenzés után alávetette magát a tanács határozatának, és elfogadta a kormányzatot imperátori czim alatt, de csak tiz évre. E szinjáték emléke többször ismételtetett Augustus alatt, és Rómának örökös uralkodói mindig megünnepelték uralkodásuk tizedik évét.

A római tábornok hatalma.

A római tábornok csaknem zsarnoki hatalmat gyakorolhatott — az alkotmány elveinek megsértése nélkül — katonái, az ellenség, és a respublica alattvalói fölött. A dictátor- vagy consulnak joga volt kirendelni az ifjuságot a szolgálatra, és a legszigorubb büntetéssel megfenyiteni az engedetleneket azáltal,

[1]). Julius Caesar katonákat, idegeneket és félbarbárokat hozott a senátusba.

hogy kitörölhette őket a polgárok sorából, elkobozhatta javaikat, és rabszolgákul adhatta el személyüket. A táborban a parancsnok absolut hatalmat gyakorolt élet és halál fölött. A béke és háboru iránt a tanács rendelkezett, melyet a nép ünnepélyesen megerősitett; de a távoli tartományokban a tábornok tetszés szerint intézhette támadásait, és csak a sikertől függött diadalának dicsősége. Midőn Pompejus a keleten hadakozott, megjutalmazta katonáit s szövetségeseit, uralkodókat tett le, tartományokat osztott fel, telepitvényeket alapitott, és elosztotta Mitridates kincseit. A tanács és nép mindent helybenhagyott.

A császár helyettesei.

Miután lehetetlen volt a távoli határokon lévő számos legiót személyesen vezényelni, ez helytartókra bizatott. Rang és tekintélyre nézve hasonlók voltak a régi proconsulokhoz, de állásuk függő volt és önkényes. [1]) A respublica generalja mindig maga a császár volt, de némi elégtételül szolgált a tanácsnak, hogy helyetteseit mindig ennek köréből választotta.

Hat nap mulva, midőn Augustus kénytelen volt elfogadni ama nagylelkü ajánlatot, elhatározta, hogy a senátus büszkeségének egy kissé kedvezend. A békés tartományoknak proconsulokat adott, kik különösen Ásiában, Görögországban és Afrikában nagyobb megtiszteltetésben részesitettek, mint a császári helyettesek. Törvényt hoztak, mely szerint a császár bárhol jelenik meg, rendkivüli hatalmával felfüggesztheti a kormányzat rendes hatóságát; az uj hóditmányok a császári részhez csatoltattak, és hamar kiderült, hogy az uralkodó tekintélye, az Augustusi kedvencz előnév, egyenlő volt a birodalom minden részében.

A császár megtartja a katonai s testőri parancsnokságot Rómában.

E képzelt engedélyért Augustus megkapta ama fontos szabadalmat, mely őt urává tette Rómának és Itáliának. Felhatalmaztatott számos testőri csapatot tartani béke idején is a főváros szivében, melynek ő volt parancsnoka. Ezek katonai esküvel voltak lekötelezve; de oly készségesek voltak a rómaiak a szolgaságra, hogy az esküt a tisztviselők, a senátorok és a lovagrend, önkénytesen letették, mig végre a hizelgés hódolata észrevétlenül alakult évi ünnepélyes hüségfogadássá.

[1]) Győzelem esetén a dicsőség a császárt illette; helyetteseik bizonyos kitüntetési jelvényekkel lettek kielégitve.

Consuli és tribuni hatalma.

Ámbár Augustus a katonai erőt legbiztosabb alapnak tekintette, mégis elég bölcsen visszautasitotta azt, mint gyülöletes eszközét a kormányzatnak. Sokkal kedvesebb volt a régi tisztviselőség tisztes elnevezése, és ő ügyesen szedte össze azokat, hogy saját személyében egyesitse. E nézetből indulva, megengedte a tanácsnak, hogy a consuli és tribuni kötelmeket életfogytiglan reá ruházza, a mi azután minden utódára kiterjesztetett. A consulok rangban a római uralkodók után következtek, képviselték az állam méltóságát, felügyeltek a vallási szertartásokra, a legiókat vezényelték, külköveteket fogadtak, s a tanács- és népgyülésen elnököltek. A pénzügyet ellenőrizték, és ámbár nem volt idejük az igazságszolgáltatásra, de a törvény, méltányosság és közbéke legfőbb őreiül tekintettek. Ilyen volt rendes hatóságuk; de ha a közjólét kivánta, a tanács törvényen fölül helyezte őket, és a szabadság védelmére ideiglenes kényurasággal ruháztattak fel.

A tribunok állása egészen különböző volt a consulokétól: szerény és alacsony, de személyük szent és sérthetetlen. Erejük inkább az ellenállásban, mint tettben nyilvánult. Hivatásuk volt védeni az elnyomottakat, megbocsátani a sérelmeket, bevádolni a nép ellenségeit, és midőn szükségesnek látták, egy e t l e n szóval megakasztani az egész kormányzatot. A consulok és tribunok összeütközése inkább megerősitette, mint megrontotta az alkotmány egyensúlyát. De midőn a consuli és tribuni hatalom egy személyben élethossziglan egyesittetett, és a hadsereg parancsnoka egyszersmind a nép képviselője lett: lehetlen volt többé császári előjogainak ellenállani, és azok határait megszabni. Ezen halmozott kitüntetésekhez Augustus ildomossága csakhamar hozzá csatolta a kitünő s igen fontos legfőbb papi (supremus pontifex) és censori méltóságot. Amaz kezébe adta a vallás vezetését, emez pedig a római nép szokásai és vagyona fölötti felügyeletet. S ha a sok összehalmozott hatalomból még valami fennmaradt, a tanács szives készsége a hiányokat a legrendkivülibb eredményekkel igyekezett pótolni. A császárok, mint a respublica első tisztviselői, több alkalmatlan törvény és kötelezettség alól fölmentettek; rájuk ruháztatott a jog a tanácsot összehivni, az államméltóságokra jelölteket ajánlani, a város határait kiterjeszteni, a jövedelmet belátásuk szerint használni, békét kötni és háborut izenni, s végre mindazt teljesiteni, a mit a birodalom jólétének előmozditására czélszerünek tartottak.

A tisztviselők.

Midőn a végrehajtó kormányzat minden hatalma a császári tisztviselőben egyesittetett, a közönséges tisztviselők homályban bágyadtak, erély és csaknem foglalatosság nélkül. A consulok, praetorok és tribunok szokott száma évenkint felruháztatott hivataluk illető jelvényeivel, hogy foglalatosságaik leggyengébb részét teljesitsék. Ezen megtiszteltetések igen hizelegtek a római nagyravágyásnak, és Augustus ez alkalommal megengedte a szilaj democratiának minden kicsapongását. A császárok, noha életfogytiglan fel voltak ruházva a consuli hatalommal, mégis ezen évi méltóság czimeért maguk is vetélkedtek polgártársaikkal, és Augustus egész alázattal szorgalmazta maga vagy egyik barátja részére a népszavazatot. De a következő uralkodók a választást a tanácsra bizták. A népgyülekezetek örökre meg lettek szüntetve, és a császárok megszabadultak egy veszélyes sokaságtól, mely a megállapitott hatalmat megzavarhatta volna.

A tanács.

A birói hatalom gyakorlata a leggyakoribb és legkomolyabb foglalkozása lett a tanácsnak, és az előtte tárgyalt fontos ügyek utolsó menhelyül szolgáltak a régi ékesszólás szellemének. Mint államtanács és mint legfőbb törvényszék sok lényeges előjoggal birt; de mint törvényhozó hatalom — mely minőségben czim szerint a népet képviselte — az uralkodó jogait fogadta el irányadóul. Minden hatalom az ő tekintélyének volt kifolyása, minden törvény általa szentesittetett. Rendes ülésük havonkint háromszor tartatott: a calendák, nonák és idusok napjain. Illő szabadsággal tanácskoztak, és a császárok dicsőséggel vettek részt azokban.

Általános eszme a császári rendszerről.

A császári kormány rendszere, néhány szóval kifejezve, ugy mint az Augustus által megállapittatott, kényuralomnak nevezhető, a köztársaság formái által eltakarva. A római világ urai trónjukat ködfátyollal övezték, ellenállhatlan szigorukat eltitkolták, és magukat alázattal a tanács készséges szolgáinak mondták, melynek törvényeit ők irták elő és követték.

Azok istenitése.

A császárok istenitése az egyetlen mozzanat, mely szokott eszélyességüktől és szerénységüktől eltér. Az ásiai görögök voltak első feltalálói és N. Sándor utódjai első tárgyai a hizelgés ezen szolgai és szentségtelen nemének. Ez a királyokról hamar átszivárgott az ásiai kormányzókra, és a római tisztviselők gyakorta mint földi istenek imádtattak. Természetes volt, hogy

a császárok nem utasithatták vissza azt, mit a proconsulok elfogadtak, és az első Caesar császári szelleme hamar beleegyezett, hogy életfogytiglan helyet találjon Róma védistenei közt, de utódja eltért ez esztelen nagyravágyástól, mely csak Caligula és Domitiánban éledt fel ismét. Augustus valóban megengedte, hogy tiszteletére némely tartományi város templomot emeljen, de a tanácstól s a néptől csak emberi jellemében kivánt tiszteltetni, és utódjaira bizta nyilvános istenitését. Szokás volt, hogy a tanács azon császárt, ki nem volt zsarnok, holta után egy rendelet által az istenek közé helyezte; ez nem volt vallásbeli, mint inkább eszélyességi intézmény. És lealacsonyitanók az Antoninok erkölcseit, ha Hercules és Jupiter büneivel összehasonlitanók. Sőt Caesar és Augustus is sokkal fölötte álltak a népszerü isteneknek. Mihelyt azonban az ő istenitésük törvény által volt megállapitva, feledékenységbe sülyedett, a nélkül, hogy az akár hiröket, akár utódjaik méltóságát emelte volna.

Augustusi és caesari czimek.

A császári kormányzat fejtegetésénél többször emlitettük annak alapitóját Augustus neve alatt, mely csak akkor adatott neki, midőn az épület befejezve lőn. A homályos Octavian név egy jelentéktelen családból származott Aricia városából, a caesari fényes előnevet mint a dictátornak fogadott fia vette fel. A tanács, midőn uj elnevezéssel akarta megtisztelni első tisztviselőjét, komoly tanácskozás után Augustust választotta, mely legjobban kifejezi a béke és szentség jellemét. Augustus tehát személyes, Caesar családi megkülönböztetése volt. Ez utóbbira nézve Nero volt az utolsó, ki ahhoz, mint a juliáni ágból származott utód, igényt tartott. De egy század gyakorlata azt elválaszthatlanul a császári méltósághoz kötötte egész — a jelen időig.

Augustus jelleme, és eszélye.

A gyöngéd tisztelet, melylyel Augustus az általa megsemmisitett szabad alkotmány iránt viseltetett, csak ugy magyarázható meg, ha ezen finom zsarnok jellemét figyelemmel vizsgáljuk. Hideg fő, érzéketlen sziv, és gyáva hajlam késztették őt 19-ik évében a képmutatás álczáját fölvenni, melyet soha többé le nem tett. Ugyanazon kézzel, és hihetőleg ugyanazon indulattal irta alá Cicero számüzetését, mint a Cinnának adott kegyelmet. Erkölcsei, ugy mint bünei mesterségesek voltak, s a körülményekhez képest előbb ellensége, később atyja volt a római világnak.

I. Caesar halála mindig szeme előtt lebegett. Jutalmakkal és kitüntetésekkel árasztotta el annak barátjait, de a legkedveltebbek az összeesküvőkhöz tartoztak. A legiók hűsége megvédhette tekintélyét a nyilt lázadók ellen, de nem biztosithatta őt a határozott republicanusok gyilka ellen; a rómaiak tisztelték Brutus emlékét és ezen erkölcsnek utánzóját megtapsolták volna. Caesar maga idézte elő sorsát. Mint consul, vagy tribun békében uralkodhatott volna. A királyi czim fölfegyverezte a rómaiakat élete ellen. Augustus tudta, hogy az emberiség, nevek által kormányoztatik, és nem csalódott, hogy a tanács és a nép szolgaságra adja magát, ha régi szabadsága tisztelettel elismertetik. A gyenge tanács és kimerült nép megnyugodott ezen képzeletben, mig Augustus utódjainak erkölcse és eszélyessége azt fenntartotta. Önérdek, és nem a szabadság szelleme volt az, a mi Caligula, Nero és Domitián összeesküvőit lelkesitette. A nép szabadsága.

Egy nevezetes alkalommal a tanács 70 évi béketürés után valóban tett egy sikertelen kisérletet rég elfeledett jogainak fölélesztésére. Midőn Caligula gyilkosai által a trón üresedésbe jött, a consulok összehitták a gyülekezetet a capitoliumba, s elkárhoztatták a Caesarok emlékét, és a katonaságnak a „szabadság" jelszót adták utasitásul. De mig ők tanácskoztak, a testőrök határoztak. Az ostoba Claudiust, Germanicus testvérét ruházták fel a császári biborral, és készen álltak a választást fegyverrel is megvédeni. A szabadság álma elenyészett, és a tanács elkerülhetlen szolgaság borzalmaira ébredt fel. A nép által elhagyatva, és a katonaság által fenyegetve, kénytelen volt ama gyenge gyülekezet megerősiteni a testőrök választását, s elfogadni a bocsánatot, melyet Claudius elég eszélyesen felajánlott és elég nagylelkűen megtartott. A tanács kisérlete Caligula halála után.

II. A katonaság féktelensége még nagyobb félelmet gerjesztett Augustusban. Egy forradalmat megvásárolt roppant költséggel, de a második forradalom a költségeket megkettőztette volna. A katonák ragaszkodása Caesar házához, élénk volt, de a sokaságé szeszélyes és állhatatlan. Ugyanazért a katonai szigort törvény által növelte, és a császár s a fegyver közé a tanács fenségét helyezte. A katonai kormányzat.

Ez eszélyes rendszer mellett Augustus halálától Commodiusig, 220 évi hosszu időköznek leforgása alatt a katonai kormányzat veszélyei függőben voltak. Caligula és Domitián saját

háznépe által gyilkoltatott meg. De Nero az egész birodalmat romlásba hozta. Tizennyolcz hó leforgása alatt négy uralkodó veszett el a fegyveres beavatkozás által, és a római világ a küzdő fegyverek dühöngéseitől megrendült. A katonai túlkapás kitörésének ezen egy esetét kivéve, két század zavartalanul folyt le. A császár a tanács tekintélye, és a katonaság beleegyezése által lőn megválasztva.

Utódnak kijelölése.

Szabad választás mellett, a trón üresedése mindig súlyos és veszélyes állapot. A római császárok utódjaikat mindig oly hatalommal ruházták fel, hogy a helyzet urai legyenek. Ekként Augustus utolsó reményét Tiberiusba helyezve, elnyerte eme fogadott fiának a censori és tribuni hatalmat, és törvényt hozott, mely szerint utódja ugyanazon tekintélylyel ruháztatott fel, melylyel maga birt. Ekként Vespasián, a bölcs uralkodó, császári méltóságának és hatalmának társául fogadta fiát Titust, kinek szelid uralkodása alatt a római világ közmegelégedésnek örvendett, és egyedül ennek emléke volt képes Domitián testvérének tizenöt évi büneit megvédeni.

Tiberius.

Titus.

Traján fiusítása és jelleme. K. u. 96.

Alig vette át Nerva, Domitián orgyilkosaitól a bibort, megyőződött kora gyengeségéről, mely nem volt képes a közrendetlenség rohamainak ellenállani, mely elődjeinek hosszu zsarnoksága alatt annyira sokszorozva lőn. Daczára sok rokonának egy idegent választott. Trajánt fogadta fel, és egy tanács végzése által őt társának és utódjának nevezte ki. Kétszáz évvel Traján halála után egy uj császárválasztás alkalmával a tanács akként üdvözölte az uj választottat, hogy múlja fölül Augustus szerencséjét, és Traján erkölcseit.

K. u. 98.

Hadrián fiusítása K. u. 117.

Könnyen hihető, hogy Traján a birodalom atyja, soká habozott, vajjon az uralkodói hatalmat Hadrián, kétes jellemű rokonára bizza-e. Az ő uralkodása alatt, mint már emlitve volt, a birodalom békében és jólétben virágzott.

Id. és if. Verus fiusitása.

Hadrián sok tanakodás után végre Aelius Verust választotta, de mind ő, mind fia időnek előtte elhaltak.

A két Antonin elfogadása.

Az utókor háláját érdemelte ki Hadrián, hogy ezek után a legnagyobb érdemet emelte a római trónra. Az idősb Antonint, római tanácsnokot, kit egyszersmind fiának fogadott, és az ifjabbat, kit meg ennek kellett tüstént fiává fogadni. Ezen két Antonin 42 évig kormányozta a birodalmat a bölcsesség és erkölcs változhatlan szellemével. Ámbár Pius Antoninnak két fia volt, Róma jólétét eléje tette családja érdekének, és Faustina leányát

az ifju Mark Antoninnak adta nőül, megszerezte neki a tanácstól a tribuni és proconsuli hatalmat, és féltékenység nélkül társul vette a kormányzatban. Mark ellenben tisztelte jóltevőjének jellemét, szerette őt, mint atyját, és engedelmeskedett neki mint fejedelmének, halála után pedig a közigazgatást annak példája és elvei szerint vezette. Az ő egyesült kormányzatuk lehetőleg az egyetlen korszak volt a történelemben, melyben egy nagy népnek boldogsága volt egyetlen tárgya a kormányzatnak.

Pius jelleme és kormányzása.

Titus Antoninus Pius méltán neveztetett második Numának. Ugyanazon vallás béke és igazságszeretet volt megkülönböztető jellemök. Numa csak kis területre, ellenben Antonin a föld nagyobb részére árasztotta ki a rend és nyugalom áldásait.

Marc Aurel.

Marc Aurel Antonin erkölcse szigorubb, és tevékenyebb jellemű volt. Jól megérett aratása volt sok tudományos értekezésének, és éjjeli tanulmányának. Tizenkét éves korában a stoicusok szigoru rendszerét ölelte fel, mely megtanitotta őt alávetni a testet a szellemnek, a szenvedélyt az észnek; az erkölcsöt mint egyedüli jót, a bünt, mint egyedüli rosszat, és minden egyéb külső dolgokat közönyösen tekinteni. Elmélkedései, melyeket a háboru zajában fogalmazott, még megvannak; sőt nem röstelt bölcsészeti leczkéket adni, nyilvánosabb modorban, semmint az egy bölcs szerénységéhez, és egy császár méltóságához illett volna. De élete Zeno tanainak legnemesebb commentárja volt. Szigoru volt magához, de mások tökéletlenségei iránt engedékeny, igazságos és jótékony mindenkihez. Sajnálta, hogy Avidius Cassius, ki forradalmat csinált Siyriában, önkénytes halála által elvette tőle az alkalmat, őt barátjává tenni; és ezen érzelmét igazolta az által, hogy a tanács buzgalmát mérsékelte azon áruló barátjai ellenében. A háborut utálta, mint méltatlant az emberi természethez, és közcsapást; — de midőn az igazságos védelemnek szüksége késztette őt fegyverhez nyulni, készségesen tette ki személyét nyolcz tél hadakozásainak a Duna jeges partjain. Emlékét a háladatos utókor tisztelte, és halála után egy századon fölül sokan fenntartották képét házi isteneik között.

A rómaiak boldogsága.

Ha valakinek a világ történelemben meg kellene határozni a kort, melyben az emberi nem a legboldogabb és legelégedettebb volt, vonakodás nélkül jelölné ki azt, mely Domitián halálától Commodusig terjed. A szélesen kiterjedt római birodalom korlátlan hatalom által kormányoztatott, az erkölcs és

bölcsesség szellemében. A fegyveres erő négy egymás után következő császár erős és lovagias keze által vezettetett, kiknek jelleme és tekintélye önkénytelen tiszteletet parancsolt. A polgári kormányzat formáit gondosan fenntartották Nerva, Trajan, Hadrián és a két Antonin, kik a szabadság eszményén gyönyörrel csüggtek, s magukat örömmel tekintették a törvények készséges szolgáinak. Ily fejedelmek méltók voltak a megtiszteltetésre, hogy a respublicát helyreállitsák, ha az akkori rómaiak képesek lettek volna az ésszerü szabadság élvezetére.

Annak mulékony természete.

Ezen fejedelmek fáradozásai végtelen jutalmat nyertek az általuk elért eredményekben. De nemes örömüket egy búskomoly észlelés keseritette meg. Sokszor meg kellett emlékezniök hogy a boldogság, mely egy ember jellemétől függött, nem lehet állandó. Talán már közeledett a végzetes pillanat, melyben egy kéjencz ifju, vagy féltékeny zsarnok visszaélend azon korlátlan hatalommal, melyet ők népeik boldogitására használtak. A tanács általi képzeleti korlátozás és a törvények, a császár erényeinek kifejtésére alkalmasak lehettek, de büneit soha meg nem javithatták. A katonaság vak és ellenállhatlan eszköze volt az elnyomásnak, és a megromlott római szokások mindig szolgáltattak hizelgőket, kik urok félelmét vagy fukarságát, kicsapongásait vagy kegyetlenségét készek voltak megtapsolni, s tisztviselőket, kik készek voltak szolgálni.

Tiberius, Caligula, Nero és Domitián emlékezete.

Ezen sötét gondolatokat a tapasztalás már igazolta. A császárok évkönyvei éles tarka képét adják az emberi természetnek, minőt a jelenkori történelem kevert és kétséges jelleme közt hiába keresnénk. Ezen uralkodók élete a bünnek és erkölcsnek legszélsőbb vonalait, nemünk fensőbb tökélyét s legaljasabb elfajulását tünteti elő. Trajan és az Antoninok aranykorát a vas kor előzte meg. Csaknem felesleges Augustus érdemetlen utódjait elszámlálni. A sötét kérlelhetlen Tiberius, a dühös Caligula, a gyenge Claudius, az elvetemült és kegyetlen Nero, az állatias Vitellius, és a félénk embertelen Domitián örök becstelenségre kárhoztatvák. Nyolczvan év leforgása alatt — Vespasián rövid uralmát leszámitva — Róma kérlelhetlen zsarnokság alatt nyögött, mely kipusztitotta a respublica régi családjait, és végzetteljes volt csaknem minden erkölcsre és minden tehetségre, mely ez idő alatt fölemelkedett.

Ezen szörnyek uralma alatt a szolgaságot két különös körülmény követte, mely az alattvalók sorsát még szerencsétlenebbé tette, mint bármely más korban. 1-ör. A szenvedők rendkivüli érzékenysége, — mely a régi szabadság elvesztéséből származott. 2-or. A lehetlenség a győzők kezéből kimenekülni. Különös szegénység a zsarnokok alatt.

I. A korán, és ezen szent könyv magyarázói meggyőzték a szultánt, hogy ő utódja a prófétának, és helyettese az égnek; hogy a türelem első erkölcse a musulmannak, és a határtalan engedelmesség legfőbb kötelessége az alattvalónak. A keletiek érzéketlensége.

A rómaiak egészen máskép készittettek elő a szolgaságra. Saját romlottságuk, és a katonai erőszak által elnyomva, sokáig fenntartották érzelmét, vagy legalább eszméjét a hajdani szabadságnak. A tanács, mely egykor a világnak szabott törvényeket, most hozzájárulásával az uralkodó tényeit szentesitette, s a zsarnokok legalacsonyabb czéljainak szolgált palástul. Az utolsó római elitéltetett képzeleti bünökért és igaz erkölcsökért. A zsarnok méltó megvetéssel szemlélte a tanácsnokok alacsonyságait, s ezeknek titkos idegenkedését az egész tanács-testület iránt viseltető nyilt gyülölettel viszonozta. A rómaiak ismerete és szabad szelleme

II. A római birodalom betöltötte az egész világot, — és midőn ezen birodalom egy személy kezébe került, ellenségeire nézve a világ biztos és félelmes börtönné lett. A császári zsarnokság rabszolgája — akár arra lett kárhoztatva, hogy arany láncait Rómában, vagy a tanácsban viselje, akár pedig arra, hogy életét Seriphus kopár szikláin, vagy a Duna jeges partjain számkivetésben töltse, hallgatag kétségbeeséssel várta sorsát. Ellenszegülni végzetteljes volt, — menekülni lehetetlen. Az egész birodalom be volt keritve tengerrel, és a menekülni akarónak nem lehetett reménye azon áttörhetni, hogy föl ne fedeztessék. A határok közt pedig minden fejedelem örömmel megvásárolta volna a császár védelmét, egy nyakas menekülő feláldozásával. Cicero azt mondá a számkivetett Marcellusnak. „Akárhol legyen ön, emlékezzék meg, hogy mindenütt a győző hatalma alatt áll.“ A birodalom kiterjedése nem adott nekik menekülést.

IV. FEJEZET.

Commodus kegyetlenségei, esztelenségei, és gyilkosai. Pertinax megválasztatása, és reform-kisérlete. Meggyilkoltatása a testőrök által.

Marcus engedékenysége.

Marcus gyengédsége, melyet a stoicusok rideg rendszere sem volt képes kiirtani — a legkedvesebb, de egyszersmind egyetlen hibás vonása volt jellemének. Kitünő értelmét sokszor félrevezette szivének gyanútlan jósága. Ravasz egyének, kik a fejedelmek szenvedélyeit tanulmányozzák, és önnön magukét elrejtik — az ártatlanság álczájában közeledtek hozzá, és gazdagságot és kitüntetéseket szereztek, azt szinlelve, mintha azokat megvetnék. Tulságos engedékenysége testvéréhez, nejéhez és fiához, meghaladta a magán erkölcs határait, és nyilvános sérelemmé vált a példa s a bünök következményei által.

Nejének Faustinának szerelmi viszonyai ép oly hiresek voltak mint szépsége. Marcus egymaga volt az egész birodalomban, ki nem tudta, vagy észre nem vette nejének rendetlenségeit, melyek minden kor előitélete szerint némi szégyent vetnek a megsértett férjre. Neje imádói közöl többeket emelt jövedelmező méltóságokra, s harmincz évi együttlét alatt változhatlan jeleit adta iránta gyengéd bizalmának és tiszteletének, mely még neje halálával sem szünt meg. „Elmélkedéseiben“ hálát ad az Isteneknek, hogy neki oly hü, oly nemes, oly csodásan egyszerü modorú nőt adtak. [1]) Az engedelmes tanács, kérelmére istennőnek nyilvánitotta. A templomokban Juno, Venus, és Ceres istennők tulajdonaival ábrázoltatott, és rendelet adatott ki, hogy a házasságra lépők összekelésök napján fogadalmat tegyenek ezen szüzies pártfogónő oltára előtt.

[1]) Medit: 1. 1. Mme Dacier azt mondja, „hogy a férj mindig megcsalatik, ha a nő tettető.“

Fiának szörnyeteg bünei némi árnyékot vetettek az atya erkölcseinek tisztaságára. Semmit sem mulasztott el, hogy fiának növekedő hibáit megjavitsa, és a trónra érdemessé tegye, de sikertelenül; sőt Marcus maga rontotta meg a szorgos nevelés gyümölcseit, a mennyiben fiát, tizennégy éves korában a császári hatalom teljes élvezetében részeltette. Csak négy évvel élte túl ezen intézkedését, de ez elég volt arra, hogy megbánja e tettét, mely által a rakonczátlan ifjut az ész és tekintély fölé helyezte.

Commodus császár trónra lépte.

A bünök legnagyobb része, melyek a társadalom belső nyugalmát megzavarják — a tulajdon egyenetlenségéből származik, mert kevesen vannak birtokában azon tárgyaknak, miket oly sokan óhajtanak. Minden szenvedélyünk és vágyaink közt a leghatalmasabb és legtelhetetlenebb a hatalom utáni vágy: midőn egy ember büszkesége a sokaság alávetését igényli. Polgári zavarok közt a társadalmi törvények elvesztik erejöket és ritkán helyettesittetnek emberiségi törvények által. Ily helyzetben, a történelemnek csaknem minden lapja polgári vérrel lőn befertőztetve; ámde Commodus önkénytes kegyetlenségei nem ez indokból fejlődtek, mivel neki semmi kivánnivalója sem volt, és mindent élvezhetett. A szerencsés ifju atyja trónjára a tanács és sereg hangos helyeslése közt lépett, és midőn azt elfoglalta: nem talált versenytársat, a kit elmozditson, nem ellenséget, a kit büntessen. [1]).

Jelleme.

Commodus, természeténél fogva inkább gyenge, mint gonosz hajlamu volt. Együgyüsége és félelme, környezetének rabszolgájává tette, kik fokonkint megrontották lelkületét. Kegyetlensége, mely előbb mások utmutatásából származott, szokássá fajult, mig végre szenvedélye lett.

Visszamenetele Rómába.

Atyja halála zavarba ejtette őt, mivel egy nagy hadtestet kellett vezényelnie a quadok és marcomannok ellen a felső Duna vidékén. Barátjai békekötést ajánlottak neki, és ő azt meg is kötötte. A reá következő őszön megtartotta dicsőséges bevonulását Rómába.

Uralkodásának három első évében megtartatta a régi igazgatás formáját, sőt szellemét is, azon hü tanácsosok által, kiknek Marcus a fiát ajánlotta. Egy végzetteljes esemény határozott irányt adott habozó jellemének.

---

[1]). Commodus volt az első biborban született (Porphyrogenitus).

Egy orgyilkos által megsértetett. K. u. 183.

Egy este, midőn valamely sötét és keskeny oszlopos csarnokon keresztül a palotába ment, egy reá várakozó orgyilkos kivont karddal rohant feléje ezt kiáltva. : „A tanács küldi ezt önnek“ — a fenyegetést tett követte, de az orgyilkos a testőrök által elfogatott, és az összeesküvés szerzőit tüstént felfedezte. Kucilla a császár nővére s Lucius Verus özvegye, restelte a második rangot, melyet elfoglalt, és fölfegyverezte bátyja gyilkosait. Udvarlói seregében (mert Faustina modorát követte) talált kétségbeesett és féktelen nagyravágyású egyéneket, kik ép oly hiven szolgáltak e vad, mint gyengéd szenvedélyének. Ezeket a törvény szigora sujtotta, a herczegnő pedig előbb számkivetéssel, utóbb halállal bünhödött.

Gyülölete és kegyetlensége a tanács ellen.

De az orgyilkos szavai mély gyökeret vertek Commodus lelkében, és az egész tanács ellen a félelem s gyülöletnek kiengesztelhetlen nyomát hagyták. A gyanu egyenlő volt a bizonyitékkal, a vizsgálat az elitéltetéssel. A tanácsnokok kivégeztetését követelték mindazok, kik sajnálatukat jelentették, vagy azt megboszulhatták, és midőn egyszer Commodus megizlelte az emberi vért, képtelen volt többé könyörületre vagy lélekfurdalásra.

A Quintilián testvérek.

A zsarnokság ezen ártatlan áldozatai közől senkit sem sajnáltak jobban mint a két Quintilián testvért. Elválaszthatlanok valának az életben,egyenlők a polgári erényekben és kitüntetésekben, s végre Commodus kegyetlensége a halálban is egyesitette őket.

Perennis minister.

Mig Commodus el volt merülve vérben és fényüzésben, a közügyek elintézését Perennisre bizta. Ez szolgai s nagyravágyó volt, és állását elődjének gyilkosaitól kapta. Zsarolás, s a legnemesebbek jószágainak elkobzása által határtalan kincset szerzett magának. A testőrségnek parancsnoka volt, és fia az illyriai legiót vezényelte. Végre a császárság után vágyott, — vagy a mi Commodus előtt egyre ment — képességgel birt ilyetén vágyra, és ez elég volt arra, hogy őt megölesse.

Maternus lázadása.

A közigazgatás hanyag kezelése uj rendetlenséget idézett elő. A katonák megszökése kezdett lábra kapni, és a szökevények bujkálás helyett utonállók lettek. Maternus vakmerő közkafona összeszedte ezen kis sereget, feltörte a fogházakat, felhitta a rabszolgákat szabadságuk kivivására, és büntetlenül rabolta ki Gallia és Hispania gazdag és védtelen városait. A kormányzók végre üldözőbe vették, és midőn Maternus magát

körülvéve látta, eloszlatta csapatát, hogy Cibele — az istenek anyjának — ünnepélyére Rómában találkozzanak. Commodust megölni és a trónt elfoglalni volt czélja e rablónak. A kivitelt egyik bünrészesének árulása akadályozta meg.

Cleander minister.

Perennis utódja Cleander lett, phrigiai születésü, ki Rómába mint rabszolga küldetett. A rabszolgaságból gyorsan a legmagasabb állomásokra emelkedett. Nagyobb befolyással birt Commodusra mint Perennis, mert semmi képességgel, semmi erkölcscsel nem birt, melyet Commodus tőle irigyelhetett volna. Fukarsága volt uralkodó szenvedélye. Minden hivatalt pénzért adott, és a törvények végrehajtása is önkényes és megvásárolható volt. A vagyonos bünös nem csak magát válthatta meg, de azt is kivihette, hogy vádlói, birái, és a tanuk bármiféle büntetésben elmarasztaltassanak.

Ekként Cleander három év alatt több vagyont gyüjtött össze, mint a mennyivel valaha egy szabad polgár birt. Perennis halála után Commodus megtértnek látszott, és tapasztalatlan ifjuságának minden tévedését ezen roszlelkü minister gonosz tanácsára háritotta. De a bánat csak harmincz napig tartott, és Cleander zsarnoksága alatt bánattal emlékeztek Perennis kormányzóságára.

Forradalom és Cleander halála. K. u. 189.

A bekövetkezett döghalál és éhség Róma nyomorait a legnagyobb fokra emelte. A nép elégületlensége előbb szavakban s később tettekben nyilvánult. Cleander kirendelte a testőröket, és formaszerü mészárlás történt. A dühös nép végre megtámadta a császári palotát és Cleander fejét követelte. Commodus előbb habozott, de végre a nép közé dobatta azt. A kivánt látvány a forrongást lecsendesité, és ugy látszott, hogy Marcus fia ismét visszanyerte alattvalóinak bizalmát és jó indulatát.

Commodus féktelen élvei.

De Commodus nem birt többé se az erkölcs, se az emberiség érzelmeivel. Mig a kormányzat gyeplőit érdemetlen kedvenczeire bizta, önmaga az érzékiség végtelen örvényébe szédült. Idejét a serailban töltötte, mely háromszáz szép növel volt benépesitve, és hol a csábitás mestersége nem sikerült, erőszakot használt. A régi történészek hosszasan irják le ezen elvetemült jeleneteket, melyek lealacsonyitják a természet és illem határait, de hü leirásukat jelenkori illedelmes nyelvre forditani nem könnyü. Se a müvelt kor hatalma, se a gondos nevelés nem volt képes otromba s állatias elméjébe egy csepp müveltséget

is önteni, és ő volt az első római császár, ki a szellemi gyönyör iránt tökéletesen érzéketlen volt. Még Nero is kitünő volt, vagy legalább kitünőséget szenvelgett a zene és költészet nemes müvészetében, de Commodus legifjabb korától fogva idegenséggel viseltetett minden iránt, a mi észszerü vagy müvészi volt, és nagy előszeretettel viseltetett a népies mulatságok iránt. A circus, a félkör, a viaskodók verekedése és vadászat a vadállatokra, ezek voltak foglalatosságai. „Római Herculesnek“ nevezte magát, a mint ez érmein maiglan is olvasható. Könnyen elgondolható tehát, hogy a világ ura ezen vállalataiban mindig sikert aratott, félköri győzelmei nem voltak mindig vérengzők, de midőn a gladiátori szerepet gyakorolta, szerencsétlen vetélytársai többnyire halálos döféssel tiszteltettek meg és kénytelenek voltak hizelgésüket vérükkel pecsételni. Commodus most elérte büneinek és gyalázatának tetőpontját. A hizelgők tömegének közepette észrevette, hogy minden értelemmel és erkölcsccsel biró embernek gyülöletét s megvetését méltán kiérdemelte. Kifáradhatlan volt a kivégzésekben, és a történelem hosszu sorát emliti azon tanácsnokoknak, kiket telhetetlen gyanujának feláldozott. Kegyetlensége végre reá nézve is végzetes lőn. Büntetlenül ontotta ki a legnemesebb római vért, de elveszett, mihelyt háznépe előtt is félelmessé vált. Marcia kedvencz ágyasa, Electus kamarása, és Laetus testőri praefectus, elhatározták megelőzni a veszélyt, mely fejük fölött lebegett, és midőn Commodus a vad állatok vadászatáról fáradtan hazajött, Marcia egy pohár megmérgezett bort adott neki, és mig a méreg és részegség hatása alatt álomba merült, egy bérencz minden ellenállás nélkül megfojtotta. Ilyen volt sorsa Marcus fiának, ki tizenhárom évi zsarnoksága alatt elnyomott millió meg millió alattvalót, kik mindnyájan fölülmulták uruk személyes képességeit.

Háznépének összeesküvése.

Halála K. u. 192. December 31.

Az összeesküvők a merényletet oly átgondolt hidegséggel és gyorsasággal végezték, minőt az alkalom nagyszerüsége követelt. Elhatározták az üres trónt azonnal oly császárral tölteni be, kinek jelleme azon tényt, melyet elkövettek, igazolni fogja. Választásuk Pertinaxra esett, ki a város főnöke, régi tanácsnoka volt, consuli ranggal, kinek érdemei keresztülhatottak születése homályán, [1]). sőt az állam első tisztségeire emelték. Márk barát-

Pertinax megválasztatása.

[1]). Pertinax, Alba pompejai — piemonti - fakereskedő fia volt.

jai és miniszterei közől ő volt majdnem az egyetlenegy, a ki életben maradt, és midőn késő éjjel a kamarás és praefect ajtajánál megjelentek, bátor elszántsággal fogadta őket, s azt kivánta, hogy urok parancsolatját hajtsák végre. De halál helyett a trónt ajánlották neki. Miután Commodus haláláról értesült, őszinte vonakodással fogadta el a bibort.

Elismertetése a testőrök által.

Laetus haladéktalanul elvezeté az uj császárt a testőrök elé, kik főnökük tekintélye, Pertinaxnak jó hirneve, és a nép hangos tetszésnyilatkozatai által kénytelenitve elfogadták az uj császárt, és borostyánnal kezükben vezették el őt a tanácsházba, hogy a katonai választás a polgári hatóság által megerősittessék.

A tanács által.

A tanács őt legnagyobb örömmel fogadta, és a császári hatalom minden jelvényével felruházta, mit a hűség legőszintébb fogadalma erősitett meg.

Commodus megbecstelenittetése.

Commodus emléke örök becstelenséggel lőn megbélyegezve — czimei a közemlékekről levésve, szobrai széttörve, és teste fejszével szétvagdalva.

A tanács törvényes hatalma a császárok fölött.

A tehetetlen boszu e kifakadásai egy holt császár ellenében, kinek a tanács a legelvetemültebb szolgasággal hizelgett az életben, a boszúnak igaz, de lovagiatlan szellemét tüntették elő. Mindazonáltal ezen határozatok törvényességét a császári alkotmány elvei támogatták. Régi és kétségtelen joga volt a római tanácsnak: megbirálni, letenni, vagy halállal büntetni a respublica első tisztviselőjét; de ezen gyenge gyülekezet az igazságszolgáltatást csupán a bukott zsarnokon gyakorolhatta, mert életében a katonai zsarnokság erős karja védte őt.

Pertinax erkölcsei.

Pertinax nemesebb utat talált elődje emlékének elitélésére, erkölcseinek ellentéte által Commodusnak bünei ellenében. A trón elfoglalása napján összes magán vagyonát átadta nejének és fiának, nehogy állam-javadalmazást igényeljenek. Neje részéről az Augusta, fia részéről pedig a Caesari rangot visszautasitotta, nyilvános magatartásában komoly volt és nyájas.

Az állam javitására igyekszik.

Meggyógyitni a zsarnok keze által okozott sebeket, ez volt kedves és komoly feladata. Visszahitta a szerencsétlen áldozatokat, kik számkivetésben éltek, megnyitotta a börtönöket és a felszabadultakat visszahelyezte tisztök és vagyonuk teljes birtokába. A tanácsnokok temetetlen testeit — mert Commodus boszúja a halál utánra is kiterjedt — eltakarittatta, és emléköket igazolta. Legkedvesebben hatott a feladók megbüntetésére kia-

dott rendelete, kik közös ellenségei valának a fejedelemnek, az erkölcsnek, és saját hazájuknak.

Pénzügyi intézkedései.

Az állam pénzügye a legnagyobb gondot igényelte. Ámbár az igazságtalanság és zsarolás minden eszközét kimeritették, hogy a fejedelem pénztárát megtölthessék, mégis Commodus ragadozása oly kevéssé állott arányban kicsapongásaival, hogy holta után alig maradt nyolczvanezer frt a kimerült kincstárban. Mind a mellett Pertinax eltörölte mindazon nyomasztó adókat, melyeket Commodus behozott, egy tanácsrendeletben kimondván „hogy inkább kiván egy szegény respublicát kormányozni ártatlansággal, mint gazdagságot szerezni a zsarnokság és becstelenség utján.“ — A gazdálkodást és ipart tekintette a jólét biztos forrásainak, és ez úton sikerült neki a közszükségen segiteni. Háztartásának költségét felére szállitotta le, és a fényüzési czikkeket megadóztatta. A kereskedés akadályait elháritotta, és a müveletlenül maradt földeket tiz évi adómentesség mellett osztatta ki.

Népszerüsége.

Ezen jótékony intézkedések biztositották neki a fejedelmek legnemesebb jutalmát: a nép szeretetét és tiszteletét.

A testőrök elégületlensége.

Az általános öröm közepette a testőrök benső elégületlensége növekedett. Rettegtek a régi fegyelemtől, melyet Pertinax visszaállitani akart, és bánták az elvesztett korlátlanságot. Elégületlenségöket Laetus főnökük táplálta, ki későn vette észre, hogy az uj császár a jó szolgálatot meg fogná jutalmazni, de a kedvencz által vezettetni nem akar. Kormányzatának harmadnapján a katonák körülvettek egy nemes tanácsnokot, hogy császári biborral felruházzák. A megfélemlitett áldozat a helyett hogy e veszélyes kitüntetéstől elkábittatott volna, Pertinax lábainál keresett menedéket. Nemsokára Socius Falco, a nagyravágyás csábító szavára hallgatván, beleegyezett; de az összeesküvés fölfedeztetett. Falco halállal volt büntetendő, de a megsértett császár rábirta a tanácsot, hogy kormányzatának tisztaságát ne szennyezzék be még egy bünös tanácsnok vérével sem.

Megöletése a testőrök által K. u. 193.

Ezen meghiusulás még inkább felizgatta a testőrség bosszúját. Március 28-án Commodus halála után nyolczvanhatodik napon általános forradalom tört ki, melyet a tiszteknek elnyomni se hatalmuk, se hajlamuk nem volt. E kétségbeesett katonák közől két- vagy háromszáz megtámadta a palotát, midőn az

udvari cselédség is már mintegy titkos összeesküvést forralt ezen igen erkölcsös császár élete ellen. Közeledtökkor a császár se menekülni, se magát elrejteni nem akarván, eléjök ment az orgyilkosoknak, és saját ártatlanságát, valamint ujonnan letett hüségesküjöket emlékezetökbe hozta. Az uralkodó tiszteletreméltó tekintete és fenséges magatartása néhány perczig ingadozóvá tette őket, mig végre a megkegyelmeztetés iránt kétségbeesve, erőszakkal meggyilkolták. Elvágott fejét diadallal vitték a testőrök táborába, a fájlaló és felháborodott nép szeme előtt, mely megsiratta e kitünő fejedelem nem érdemlett sorsát és uralma futó áldásait.

V. FEJEZET.

A császárság nyilvános eladása a testőrök által Didius Julianusnak. — Clodius Albinus Brittanniában, Pescennius Niger Syriában, és Septimius Severus Pannoniában — Pertinax gyilkosai ellen nyilatkoznak. — Polgári háboruk, és Severus győzelme három versenytársa fölött. – A fegyelem meglazulása. — A kormányzat uj elvei.

A katonai erő aránya a nép számához.

A fegyver hatalma sokkal inkább érezhető kiterjedt birodalomban mint egy kis községben. A legkitünőbb politicusok kiszámitották, hogy egy állam sem képes tagjainak század részénél többet fegyverben és tunyaságban fenntartani, a nélkül, hogy mihamar kimerülne. A hadsereg befolyása a társadalom többi részére annak általános hatalma szerint különböző lehet, egy városnak vagy egy kis kerületnek zsarnoka hamar meggyőződhetik, hogy száz fegyveres ember gyenge védelem tizezer polgár ellenében; de százezer jól fegyelmezett katonával lehet tiz millió alattvalót is zsarnokilag kormányozni; és egy tiz vagy tizenötezer őrből összeállitott testület félelmet gerjeszthet a legnagyobb népességben, mely valaha egy nagy főváros utczáit elözönlötte.

A testőrség — Praetoriani. —

Annak intézménye.

A testőrség, melynek szabadalmazott dühöngése a római birodalom hanyatlásának első jelensége és oka volt, alig haladta meg az utóbb nevezett számot. Ezen intézmény Augustustól származott. Ez erélyes zsarnok érezve, hogy a törvények szépithetik ugyan, de egyedül a fegyver képes fenntartani bitorlott uralmát, fokonkint képezte ezen hatalmas testületet, mely mindig kész volt személyét megvédeni, a tanácsot elrémiteni s a forradalmi mozgalmakat megelőzni vagy elnyomni. Ő megkülönböztette ezen kedvencz csapatot kettős fizetéssel, és magasabb szabadalmakkal; de midőn rémületes tekintélyök a római népet felizgatta, egyedül három csapat tartatott a fővárosban, a többi Itália egyéb

városaiban lőn elhelyezve. De ötven évi béke és szolgaság után Tiberius egy határozott rendszabályt koczkáztatott, mely birodalmának bilincseit örökre összefüzte. Azon ürügy alatt, hogy Itáliát a katonai szállásolás terheitől megszabaditja, és szigorubb fegyelmet létesit, az összes testőrséget Rómába állandó táborba gyüjtötte, melyet nagy gonddal megerősitett, és uralgó pontra helyezett.

Erejök és bizalmuk.

Ily félelmes szolgákra a zsarnoki trónnak mindig szüksége van, de néha végzete függ tőlük. A testőrségnek ekkénti elhelyezése a palotában és a tanácsban, megtanitotta őket saját erejoket, valamint a polgári kormányzat gyengeségét megismerni: megvetéssel szemlélni uruk bűneit, és félretenni ama tartozó tiszteletet, melyet egy képzeleti hatalomnak egyedül a távolság és titokszerüség adhat. Büszkeségük egy gazdag város fényüző tétlenségében tápot nyert ellenállhatlan hatalmuk öntudata által, és nem volt lehetséges eltitkolni előttük, hogy a fejedelem személye, a tanács tekintélye, a közkincstár, és a birodalom székhelye kezökben van. Hogy ezen veszélyes észlelésektől elvonassanak, a legjobb fejedelmek is kénytelenek voltak hizelgéseket vegyiteni parancsolataik közé, és jutalmazást a büntetéshez; hizelegni büszkeségüknek, megengedni élveiket, elnézni rendetlenségeiket, és megvásárolni mulékony hüségüket nagylelkü adományozással, melyet Claudius fölemeltetésétől kezdve mint törvényes járandóságot követeltek minden uj császár megválasztatásánál.

Különös igényeik.

A testőrség védői indokolni igyekeztek a hatalmat, melyet azok fegyverrel támogattak, s azt állitották, hogy az alkotmány legtisztább elvei szerint az ő beleegyezésük a császár-választáshoz lényegesen szükséges. A consulok, tábornokok és tisztviselők választása pedig, noha ezt ujabban a tanács kezdte gyakorolni — a római nép kétségtelen joga. — De hol volt a római nép feltalálható? Bizonyára nem a rabszolgák és idegenek kevert tömege közt, mely Róma utczáit betöltötte. Az állam védői, kiválasztva az itáliai ifjuság virágából, és a fegyver és erkölcs gyakorlatában betanitva — igazi képviselői a népnek, és leginkább hivatvák megválasztani a respublica katonai főnökét. — Ez állitások bármily okszerütlenek is, — legyőzhetlenekké lőnek, midőn a félelmes testőrök, idegen győzők módjára, kardjukat is a mérlegbe vetették.

A császárságot pénzért ajánlják.

A testőrök megsértették a trón szentségét Pertinax vakmerő meggyilkolása által, és későbbi magukviselete megbecstelenitette annak fenségét: midőn a bástyákon körülfutkosva hangosan kiabálták, hogy a római világ nyilvános árverésen a legtöbbet igérőnek fog eladatni.

Az megvétetett Julián által K. u. 193. márt. 23.

Ezen becstelen ajánlat, a katonai féktelenség e legvakmerőbb kihágása az egész városban általános levertséget, szégyent, és felindulást gerjesztett, ennek hallattára Didius Julián azonnal az erődhöz sietett, hol már Sulpicianus, a megölt Pertinax ipa megjelent, és a testőröknek egyenkint 1600 frtot igért, s ez összeget Julián 2000 frtra emelte. A kapuk azonnal kinyittattak és Julián császárnak nyilvánittatott.

Julián a tanács által elismertetett.

A testőrök azonnal körülvették az uj császárt, és zárt rendben az utczákon keresztül a tanácsba vitték. A készséges tanács üdvözölte őt mint saját és az állam boldogságát, és a császári hatalom minden jelvényével földiszitették. Midőn a közünnepély után magára maradt, borzadály futotta át, s a magános álmatlan éjjelen eszébe jutott esztelensége, erkölcsös elődjének szomoru sorsa, és végre azon uralom veszélyessége, melyet nem érdem, hanem vesztegetés által vásárolt meg.

A közelégületlenség.

Oka volt félni. A világ trónján ült, s nem volt barátja, de még párthive sem. A testőrök szégyenelték, a polgárok borzalommal nézték a római név e végső meggyaláztatását, mig a nép hangosan kiabált, és a határőri legiókra hivatkozott, hogy boszulják meg a római birodalom megsértett felségét.

A közelégületlenség hamar kiterjedt a központból a birodalom minden határára. Britannia, Syria és Illyria fegyveresei fájlalták Pertinax halálát, és határozottan visszautasitották ezen szégyenletes üzletnek helybenhagyását. Clodius Albinus kormányzó volt Britanniában, Pescennius Niger Syriában és Septimius Severus Pannoniában. Mind a három igényt tartott a trónra.

Septimius Severus császárrá választatása a pannoniai legió által K. u. 193. Április 13.

A mint Pertinax meggyilkoltatása Septimius Severus tudomására jött, összegyüjtötte katonáit, s a testőrök büneit, féktelenségét és gyengeségeit élénk szinekkel ecsetelvén, fegyverre és boszura szólitotta fel őket, egyszersmind mindegyiknek 4000 frtot igérvén. Az egész sereg azonnal közfelkiáltással császárként üdvözölte őt, minek következtében utnak indulván, Itália városai a legnagyobb örömmel fogadták, Ravenna fontos erőssége megadta magát, és az adriai hajóraj is kezébe került.

E közben Julián igyekezett megelőzni, vagy legalább elhalasztani az őt fenyegető romlást. Megerősitette a várost, sánczokat huzatott. Severust a tanács által közellenségnek akarta nyilvánittatni. Azután követeket küldött eléje, hogy vele egyezkedjenek. Maga a testőrség reszketett a pannoniai legió hevétől. Julián zavarai.

De Severus, ki se fegyverétől, se csábitásaitól nem félt, akadálytalanul Rómába ért, és kardcsapás nélkül elfoglalta a trónt. A testőrök elhagyták Juliánt, és az összesereglett tanács Severust ismerte el törvényes császárnak, egyszersmind Julián letételét és halálát elrendelvén. Julián egy magánszobába vezettetvén, mint bűnös lefejeztetett, miután határtalan kincscsel megvásárolt egy hatvanhat napig tartó aggodalmas s kétséges uralmat. Elhagyva a legióktól. Elitéltetése és halála K. u. 193. Jun. 2.

Severus első gondja volt: megtisztelni Pertinax emlékét és szétoszlatni a testőrséget. Nagy sikságra rendelte ki őket fegyvertelenül, és felállván a szószékre, keményen megdorgálta őket hűtlenségökért és alávalóságukért, megfosztotta őket diszes öltönyeiktől, s halálbüntetés alatt száz mértföldnyire távolitotta el a fővárostól. Ezalatt fegyvereiket összeszedette, és tanyájukat elfoglaltatta, hogy kétségbeesésük rögtöni következményeit megelőzze. A testőrök elbocsáttatása.

Ezután Pertinax halotti gyászát a legnagyobb fénynyel ünnepelte meg, mely alkalommal jól betanult beszédet tartott. De meg lévén győződve, hogy a fegyver, és nem a szertartás biztositja neki a birodalmat, harmincz napi ott tartózkodása után elhagyta Rómát, hogy versenytársait legyőzze. Pertinax gyászünnepélye.

Először is Niger ellen indult a keletre, kinek jó hirnevétől és hatalmától leginkább félt. Niger fiai, a tartományi kormányzók gyermekeivel együtt kezébe kerültek, kiket szülejük hűsége fejében zálogul letartóztatott. Mig Niger hatalma félelmes vagy legalább tiszteletre méltó volt, saját gyermekeivel együtt a legnagyobb gonddal neveltette őket; nemsokára azonban ők is azon örvénybe bukván, mely atyjukat elnyelte, előbb számkivetéssel később halállal lakoltak. Két polgárháboru. Niger ellen.

Mig Severus keleten volt elfoglalva, trónját Albinus britanniai kormányzótól kellett féltenie. Követeket küldött hozzá levéllel, és azon utasitással, hogy midőn kihallgatáson lesznek, gyilkot döfjenek szivébe. De fölfedeztettek, s Albinus átlépett a Albinus ellen.

száraz földre, hol őt Severus győző seregével meglepvén, a lyons-i ütközet végzetteljes lett Albinusra nézve.

Byzancz megszállása.

A nagy kiterjedésü római birodalomban kevés megerősitett város volt, mely képes lett volna egy megzavart sereget megvédeni. Byzantium tiszteletreméltó kivételt képezett. Severus nagy és hatalmas hadsereggel körülvette, és később az összes tengeri haderőt is ellene forditotta; ennek daczára három évig ellent állt a megszállásnak, hü maradván, Niger nevéhez és emlékéhez. Az erődök — ugy tetszett — bevehetlenek, és a hely megerősitésében egy hirneves mérnök minden tudományát kifejtette, mely a régiek előtt ismeretes volt. Végre az éhség miatt meghódolt. A katonák és tisztviselők kardra hányattak, a falak leromboltattak, szabadalmaik megsemmisittettek, és kelet fővárosa nyilt helynek hagyatott. Dion történész fájlalta Severusnak boszuját, mely megfosztotta a római népet eme legerősebb erődjétől az ásiai barbárok betörései ellen. Ezen észrevétel igazsága mihamar bebizonyult, midőn a góthok tengeri naszádjaikkal, a fekete tenger és a védtelen Bosporuson keresztül, a középtengeren megjelentek.

Niger és Albinus halála. A polgári háboru véres következményei.

Mind Niger, mind Albinus a csatahelyről menekülvén, fölfedeztettek és halállal bünhődtek. De Severus a boszu szellemétől elragadtatva a legjelentékenyebb tartománybelieket, kik kormányzójuknak engedelmeskedni kénytelenek voltak, szintén halállal, számüzetéssel, és különösen jószágaik elkobzásával fenyitette. Sok keleti város megfosztatott régi kitüntetéseitől, és négyszer annyi adót kelle fizetniök, mint a mennyit Nigernek fizettek.

Indulatossága a tanács ellen.

A tanácsnokok közől sokaknak megbocsátott, de nem kevésbbé sokat halálra kárhoztatott, mig végre maga mondá: „hogy gyengéd lehessen, előbb kegyetlennek kelle lennie.“

Böles és igazságos kormányzata.

„Az absolut uralkodók érdeke rendesen a nép érdekével azonos. Severus ugy tekintette a birodalmat mint tulajdonát. Üdvös törvényeket hozott, miket hajthatlan szigorral hajtott végre. Nagyszerü épitkezéseket tett, de különösen a gabonának folytonos és nagylelkü kiosztásával megnyerte a nép szeretetét. A polgári egyenetlenség szerencsétlenségei feledésbe merültek. A béke és jólét ujra helyreállott, a római fegyver hire ujra feléledt, és méltó büszkeséggel mondhatá Severus „hogy a birodal-

mat külső és belső ellenség által elnyomva vette át, és azt mély, általános és tiszteletteljes békében hagyja hátra.“

A katonai fegyelem meglazulása.

Ámbár a polgári háboru sebei egészen behegedve látszottak lenni, annak erkölcsi mérge az alkotmány életerén még mindig rágódott. Severus hálából, tévesztett politikából s látszólagos szükségből kénytelen volt a fegyelem szigorát enyhiteni. Még fenn van Severus levele, melyben a hadsereg szabadsága miatt panaszkodik, s inti egyik tábornokát, hogy a szükséges változtatást a tribunokon kezdje.

A testőrségnek ujonnani felállitása.

Severus csakhamar ujra fölélesztette a testőrség szükséges, bár veszélyes intézményét, uj alakban s négyszerte nagyobb számmal mint előbb volt. Ezen csapat, mely inkább az udvari fényre, mint háborura volt alkalmas, Severus által a határszéli legiókból alakittatott, s azok kik erő, bátorság s hűség által különböztették meg magukat, kitüntetésül s jutalmul a testőrség kiválóbb csapataiba soroztattak be. Ez uj intézmény által az itáliai ifjuság elvonatott a fegyvergyakorlattól, és az ötvenezer emberből álló barbár tömeg rémületet gerjesztett a fővárosban.

A testőri főnök tisztsége.

E kedvencz s borzasztó csapat parancsnoka csakhamar első tisztje lett a birodalomnak. A mint a kormányzat katonai zsarnoksággá fajult, az eredetileg egyszerü gárdakapitány nem csak a hadseregnek, de a pénzügy- s törvénykezésnek is főnöke lett. A kormányzat minden ágában ő képviselte a császár személyét, s gyakorolta hatóságát.

A tanácsot elnyomja a katonai zsarnokság.

Egész Severus uralkodásáig minden császár tanusitott némi figyelmet s tiszteletet a tanács iránt; de a katonai fegyelemben felnőtt Severus nem akarta elismerni a császár és hadsereg közti közvetitő — habár képzeleti — hatalom előnyeit. Nem akart szolgája lenni azon testületnek, mely őt gyülölte és a mely előtte reszketett; uralkodói s hóditói modort vett tehát fel, s minden tartózkodás nélkül gyakorolta a törvényhozói valamint a végrehajtó hatalmat.

A császári előjogok uj elvei.

A tanács fölötti győzelem könnyü volt és dicstelen. Minden szem a legfőbb tisztviselőre volt irányozva, kinek hatalma alatt állott a hadsereg és a kincstár; mig a tanács, melyet a nép nem választott, se a katonai erő nem támogatott, se a közvélemény nem lelkesitett — hanyatló tekintélyét a régi vélemény törékeny alapjára fektette. A respublica szép elmélete elenyészett, és utat tört az egyeduralom természetesebb érzelmeinek. Severus

alatt a tanács tömve volt a keleti tartományok finom s ékesszóló rabszolgáival, kik a szenvedőleges engedelmesség kötelmeit hirdették, és a szabadság elkerülhetlen szerencsétlenségeit hangoztatták. A törvénytudók és történészek egyesültek annak tanításában, hogy a császárokat nem kötelezik a polgári törvények, önkény szerint rendelkezhetnek alattvalóik élete s vagyona fölött, és a birodalomról, mint magán birtokról intézkedhetnek.

A legkitünőbb törvénytudók, jelesen Papinián, Paulus és Ulpián, Severus korában éltek, és a mennyiben a római jogtudomány legszorosabban szövetkezett a monarchiai rendszerrel, hihető, hogy ez érlelte és fejlesztette ki annak tökéletességét.

Severus kortársai, a béke és dicsőség élvezetében, megbocsátották kegyetlenségeit. Az utókor, mely példájának és elveinek végzetes következményeit tapasztalta, méltán tekinté őt a római birodalom hanyatlása fő szerzőjének.

VI. FEJEZET.

Severus halála. Caracalla zsarnoksága. Macrinus trónbitorlása. Heliogabalus esztelenségei. Alexander Severus erkölcsei. A sereg kicsapongása. A római pénzügy általános állapota.

A magas emelkedés, bármily meredek és veszélyes legyen e magasság, a tevékeny szellemet az önerő tudata s gyakorlata által kielégitheti; de egy trón birtoklása soha sem nyujthat állandó tápot a nagyravágyásnak. Ezen búskomoly igazságot érezte és elismerte Severus. Szerencse és érdem fölemelte őt alacsony állásából az emberiség első helyére. „Minden voltam, és mit sem használ" mondá ő. A kivánság megörökiteni családja nagyságát maradt egyedüli törekvése nagyravágyásának, és atyai gyengédségének.. Severus nagysága és elégületlensége.

Mint az afrikaiak közől legtöbben, Severus is sokat adott a büvészetre, álommagyarázatra, és a csillagokra. Első neje halála után azon volt, hogy valami szerencse kedvenczével keljen össze, s mihelyt megtudta a csillagok által kijelölt fiatal nő királyi származását, azonnal megkérte őt. Domna Julia megérdemelte mindazt a mit a csillagok neki igérhettek. Szeretetreméltó, szép és annyira képzett volt, hogy fia uralkodása alatt a legfőbb ügyeket ö kezelte, és annak vad kicsapongásait itt-ott mérsékelni tudta. A müvészetek pártfogónője, s a nagy szellemek barátnője volt. A tanultak háladatos hizelgése ezért magasztalva hirdeté feddhetetlenségét, ámbár — ha hitelt adhatunk a régi történészek által leirt botrányoknak, — a szüziesség nem tartozott Julia császárné kitünő erényei közé. Neje Julia.

Ezen házasság gyümölcse két fiu lőn: Caracalla és Geta, kik legifjabb koruktól engesztelhetlen gyülölettel viseltettek egymás iránt, kikről az aggódó atya megjövendölé, hogy a gyengébb Geta áldozatul fog esni erősebb testvérének, ez pedig saját büneinek. Két fiok Caracalla és Geta.

A caledoni háboru.

E közben a caledoniak (Skóthonban) betörtek a britanniai tartományba. Severus mindkét fiával megjelent a zavargás szinhelyén, s a vitézül küzdőket végre megtörte. De köszvénybántalmai erőt vettek rajta, és Yorkban hatvanöt éves korában, tizennyolcz évi dicsőség- és eredményteljes uralkodása után meghalt. Utolsó perczeiben fiait egyességre intette, és őket a hadseregnek ajánlotta. Az üdvös tanács sohasem hatott a testvérek szivéig, de az engedelmes hadsereg mindkettőjüket császároknak kikiáltotta. Az uj fejedelmek tüstént Rómába siettek, utközben azonban soha egy asztalnál nem ettek, se egy házban nem aludtak, a testvéri egyenetlenségnek gyülöletes jeleit mutatván. Rómába érkezésükkor azonnal kétfelé osztották a nagy császári palotát, minden közlekedést elzártak, a kapukat s átjárásokat megerősitették s nagy mennyiségü őrökkel látták el, mint valami ostromlott helyet. A császárok csak nyilvánosan találkoztak, megszomoritott anyjok jelenlétében, számos őr által környezve.

Severus halála, és fiainak trónra lépte K. u. 211. febr. 4.

Azok irigykedése és gyülölsége.

Meghiusult kisérlet a császárság felosztásában.

Ezen lappangó polgári háboru mármár az egész kormányzatot megzavarta, midőn inditványba hozatott, hogy miután nem tudnak kiengesztelődni, válaszszák el érdekeiket, s oszszák szét a birodalmat maguk között. Megegyeztek, hogy Caracalla, mint idősebb, tartsa meg Európát és Nyugot-Afrikát, Geta pedig Ásiát és Egyptomot, Alexandria vagy Antiochia székhelylyel. De Julia császárné könyei megszakitották a kisérletet, mely ellen minden római kebel fellázadt.

Geta meggyilkoltatása K. u. 212. febr. 27.

Ha a terv létesül, Európa hamar legyőzte volna Ásiát; de Caracalla könnyebb, bár bünösebb uton érte el a győzelmet. Elfogadta anyja meghivását, hogy nála fivérével békülés és kiengesztelődés végett találkozzék. Beszélgetés közben néhány elrejtett centurio kivont karddal tört elő a szerencsétlen Getára. A meglepett anya karjaiban akarja fiát megvédeni; de a hasztalan küzdelemben megsebesül, s a fiú vére ellepi őt, mig szeme előtt idősebb fia segitve lelkesiti a gyilkosokat.[1]) Mihelyt a tett véghez volt vive, Caracalla a testőrök táborába rohant, azt szinlelve, mintha az őt fenyegetett veszélyből az által menekült volna, hogy ellenségének czélzatát megelőzte.

[1]) Caracalla azon kardot, melylyel testvérét megölte, dicsekedve áldozta fel Serapis templomában.

A zúgolódó testőröket ügye igazságáról az atyja uralma alatt felhalmozott kincsek pazar kiosztása által győzte meg, s az engedelmes tanács, mint máskor, most is jóváhagyta azt, mit a szerencse eldöntött.

A bűn nem maradt büntetlenül. Foglalkozás, gyönyör vagy hizelgés el nem altathatá lelkiismeretét; és szellemi gyötrelmei közt bevallotta, hogy zilált képzelete gyakran látja atyja és testvére boszús alakjait, a mint életre kelnek s őt fenyegetve dorgálják. A helyett, hogy tettét jóvá igyekezett volna tenni, megbánása csak arra vitte őt, hogy mindent megsemmisitsen, mi őt meggyilkolt testvérére emlékeztethette. Midőn a tanácsból anyjához haza tért, őt sok nemes nő által környezve sirva találta. A féltékeny császár rögtöni kivégeztetéssel fenyegette őket, s többeket ki is végeztetett. Ki lőn számitva, hogy mindazok, kik Geta barátjai voltak, vagy halálát fájlalták, vagy nevét sajnálattal emlitették, mind megölettetvén, számuk a huszezeret meghaladta.

Caracalla lélekfurdalása és kegvetionségei.

Ezen számos ártatlan áldozatok közt a legnagyobb sajnálat tárgya volt Papinián, a nagy jogtudós, kinek halála méltán közcsapásnak tekintetett.

Papinián halála.

Tiberius, Nero és Domitián zsarnoksága egyedül a tanácsra és lovagrendre terjeszkedett. De Caracalla közös ellensége volt az emberiségnek. Geta megöletése után egy évre elhagyta a fővárost, melybe soha többé vissza nem érkezett. A merre járt a tartományokban, mindenütt véres nyomokat hagyott maga után, és Alexandriában általános mészárlást rendelt, melyet ő maga Serapis templomából szemlélt.

Zsarnoksága az egész birodalomban.

Severus bölcs intelmei sohasem tettek tartós benyomást fia kedélyére; egy vészes, zsarnokhoz méltó elvét azonban jól megjegyezte s tulságig alkalmazta. „A hadsereg kegyeletét biztositani, s többi alattvalóit kevésre becsülni.“ Ám az atya bőkezüségét bölcsesség korlátozta, hadai iránti engedékenységét szilárdság és tekintély mérsékelte. A fiu gondtalan kincs-szórása ellenben a jelen uralmat fenntartotta ugyan, de a hadsereg és birodalom szükségszerü romlását is előidézte. A katonai erő s a tábori szigoru fegyelem a városi fényüzés közepett feloszlott. Caracalla magaviselete dölyfös és lenéző volt, de a katonák körében teljesen elfelejtette rangját, s a vezéri kötelességeket elhanyagolva, a hős katonák ruházatát s modorát szerette fölvenni.

Lehetetlen volt, hogy ily jellem szeretetet és becsülést gerjeszszen. Egy titkos összeesküvés, melyet saját féltékenysége gerjesztett, fejére idézte végzetét. A testőrök főnökének teendői két ministerre voltak bizva: a katonai ügyeket Adventus, a polgáriakat Opilius Macrinus kezelte, ki ezen magas állást ügyessége és szép jellemének köszönhette. A kósza hir Macrinust jelölte ki Caracalla utódjául. Ezt azonnal megirták a császárnak, ki akkor Syriában tartózkodott, de ő egy kocsiversenyen lévén elfoglalva, a levelet feltöretlenül Macrinusnak adta át elintézés végett. Ez meglepetve olvasta tartalmát, és elhatározta annak veszélyes következéseit megelőzni. Martiális kétségbeesett katonát fogadta fel orgyilkosul, ki Caracallát egy zarándoklás alkalmával meg is ölte. Ilyen volt vége a szörnynek, kinek élete lealázta az emberi természetet, s kinek uralkodása vétkessé tette a rómaiak türelmét.

Macrinus megválasztatása és jelleme.

Severus családjának kihalta után a római világ három napig főnök nélkül volt. A hadsereg főnökét Adventust választotta császárnak, de ez maga helyett Macrinust ajánlotta, kiben végre meg is nyugodtak.

A tanács elégületlensége,

A tanács a gyülölt zsarnoktóli megszabadulása örömében beleegyezett a választásba. De az öröm mámora hamar eloszlott. Mivel Macrinus nem volt tanácsnok, a császár e szerint nem az ő körükből választatott, Macrinus jellemét szigoru birálat alá vetették, s csakhamar tömérdek hibát fedeztek föl benne.

és a hadseregé.

Nem lévén katona, a hadsereg is előbb elégületlenségét, később megvetését nyilvánitotta.

Julia halála.

Julia császárné a sors minden viszontagságát tapasztalta. Alacsony származásból magasra emelkedett, hogy az előkelő rangnak minden keserüségét megizlelje. Miután mindkét fiát elveszté, maga is alattvalói sorsra taszittatott, mely állapotnak önkénytes halál által vetett véget. Testvére Julia Maesa Antiochiát elhagyni kénytelenittetvén, Emesába vonult roppant vagyonnal, mely husz évi kedvezménynek gyümölcse volt, és két özvegy leányával Soaemiassal, és Mamaeával, kik közül mindegyiknek egy fia volt. Soaemiasnak fia Bassianus a főpapi hivatalt viselte a napistennél, kit Maesa Severtől származottnak lenni mondott — s a hadsereg figyelmébe ajánlott, mely őt nagy vesztegetések mellett Emesában császárnak kikiáltotta, mire Bassianus az Antonin nevet vette fel.

A mint ez Macrinus tudomására jött, seregével Syria ellen indult, de a csatatért gyáván elhagyván, egész hadteste a győzökhez csatlakozott, Macrinus pedig fiával együtt megöletett. Macrinus halála.

Az uj császár a következő nyáron tartotta bevonulását a fővárosba. Keleti fényü selyem és arany papi ruhába volt öltözködve, fején fényes tiara, temérdek nyaklánczа és karperecze megbecsülhetlen értékü drágakövekkel volt ékitve. Szemöldöke feketére és ajka veresre volt festve. A komoly tanácsnokok sóhajjal vallották be, hogy miután hosszu ideig földijeik önkényét tapasztalták, végre kénytelenek a keleti zsarnokság elpuhult fényüzése előtt meghajolni. Heliogabalus leirása,

Emesában a nap Heliogabalus név alatt tiszteltetett, fekete gulaidomu kő alakjában, melyről azt hitték, hogy az égből esett le azon szent helyre. Antonin e védő istennek tulajdonitotta trónra emeltetését, s babonás hálájának kitüntetése volt uralmának egyetlen komoly feladata. Az emesai istennek dicsőitése a föld minden vallása fölött, volt buzgalma s hiuságának nagyszerü tárgya. Ezért nevezte magát Heliogabalusnak, vagyis ezen szent vallás főpapjának. Egy szent menet alkalmával Róma utczáit arany porral hintette be, s a fekete kő értékes gyöngyökbe foglalva egy kocsiba helyeztetett, melybe hat hófehér ló volt fogva. A fogat gyeplőit a császár tartotta. A Palatin-hegyen nagyszerü templomot állitott Heliogabalus istennek, melynek oltárán bőségesen áldozta fel a legdrágább borokat, legrendkivüliebb áldozatokat s legritkább illatszereket. babonája.

Minden észszerü kéjencz változhatlan tisztelettel ragaszkodik a természet mérsékelt követelményeihez, és az érzékiséget társas összejövetel, kellemes összeköttetések, és az izlés s képzelődés gyengéd vegyitéke által mozditja elő. De Heliogabalus, ifjusága, hazája és szerencséje által megrontva, féktelen dühhel adta át magát a legotrombább élveknek, és élvezetei közepette csakhamar utálatot s kielégittetést érzett. A mesterség tüzelő hatalmait vette segitségül: a nők, borok s ételek zavart tömege és a taglejtés és szemtelenség betanult változatossága szolgált elbágyadt vágyai élesztőjeül; és mig Heliogabalus népének minden kincsét a legvadabb kicsapongásokra pazarolta, egyedül önmaga s hizelgői tapsolták meg a szellemet s nagyszerüséget, miket elődjeinek szelidsége nem ismert. Az idények s éghajlatok rendének megzavarása, alattvalói szenvedélyeinek s előitéleteiKicsapongó s elpuhult fényüzése.

nek kigunyolása, és a természet s illem minden törvényének felforgatása legkedvesebb mulatságai közé tartoztak. Az ágyasok hosszu sora, és nejeinek gyors változtatása, kik között egy a szentelt menhelyből elragadott vestalia szüz is találkozott — nem volt képes szenvedélyeinek telhetlenségét kielégiteni. A római világ ura a nőnem ruházata s szokásainak utánzását szenvelegte, a szoknyát eléje tette a királyi pálczának, és megbecstelenitette a birodalom főméltóságait az által, hogy azokat számos szeretői közt osztotta szét, kiknek egyikét a császárnak, vagy a mint ő igazabban nevezte a császárné férjének czimével s tekintélyével ruházta fel.

Az illem megvetése, mely a római zsarnokokat megkülönböztette.

Valószinü lehet, hogy Heliogabalus büneit s esztelenségeit a képzelődés fölékitette, s az előitélet öregbitette. De nyilvános tettei, miket az azon korbeli komoly történészek is bizonyitanak, fölülmulnak minden gyalázatosságot, melyet bármely kor vagy tartomány felmutatni képes. A keleti uralkodók az áthatlan serail falai közé zárkóznak. Európa mostani udvarai közé a becsület s udvariasság érzelmei finomabb élveket hoztak be, valamint tekintetet az illemre, és tiszteletet a közvélemény iránt; de a megromlott s vagyonos római nemesek minden bünt helyeseltek, melyet az idegen nemzetek szokásaiból merithettek.

Heliogabalus megöletése K. u. 222. márt. 10.

A szabadalmas katonák végre maguk is szégyelték ezen gyalázatos választást, és figyelmöket a császár unokaöcscsére Alexanderre, Mamaeának, Julia fiatalabb nővérének szintén egyetlen fiára forditották. A császár anyja Mosa ezt észrevévén, reá birta fiát, hogy Alexandert caesari czimmel felruházza. De később féltékenységből megakarta őt öletni, mire a katonák a palotát megrohanták, és Heliogabalust ölték meg, és testét szétszaggatva a Tiberisbe dobták. Emlékét a tanács örök becstelenséggel bélyegezte meg.

Alexander Sever trónra emeltetése.

A testőrök azonnal Alexandert emelték a trónra, ki a Severus előnevet vette fel, mert ugyanazon rokonságban volt vele, mint elődje. Tizenhét éves ifju lévén, anyja Mamaea volt fiának és a birodalomnak kormányzója.

Anyjának hatalma.

Minden korban és tartományban nemünk bölcsebb, vagy legalább erősebb fele kezelte az államhatalmat, mig a másik félnek a házi gond és öröm volt fenntartva. A régi rómaiak előtt, kik szeretet nélkül házasodtak, vagy finomság és tisztelet nélkül szerettek, egy női kormány kiengesztelhetlen csodadolog lett

volna. Mindamellett Mamaea állandó hatalmat gyakorolt fia és a birodalom fölött. Alexandernek megengedte ugyan, hogy megházasodjék, de miután neje és ipa iránt nagy gyengédséget tanusitott, ezt merő féltékenységből Afrikába számüzte. Másrészt a legjelesebb férfiakat és tanácsadókat vonta körébe, kiknek élén Ulpián a nagy jogtudós állott, és kiknek tanácsát mindenben követte. A legnagyobb gondot azonban mind ő, mind bölcs tanácsosai az ifju császár nevelésére forditották, kinek jeles tulajdonságai a legjobb reményeket keltették. Alexander neveltetése.

Rendes foglalkozásának egyszerü naplója, utánzásra méltó lenne a jelenkori fejedelmeknek is. Sándor korán kelt; a nap első perczeit magán ajtatossággal töltè, s házi kápolnája telve volt oly hősök arczképeivel, kik az emberi sors javitása vagy reformja miatt az utókor tiszteletére érdemesültek. Ezután a délelőtti órákban közügyekkel foglalkozott. A száraz hivataloskodást az irodalom gyönyöreivel élesztette fel, és végre a testgyakorlat követé a szellemi foglalkozást. A fürdő és rövid ebéd után ujult erővel fogott a munkához. Az ebédhez néhány válogatott barátját hitta meg, kik között Ulpián rendes vendége volt. Öltözéke szerény, magatartása udvarias és nyájas volt. Naplója.

Ezen rendszeres életmód, mely egy perczet sem engedett a bünnek és esztelenségnek, legjobb hőmérője Alexander kormányzati bölcsességének és igazságosságának. A tanács méltósága, szabadsága és tekintélye helyreállittatott, és minden erkölcsös tanácsnok félelem és pirulás nélkül közeledhetett a császár személyéhez. Róma boldogsága K. u. 222.

Ámbár magatartása által igyekezett visszaállitani az Antoninok korának dicsőségét és boldogságát, mégis nemesen visszautasitotta a tanács által neki kölcsönzött Antonin nevet, melylyel már annyiszor visszaéltek. Sándor visszautasitja az Antonin nevet.

A polgári kormányzat számos javitása után végre a hadsereg átalakitásához fogott, és helyre akarta állitani, legalább némileg, a fegyelmet, mely a rómaiakat oly hatalmassakká tette. De eszélye hasztalan, bátorsága vészthozó volt, s reform-kisérletei inkább a baj élesztésére, mint gyógyitására szolgáltak. A hadsereg reformja.

A testőrök ezért Ulpiánt, a császár tanácsosát vádolták, és őt a császár jelenlétében megölték. Epagathus a czinkosok vezére egyptomi praefectusnak neveztetett ki, később cretai kormányzóvá degradáltatott, és midőn végre emlékét a testőrök közt Ulpián megöletése.

az idő s távollét kitörölte, bátorkodott csak Sándor a késő de megérdemlett büntetést reá szabni. Dion Cassius, ki a pannoniai legiót a régi fegyelem szellemében vezette, csaknem ugyanazon veszélynek volt kitéve; a zabolátlan katonák kicsapongásai miatt élete folyton veszélyben forgott, s ezért hátralévő napjait campániai nyaralóiban visszavonultságban volt kénytelen tölteni.

A sereg féktelenségei.

A császár gyengesége a hadsereg féktelenségeit élesztette; a legiók követték a testőrök példáját, és szabadossági előjogaikat ugyanazon dühös makacssággal védelmezték. Alexander igazgatása hasztalan erőlködés volt korának romlottsága ellen. Illyriában, Mauritaniában, Armenia-, Mesopotamia- és Germaniában minduntalan uj lázadások törtek ki; tisztjeit megölték, tekintélyét gunyolták, és végre élete is veszélyben forgott. Egy különös tény megérdemli az elbeszélést. Midőn a császár a persiai hadjárat alkalmával Antiochiában volt, némely, a nők fürdőiben fölfedezett katonák megbüntetése, a legiók zendülését idézte elő. Sándor a szószékre lépvén, a fegyveres tömeg előtt kijelentette nemcsak a büntetés feltétlen szükségét, de egyszersmind abbeli hajthatatlan elhatározását, hogy helyre akarja hozni elpuhult elődeinek hibáit, és fenntartani a fegyelmet, mely a római név s birodalom romlása nélkül meg nem lazitható. Lármájuk megszakitotta kifakadásait. „Tartóztassátok pisszegésteket — mondá a bátor császár — mig a persák, germánok és sarmaták ellen sikra szálltok. Legyetek csendesen fejedelmetek s jótevőtök jelenlétében, ki nektek gabonát, ruhát-s pénzt ad. Legyetek csendesen, vagy nem foglak többé katonáknak czimezni, hanem polgároknak, ha azok, kik megszegik a római törvényt, megérdemlik, hogy bár a nép legalacsonyabbjai közé soroltassanak.“ Fenyegetései még inkább feltüzelték a legió dühét, és villogó fegyverük mármár személyét veszélyeztette. „Önök bátorságukat — folytatá a rettenthetlen császár — sokkal nemesebbül fejthetnék ki a csatatéren; engem megronthatnak önök, de meg nem ijeszthetnek, és a respublica szigoru igazsága megbüntetné önök bünét, s halálomat megboszulná,“ végre hangosan igy kiáltott fel: „Polgárok! tegyétek le a fegyvert, s menjetek békében haza “ — A zivatar lecsendesült, és a katonák engedelmeskedtek.

Kormányzatának hiányai, és jelleme.

A sokaság elhatározása rendesen egy pillanattól függ, és a szenvedély szeszélye egyenlően birta volna a lázadó sereget arra, hogy fegyverét ura lábaihoz rakja, vagy azt mellének sze-

gezze. A történész a körülményekben és Sándor jellemében feltalálandja az okot. Ezen szeretetreméltó fejedelemnek tulajdonságai mindazonáltal nem látszottak megfelelni a helyzet nehézségeinek. Anyjának büszkesége és fukarsága homályt vetett uralkodásának dicsőségére, és azáltal, hogy még érettebb korában is ugyanazon engedelmességet követelte tőle mint midőn még gyermek volt, mindkettőjoket nevetségessé tette a nyilvánosság előtt. Minden ok előkészitette, minden körülmény siettette a forradalmat, mely a római birodalmat a belső csapások hosszu sora által fölemésztette.

A birodalmi pénzügy.

Commodus féktelen zsarnoksága, a halála által okozott polgári háboru, és Sever által felállitott uj kormányzási elvek — mind növelték a hadsereg veszélyes hatalmát, és megsemmisitették a képzelt jogokat és szabadságot, melyek még mindig fennmaradtak a rómaiak emlékében. A császárok személyes jelleme csak annyiban érdekes, amennyiben azok a birodalom hanyatlásának és bukásának általános történelmével kapcsolatban vannak. Ezuttal nem mellőzhetjük Caracallának amaz igen fontos rendeletét, mely szerint minden szabad lakónak megadta a római polgárjogot. De ez nem nagylelküségének, mint inkább fukarságának volt kifolyása, mi felvilágositandja az állam pénzügyeinek állását a jólét korszakától kezdve egész Sever Sándor kormányzatáig.

Az adó megállapitása.

A hosszu háboruk szükségessé tették a katonák rendes fizetését, melyet a polgárok vagyonára, mint általános adót méltányos arányban kivetettek. A rómaiak első jelentékeny vállalata Toscána meghóditása volt; ezután két századon fölül, a hóditmányok inkább növelték Róma hatalmát, mint jólétét. Itália tartományai adójukat katonai szolgálattal rótták le, és a puni háboru nagy költségeit egyedül a rómaiak viselték. Ezen magas szellemü nép önkényt vetette magát alá a legnagyobb terheknek azon reményben, hogy csakhamar gazdagon élvezendik fáradságuk jutalmát. Várakozásukban nem csalódtak. Néhány év alatt Syracusa, Carthago, Macedonia és Ásia gazdagságai diadallal vitettek Rómába. Egyedül Perseus kincsei fölülmulták a husz millió forintot, és a római nép, fejedelme annyi népeknek, mindenkorra fel volt mentve az adók terheitől. A tartományok növekedő jövedelmei elegendők voltak a háborukra és kormány-

zatra, és a fölösleges arany és ezüst össze lett halmozva Saturn templomában az állam előre nem láthatott szükségeire.

A tartományok adója,

A történelem pótolhatlan veszteséget szenvedett azon különös okmány elveszte által, melyet Augustus a tanácsra hagyott, és a melyben ezen tapasztalt fejedelem a birodalom jövedelmeit és kiadásait szabályozta.

Megfosztva ezen becses közleménytől némely tökéletlen ujjmutatásra vagyunk utalva, melyek helyenkint a történelem részére fenntartattak. Pompeji meghóditása után Ásia adója csaknem megháromszoroztatott, és a mi pénzünk szerint 45 millió forintot tett. Egyptomé 25 millió forintot, mely később az aethyopiai és indiai kereskedés által még növeltetett. Galliáé hasonló az egyptomihoz. Azon 40 millió forint, melyet a legyőzött Carthago 50 évig fizetett, nem hasonlitható azon összeghez, melyet később Afrika, mint meghóditott tartomány fizetett.

Ásiáé,

Egyptomé,

Galliáé,

Afrikáé,

Spanyolországé,

Spanyolország különös végzetnél fogva, Peruja és Mexikója volt a régi világnak. E tartománynak csaknem minden részében fedeztettek fel réz, ezüst, és aranybányák. Carthagena közelében egy ezüst bánya naponkint 3 millió forint értékü ezüstöt szolgáltatott. Austria, Gallicia és Lusitánia évenkint 20 ezer font aranyat adtak.

Gyarus szigeté.

Még a legterméketlenebb magányok sem kerülték ki figyelmüket. Augustus egy alkalommal Gyarus szigete lakóitól egy alázatos folyamodást kapott, hogy tulságos adójuk harmadát engedje el. Összes adójuk 50 forintot tett. De Gyarus szigete nem volt egyéb egy darab kősziklánál az Aegei tengeren, fris viztől, és az élet minden szükségétől megfosztva, mely egyedül néhány szerencsétlen halász tartózkodási helyéül szolgált.

Összes jövedelem.

Ezen kétséges adatok nyomán a római birodalom összes jövedelmét 200 millió frtra tehetjük a mi pénzünk szerint, mi Augustus intézményeinek és szerény háztartásának tökéletesen megfelelő volt.

A római polgárok megadóztatása Augustus által.

Mindamellett nehéz meghatározni, vajjon Augustus, különösen ez utóbbi szempontból tekintve, közös atyja volt-e a római világnak, vagy a szabadság elnyomója; vajjon a tartományokon akart-e könnyiteni, vagy az által a tanácsot s a lovagrendet akarta-e szegényebbé tenni, — de nem nyugodott mindaddig, mig a római polgárokra bizonyos nemét a föld-, jövedelmi- és fogyasztási adónak ki nem terjesztette.

A vámok.

I. Már meg volt emlitve, hogy valamint a tartományok jóléte fokonkint a fővárosba szivárgott, úgy másrészről annak jelentékeny része a kereskedelem és ipar jótékony befolyása által ismét visszafolyt. Augustus uralma alatt a kereskedés minden ágára vám vettetett, és mindig a római vevő volt az, ki ez illetéket fizette. Ez illeték a tárgy értékének nyolczad és negyvened része közt ingadozott, és jogunk van föltenni: hogy ezen változatosság a czélszerüség változhatlan elvein nyugodott; hogy magasabb vám terhelte a fényüzési czikkeket, mint a szükségbelieket, és nagyobb tekintettel voltak a birodalom alattvalóinak kéz- és iparmüveire, mint azokra, melyek Arábiából vagy Indiából hozattak be. Még Alexander Sever idejében is, a fahéj, myrrha, bors, gyömbér, az illatszerek minden neme és a drágakövek, különösen a gyémánt és smaragd megvámoltattak. Nemkülönben a párthiai és babyloni bőr, karton, selyem, ébenfa és a heréltek. Meg kell jegyeznünk: hogy ezen elpuhult rabszolgák használata és értéke fokonkint növekedett a birodalom hanyatlásával.

Jövedelmi adó.

II. Az Augustus által behozott jövedelmi adó igen mérsékelt volt ugyan, de általános. Nem igen haladta meg a tárgyak értékének egy száztóliját, de a napi szükség minden tárgyára ki volt terjesztve. Ezen adónem sok alkalmat szolgáltatott a nép elégületlenségére, annyira, hogy egy császár nyilt rendelet által volt kénytelen kijelenteni, miszerinte zt a hadsereg fenntartásáért szükséges meghagyni.

Hagyományokra és örökségekre vetett adó.

III. Midőn Augustus állandó hadsereg alapitását határozta el, külön kincstárt létesitett a katonák fizetésére, az aggastyánok megjutalmazására, és a háboru rendkivüli kiadásaira. A nagy jövedelmi adó nem volt elegendő. A hiányt a hagyományokra és örökségekre vetett öt száztóli adóval pótolta. De Róma nemesei erősebben csüggtek a birtokon mint a szabadságon. Méltatlan zúgolódásaikat Augustus szokott nyugalommal fogadta, s az ügyet a tanács elé vitte. A tanácsnokok zavarba jöttek, de Augustus értésükre adta, hogy ellenkezésök arra fogja őt kényszeriteni, hogy általános föld- és fejadó behozatalát inditványozza. A tanács belenyugodott. A hagyomány és örökségi adó mindazáltal mérsékelve lőn, és egyedül a távolabbi rokonokat érte.

Alkalmazva a törvényekhez és szokásokhoz.

Ezen adó igen szerencsésen volt alkalmazva a rómaiak helyzetéhez, kik végintézkedésüket az ész, vagy szeszély sugallata szerint korlátlanul gyakorolhatták, és nem voltak a mostani

divatos örökösödési rendszer, és ősiségi intézmények által korlátolva. Az apai szeretet meg volt lazulva, és ha az apa javainak negyedrészét fiának hagyta, ez által a panasz törvényes oka mellőzve volt. De egy gyermekes gazdag öreg, valóságos házi zsarnok volt, kinek hatalma éveivel és gyengeségével növekedett, szolgai csoport által környezve, kik közé gyakran consulok, és praetorok is tartoztak, kik hizelegtek gyengeségének, fukarságát ápolták, esztelenségeit dicsérték, szenvedélyeinek szolgáltak, és nyugtalanul várták halálát. Mig azonban temérdek igazságtalan és hóbortos végrendeletet sugallt naponta a rászedés és irt alá az ostobaság, alig akadt egy-kettő, mely az észszerü becsülés és erkölcsös háladatosság eredménye lett volna. Cicero, ki annyi polgártársának életét és javait védelmezte, 1.700.000 frt. értékü hagyományokkal jutalmaztatott meg. Bármi volt légyen a rendelkező indoka, a kincstár különbség nélkül javainak huszadrészét igényelte, és két-három nemzedék után az alattvalók összes vagyonának az állam pénztárában kellett megfordulni.

A császárok szabványai.

Nero uralkodása első aranyéveiben egy rendelet által megszüntette ezen adónemeket; de az emberboldogitás ez álomképe nem volt megvalósitható. A jelesebb császárok főtörekvése oda irányult, hogy a közterheket — melyeket a polgárok vállairól le nem vehettek, legalább enyhitsék, a mennyiben a polgárokat az adóbérlők tulságos és zaklató követelései ellen védték. Mert bár feltünő, de ugy van, hogy még a legjobb és legbölcsebb uralkodók is megtartották ezen beszedési módot, mely által az alattvalók boszantó zaklatásoknak voltak kitéve.

Az által, hogy Caracalla a római polgár elnevezést minden tartományára kiterjesztette, ezen üres czim által a valódi kötelezettségeket is reájuk rótta, de ragadozó természeténél fogva a huszad rész helyett a tizedet követelte, és egész kormányzata alatt vaspálczája egyenlőn sujtotta a birodalom minden tartományát. A tartománybeliek nemcsak a régi alattvalói adót tartoztak fizetni, de az ujakat is, és Sever Alexandernek volt fenntartva hogy adójukat egy harmadrészre leszállitsa.

Az általános szabadság következményei.

Mindaddig, mig Róma a kormányzat központja volt, a régi polgárok megőrizték a nemzeti szellemet, melyet az ujonan befogadottak is magukba szittak, de midőn Caracalla az alkotmány utolsó horgonyát is széttörte, a fegyverviselés egyedül pa-

rasztokra, és határszéli barbárokra bizatott, kik nem ismertek sem országot, csak táborukat, sem tudományt, csak hadakozást, sem törvényeket; sőt katonai fegyelmet is alig. Kik véres kezekkel, vad szokásaikkal, és kétségbeesett elhatározottságukkal néha megvédték, de annál többször felforgatták a birodalom trónját.

VII. FEJEZET.

Maximin fölemeltetése és zsarnoksága. Forradalom Afrikában és Itáliában a tanács tekintélye alatt. Polgári háborúk és zendülések. Maximin- és fiának, Maximus és Balbinnak, valamint a három Gordiannak erőszakos halála. Fülöp trónbitorlása és világi játékai.

Az örökösödési monarchia látszólagos nevetségessége.

A kormányzat különféle formái közt, melyek a világban érvényre emelkedtek, az örökösödési monarchia a legszebb czélt nevetségessé látszik tenni. Lehet-e felindult mosoly nélkül említeni, hogy egy apának halála után a nemzeti vagyon, mint egy csorda, annak fiára száll, ki még ismeretlen az emberiség és önnön maga előtt; és hogy a legbátrabb hadfi és legbölcsebb államférfiak, természeti jogaikról lemondva, hajtott térddel és változhatlan hűség fogadásával közelednek a királyi bölcsőhöz? A gúny és szónoklat legtarkább festékekkel ábrázolhatja ezen tárgyat, de a komoly megfontolás e hasznos előítéletet helyeselni fogja, mert az örökösödést mint az emberi szenvedélytől függetlent állapitja meg; és mi örömmel nyughatunk meg oly eszközben, mely megfosztja a sokaságot egy veszélyes és egyszersmind képzeleti hatalomtól, hogy önmaga válaszszon magának urat.

Való előnyei.

A visszavonulás hűs árnyékában könnyen képzelhetünk magunknak oly kormányalkatokat, melyek szerint a kormánypálcza a legérdemesebb kezébe kerüljön — szabad, megvesztegethetlen általános szavazat utján. A tapasztalás azonban megdönti e képzeményt, és arra tanit: hogy egy nagy társadalomban a választást nem gyakorolja mindig a népnek legbölcsebb vagy legszámosabb része. Csupán a jól rendezett hadsereg képes érzelmeit öszpontositani s ez érzelmet a többi polgártársakra is ráerőszakolni; de a katonai mérséklet, mely egyszer erőszakra és szolgaságra hajlandó: a törvényes, vagy polgári alkotmánynak őre többé nem lehet. Igazság, emberiség, vagy politikai bölcses-

ség oly tulajdonok, melyeket nem igen ismernek, s igy azokat másokban nem is becsülhetik. A bátorság könnyen megnyeri becsülésüket, és a bőkezüség megszerezheti szavazatukat; az első néha a legvadabb sziv lakója, a második csak közköltségen érvényesitheti magát; és mindkettő a trónbirtokos ellen fordulhat egy merész versenytárs nagyravágyása által.

A születési előny, — melyet az idő és a közvélemény megszentesitett, — az emberi megkülönböztetések közt a legszerübb és legkevésbbé irigyelt. Az elismert jogok, a pártoskodás minden reményét elenyésztetik, és a biztosság lefegyverzi az uralkodó kegyetlenségét. De a római birodalom, miután a tanács tekintélye megvetésben sülyedt el, folytonos zavarnak volt szinhelye. A régi családok fokonkint elvesznek a császárok zsarnoksága által, s mig a császárokat a köztársasági formák bilincselték le, és az ismételt magszakadások által reményük megmeghiusult, lehetlenség volt, hogy az örökösödés utjáni öröklés gyökeret verjen. A trónhozi jogot, melyre születés által senki igényt nem tarthatott, mindenki érdem utján szerezte meg. És az emberek legalacsonyabbja képes volt bátorság és szerencse által a hadseregben fölemelkedve, csekély vétségért kiragadni a világ kormánypálczáját gyenge és népszerütlen ura kezéből. Alexander Sever meggyilkoltatása, és Maximin fölemeltetése után egy császár sem érezheté magát biztosan a trónon, és minden határszéli barbár paraszt előtt nyitva volt az út ezen fenséges és veszélyes állomásra.

Annak hiánya a legnagyobb csapások előidézése volt a római birodalomban.

Mintegy 32 évvel ezen esemény előtt, Sever császár keleti hadakozásából visszatérvén, Thráciában megállapodott, hogy ifjabb fiának Getának születési napját katonai versenyek által megülje. A nép tömegesen tódult szemlélni fejedelmét, és egy óriási termetü ifju barbár komolyan szorgalmazta, hogy engedjék meg neki a viaskodás dijáért versenyezni. Tizenhat legerősebb katonát egymásután földre teritett. Győzelme ajándékokkal lőn megjutalmazva, valamint azáltal, hogy magát a katonák közé soroztathatta. A mint észrevette, hogy uralkodójának figyelmét magára vonta, lovához sietett, és gyalogul követte őt hosszasan és gyors futással, az elfáradás legkisebb jelensége nélkül. Sever csodálkozással mondá neki „Thráciai, birkóznál-e még versenyed után?“ — „Igen szivesen,“ felelé, és hetet a hadsereg legerősebb katonái közől leteritett. Arany nyaklánez volt jutalma, és azon-

Maximin születése és szerencséje.

nal fölvétetett a lovassági testőrök közé, kik mindig a fejedelem személyére ügyeltek.

Katonai szolgálata és kitüntetései.

Maximin, mert ez volt neve, ámbár a birodalom határai közt született, egy kevert barbár fajból származott. Apja góth, anyja pedig alán nemzetiségből volt. Minden alkalommal nagy bátorságot tanusitott, és vele született vadságát a világ megismerése csakhamar mérséklé vagy eltakará. Sever és fia uralkodása alatt századosi rangot nyert, s a háladatosság megtiltotta neki, hogy Caracalla orgyilkosai alatt szolgáljon; mig a becsület arra tanitotta, hogy Heliogabalus elpuhult gyalázatai elől kitérjen. Alexander trónra léptével visszament az udvarhoz, hol tiszteletteljes alkalmazást nyert. A katonák Ajax és Hercules kedvencz névvel nevezték, fokonkint az első katonai parancsnoki állásra emeltetett, s ha eredeti vad természetéből nem tartott volna meg oly igen sokat, a császár saját nővérét adta volna nőül Maximin fiához.

Maximin összeesküvése.

A helyett, hogy ez hüségét lekötötte volna, eme kedvezések inkább nagyravágyását élesztették a thráciai parasztnak, ki szerencséjét nem tartotta érdeméhez mértnek mindaddig, mig felsőbbséget volt kénytelen elismerni. Egy alkalommal, midőn a Rajna partján felállitott hadsereghez ment volna, a katonák lelkesedés vagy összeesküvés folytán császárként tisztelték; makacs vonakodását legyőzték, s a forradalmat csakhamar be is fejezték Alexander Sever meggyilkolásával.

K. u. 235. marcz. 19.

Alexander meggyilkoltatása.

Sándor anyja Mamaea vele együtt veszett el, és leghivebb barátjai a katonák első dühösségének estek áldozatul, mig mások a trónbitorló válogatott kegyetlenségének tartattak fenn, és leggyengébb bánásmódban azok részeltettek, kiket az udvartól és hadseregtől egyszerüen elüzött

Maximin zsarnoksága.

Az előbbi zsarnokok: Caligula és Nero, Commodus és Caracalla feslett ifjak voltak [1]) biborban nevelve, és a birodalom büszkesége, Róma fényüzése, és a hizelgés hitszegő szava által megrontva. Maximin kegyetlenségének egészen más forrása volt: a megvettetéstőli félelem. Irgalom nélkül leölette mindazokat jóltevőit sem véve ki, kik alacsony származására emlékeztek. Egyszerü gyanu elegendő volt, hogy ezereket ölessen meg. El-

[1]) Caligula 25 éves, Caracalla 23, Commodus 19, és Nero csak 17 éves volt midőn trónra lépett. —

kobzás, számüzés, vagy egyszerü halál szokatlan gyengeségnek tartatott. Némelyeket állatbőrbe varratott, másokat vadállatoknak vetett oda, mig végre másokat halálig ostoroztatott.

A tartományok elnyomatása.

Mindaddig, mig Maximin kegyetlensége az elökelőkre terjedett, a nép közönyösen, sőt tán örömmel szemlélte. De a zsarnok kapzsisága végre megtámadta a közvagyont. Minden városnak volt bizonyos jövedelme, mely szükség esetén gabonavásárlásra, ünnepélyes mulatságokra és versenyekre fordittatott. Egy hatalmi parancs által ezen összes vagyon a császári kincstár részére lefoglaltatott. A templomok mind en arany és ezüst áldozatoktól megfosztattak, és az érczszobrok pénzzé olvasztattak. Az egész római világban általános felindulás támadt, boszút követelő az emberiség ezen közös ellensége ellen, mig végre egy békés és fegyvertelen tartomány nyilt lázadásban tört ki.

Lázadás Afrikában. K. u. 237. Április.

Afrika procurátora méltó szolgája volt urának, ki a pénzbeli elmarasztalásokat és kobzásokat ugy tekintette, mint igen dúsan gyümölcsöző ágait a császári jövedelemnek. Egy gaz itélet hozatott néhány vagyonos ifju ellen, melynek végrehajtása őket vagyonuk legnagyobb részétől megfosztotta volna. Ezen kétségbe esett helyzetben összeszedték rabszolgáikat és parasztjaikat, ezeket parasztos fegyverekkel fölszerelték, s a procurátort megölték, Gordiánus proconsult kiáltván ki császárnak.

A két Gordián jelleme, és trónra emeltetése.

Gordián családja egyike volt a legkitünőbbeknek a római tanácsban. Atyai részről a Grachusoktól származott, anyja után Traján császártól. Nagy vagyonnal birt, és Pompéji fényes palotája több nemzedéken keresztül a Gordián család tulajdona volt. Hosszu életét tanulmányok közt és Róma békés méltóságaiban tölté, mig végre a tanács végzése és Sándor helybenhagyása folytán afrikai proconsulnak neveztetett. Mig emez uralkodó élt, Afrika boldog volt, méltó képviselőjének kormányzata alatt; a vad Maximin trónbitorlása idejében könnyitett a köznyomoron, melyet el nem hárithatott. Midőn a bibort vonakodva elfogadta, idősb volt nyolczvan évesnél, utolsó és méltó maradványa az Antoninok boldog korának. Fia vele együtt császárnak nyilvánittatott. Ennek jelleme ép oly szeretetreméltó volt mint atyjáé, s vonásai a római népet Scipio Africánusra emlékeztettek.

Megválasztatásuk megerősitését szorgalmazzák.

A Gordiánok megválasztatásuk után Carthagóba mentek, hol kitünő tetszéssel fogadták őket az afrikaiak, kik Hadrián óta még nem láttak római császárt. De ezen tetszésnyilatkozatok

se hatalmukat, se czimüket meg nem szilárditották. A tanácshoz fordultak, hová tekintélyes küldöttséget menesztettek szerény és tiszteletteljes levél kiséretében.

A tanács helybenhagyja a Gordiánok választását,

A tanács hajlama nem volt kétséges, sem megoszlott. A Gordiánok születése, és nemes összeköttetéseik, bensőleg összekapcsolták őket Róma legfényesebb családaival. Mihelyt a közmegállapodás megtörtént, a tanács a Castor templomába hivatott össze, hol Syllanus consul a következő beszédet tartotta. „Honatyák! A két Gordián, mindkettő consuli méltóságu, az egyik mint önök proconsula, a másik mint helyettes, császároknak nyilvánitattak Afrikának közmegegyezése által. Mondjunk köszönetet Thysdrus ifjuságának, nyilvánitsuk hálánkat Carthago hű népének, mely bennünket ezen borzalmas szörnyetegtől megszabaditott. Miért hallgatnak önök oly hidegen, oly félénken? miért tekintenek egymásra oly kétségbeesetten? miért oly ingadozók? Maximin közellenség! veszszen vele együtt az ő ellenségeskedése, hogy élvezzük soká bölcseségét és boldogságát Gordiánnak az atyának, — bátorságát és állhatatosságát Gordiánnak a fiunak.“ A consulnak e nemes heve fölélesztette a tanács lankadó szellemét, és a Gordiánok megválasztatása egyakarattal szentesitve lőn. Maximin, ennek fia és hivei a haza ellenségeinek nyilvánittattak és megrontásukra jutalom tüzetett ki.

és Maximint a haza ellenségének nyilvánitja.

A birodalom fővárosa elragadtatással fogadta a két Gordián megválasztatását, és Róma példáját egész Itália követte.

A két Gordián bukása és halála. K. u. 237. febr. 3.

Midőn a Gordiánok ügye ily hévvel karoltatott fel, — ők már nem léteztek. Capelián, Mauritania kormányzója a régi hadsereg kis csapatával megtámadta a védtelen Carthagót, és az ifju Gordián a csatatéren veszett el. Élemedett atyja az első hirre véget vetett életének.

Maximus és Balbin megválasztatása a tanács által. Jul. 9.

A Gordiánok sorsa Rómát méltó, de váratlan félelemmel töltötte el. A tanács a Concordia templomába hivatott össze, hol az általános levertséget egy tanácsnok, név- és család szerint Traján, élesztette fel, mondván: „Két kitünő fejedelmet vesztettünk, de ha csak enmagunkat el nem hagyjuk, a respublica reményei nem vesztek el a Gordiánokkal. Sok tanácsnok van, kiknek erkölcseik megérdemlik, és képességeik fentarthatják a császári méltóságot. Válaszszunk két császárt, kiknek egyike vezesse a háborut a közellenség ellen, mig társa Rómában a közigazgatást vezérelje. Én szivesen kiteszem magamat azon veszélynek és

irigységnek, mely a kijelölésből származhatik, és szavazatomat Maximusra és Balbinusra adom. Honatyák! erősitsétek meg választásomat, vagy emeljetek méltóbbakat helyökbe," az egész ház egyhangulag viszonozta őszinte felkiáltásait „éljenek soká, és győzzenek Maxim és Balbin császárok. Önök szerencsések a tanács itélete szerint, legyen a köztársaság is szerencsés önök kormánya alatt."

Jellemeik.

Az uj császárok erkölcsei és jó hirnevök a rómaiak legvérmesebb reményét igazolta. Miután a tanács egyenlően felruházta őket a consuli és praetori hatalommal, a hon atyja czimével, és a legfőbb papi tisztséggel, fölmentek a capitoliumba, hogy hálát adjanak az isteneknek, Róma védnökeinek. Az ünnepélyes isteni tiszteletet megzavarta a Jupiter temploma körül csoportosult nép-zendülés, mely császárválasztási jogát szintén követelte, és azt, hogy a magát feláldozott Gordián családból is választassék egy. Mire egy 13 éves fiu az idősb Gordiánnak unokája, és az ifjabbnak unokaöcscse ruháztatott fel a császári czimmel és jelvényekkel. A zendülés lecsillapodván, a két császár előkészületeket tett Itáliának megvédésére a közös ellenség ellen.

Népzendülés, az if. Gordián császárrá választatása.

Mig Rómában és Afrikában a forradalom ily bámulatos gyorsasággal követte egymást, Maximint a legdühöngőbb szenvedélyek zaklatták. A Gordiánok halálának vigasztaló hirét csakhamar annak tudata követte, hogy a tanács a bocsánat vagy egyezkedés minden reményét félredobván, helyöket két oly uralkodóval töltötte be, kiknek érdeme előtte nem lehetett ismeretlen. Maximin egyetlen vigasza a boszú maradt, s ezt csak fegyver által érhette el. A légiók magvát még Alexander gyüjtötte egybe a birodalom minden részéből. A germánok és sarmaták elleni három győzelmes hadjárat hirüket nevelte, fegyelmüket szilárditotta, és még számukat is szaporitotta, a sorokat a barbár ifjuság virágával töltvén be. — Maximin élete is a harczban telt el, s a történet szigora sem tagadhatja meg tőle a katonai erélyt s jeles hadvezéri képességet.

Maximin a senatus és a császárok elleni hadjáratra készül.

Mi lett volna természetesebb, mint hogy egy ily jellem a forradalom elnyomására a Duna partjaitól rögtön a Tiberhez siessen, s türelmetlenségtől lángolva a könnyü s nyereséges összeütközést befejezze. De ugy látszik, hogy bizonyos külellenség elleni müveletei elhalasztották az itáliai hadjáratot a jövő tavaszig, s magatartása arról tanuskodik, hogy a szenvedélyes barbár

mégis hódolt a józan ész parancsának s hogy volt benne valami Sulla nemes szelleméből, ki előbb legyőzte Róma elleneit, mielőtt személyes bántalmaiért boszút állott.

Utja Itáliába K. u. 238. febr.

Midőn serege kitünő rendben a juliai alpok tövéhez ért, az egész vidéket lakatlan puszta állapotban találta, az emberek elvonultak, és barmaikat elhajtották. Aquileja volt az első hely, melyet megszállott, de a nemes lelkesedésü csekély számu védő sereg által visszaveretett. Katonái az idő viszontagságainak, halálos betegségnek és az éhség iszonyának ki lévén téve, a kétségbeesés szelleme szállotta meg őket, ugy hogy Maximint fiával és ministereivel együtt saját sátorában ütötték agyon.

fiával együtt meggyilkoltatnak K. u. 238. april.

A leöltek fejét a katonák dárdákon hordták körül, mire Aquileja kapui megnyittattak, s az éhes katonák megvendégeltettek, és hűséget esküdtek Maximus és Balbinus császároknak.

Róma öröme

Határtalan öröm árasztotta el a római világot, és Maximus a tanács és nép örömrivalgásai közt fogadtatott. A szabadság és bizalom pillanatában azt kérdezte társától: „Mily hálát fogunk aratni, hogy Rómát egy szörnytől megszabaditottuk"? Balbinus tétovázás nélkül igy felelt: „A tanács, a nép, az egész emberiség szeretetét" — „Oh viszonzá mélyebben látó társa „félek a katonák gyülöletétől, és régi érzelmeik vészes következményeitől" fájdalom, előérzete csakhamar igazolva lőn.

Maximus és Balbinus meggyilkoltatása.

Mig Maximus a közellenség ellen fegyverkezett, Rómát a belső viszályok és vérengző egyenetlenségek emésztették. De a hatalom féltékenysége is hamar észrevehető volt a két császár különböző jelleménél fogva. Maximus lenézte Balbinust mint fényüző nemest, mig ez amarra mint müveletlen katonára megvetéssel tekintett. Lappangó egyenetlenségük érthető inkább, mint érezhető volt. Midőn az egész város el volt foglalva a capitolini versenyekkel a boszús testőrök megragadták az alkalmat, és a tanács császárait, mint őket megvető gúnynyal nevezték — saját lakásukban megtámadták, és testükön ezer sebet ejtve megöltek.

K. u. 238. Julius 15.

A 3-ik Gordián marad egyedül császárnak.

Néhány hó leforgása alatt hat fejedelem veszett el a kard éle által. A katonák egyedül Gordiánt, ki már a caesari czimet fölvette, tartották alkalmasnak az üres trón elfoglalására. Neve kedves volt a tanács és a nép előtt, fiatal kora pedig a katonai önkénynek hosszu büntetlenségét helyezte kilátásba. Róma és a tartományok tehát meghajoltak a testőrök választása előtt,

s a szabadság és méltóság rovására megmentették a fővárost egy uj polgári háboru iszonyaitól.

A harmadik Gordián egyedüli uralkodó marad.

Gordián trónralépte után azonnal anyjának heréltjei, a kolet ezen veszedelmes férgei — keze alá került, kik áthatlan fátyolt vontak az ártatlan fejedelem és elnyomott alattvalói közé. Gordián becsületes hajlamát kijátszották, s a birodalom főtisztségeit tudta nélkül, bár nyilvánosan, az emberiség legérdemetlenebb egyéneinek adták el. Végre azonban megszabadult e becstelen zsarnokságból. A szerelem és tudomány Misitheust Gordián kegyébe helyezte. A fiatal fejedelem nőül vette volt mestere leányát, és ipát aztán a legelső hivatalokra emelte, kinek bölcs tanácsai nem ismertek más érdeket, mint uralkodójának dicsőségét.

A persiai háboru. K. u. 242.

Ámbár Misitheus életének nagy részét a tudományoknak szentelte, de hajlékony szelleménél fogva mint praetori főnök a katonai kötelességeknek is megfelelt. A persák Mesopotámiába törtek volt, és Antiochiát fenyegették. Ipjának tanácsára az ifju császár elhagyta a fényüző Rómát, és a történelem emlékezete szerint utolszor nyitotta meg Janus templomát, személyesen menvén a keletre. A mint nagy hadseregével keletre ért, a persák visszavonultak az Euphrattól a Tigrisig, és Gordián azon örömben részesült, hogy a tanácsot első győzelméről tudósithatta. De szerencséje nemsokára sirba szállt Misitheussal együtt, kinek halálát hihetőleg mérgezés idézte elő.

Fülöp mestersége.

Fülöp, praetori utódja, arab volt, s e szerint ifjuságában a rablás mesterségét üzte. Hogy alacsony állásából a császárság legmagasabb méltóságára emelkedett, azt mutatja, hogy bátor és alkalmas vezető volt. De merészségében a trónra vágyott, és képességeit urának megbuktatására, nem pedig szolgálatára használta.

Gordián megöletése. K. u. 244. marcz.

Nem jelölhetjük ki nyomról nyomra a titkos összeesküvés és nyilt lázadás előmenetelét, mely Gordián halálával végződött. Egy siremléket állitottak fel azon hely megjelölésére, a hol megöletett: az Euphrates és Aboras patak összefolyásánál.

Fülöp császárra választatása.

A szerencsés Fülöp, a katonák által császárságra emeltetvén, kész engedelmességre talált a tanácsnál és a tartományokban.

Világi versenyek és játékok. K. u. 248. April. 21.

Rómába visszatérvén ki akarta törölni bünеinek emlékét, megnyerni a nép rokonszenvét, és az évszázados versenyjátékokat roppant fénynyel s nagyszerüséggel tartotta meg. Azóta, hogy Augustus azokat fölélesztette, Claudius, Domitián, és Sever ünnepelte meg, s Róma megállapitásától kezdve ezer év leforgása alatt most csak ötödször ismételtettek. A titkos áldozatok három éjszakán át vitettek véghez a Tiber partjain, és a Mars mező zenétől és tánczoktól hangzott, számtalan lámpa és fáklyák által megvilágitva. 27 nemes ifju, és ugyanannyi nemes szüz, kiknek mindkét szülője még életben volt, énekelték a vallásos hymnust, hogy az istenek továbbá is tartsák fenn a római népnek boldogságát, erkölcsét, és birodalmát. Fülöp nagyszerü látványai elkápráztatták a sokaság láthatárát. Az ájtatosak elmerültek az előitélet szertartásaiban, mig a gondolkodók aggodalmasan elmélkedtek a multakon, és a birodalom jövő sorsán.

A római birodalom hanyatlása.

Mióta Romulus pásztorokból álló kisded csapatával a Tiber melletti halmokat megszállotta, tiz század folyt le. A négy első korszakban a rómaiak a szegénység munkás iskolájában megtanulták a háboru és közigazgatás erkölcseit; ezen erkölcsök szigorú gyakorlata, és a szerencse kedvezése mellett a három első században korlátlan hatalmat nyertek sok európai, ásiai és áfrikai tartományok fölött. A három utolsó század fel lőn emésztve a közjólétben, és benső hanyatlásban. A katonák, tisztviselők és törvényhozók nemzete, a római népnek 35 osztályából összealakitva, az emberiség közös tömegében oszlott fel, és a szolgai tartománybeliek millióival vegyült össze, kik elfogadták a római nevet, annak szelleme nélkül. A zsoldos katonák, kik a határszéli alattvalók és barbárok közől szedettek, volt azon egyetlen osztály, mely függetlenségét fentartotta és azzal visszaélt. Zendülés-szerü választások által egy syriai, egy góth, vagy egy arab emeltetett Róma trónjára, és zsarnoki hatalommal ruháztatott fel a Scipiók hóditmányai és hazája fölött.

A római birodalom határai még mindig a nyugati Oceántól a Tigrisig, és Atlas hegyétől a Rajnáig és Dunáig terjedtek. A közönséges ember előtt Fülöp nem kevesbbé hatalmas fejedelemnek tünt fel, mint volt Hadrián, vagy Augustus. Az alak még mindig ugyanaz volt, de a lelkesedés és szellem elenyészett. A

nép ipara ki volt meritve a hosszu elnyomatás alatt. A légiók fegyelme a nagyravágyás által volt megrontva, vagy a császárok gyengesége által meglazulva. A határok erödjei, melyek inkább a katonákban, mint a várakban állottak — észrevétlenül korcsosultak el, és a legszebb tartományok tétettek ki a barbárok hóditási és rablási vágyának, a kik hamar észrevették a római birodalom hanyatlását.

VIII. FEJEZET.

Persia állapota, miután Artaxerxes az egyeduralmat helyreállitotta.

A kelet és nyugat barbárai

Augustus uralkodásától kezdve Alexander Sever-ig Róma ellenségei keblében táplálkoztak; a zsarnokok, ugy mint a katonák, keveset törődtek azon forradalmakkal, melyek a Rajnán és Euphraton túl fejlődtek. De midőn a katonai rend szilaj fejetlensége szétporlasztotta a fejedelem hatalmát, a tanács törvényeit sőt a harczi fegyelmet is, a kelet és nyugat barbárai megtámadták a hanyatló birodalom tartományait. Boszantó betöréseik félelmes támadásokká változtak, és a különös sanyargatás hosszu viszontagságai után, a győzelmes betörők számos hadai a római birodalom tartományaiban telepedtek le.

Hogy ezen nagy eseményekről világosabb fogalmat nyerjünk, iparkodni fogunk leirni jellemét, erejét és czéljait azon nemzeteknek, kik Hannibal és Mitridates ügyét megboszulták.

A forradalmak Ásiában.

A scythiai eredetü parthiak borzalmas hatalma Indiától a syriai határig terjedett, midőn azt Ardzsir vagy Artaxerxes felforgatta, ki egy uralkodó családnak lett alapitója, mely Sassanidek név alatt egész az arabok betöréseig uralkodott Persia fölött. Ezen nagy forradalom, melynek végzetszerü befolyását a rómaiak csakhamar megérezték, Alexander Sever uralkodásának 4-ik évében történt, a keresztény korszak 226-ik évében.

Artaxerxes helyreállitja a persa birodalmat.

Artaxerxes dicsteljesen szolgált Artabánnak, az utolsó parthiai királynak hadseregében, és a királyi hálátlanság, — az érdem rendes jutalma — számkivetéssel viszonozta szolgálatait.

Mint — atyja állitása szerint — a persák régi királyainak utódja, kit az idő és szerencsétlenség egyszerü polgárrá tett, azon nemes czélt tüzte ki feladatául, hogy a persákat felszabaditsa azon elnyomatás alól, melyben Dárius halála óta öt századon át

sinlődtek. A parthiaiak három nagy csatában legyőzettek. A törvénytelen és homályos származásu Artaxerxes a királyok királya czimét vette fel azon szilárd elhatározottsággal, hogy Cyrus birodalmát és vallását teljes fényben helyreállitandja.

A Magiai vallás megújitása.

I. A persáknak, a macedoni és parthiai járom alatti hosszu rabszolgasága alatt, Európának és Ásiának népei kölcsönösen elfogadták és megrontották egymás előitéleteit. Zoroasternek, a persák régi prófétájának és bölcsészének emléke még mindig tiszteletben tartatott a keleten; de a Zendavestának elavult és rejtelmes nyelvészete hetven felekezetnek nyitott vitatkozási tért, kik külön-különfélekép magyarázták a vallás tanait, és kik különbség nélkül gúnyoltattak ki egy sereg hitetlen által, kik a prófétának isteni küldetését és csodáit elvetették. A bálványimádók elnyomása, és a szakadárok egyesitése tekintetéből Artaxerxes egy általános gyülekezetben hitta össze nagy birodalmának összes magusait, szám szerint nyolczvanezeret. De miután ily tömeges gyülekezetnek tanácskozmánya nem vezéreltethetett az ész tanácsa szerint, a nyolczvanezerből álló gyülés száma negyven- azután négyezerre, négyszázra, negyvenre s végre a hét legtanultabb és legájtatosabb magusra szállittatott le. Ezek egyike, Erdaviraph fiatal de szent pap, álomporral vegyitett bort kapott, mire hosszu és mély álomba merült. Fölébredése után elbeszélte utazását a mennyben, és legmeghittebb értekezését az istenséggel. Ezen természetfölötti jelenség eloszlatott minden kételyt, és Zoroaster tana egyenlő tekintélylyel és határozottsággal meg lőn alapitva.

A persiai theologiának két elve.

Zoroaster tana szerint az első és eredeti lény „a határtalan idő“, a második az öröklét által előállitott Ormuzd, és Ahriman, a jó és rosz. A jó elve a világosságban foglaltatik, a roszé a sötétségben van eltemetve. Ormuzd a világosság fegyverével küzd és hatalma erősebb. A végső napon Ormuzd diadalmat nyerend, s követőinek ugyanez lesz osztályrésze, mig Ahriman és követői eredeti sötétségökbe sülyednek. Az elemek és különösen a tüz, a világosság és a nap, melyet ők Mithrasnak neveztek, voltak tárgyai vallásos tiszteletüknek; mert azokat ugy tekintették, mint a természet isteni erejének legtisztább jelvényeit, legnemesebb kifolyásait s leghatalmasabb tényezőit. Az igazság, könyörület és nagylelküség erkölcsi kötelesség volt

arra nézve, ki el akarta kerülni Ahriman üldözéseit s üdvteljes öröklétben Ormuzddal élni.

A földmüvelés ajánlata.

De Zoroaster nem csak próféta, hanem törvényhozó is volt. A böjtöt s nőtlenséget iszonyún kárhoztatta. A szent,— mondá ő — köteles gyermekeket nemzeni, hasznos fákat ültetni, az ártalmas állatokat kiirtani, Persia száraz földére vizet vezetni, és hogy üdvözülhessen, a földet jól müvelni. „Az, ki a földet szorgalommal beveti, nagyobb vallási érdemet szerez, mint a mit tizezer imádsággal nyerhet“ — volt egyik főelve.

A magusok hatalma.

A magusok vagyona igen jelentékeny volt. Azonkivül, hogy Media legtermékenyebb földjeit birták, rendes adót is szedtek. Azt mondja az érdekelt próféta: „Habár jó tetteitek meghaladják a fák leveleit, az eső csepjeit, az ég csillagait, a tengerpart fövényszemeit, mind hasztalan, ha csak el nem ismerik a papok. Az üdvözülés ezen vezetőinek elismerése csak ugy érhető el, ha minden vagyonotoknak, birtokotoknak, és pénzeteknek tized részét nekik hiven megfizetitek. Ha a papot kifizetitek, lelketek a pokol minden kinjaitól meg lesz mentve, bizton magasztaltatni fogtok e földön és boldogok lesztek a jövőben. Mert a papok a vallás tanitói, ők mindent tudnak, és minden embert megszabaditnak.“

Ez elvek gonddal csepegtettek be az ifjuság gyengéd elméjébe, a mennyiben Persiában a magusok kezelték a nevelést, sőt a királyi családbeli gyermekek is gondviselésükre bizattak Artaxerxes kormányzatát nagy mértékben a papi rend tanácsai igazgatták.

Az üldözés szelleme.

Artaxerxes egy rendelete minden istentiszteletet a Zoroasterén kivül szigorúan eltiltott. A parthiai templomok dicstelenül lerontattak; Aristoteles kardját, — igy nevezték a görögök sokistenségét és bölcsészetét — könnyen összetörték, és az üldözés lángjai kiterjedtek a makacsabb zsidókra és keresztényekre is. Ormuzd fenségét Artaxerxes zsarnoksága támogatta, ki lázongót nem türt, ugy hogy a máshitüek száma csakhamar mintegy 80 ezerre törpült.

Királyi tekintélyének megállapitása a tartományokban.

II. Miután Artaxerxes Persiának minden tartományát meghóditotta, és a 18 leghatalmasabb satrapát — kiknek a királyi czimet felvenni megengedve volt — megsemmisitette, királysága csaknem oly terjedelmes volt, mint a mai Persia.

Minden oldalról tenger, vagy nagy folyamok övedzték, ugymint: az Eufrat, Tigris, Araxes, Oxus, és az Indus folyók, a Caspi tenger, és a persiai tengeröböl. Ezen tartományról azt állitották: hogy 545 várost, 60 ezer falvat, és körülbelül 40 millió lelket számlált. De be kell vallani, hogy a tengerparti kikötők, és a friss viz hiánya igen kedvezőtlen volt a persiai kereskedelemre és földmüvelésre nézve.

Ismétlése a parthiai és római háboru történetének.

A mint Artaxerxes nagyravágyó szelleme vazalljai ellenszegülésén diadalmaskodott: fenyegetni kezdte a szomszéd államokat, melyek elődjeinek hosszu álma alatt Persiát büntetlenül nyugtalanitották. A vad scythák és az elpuhult indiaiak fölött könnyü győzelmet nyert, de Róma oly ellenség volt, mely fegyvereinek legnagyobb erőmegfeszitését igényelte. Azon időszak alatt, mely Alexander uralmától Marcus trónraléptéig lefolyt, a római és parthiai birodalmak kétszer keveredtek háboruba, mely többnyire az első előnyére végződött. Azonban Macrinus kislelküsége csaknem húsz millió forint árán vásárolta meg a békét; de Marcus tábornokai, Severus császár és fia számos diadaljelt emeltek Armeniában, Mesopotámiában, és Assyriában. Hős tetteik közül egyedül Seleucia és Ctesiphon nagy városok ismételt nyomorait fogjuk megemliteni.

Seleucia és Ctesiphon városai.

Seleucia a Tigris nyugati partján feküdt, körülbelül negyvenöt mértföldnyire északra az ó Babylontól, és fővárosa volt Macedonia felső ásiai hóditmányainak. Seleucia e birodalom bukása után is igen sokáig fentartotta a görög telepitvény müvészetét, katonai erkölcsét, és szabadságszeretetét. A független respublicát egy 300 nemesből álló tanács kormányozta; a nép 600 ezer polgárból állott, a falak erősek valának, és mig az állam számos rendei közt egyesség uralkodott a parthiai hatalmat megvetéssel szemlélték; de a pártoskodás esztelensége néha felhitta a közös ellen segedelmét, mely csaknem a telepitvény kapui előtt terült el. A parthiai fejedelmek scytha elődjeikhez képest a pásztori életet kedvelték, és a császári táborokat gyakran ütötték fel Ctesiphon sikjain, a Tigris keleti partján, csak három mértföldnyire Seleuciától. A fényüzés és zsarnokság megszámlálhatlan kisérői követték az udvart, és Ctesiphon, a kis falu, észrevétlenül nagy várossá fejlődött. Marcus uralkodása alatt a római tábornokok egész Ctesiphon és Seleuciáig hatoltak. A görög tele-

K. u. 165. pitvények mint jó barátokat fogadták őket, de ők mint ellenség támadták meg a párthiai királyok székhelyeit, és mind a két város ugyanazon sorsban részesült. Seleucia kirablása és lángba boritása, s 300 ezer lakos lemészárlása elhomályositotta a római diadal dicsőségét. Seleucia e nagy csapás alatt összeroskadt; de
K. u. 198. Ctesiphon harminczhárom évi kitartás alatt bebizonyitotta erejét Severus császár ellen. A város mindamellett roham által bevétetett; a király megmenekült, s 100 ezer fogoly és gazdag zsákmány jutalmazta a rómaiak fáradalmát.

Osrhoene megh-óditása a rómaiak által.

Ez eredményteljes betörések nem nyujtottak való s állandó előnyt a rómaiaknak; mig Osrhoene királyság meghóditása kevésbbé fényes ugyan, de sokkal biztosabb előnyére szolgált. E kis állam északi Mesopotamia legtermékenyebb részét foglalta magában az Eufrát és Tigris között.

Fővárosa Edessa görög, arab, syriai s armeniai kevert faju lakókból állott, Osrhoene gyenge fejedelmei Parthia ügyéhez hajoltak; de Róma fensőbb hatalma meghódolásra késztette őket. A parthiai háborunak Marcus alatt lett befejezése után, a rómaiak erődöket épitettek e tartománynak több részében, és őrséget helyeztek a megerősitett Nisibis városába. A Commodus halála után bekövetkezett zavarok alatt Osrhoene fejedelmei megkisérlették levetni a jármot, de Sever rideg eszélye függésüket még inkább megszilárditotta, s a könnyü győzelmet Caracalla hütlensége fejezte be. Abgarus, Edessa utolsó királya, bilincsekben küldetett Rómába, és birodalma tartománynyá tétetett. Ekként a parthiai birodalom bukása előtt tiz évvel a rómaiak biztos és állandó birtokot nyertek túl az Euphráton.

Artaxerxes Ásia tartományait visszakövetteli, és háborut izen a rómaiaknak. K. u. 230.

Artaxerxes azt állitotta, hogy Cyrus egész Ásiát meghóditotta a fekete és az Aegei tengerig, — hogy Caria és Jónia tartományai persiai satrapák által igazgattattak, és hogy egész Egyptom Aethiopia határáig elismerte fensőségét. A nagy király — mert igy neveztette magát követei által Alexander császárnál — ezt mind visszakövetteli, s azt parancsolja, hogy a rómaiak tüstént hagyják el őseinek mind ezen birtokait, és az ásiai birodalmat adják át a persáknak, maguk pedig elégedjenek meg az európai birtokokkal. Ezen követelést négyszáz legnagyobb termetü és legszebb persa férfi terjesztette elő, kik szép lovaik, fényes fegyvereik és gazdag öltönyük által urok büszkeségét és nagy-

ságát tanusitották. Ily küldöttség inkább hadüzenet volt, mint az egyességnek nyilatkozata. És mind Alexander Sever, mind Artaxerxes, összeszedvén hadi erejüket elhatározták, hogy személyesen vezérlik hadaikat.

A háboru. K. u. 233.

Igen különbözők a leirások, melyek ezen nevezetes háborúról szólanak. A nagy királynak hadteste állott százhuszezer egészen aczélba öltözött lovasból, hétszáz elefántból és ezernyolczszáz nyilasokkal megrakott kocsiból. Nem kevésbbé rettenetes volt Alexander hadserege; de mindkét részről ügyetlen alkalmazás által felette hosszúra nyúlt a hadakozás. Alexander legbátrabb katonái nagy részben betegségek által vesztek el, de a persiai uralkodó is a római legiók ellenében elvesztette hadseregének virágát a nélkül, hogy a rómaiakat Ásiából kiverhette volna, és alig volt képes a kis Mesopotámiát megtartani.

Artaxerxes jelleme és elvei.

Artaxerxes uralma, mely 14 évig tartott csak, nevezetes korszakot képez a kelet, sőt még Róma történetében is. Törvényrendeletei, mint alaptörvények, Persiának utolsó kőrszakáig tiszteletben tartattak. Egynémely mondata világot vet kormányzata elveire; azt mondá ugyanis többi közt: „A fejedelem tekintélyét a katonai erőnek kell védeni; ezen erőt egyedül adó által tarthatni fenn; minden adó végre is a földmüvelést terheli, és a földmüvelés csupán az igazság és mérséklet védelme alatt virágozhatik.“ Artaxerxes uj birodalmát s a rómaiak elleni nagyravágyó terveit Sapor fiára hagyta, ki nem volt méltatlan nagyatyjához; de e tervek Persia erejét fölülmulták, s csak azt eredményezték, hogy e két nemzet hosszan tartó pusztitó háborúk és kölcsönös nyomoruságokba sodortatott.

A persák katonai hatalma.

A persák a hadakozás mesterségében épen nem voltak kitünők; inkább számukban, mint bátorságukban, inkább bátorságukban, mint fegyelmükben biztak.

A gyalogság haszontalansága.

A gyalogság egy. félig fegyverzett, szellemtelen tömeg volt, parasztokból kiállitva, kiket egyedül a rablás lelkesitett, és kik győzelem után oly könnyen széledtek el, mint legyőzetés után. A fejedelem és nemesek magukkal vitték a harczba háremük kincseit. Katonai müveleteikben akadályozva voltak egy haszontalan csoport nő, herélt, ló, és teve által, mi nem egyszer pusztitó éhséget idézett elő.

A lovasság kitünösége.

Persia nemesei a fényüzés és kényuralom ölében is fentartották a vitézség és nemzeti becsület szilárd érzetét. Hetedik évüktől fogva betanittattak igazat mondani, nyilazni és lovagolni. A király kegyelméből kaptak földet és házat, katonáskodási kötelezettséggel. A legelső parancsra készek voltak egy egész csapat válogatott legénység által követve lóra ülni, s a szemen szedett testőrséghez csatlakozni. Ezen könnyü s nehéz lovasság ügyes mozdulatainál fogva felette veszélyes volt, és mélyen fenyegette a hanyatló római birodalom keleti tartományait.

IX. FEJEZET.

Germánia állapota a barbárok betöréseig Decius császár idejében.

A régi Germánia Európának egy harmadát foglalta el. Germánia kiterjedése.
Csaknem az egész mostani Németország, Dánia, Norvég-, Svéd- és Finnország, Livonia, Poroszország és Lengyelország nagyobb része be volt népesitve egy nagy nemzet által, melynek testalkata, szokásai és nyelve közös eredetre mutatott, és feltünő hasonlatosságot tartott fön. Nyugatról Germániát a Rajna választotta el Galliától, és délről a Duna a római birodalom illyriai tartományaitól. Egy hegysor, mely a Dunánál kiemelkedik, és Kárpátok nevét viseli, boritotta el Germániának Dácia vagy Magyarország felé eső részeit. Kelet felé a sarmaták határolták, az észak távoli sötétségében pedig a jeges tenger, túl a balti tengeren és Scandinávia félszigetén.

Éghajlat.
Némely elmés iró azt állitja, hogy Európa régebben sokkal hidegebb volt, mint jelenleg; és a legrégibb leirások — ugy látszik — megerősitik állitásaikat; mert

1-ször. A Rajna és Duna gyakran be volt fagyva, annyira, hogy a legnagyobb terheket lehetett rajtok átszállitani. A barbárok gyakran választották ezen alkalmat betörésekre. A mostani kor ily tüneményt nem tud felmutatni. [1]).

2-szor. Az iramszarvas, ezen felette hasznos állat, valamint a jávorszarvas és a vad bika lakói voltak a hercyniai erdőségnek, mely elboritotta nagyrészét Germániának és Lengyelországnak. Ezen határtalan erdőségek, melyek a nap sugárait felfogták, lassankint kiirtattak. A mocsárok kiszárittattak, és a lég mérsékeltebbé lőn. Canada jelenlegi állapota tökéletes képmássa a régi Germániának. E tartomány Franczia- és Angolországgal

[1]) Nyilvános tévedés, mert a Dnna most is gyakorta ép oly mérvben befagy.

ugyanazon szélességi kör alatt fekszik s mégis sokkal hidegebb ezeknél. Igen számos ott az iramszarvas, mély és tartós hó van, és a nagy szent Lőrincz folyam rendesen befagy, midőn a Szajna és Themse jégmentesek.

Annak befolyása a benlakókra.

Némely iró azt állitja, hogy az észak szigoru hidege a hosszu életnek és a nemző tehetségnek kedvez, hogy a nők ott termékenyebbek, s az emberi nem szaporább mint a délen. Nagyobb biztonsággal állitható, hogy Germánia éles levegője nagy és erős izmokat képezett, hogy a lakosok ott általában szebb alkatuak voltak mint a délen, s hogy alkalmasabbak voltak szilaj küzdelemre, mint türelmes munkára.

A germánok eredete.

Nincs a földgömbön egyetlen egy nagy terület sem, mely teljesen lakatlan lenne, vagy melynek ős lakóit történelmi biztonsággal meg lehetne határozni. Tacitus a germánokat tiszta vérüeknek tekinté, és indigenáknak, azaz benszülötteknek. Mi hozzá tehetjük, hogy nevüket és nemzetiségüket a hercyniai erdők vándor vad lakóinak fokonkinti egyesülése által nyerték.

Irástudatlanok.

Az eredetükről keringő meséket és föltevéseket egyetlen egy tény teljesen alaptalannak bizonyitja. A germánok Tacitus korában nem ismerték a betüket, [1]) már pedig egy vagy más nemü irás nélkül egy nép sem őrizheti meg hiven történetét. Életüket tudatlanságban és szegénységben töltötték. Szétszórva az erdőkben fakunyhókban laktak, és állatbőrrel ruházkodtak. Gyanitható, hogy az erdőkben szétszórva voltak némi kezdetleges erődjeik: melyek feleségük, gyermekeik, és barmaik biztositására szolgáltak. Ez utóbbiak képezték gazdagságuk főtárgyát.

Az érczeket sem ismerték.

Az arany, ezüst és a vas rendkivül ritka volt Germániában. Se tudományuk, se béketürésük nem volt a természeti kincsek felkutatására. Svédország, mely most Európát vassal látja el, nem ismerte saját gazdagságát. A Rajna és Duna közelében lakók némileg ismerték a római pénzeket, a távolabbiaknak fogalmuk sem lévén arról, egyedül a csere által eszközölték korlátolt kereskedésüket, s idomtalan agyagedényeiket egyenértékünek tartották azon ezüstedényekkel, miket Róma fejedelmei- s követeinek ajándékozott.

---

[1]) Tacit. Germ. 2. 19. Literarum secreta viri pariter ac faeminae ignorant.

Ha a földnek bármely vad népét észleljük, meggyőződhetünk: miszerint fő jellemvonásuk a határtalan tunyaság, és a jövő iránti gondatlanság. A ház és család gondjait, a föld és barom őrizetét öregekre és betegekre, nőkre és rabszolgákra bizták. A tétlen harczosok alvással és evéssel töltötték idejüket. És mégis ugyanazon barbárok, a természet csodálatos ellentéténél fogva, az emberiség legrestebbjei és legfáradhatlanabbjai voltak. Élvezték a tunyaságot és gyülölték a békességet. A hang, mely fegyverre szólitá őket, kedves volt előttük. Béke idején a mérséketlen játéknak (koczka) és ivásnak adták át magukat. Gyönyörrel töltöttek egész éjjeket és napokat a koczkatáblánál, és nem ritkán barátjaik és rokonaik vérével szennyezték be számos és ittas gyülekezeteiket. Becsületbeli adósságukat (mert ugy nevezték ezen játékból származottakat) a legregényesebb hüséggel fizették meg. A kétségbeesett játékos néha személyét és szabadságát tette az utolsó dobásra, és eltürte, hogy gyengébb, de szerencsésebb ellenfele megkötözze, sanyargassa, és a legtávolabbi rabszolgaságra eladja. Tunyaságuk.

Erős sör, a borhoz hasonlitólag megrontva, kielégitette a germánok tivornyaságát. De azok, kik Itália gazdag borait megizlelték és később a francziát, ez után sóvárogtak. De nem kisérlették azt meghonositani, mert munka által megszerezni azt, mit fegyverrel ragadhattak el, méltatlannak tartatott. Az ittasság, e legnemtelenebb, de nem legveszélyesebb emberi hiba, néha képes volt csatát, háborut vagy forradalmat előidézni. Hajlamuk az erős italokra.

Nagy Károly ideje óta tiz századnak szorgalma által a régi Germánia éghajlata mérsékelve, és földje termékenyitve lőn. Ugyanazon terjedelmü föld jelenleg könnyen és jól eltart egy millió családapát, mely akkor képtelen volt százezer tunya katonát táplálni. A népesség állapota.

Az olyan hadakozó nép, mint a germánok, melynek nem voltak városai, tudománya, mestersége és pénze, némi kárpótlást talált ezen vad állapotért a szabadság élvezetében. Szegénységük biztositotta szabadságukat, mig a mi szükségleteink és birtok utáni vágyaink legerősebb bilincsei a zsarnokságnak. „A suionesek — mondja Tacitus — tiszteletben tartják a gazdagságot. Ennélfogva ők alattvalói egy korlátlan fejedelemnek, ki a helyett hogy népét a fegyver szabad használatával bizná meg, a mint ez Germánia többi részében szokásban van, őrzésüket nem a Germán szabadság.

polgárra vagy szabad emberre, hanem rabszolgára bizza. A suionesek szomszédjai, a sytonok még a rabszolgaságnál is mélyebben sülyedtek: ők egy asszonynak engedelmeskednek.“ A balti tenger mellékén némely fajok meghódoltak ugyan a királyok tekintélyének a nélkül, hogy emberi jogaikról lemondtak volna, de Germánia nagyobb részében az uralkodási forma demokratiai volt, mely nem általános, vagy meghatározott törvények által volt mérsékelve, hanem esetleges születés vagy bátorság, ékesszólás vagy előitélet által.

Népgyülekezetek.

A polgári kormányzatok, első alakulásukkor, önkénytes gyülekezetek szoktak lenni kölcsönös védelemre. Ennek elérhetése végett feltétlenül szükséges, hogy minden egyén meggyőződésszerü kötelességének tartsa, mikép magánvéleményét és akaratát a többség itéletének alárendelje. A germán fajok ezt elfogadták. A mint a szabad szülőktől származó ifjak férfikorukat elérték, bevezették őket az általános gyülekezetbe, és fegyverekkel ünnepélyesen felruházván, egyenjoguvá tették többi társaikkal, s mint egyenlő tagot fogadták be a katonai köztársaságba. A gyülekezetek a szükséghez és körülményekhez képest előre kiszabott időben vagy rendkivülileg tartattak meg. A nyilvános sérelmek, a tisztviselők választása, a béke és háboru független szavazatuk által döntettek el. Néha a fontos kérdések a főnökök külön gyülekezetében tárgyaltattak, de a nép hozzájárulása itt is szükséges volt, s a határozatokat vagy a fegyverek zörgetésével fogadták el, vagy általános morajjal utasitották vissza. Mert a germánok mindig fegyveresen jelentek meg a gyülésekben, mi néha veszélyes lehetett. Emlékezhetünk Lengyelország gyüléseire, melyek sokszor vérrel lettek befertőztetve, és melyekben a számosabb rész gyakran kénytelen volt az erőszakosabb és izgatóbb kisebbség előtt meghajolni.

A fejedelmek és tisztviselők tekintélye.

Hadvezér csak veszély idején választatott, többnyire a legbátrabb hadakozó, kinek hatalma a háboru után megszünt. Mindamellett voltak fejedelmeik az igazságszolgáltatásra, kiknek megválasztásában legtöbb tekintet volt a születésre, és a kiket a rómaiak királyi czimmel tiszteltek meg.

A tisztviselők kerületükben a közös birtokot évenkint ujra felosztották az egyes családok közt.

Önkénytes ajánlat.

A germánok csak azon kötelmeket tisztelték, miket önmaguk vetettek magukra. A legalacsonyabb katona megvetéssel

szegült ellene a tisztviselő tekintélyének. Tacitus azt mondja: „A veszély idején szégyen volt a főnökre nézve, ha társai bátorságban felülmulták, szégyen a társakra nézve, ha nem hasonlitottak vitézségben a főnökhöz. Bukás esetén túlélni a csatát letörölhetlen becstelenség volt. A főnökök győzelemért harczoltak, a társak a főnökért. A katonához méltó ajándék a harczi mén — vagy a véres mindig győzelmes lándzsa volt, ezen kivül a harczos főnökétől soha nem várt más jutalmat. Egyszerü megvendéglés volt az egyedüli fizetés, mit remélhetett és elfogadott. Háboru, ragadmány és barátjainak önkénytes ajánlata voltak a tárgyak, melyek a főnök eme nagylelküségét kiegészitették.“

Erényesség.

„A lovagiasság, vagy inkább a regényesség korszakában a férfiak mind bátrak voltak, a nők mind erényesek. [1]).

Annak valószinü okai.

Igaz, hogy a polgáriasodás előhaladása az emberi természet vad szenvedélyeit mérsékelte, de, ugy látszik, nem igen volt kedvező a szüziesség erényére nézve, melynek legveszélyesebb ellensége a kedély-gyöngédség. Az élet kényelmei, a ruházat, mozdulat, és szokás finomságai fényt adnak a szépségnek, s az érzékiséget tüzelik. A pazar mulatságok, éjjeli tánczok és szabados mutatványok kisértésül, és egyszersmind alkalmul szolgálnak a női gyengeségnek. A müveletlen barbár nőket ily veszélyek ellen a szegénység, magánosság és a nehéz házi gondok biztositották. A germán kunyhók, a tolakodás és féltés előtt minden oldalról kitárva, biztosabb őrei voltak a női hűségnek mint a persiai haremek falai, závárai, és heréltjei. Ezenfölül a germánok bizalommal viseltettek nőik iránt: azokat becsülték, és minden fontos ügyben meghallgatták tanácsukat, mélyen meg lévén győződve, hogy bennök a szentség és bölcsesség lakozik. Háboruban a nők hiven s rendületlenül követték a férfiakat a táborba, s ha a csata elveszett, készebbek voltak meghalni, mint magukat szolgaságra adni. A hősnők ezen faja bámulásra méltó lehet, de bizonyára nem voltak se kedvesek, se szerelemre fogékonyak. Mert mig a *férfiui* rideg erények utánzását szenvelegték, nélkülözniök kellett ama vonzó gyöngédséget, mely a *nőt* bájossá és gyengévé teszi.

[1]). A hűtlen nők a községen át megvesszőztettek. Se vagyona, se szépsége nem idézett elő részvétet, se nem szerzett neki második férjet. Tacit. 18. 19.

Vallás. A germánok vallásos rendszerét — ha ugyan egy vad nép szellemcsapongása e nevet megérdemli — szükségleteik, félelmük és tudatlanságuk hozta létre. Ők a természet látható tárgyait imádták: a napot, a holdat, a tüzet és a földet, s azt hitték, hogy az emberi áldozatok a legértékesebbek és legkedvesebbek az istenek előtt.

Költő-énekesek. Az ütközet alatt és győzelmi ünnepélyek alkalmával költők éneke buzditotta őket a harczra, s a halhatatlanságot, melyet a papok hiába igértek, bizonyos mérvben az énekesek nyujtották a hősöknek: ezek dicsőitették a régi idők hőseit, elődjeit, az akkori hadakozó főnökök előtt, kik elragadtatással hallgatták a lelkesitő dallamokat.

Okok, melyek a germánok előhaladását gátolták. Ilyen volt a régi germánok helyzete, és modora. Minden körülmény összemunkált, hogy katonai hősökké legyenek. Mindamellett kétszáz ötven év alatt, Varus legyőzetése óta Decius uralkodásáig, ezen borzasztó barbárok kevés támadást intéztek, és semmi anyagi benyomást nem gyakoroltak a római birodalom fényüző és elaljasodott tartományaira. Előhaladásukat megakasztotta az alkalmas fegyver s a fegyelem hiánya, és harczvágyuk a régi Germánia benső feloszlottságán tompult el.

Polgári egyenetlenségeik. A régi Germánia ereje borzasztónak tünik fel, ha meggondoljuk az eredményt, melyet egyesült közreműködésük létrehozhatott volna. De egyesülésre, s egy nagy nemzeti terv kivitelére képtelenek voltak. Germánia fel volt osztva több mint negyven független államra, melyek mindig készen voltak az egymás elleni harczra; az esetleges szóviták, melyek vadászat vagy ivás közben fölmerültek, képesek voltak egész nemzeteket felláziteni. A rómaiak ezen egyenetlenségeket folytonosan táplálták, és a főnököket alkalmi ajándékok által megnyerni igyekeztek: ekként minden egyesülési terv a magánféltékenység és érdek által hajótörést szenvedett.

Múló egyesülések Mark Antonin ellen. Az általános összeesküvés, mely Mark Antonin korában Rómát rémületbe ejté, Germániának majdnem összes nemzeteit magában foglalta. Lehetetlen meghatározni, mi idézte elő ez egyesülést, mely ez uralkodó teljes erejét és szilárdságát igényelte. Mark Antonin a legügyesebb tábornokait alkalmazta a felső Duna tartományaiban. Hosszu és kétséges csatározás után a barbárok szelleme megtöretett. A quadok és marcomannok, kik a harczban

a vezérszerepet vitték, a bukás után a legszigorubb büntetést szenvedték. Lakhelyüket a Duna partjain elhagyni, s ifjaik virágát a rómaiaknak átszolgáltatni kényszerültek, kik rögtön Britanniába küldték őket egy távoli szigetre, hol mint ellenséget bizton őrizhették s mint katonákat jól használhatták. A rettenetes egyesülés ilymódon végképen és nyomtalanul szétszóratott.

A germán fajok önkényes és habozó társulatok voltak, melyek csaknem vad katonákból állottak. A győzelem és vándorlás korszakában gyakran változtak ugyanazon föld lakói. Ugyanazon községek, ha védelem vagy betörés végett egyesültek, szövetségüknek uj nevet adtak. A győző államok sokszor közölték nevüket a legyőzött néppel. Néha számos önkénytes csapat csoportosult egy kedvencz vezér körül, kinek táborát hazájokul elfogadták, és nemsokára bizonyos kifejlődött körülmények közös elnevezésül szolgáltak a kevert sokaságnak. A vad betörők elnevezése folytonosan változott, és összezavartatott a római birodalom megrémült alattvalói által. A germán fajok különfélesége.

A háboruk és a közügyek kezelése főtárgyai a történelemnek, de a népesség száma, mely ezen jelenetekben érdekeltetik, a különféle államalkatok szerint igen különböző. Nagy egyeduralmakban az engedelmes alattvalóknak milliói békességben és homályban élnek; mig a szabad és barbár államokban, kisebb köztársaságokban vagy a polgári mozgalom korszakában a társadalomnak csaknem minden tagja mint szereplő tünik fel. Germánia népeinek rendetlen felosztásai és fáradhatlan mozgalmaik képzeletünket elkápráztatják s számukat megsokasitani látszanak. A királyok és hadvezérek tömérdek száma örökös ismétlésekből áll, és a legkitünőbb elnevezéseket néha a legcsekélyebb tárgyakra vesztegették. Népesség.

X. FEJEZET.

Decius, Gallus, Aemiliáu, Valerián és Gallienus császárok. A barbárok általános betörése. A harmincz zsarnok.

A Fülöp által megünnepelt nagy évszázados játékoktól egész Gallienus császár haláláig husz szégyenletes és szerencsétlen év folyt le. Ezen nyomorult korszaknak minden pillanatát és a római világnak minden tartományát a barbár betörők és katonai zsarnokok bélyegezték és rontották meg, s ugy látszott, hogy a megromlott birodalom a szétomlás végzetes végperczéhez közeledik. Az idők zavara és a hiteles emlékiratok hiánya tetemes nehézségeket gördit a történész elé, ki meg akarja tartani az elbeszélésnek tiszta és megszakitatlan fonalát; mindazáltal az emberi természetnek ismerete, szilaj és zabolátlan szenvedélyeinek biztosan kiszámitható működése a történelmi anyagok hiányát némileg pótolni fogja.

Fülöp császár.

Igy például épen nem nehéz felfogni, hogy annyi császárnak egymásutáni meggyilkoltatása a fejedelem és nép közti köteléket meglazitotta, hogy Fülöp minden tábornoka kész volt ura példáját követni, és hogy a hadsereg szeszélye, régtől fogva az erőszakos forradalmakhoz szokva, kész volt minden órán a trónra emelni legalacsonyabb bajtársát. A történelem ehhez egyedül azt adhatja hozzá, hogy 249-ik év nyarán a maesiai legió közt Fülöp császár ellen a forradalom kitört és Marinus alsó rendű tiszt volt a zendülésszerü választás tárgya. Fülö p császár Deciust küldte ki az izgatók lecsendesitésére, de a legiók a birót arra kényszeritették, hogy bűntárssá legyen, nem hagyván más választást, mint: a halált vagy a bibort. A mit Decius később tett, elkerülhetlen volt. A hadsereget Itália határához vezette, vagy követte, hogy Fülöppel találkozzék; a császár serege számosabb volt, Deciusé edzettebb. Fülöp vagy az ütközetben halt

meg, vagy néhány nap mulva megöletett Veronánál. Fia és azok, kik országlásában részt vettek, Rómában mészároltattak le a testőrök által, és Decius mind a tanács, mind a tartománybeliek által el lőn ismerve.

Decius a gót-hok ellen ment. K. u. 250.

Decius császár alig volt néhány hónapig a béke és igazság kiszolgáltatásának müvével elfoglalva, midőn a Duna partjaira hivatott a góthok betörései által. Ez az első nevezetes alkalom, midőn a történelem megemlékezik ezen nagy népről, mely később megtörte a római hatalmat, kizsákmányolta a capitoliumot, és Galliában, Spanyolhonban és Itáliában uralkodott.

A góthok eredete.

Cassiodor a ravennai udvar első ministere, és ennek nyomán Jornandes a góthok eredetét a scandináviai nagy félszigetről származtatják. E sok fenmaradt jelenség a góthok ősi lakhelyéül valóban a balti tengeren túli tartományokat jelöli ki. Ptolomeus korától kezdve Svédország déli része, keleti és nyugati góthföldre van osztva. A középkorban, midőn a kereszténység lassankint észak felé nyomult, a góthok és svédek két különböző, és néha ellenséges tagját képezék ugyanazon egy álladalomnak. És egy alkalommal midőn XII-ik Károly elégületlen volt a római udvarral, értésére adá, hogy győző hadserege nem fajult el bátor őseitől, kik a világ urnőjét már meghóditották.

A góthok vallása.

A XI-ik század végéig egy ünnepelt templom állt Upsalában, melyet kalóz kalandjaikon szerzett aranynyal gazdagitottak, s mely három fő istenségük borzalmas képviselete által volt fölszentelve: a háboru istene, a nemzés istennője és a mennydörgés istene által. Általános ünnepély alkalmával, mely minden kilenczedik évben tartatott meg, kilencz állat, minden fajból (az embert sem véve ki) szenteltetett föl, melyeknek vérző teste egy szent ligetbe akasztatott fel közel a templomhoz. [1]).

Odin intézményei és halála.

Edda czimü babonás könyvük titkos homályában két személy zavartatik össze Odin név alatt: a had istene és Skandinávia nagy törvényhozója. Ez utóbbi, az észak Mahomedje, a hosszu szerencsés élete alatt megalapitott és elterjesztett vallásos hitet önkénytes halála által pecsételte meg. Midőn érezte, hogy dicstelen aggkora közeledik, a góthok és svédek ünnepélyes

[1]). Ezen templomot Ingo svéd király rontatta le 1075-ben, és 80 év mulva annak romjain egy keresztény főtemplom épittetett.

gyülésén kilencz halálos helyen megsebesitette magát, hogy elsiethessen (ezt mondá haldokló hangon) a hadisten palotájába a hősök ünnepélyét előkésziteni.

A góthok kivándorlása Scandinaviából Prussiába.

Bár a góthok oly sok nemzedéken keresztül megtartották scandináviai eredetükről szóló hagyományukat, mégsem várhatjuk, hogy oly irástudatlan barbárok kiköltözésük ideje és körülményeinek részletes rajzát adnák. A balti tengernek áthajózása könnyü és természetes kisérlet volt. Svédország lakói elegendő számu vitorlás hajóval birtak, és Karlskronától Pomeránia, és Poroszország partjáig alig volt több száz mértföldnél. És itt végre erős történeti alapra lépünk. Legalább a keresztény korszak kezdetén, és nem később az Antoninok koránál, a góthok le voltak telepedve a Vistula torkolatánál. Nyugat felé a vandalok számos fajai terjedtek el az Odera partjain, Pomeránia és Meklenburg tengervidékén.

Feltünő hasonlatosság a modorban, testalkotásban, vallásban, és a nyelvben jelezni látszottak, miszerint a vandalok és góthok eredetileg egy nagy népfajból származnak. Ez utolsók feloszlottak ostrogóthokra (keleti) vizigóthokra (nyugati) és gepidákra. A vandalok sokkal élesebben különböztettek meg, herulok, burgundok, longobardok és sok más név alatt, melyek később hatalmas fejedelemségekké alakultak.

Poroszországból Ukrániába.

Az Antoninok korszakában a góthok még Poroszországban voltak. Alexander Sever uralkodása alatt Dácia római tartomány már tapasztalta szomszédságukat gyakori pusztitó betöréseik által. Ezen időközben körülbelül hetven év alatt történt második vándorlásuk a balti tengertől a fekete tengerhez. Gömbölyü pajzsuk és rövid kardjuk félelmessé tették őket, és az örökös királysághozi engedelmes hűségük által szokatlan egyességben tartattak.

Ukránia leirása.

A góthok már most Ukránia birtokában voltak; e tartomány nagy kiterjedésü, és szokatlan termékenységü, áthasitva hajózható folyókkal, melyek mind a Boristhenesbe ömlenek, és behintve rengeteg szálas tölgyfaerdőkkel. A vadak és halak bősége, a fák oduiba és a sziklák üregeibe lerakodott számtalan méhraj, melyek már azon müveletlen korban is jelentékeny ágát képezték a kereskedelemnek, a nagy gulyák, a lég mérséklete, a minden gabonanemre alkalmas föld, a növényélet bujasága — szóval minden a természet bőkezüségét tanusi-

totta, és az embert iparra csábitotta. De a góthok minden csábitásnak ellentálltak, és a tunya, szegény és rabló élethez ragaszkodtak.

A góthok a római tartományokba törnek.

Szomszédságukban Dácia, az uj és még be nem népesitett tartomány nem volt se elég erős, hogy ellentállhasson, se elég gazdag, hogy kielégithetné a barbárok rablási vágyait. Mindaddig, mig a Niester távoli partjai tekintettek római határokul, az alsó Duna nem igen volt megerősitve, és Maesia lakói végtelen biztosságban éltek, hazájukat hozzáférhetlennek hivén. A góthok betörései meggyőzték őket csalódásukról. Ezen vad nép királya, vagy vezére megvetéssel barangolta át Dáciát a nélkül, hogy valaki előhaladásában gátolta volna. A római hadsereg meglazult fegyelme elhagyta a legfontosabb helyeket, és a megérdemlett büntetésnek félelme igen sokat a góth zászló alá szegődtetett. A barbárok vegyült sokasága végre megjelent Marcianopolis, második Maesia fővárosának falai alatt. A lakosok életüket és vagyonukat nagy összeg pénzzel váltották meg, és a betörők inkább felizgatva, mint kielégitve tértek vissza sivatagjaikba.

De nemsokára hirül adatott Deciusnak, mikép Kniva, a góthok királya másodszor is átlépte a Dunát sokkal nagyobb erővel; mikép mintegy hetvenezer germán és sarmatából álló merész pusztitó seregével a római uralkodót keresi, hogy vele megmérkőzzék.

A góth háboru különféle eseményei K. u. 250.

Decius a góthokat Nikopol előtt találta. Közeledtével felhagytak a megszállással, és a sokkal fontosabb Philippopolis, Thraciának N. Sándor atyja által a Haemus hegy alján épitett fővárosa alá nyomultak. Decius gyors menetekben követte őket, de Kniva hirtelen megfordult, s az üldöző római hadsereget dühösen megtámadván azt kizsákmányolta; s ez volt az első eset, hogy a római császár félig fegyverzett barbárok előtt széjjel vert hadsereggel megfutott. Hosszu ellentállás után Philippopolist rohammal bevették. Azt mondják százezer ember mészároltatott le ezen nagy város kizsákmányolása alatt. Decius ez időt felhasználta a bátorság fölélesztésére, a fegyelem helyreállitására, és hadseregének megszaporitására. A Duna erődjeit kijavittatta, és megerősitette, legnagyobb gondját arra forditván, hogy a góthok előmenetelét, ugy mint visszavonulásukat, megakadályozza.

Decius a censori tisztet helyreállitja Valerián személyében.

Ugyanazon időben, midőn Decius a vihar dühöngése ellen küzdött, nyugodt és megfontolt elmével vizsgálta azon általános okokat, melyek az Antoninok korától kezdve oly erőszakosan mozditották elő a római nagyságnak hanyatlását. És hamar föl-fedezte, hogy lehetlenség azon nagyságot állandó alapra visszahelyezni a közerkölcs, a régi elvek és szokások, és a törvények elnyomott fenségének helyreállitása nélkül. Ezen nemes, de nehéz feladatnak elérése tekintetéből, elhatározta legelőször is föléleszteni a censori hivatalt.

E végre a tanácsnak sérthetetlen választási szabadságot adott. A tanács egyhangulag Valeriánt, a későbbi császárt, választotta meg és nyilvánitotta legérdemesbnek ezen magasztalt tisztségre, melynek feladata az erkölcsök helyreállitása és ellenőrzése volt, s mely e czélra teljhatalommal volt felruházva.

A szándék sikertelen és következmény nélküli.

Valerián ezen nagy tekintélyü, roppant felelősséggel, gonddal és veszélylyel összekötött kitüntetést magától eltávolitani igyekezett. De hasztalanul: mig végre a közbejött háboru veszélyei az egész tervet halomra döntötték. A censor fentarthatja az állam erkölcseit, de soha sem leend képes azokat helyreállitani. Lehetlenség ily tisztviselőnek tekintélyét sikerrel alkalmazni, hacsak a nép élénk becsületérzete és erényei által nem támogattatik. Oly időszakban, midőn ezen elvek megsemmisültek, a censori hatalomnak üres képzeletté, vagy az elnyomás boszantó eszközévé kellett sülyednie. Könnyebb volt legyőzni a góthokat, mint kiirtani a közhibákat; s mégis ezen vállalatok elseje is Deciusnak életébe és hadseregébe került.

Deciusnak és fiának megvertetése, és halála.

A góthok már minden oldalról be voltak keritve. Maesiának egy kis városa Forum Terebronii volt a borzasztó ütközet szinhelye, melynek egy részét mocsárok boritották. Mindjárt az ütközet kezdetén elesett Decius nagy reményü fia, kit egy nyilvessző küzdő atyja szeme előtt döntött le. A szerencsétlen atya összeszedvén erejét, hős régi római módjára figyelmeztette katonáit, hogy egy katonának eleste nem nagy fontosságu dolog a köztársaságra nézve. Az összeütközés borzasztó volt, küzdelme volt a kétségbeesésnek a fájdalom és düh ellenében. A góthok első sora rendetlenségbe esett, a második, előtérbe lépve hasonló sorsra jutott, mig végre a harmadik megállta helyét, és az egész római hadsereget a mocsárba nyomta, hol az Deciussal együtt ment-

hetetlenül elveszett. Ilyen volt sorsa Deciusnak, ki fiával együtt legfényesebb példánya volt a régi erénynek.

Gallus megválasztatása K. u. 251. Decz.

Ezen végzetes csapás következtében a legiók elbizakodottsága rövid időre meg lőn alázva. Decius emléke iránti méltó tekintetből egyetlen életbe maradt fiára Hostiliánra ruháztatott a császári czim; de egyenlő ranggal és nagyobb hatalommal ruháztatott fel Gallus, kinek gondjaira lett bizva az ifju herczeg és a birodalom őrizete. Első gondja volt az uj császárnak megszabaditani az illyriai tartományokat az annyira alkalmatlan góthoktól. Beleegyezett: miszerint kezük közt hagyja betörésüknek gazdag gyümölcseit, a határtalan zsákmányt, és a mi még lealázóbb, a kezükbe került számos — részben magas rangu és érdemü — foglyokat. Tökéletesen ellátta táborukat minden szükségletekkel, és évenkint fizetendő nagy összeg pénzt igért, azon esetre, hogy nem fogják többé a római tartományokat betöréseikkel háborgatni.

A nép elégületlensége.

A fejedelem, ki ezen kényszerült enged mények által tán a birodalmat mentette meg, az általános megvetésnek és gyülöletnek tárgya lőn. Hostilián halála, mely egy uralkodó járvány közepette történt, Gallus személyes bünének tulajdonittatott.

Aemilián győzelme és forradalma. K. u. 253.

De méginkább felingerültek a rómaiak, tapasztalván: miszerint a béke, még becsületük feláldozása mellett sem lett biztositva. Jólétük és gyengeségüknek veszélyes titka a világ előtt fel lőn fedezve. A barbárok uj csordái lepték el az illyriai tartományokat. Aemilián Pannonia és Maesia kormányzója összeszedte a szétszórt erőket, és a barbárokat a Dunán át üzte. A katonaság a győző vezért császárnak kiáltotta ki. Gallus ezt hallván hadseregével eléje sietett; de katonái Aemiliánhoz szegődtek, és Gallust fiával együtt megölték. Halála a polgárháborunak véget vetett, és Aemilián a tanács által is császárnak elismertetett, mely elismerés fejében a tanácsnak a polgári igazgatás átadását, egyuttal pedig az északi és keleti barbárok megfenyitését igérte.

Gallus elhagyatott, és megöletett K. u. 253. Máj.

Valerián megboszulja Gallus halálát, és császárul ismertetik el.

Ha az uj fejedelemnek e fényes igéretek teljesitésére képessége lett volna is, nem volt ideje. Győzelme és bukása közt alig folyt le négy hónap. Ő legyőzte Gallust; de maga egy sokkal félelmesebb versenytárs súlya alatt rogyott össze mint Gallus. E szerencsétlen fejedelem Valeriánt kiküldte, hogy Gallia és Germánia legióit hozza segitségére. És midőn ezek megérkeztek, saját katonái, mivel Valerián ellen győzelmet nem reméltek,

megölték őt, kit az imént még bálványoztak. A bün az övék volt, az előny Valeriáné.

Valerián jelleme.

Valerián mintegy hatvan éves volt, midőn a biborral felruháztatott, nem a nép szeszélye, vagy a hadsereg lázongása következtében, hanem a római világ egyhangu választása által. De hajlott korának öntudata őt arra inditotta, hogy maga mellé egy ifjabb koru tevékenyebb társat válaszszon, de választása szerencsétlen volt; valami jeles hadi tehetség helyett fiát Gallienust ruházta fel a legfőbb hatalommal, kinek elpuhult bünei homályos állása folytán eddig még ismeretlenek voltak. Az atyának és fiunak egyesült kormányzata hét évig tartott, Gallienusé magáé nyolcz évig. Ezen egész időszak megszakittatlan fonala volt a zavarnak és nyomorusságoknak, a mennyiben a római birodalmat ugyanazon időben minden oldalról megtámadta a barbár betörők vak dühe és a honi bitorlók nagyravágyása. Valerián és Gallienus uralkodása alatt Rómának legveszélyesebb ellenségei voltak: 1. A frankok, 2. az allemannok, 3. a góthok, és 4. a persák.

A frankok eredete és szövetsége.

I. A frankokat általában német eredetüeknek mondják, kik több tartományban elszórva egyesültek, és magukat frankoknak, azaz: szabadoknak nevezték. Szövetségük sokban hasonlitott a jelenlegi svajczihoz, de ezen két szövetségnek elvei nagyon különböznek egymástól. A svajcziak bölcs és becsületes politikáját kétszáz éves béke jutalmazta. A frankok jellemét az állhatatlan szellem, a ragadozási vágy, a legünnepélyesebb egyességek megszegése homályositotta el.

betörnek Galliába,

A rómaiak régen tapasztalták már alsó Germánia népeinek bátorságát. Azoknak egyesülése Galliát félelmes betöréssel fenyegette, de Posthumus római tábornok állitólag hősileg megvédte e tartományt s a germánokat ismételten megverte, ugy, hogy Germánia meghóditójának s Gallia megmentőjének czimeztetett.

pusztitják Spanyolországot.

De a hiuság és hizelgés által emelt diadaljelvények becsét nagyon megcsökkenti azon tény, hogy a frankok gyors pusztitással hatoltak a Rajnától a pyrenaei hegyek aljáig. Sőt e hegység sem tartóztathatá fel őket. Spanyolország, mivel a germánok betörésétől sohasem rettegett, nem is volt képes annak ellentállni. Tizenkét éven át e gazdag tartomány páratlan rombolások szinhelye volt. S midőn a kimerült ország nem nyujthatott többé változatos zsákmányt, a frankok néhány hajót keritettek kezükbe, és magukat Maurjtániába vitették. Ezen távoli tartomány

meg volt lepetve a frankok dühössége által, kik az égből látszottak lehullani, miután se nevök, se modoruk, se testalkatuk nem volt ismeretes Afrika partjain.

A svábok eredete, és hirnevök.

II. A suevek messze terjedő neve betöltötte belső Germánia tartományait az Odera vizétől a Dunáig. A többi germánoktól abban különböztek, hogy hajukat hosszura fésülve gombba kötötték a homlokon, diszesebb ruhát viseltek, és bátrabbaknak tartattak a többi germánoknál.

Több fajok egyesülve felveszik az allemanok nevet.

Ezen népfajnak egyrésze egy nagy és állandó nemzetté egyesült, mely allemanni vagyis *mindférfi* nevet vett fel, mintegy annak jelezéseül, hogy különféle törzsből származnak, de bátorságuk közös. Ez utóbbiról a rómaiak nemsokára meggyőződtek.

Betörnek Galliába és Itáliába.

Nagy sebeket ejtettek Gallia gazdag tartományain, és az elsők voltak, a kik széttépték a fátyolt, mely Itália gyenge fenségét takarta. Az allemanok nagyszámu hadteste a Dunán s a rhaeti alpokon keresztül a lombardiai sikra egész Ravennáig hatolt, s a győzelmes barbár hadjeleket majdnem Róma szeme előtt lobogtatták. A veszély fölélesztette a tanácsban némi szikráját a régi erénynek; kiállitották a testőrséget — miután Valerián a keleten, Gallienus pedig a Rajnánál volt elfoglalva — és a hiányokat a besorozott önkénytesekkel egészitették ki. Az allemanokat a náluknál nagyobbszámu hadtest látása meglepte, minek folytán gazdag zsákmánynyal terhelve Germániába visszavonultak.

Gallienus a tanácsnokokat a katonai szolgálattól eltiltotta.

Midőn Gallienus arról értesült, hogy a főváros a tanács erélye által a barbároktól megmentetett, félt hogy ennek hatalma könnyen fejére nőhet, mire nézve a tanácsnokokat mindennemü katonai szolgálattól eltiltotta. De félelme alaptalan volt. A gazdag és fényüző nemesek, természetes jellemükbe visszaesve, örömmel fogadták a katonáskodás alóli fölmentetést, és mig maguk a fürdők, szinházak és nyaralók gyönyöreit élvezték, készséggel rábizták a birodalom veszélyesebb gondjait a parasztok és katonák érdes kezére.

Gallienus szövetségre lép az allemanokkal.

Egy más ütközetről is tesz a történelem említést, melyet Gallienus Milano közelében vivott az allemanok ellen. Ezután a marcomannok — egy suev faj — királyának Pipa nevü leányát vette nőül. De Rómának fenhéjázó előitélete nem akarta házasságnak elismerni ezen fertőzetes egyesülését a polgárnak a bar-

bárral, és a german fejedelmi nőt Gallienus ágyasának szégyenletes czimével illette.

A góthok betörései.

III. Már leirtuk a góthok kiköltözését Scandináviából, vagy legalább Poroszországból a Boristhenes folyamig, és innen a Dunáig. Ukrániában történt letelepedésükkel hamar urai lettek a fekete tenger északi partjának, melynek déli részét Kis-Ásia szegte be, mely mindennel birt, a mi a barbár hóditókat vonzani, és semmivel a mi hatalmuknak ellentállani képes lett volna.

Elfoglalják a Bosphorust.

Boristhenes partjai csak hatvan mértföldnyire [1]) voltak azon félsziget keskeny nyilásától, mely tatár Krimiának, régente Chersonnesus Tauricának neveztetett. Euripides ide helyezte legszebb tragoediájának — Iphigeniának — szinterét, melyben az erény és vallás diadala a vad féktelenség fölött azon történelmi igazságot jelképezi, hogy a tauroknak, a félsziget őslakóinak nyers életmódját a görög telepitvényekkeli fokozatos érintkezés megnemesitette. E kis bosphori királyságot elfajzott görögök és félig polgárisult barbárok alkották. Az önálló államocskát később Mithridates nagyravágyása nyelte el, kinek többi birtokaival együtt végül ez is leroskadott a római fegyverek súlya alatt. Augustus óta Bosphorus királyai a birodalomnak szerény de hasznos szövetségesei voltak. Megvédték a sarmatiai rablók ellenében azon tartományt, mely fekvése és kikötőinél fogva a fekete tenger és Kis-Ásia kulcsát képezé. Az egyenes királyi ág kihalta után a pártoskodás és a trónkövetelőktőli félelem be hagyta siklani a góthokat Bosphorus szivébe. A góthok ezen felette termékeny földnek meghóditása által nagyszámu tengeri hajóknak jutottak birtokába, melyeken Trapezund elé hajóztak.

Megszálják. és beveszik Trapezundot.

A góthok hamar észrevevén az őrségnek hallatlan hanyagságát, éjszakának idején megmászták a falakat, és karddal kezükben elfoglalták a védtelen várost. Általános mészárlás követte az elfoglalást, mig a megrémült őrség az ellenkező kapun kimenekült. A legszentebb templomok, legszebb épületek lerontattak, és óriási volt a zsákmány, mely a góthok kezébe esett, mert a közeli tartománybeliek kincseiket Trapezundba, mint biztos helyre szállitották volt. A foglyok száma hihetetlen mennyiségre rugott, és a győző barbárok számos zsákmánynyal terhelt hajó kiséretében tértek vissza a bosphorusi királyságba.

A góthok második hadjárata.

A góthok második hadjárata mind harczosok,mind hajók tekintetében sokkal nagyobb erővel lett végrehajtva; de miután a Pontus

[1]) Mindenütt angol mértföld értendő.

déli része már ki volt meritve, annak nyugati partjait támadták meg. Chalcedon őrsége sietséggel elhagyta állomását és a fegyverrel, valamint pénzzel és eleséggel megtelt várost a hóditók előtt nyitva hagyták. E közben egy hiteszegett szökevény kalauzul ajánlkozott nekik, és Nikomediát, Bithynia egykori fővárosát jelölte ki gazdag és könnyü zsákmányul. Utközben Nicea, Prusa, Apomea és Cius városok, melyek fényben s gazdagságban egykor Nicomediával vetélkedtek — hasonló sorsra jutottak, mely aztán néhány hét alatt egész Bithynián rombolva végig zajlott. Végre miután Niceát és Nicomediát hamuvá égették, gazdag zsákmánynyal megrakott számos szekérrel Heraclea tengeri város felé visszavonultak.

A góthoknak a Bosphor partjain kiállitott 3-dik tengeri hada ötszáz hajóból állott, egy-egy hajó 25—30 emberrel, mi összesen 15 ezer embert tehetett. A Propontison (márvány tenger) keresztül Cyzicus szigetén kötöttek ki, s a hasonnevü régi szép várost romba döntötték. Innen a Hellesponton át végig mentek az Archipelagon, vagyis az aegei tengerben szétszórt számos szigeteken. Foglyok és szökevények kalauzolása mellett befutották a görög ugy mint az ásiai tengerpartot, és végre Piraeusnál, Athentől öt mértföldnyire kötöttek ki. Theba, Argos, Corinth és Spárta, melyek egykor oly nevezetes háborukat merényeltek egymás ellen, most egy hadtestet sem voltak képesek kiállitani, vagy csak romladozott erődítvényeiket megvédeni. A háboru dühe a keleti Suniumtól Epirus nyugati partjáig terjedett. A góthok csaknem Itáliáig törtek, midőn a közeledő veszély a tunya Gallienust élveinek álmából fölébresztette. A császár fegyverben jelent meg, és jelenléte ugy látszik, szétfoszlatta a góthok erejét. Naulobatus a herulok vezére tisztességes feltételek alatt megadta magát, és consuli méltósággal lőn felruházva, mely az előtt még sohasem volt beszennyezve egy barbár kezei által. A hadsereg többi része részint Maesiába tört, hogy a Dunán keresztül utat vágjon magának Ukrániába, részint Hellesponton és Bosphoruson át, — miután előbb az egykor oly nagy hirü Trója partjait kirabolták volna, — Thraciába Haemus hegység aljába tért vissza. Ilyen volt sorsa a góthok 3-ik és legnagyobb tengeri hadi vállalatának.

A góthok 3-ik tengeri hadjárata.

Kiraboljak Görögországot és Itáliát fenyegetik.

Megoszlásuk, és visszavonulásuk.

Az emberiség általános nyomorai közt bármely magas egyéniség halálát, bármely hires épület rombadölését gondtalan

Az ephesusi templom elpusztitása.

figyelmetlenséggel szóra sem érdemesitjük. De nem feledhetjük el az ephesusi Diana templomát, mely hét szerencsétlensége után növekedő fénynyel fölemelkedve, véglegesen megsemmittetett a góthok 3-ik tengeri hadjárata alkalmával. A görög művészet és Ásia gazdagsága szövetkezett ezen szent és felséges épület felállitására. Százhuszonhét márvány oszlop jóniai rendben emelte a tetőt. Minden oszlop hatvan láb magas volt, miket buzgó fejedelmek ajándékoztak. Az oltár Praxiteles mestermüve volt. A templom hossza csak négyszázhuszonöt láb, körülbelül $^2/_3$-da a római szent Péter templomának, mind a mellett az ephesusi templomra bámulattal tekintettek, mint a világ csodáinak egyikére. A persák, macedonok és a rómaiak tisztelték annak szentségét és gazdagitották fényét; de a balti tenger melletti durva vadak fogékonytalanok valának a szép müvészetek iránt, és az idegen előitélet eszményi borzalmát megvetették.

A góthok magaviselete Athenben.

Azt mondja egy hagyomány, hogy Athen kirablása alkalmával a góthok összeszedték az összes könyvtárakat, s már-már tüzet vetettek a görög tudományhalmazra, midőn egyik főnökük lebeszélte a többieket azt mondván, hogy „ne égessék el e könyveket, mert mig a görögök a könyvek tanulmányozásának adják magukat, nem fognak fegyvert forgatni kezükben"; ezáltal a tudományos kincs meg lőn mentve.

A persák megh6ditják Armeniát. (Örmény-országot.)

IV. Persiának uj fejedelmei Artaxerxes, és fia Sapor (mint főnebb láttuk) győzelmeskedtek Arsaces háza fölött. A régi eredetü Chosroes, Armenia királya, volt az egyetlen, a ki még életben maradt, és függetlenségét is megőrizte. Végre harmincz évi háboru után Sapor bérenczei által megöletett. Örmény ország hazafias satrapái megmentették Chosroes fiának az ifju Tiridatesnek életét, de Armenia több mint huszonhét évig a nagy persiai birodalomnak ellenszenves tartománya lőn. E könnyü győzelem által felbuzdittatva Sapor Carrhae és Nisibis erős őrhadait megadásra kényszeritette s az Eufrates mindkét partját rémülésbe ejtette.

Valerián a keletre megy, fogolylyá lesz K. u. 260.

Ezen fontos határnak elvesztése, a hűséges és természetes szövetségesnek bukása, és Sapor nagyravágyásának gyors sikere a meggyalázásnak és veszélynek mély érzetével sujtotta Rómát. Valerián elhatározta személyesen menni az Euphrat megvédésére. Ezt átlépvén megkerülte a persák fejedelmét Edessa falainál, de legyőzetett, és Sapor foglya lett. A megrémült római hadsereg

letette a fegyvert, és Sapor egy bűnökkel terhelt antiochi szökevényt Cyriadest választotta ki, hogy a római bibort megbecstelenitse, biztos lévén: miszerint a fogoly hadsereg bármily ellenszenvvel is, helyesnek fogja a választást kiáltani.

Sapor meghóditja Syriát, Ciliciát, és Cappadociát.

A császári rabszolga árulással kivánta biztositani urának jó indulatát. Elvezette őt az Euphraton át a kelet fővárosához. Oly gyors volt a persa lovasság előnyomulása, mikép Antiochiát mig a tömeg a szinház élveivel volt elfoglalva, meglephették. A kitünő magán-, ugy mint középületek kizsákmányoltattak, vagy elpusztittattak, és a lakosok nagyrésze kardra hányatott, vagy fogságba hurczoltatott. Innen Cappadociába ment, és ennek fővárosát Caesareát szállotta meg. Ez bár másodrangu város volt, de négyszázezer lakossal birt. Hosszu ellentállás után végre egy orvosnak árulása által bevétetett, és általános mészárlás következett be. Mig ekként Sapor a népet és a tartományok kincseit magával Persiába hurczolta, egy kipusztitott sivatagot hagyott csupán maga után.

Odenathus bátorsága és sikere Sapor ellen.

Azon időben, midőn a kelet Sapor nevétől rettegett, e hatalmas zsarnok oly ajándékot kapott, mely a legnagyobb királyhoz méltó lett volna. Hosszu sora a tevéknek érkezett meg, ritka és értékes áruczikkekkel megrakva. A gazdag ajándékot Odenathus egy előkelő és vagyonos palmyrai tanácsnok küldötte egy tiszteletteljes de korántsem szolgai hangu levél kiséretében. „Ki az az Odenathus — mondá a gőgös győző, és az ajándékokat az Euphratba rendelte dobatni — ki ily elbizakodottan vakmerősködik irni urának? ha ő bűntetésének szeliditését reméli, hadd boruljon hátrakötött kezekkel a trón zsámolyához. Ha vonakodnék, hadd veszszen rögtön: ő maga, egész faja és tartománya.“ Ezen kétségbeejtő tulzás a palmyrait összes lelki erejének összeszedésére készteté; Sapor szine elé ment, de fegyveresen, s összeszedett maroknyi hadával Saport visszavonulásra készteté, némely kincseit visszafoglalá, sőt a nagy királynak egy-két kedves hölgyét is elfogá. Odenathus ez által alapját vetette meg jövendő hirének és szerencséjének Róma fensége, melyet egy persiai katona elnyomott, egy palmyrai syriai, vagy arab által meg lőn védve.

Bánásmód Valeriánnal.

Azt mondják, hogy Valerián császárt biborral felruházva bilincsekben mutogatták a tömegnek, és valahányszor lóra ült a persa fejedelem, mindig a római császár nyakára hágott; és

midőn végre Valerián a szégyen és szenvedés súlya alatt összeroskadt, bőrét szalmával tömték ki, és hosszu időn át Persia egyik leghiresebb templomában tartották. Valódibb emléke volt ez a győzelemnek, mint azon sok képzeleti arany- és ércz-szobor, melyeket a római hiuság felállitott. Ez elbeszélés tanulságos, de aligha igaz. Azonban bármilyen volt is a Valeriánnali bánásmód, annyi bizonyos, hogy az egyetlen római császár, ki az ellenség kezébe esvén, reménytelen fogságban végezte életét.

Gallienus jelleme és kormányzata.

Igen nehéz leirni Gallienus könnyelmü, változó s állhatatlan jellemét, melynek a mint a kormánypálcza kezébe került, tartózkodás nélkül szabad fejlődési menetet engedett. Minden mesterség, melyhez fogott, élénk szellemének sikerült, — a háborut és kormányzatot kivéve. Ő sok különös de haszonnélküli tudománynak mestere kész szónok, finom költő, értelmes kertész, kitünő szakács, és a legmegvetettebb fejedelem volt. A betörés, visszaveretés és forradalmakról szállongó hireket gondtalan mosolylyal fogadta, és negélyzett megvetéssel kérdezte, vajjon Róma elvesz-e, ha nem kap vásznat Egyptomból, vagy posztót Galliából? De voltak pillanatok, midőn Gallienus némely megsértések alkalmával rögtön mint bátor katona és kegyetlen zsarnok tünt fel, mig a kiontott vér által kielégitve, vagy az ellentállás által kifárasztva észrevétlenül ismét visszaesett természetes gyengeségébe vagy jellemzetes gondatlanságába.

A 30 zsarnok.

Oly időben, midőn a kormányzat gyeplőit ily gyenge kezek vezették, nem meglepő, hogy egy egész serege a bitorlóknak támadt fel Valerián fia ellen. De hogy épen harmincz volt azon zsarnokok száma, a mint az augustusok történetirói az atheni 30 zsarnokkali hasonlatosság végett állitják, bajos meghatározni, ha csak minden asszonyt és gyermeket bele nem számitunk, kik a császári czimmel megtiszteltettek. Gallienus uralma alatt csak tizenkilencz trónkövetelő lépett fel: Cyriades, Macrianus, Balista, Odenathus és Zenobia a keleten; Galliában és a nyugati tartományokban: Posthumus, Lollianus, Victorinus és anyja Viktoria, Marius, és Tetricus; Illyriában és a Duna határain Ingenuus, Regilianus, és Aureolus; Pontusban Saturninus; Isauriában Trebellianus; Thessaliában Piso; Valens Achajában; Aemilián Egyptomban, és Celsus Afrikában. Jellemzésükre elég egy-két általános vonást kiemelnünk, melyek leginkább kitüntetik a kor

állapotát, a szereplő egyének modorát és igényeit; indokaikat, sorsukat és azok romboló következményeit.

A zsarnokok jelleme, s érdemök,

Eléggé ismeretes, hogy a tyrannus (zsarnok) — gyülöletes elnevezése a régieknél gyakran alkalmaztatott a legfőbb hatalom törvénytelen elfoglalóira, anélkül, hogy ezek ama hatalommal visszaéltek volna. A győzelem tere volt gyakran szinhelye megválasztatásuknak. Születésükre nézve mind alacsony származásuak voltak, többnyire paraszt szülőktől, kik mint közkatonák soroztattak be a hadseregbe. A tizenkilencz zsarnok közől egyedül Tetricus volt tanácsnok, és csupán Piso nemes származásu.

alacsony származásuk.

Lázadásuknak oka,

Ezen lázadók, mindannyian Valerián hadnagyai, háladatosak voltak a császár atyjához, a kit becsültek. De megvetették az érdemetlen fiú fényüző tunyaságát, és könnyen felfogható, hogy ily fejedelem elleni hűtlenség hazafiságnak tekintetett. Mindamellett többnyire inkább a félelem, mint a nagyravágyás tette őket lázadókká: féltek Gallienus kegyetlen gyanujától, de egyszersmind féltek a hadsereg szeszélyes erőszakoskodásától.

erőszakos haláluk.

A tizenkilencz zsarnok közől egyetlen egy sem élt békében s egy sem mult ki természetes halállal. A mint a véres biborral felruháztattak, hiveiket ugyanazon félelem és nagyravágyás szállta meg, mely saját lázadásukat előidézte. Otthon összeesküvéstől, künn katona-lázadástól, és polgári-háborutól körülvéve, reszketve álltak azon örvény szélén, melyben előbb-utóbb menthetlenül el kellett veszniök. Itália, Róma és a tanács a zsarnokok uralmától is körülvéve határozottan Gallienushoz ragaszkodott, ki érdemeiért egyedül Odenathust ruházta fel az augustusi czimmel, rábizván a kelet kormányzatát, majdnem teljesen függetlenül.

Ezen bitorlások végzetteljes következményei.

A gyors, örökös átmenetek a kunyhóból a trónra, és a trónról a sirba, a közönyös bölcsész előtt mulatságosaknak tünhettek volna fel, ha lehetséges lett volna az emberiség ezen általános nyomora között közönyösnek maradni. Midőn egy-egy zsarnok megbukott, magával rántotta a hadsereget, és a tartományokat. Még megvan Galliennek egy kegyetlen rendelete, mely által Ingenuus elnyomatása után Illyriában minden résztvevőt kiirtatni rendelt.

Mig ekként a nyilvános erők magánérdekek miatt elfecséreltettek, a védtelen tartományok minden betörő előtt tárvanyitva maradtak. Igy süllyedt a birodalom Valerián és Gallien

alatt a dicstelenség örvényének fenekére, honnan menekülnie többé nem lehetett. Ezen általános események után a borzalmas kép megvilágitására még csak I. Sicilia lázongásait, II. az alexandriai zavarokat és III. az Isauriak forradalmát szükséges részleteznünk.

Sicilia lázongásai.

I. Ahol számos rablócsapat siker és büntetlenség által gyarapitva, az igazságkiszolgáltatást nyilvánosan kigúnyolja inkább semmint kijátsza, ott — bizton állithatjuk — a legalsóbb társadalmi osztályok is a kormányzat tulságos gyengeségét érzik s azzal visszaélnek. Siciliát fekvése megmentette a barbároktól, és egy bitorló sem tarthatta fen magát a fegyvertelen tartományban. Ezen egykor virágzó és még mindig termékeny sziget szenvedéseit sokkal nyomorultabb kezek idézték elő. A rabszolgák és parasztok féktelen tömege uralkodott a kizsákmányolt tartomány fölött, és fölélesztette a régi idők szolgai háboruinak emlékét. Valószinü, hogy ezen magánsérelem sokkal mélyebben sértette a fővárost, mint a góthok és persák összes hóditásai.

Az alexandriai zavarok.

II. Alexandria alapitása nemes czél volt, melyet Fülöp nagy fia fogalmazott, és egyuttal végre is hajtott. Ezen gyönyörü és rendes idomu város, mely közvetlen Róma után következett, tizenöt mértföldnyi körületü volt, s háromszázezer szabad lakost, s legalább ugyanannyi rabszolgát számlált. Arábia és India nyereséges kereskedelme Alexandrián keresztül folyt a fővárosba és a birodalom tartományaiba. A tunyaság ismeretlen volt. Némelyek üveg-fuvással, mások vászonszövéssel, és ismét mások papyrus előállitásával foglalkoztak. Minden kor és nem talált alkalmazást az ipar mezején, sőt még a vakok és bénák sem hagyattak foglalkozás nélkül. De Alexandria népe, különféle nemzetiségeknek keveréke, egyesitette a görög hiuságot és állhatatlanságot az egyptomi előitélettel és makacssággal. A legcsekélyebb alkalom: a husnak és lencsének időleges hiánya, a szokott tisztelgés mulasztása, elsőbbségi tévedés a nyilvános fürdőkben, vagy egy vallási szóvita elegendő ok volt általános zendülés előidézésére. Miután Valerián fogsága, és fiának elbizakodottsága a törvények tekintélyét meglazitotta, az alexandriaiak a szenvedélyek dühétől elragadtatva, szerencsétlen tartományukat pusztitó polgári háboru szinhelyévé tették, mely tizenkét évig tartott. Minden utcza vérrel lőn befertőztetve, minden erős épület váracscsá átalakitva, s a zavar addig nem csillapult, mig Alexandria jelen-

tékeny része el nem pusztult. Bruchion téres és fenséges kerülete, melynek palotái s muzeumai királyok és bölcsek székhelyei voltak, mintegy száz év mulva már jelenlegi borzalmas elhagyatottságát tüntette fel.

Az Isaurok forradalma.

III. Trebellián forradalma, ki fölvette Isauriának, Ásia egyik kis tartományának biborát, nagy és nevezetes következményeket vont maga után. A királyi pompát Gallienus egyik vezére hamar letépte, de hivei kegyelmet nem remélve, elhatározták magukat, hogy a birodalomtól elszakadnak, s tüstént visszatértek vad szokásaikhoz, melyeket egészen soha el nem hagytak. A szakadozott kősziklák, a messze terjedő Taurusnak egyik ága, megvédte hozzáférhetlen fészküket. A birodalom közepett az isaurok soká maradtak vad barbárok; és a következő fejedelmek képtelenek lévén őket az engedelmességre visszaterelni, ez ellenséges független népet erős várakkal kényszerültek körülvenni, melyek gyakran elégtelenek valának megvédeni a birodalmat ezen belső ellenségtől.

Éhség és döghalál.

E sötét korszakot a mindenség és az emberi sors összefüggésénél fogva vizáradások, földindulás, szokatlan lebkövek, természetellenes sötétségek és a képzelt vagy tulcsigázott csodák egész tömegével szinezték ki. De a nyomornak ezeknél sokkal komolyabb neme volt a hosszu és általános éhség, s az ezt követett döghalál, mely 250—265-ik évig a birodalomnak minden tartományában és minden városában dühöngött. Bizonyos időben Rómában naponkint 5000 ember halt meg, és némely városok melyeket a barbárok megkiméltek, ezen betegség által egészen néptelenekké lettek.

Az emberi faj megkevesbülése.

Be van bizonyitva, hogy Gallienus kormányzata alatt Alexandria népének fele elveszett, miről biztos következtetést vonhatunk a többi tartományokra, és méltán feltehetjük, hogy a háboruk, éhség és döghalál által néhány év alatt a római birodalom népességének fele elpusztult.

XI. FEJEZET.

Claudius uralkodása. — A góthok megveretése. — Aurelián győzelmei, diadala és halála.

Valerián és Gallienus sajnálatraméltó uralmuk alatt a birodalmat elnyomták és csaknem elpusztitották a katonák, a zsarnokok és a barbárok. De a pusztulástól megmentette a következett nagy fejedelmek sora, kiknek homályos eredete az illyriai harczias tartományokból származott. Harmincz évi időszak alatt Claudius, Aurelián, Probus, Diocletián és társai győzelmeskedtek a kül- s belellenségeken, helyreállitották a katonai fegyelmet, a határszéli erődöket, és kiérdemelték a római világ megújitóinak dicsőséges czimét.

Aureolus Itáliába tör, — megveretik, és Milanoba vonul.

A felső Dunánál állott tekintélyes hadsereg vezetőjét Aureolust ruházta fel a császári biborral, ki nem elégedve meg Rhaetia szük határaival, az alpokon áttört, Milanót elfoglalta, Rómát fenyegette, és Gallienust felhivta, hogy az Itália fölötti hatalmat a harczmezőn döntsék el. Gallienus hadseregével azonnal megjelent, és az Adda vizén lévő Pontirolo (Pons Aureoli) hidnál a raethiai bitorlót megverte, ki veszélyesen megsebesitve Milanóba vonult. E közben Gallienus ismeretlen kezek által megöletett, és halála óráján Claudiust ajánlotta a trónra, ki Pavia mellett egy külön hadtest fölött parancsnokolt. Ezen választást a katonaság elfogadta és helybenhagyta.

Gallienus halála. K. u. 268. Márt. 20.

Claudius jelleme és trónra emeltetése.

Az alacsony származásu Claudius egyik dunamelléki tartományban született, ifjuságát fegyverben töltötte, és fokonkint a legmagasabb hivatalokra emelkedett, mig végre az illyriai hadsereg vezére volt, midőn egy véres összeesküvés őt — kétségtelenül előleges tudomása nélkül — trónra emelte ötvennégy évos korában.

Milanó megszállása eközben folytatva lőn, Aureolus szövetkezést és osztályt ajánlott Claudiusnak, de ez az ajánlatot visszautasitotta, minek következtében Aureolus magát és a várost kegyelemre megadta. A hadsereg halálra itélte őt, és Claudius némi ellenzés után végre beleegyezett az itélet végrehajtásába. A tanács a Gallienus által mutatott ellenséges indulatért ennek barátjain és családján kegyetlen boszut akart állni, s Claudius a hálátlan büntető szerepet csakugyan átengedte a tanácsnak, magának azon gyönyört és érdemet tartván fen, hogy közbocsánatot eszközöljön s adjon. Aureolus halála.

Jellemző egy különben jelentéktelen tette. A tartományok gyakori forradalma csaknem mindenkit belevont a hűtlenség bünébe, és Gallienus alattvalói javainak a tisztek közti elosztásával gyakorolta nagylelküségét. Midőn Claudius trónra lépett, egy öreg asszony borult lábaihoz, és elpanaszolta neki, hogy az elholt császárnak egyik tábornoka nyerte el egy önkényes határzat által minden javait. Ezen tábornok maga Claudius volt, ki a kor mételyétől szintén nem maradhatott teljesen mentt. — A császár pirulva megvallotta vétkét, s ama javakat dúsan megtoldva visszaadatta. Claudius gyengéd sége és igazságszeretete.

Azon nehéz feladatban, melyet Claudius a birodalom régi fényének helyreállitása tekintetéből maga elé tüzött, a legelső és legszükségesebb volt: föléleszteni a hadseregnél a rendet és engedelmességet. A császár kifejtette törvénytelen szeszélyeiknek szomoru következményeit, melyek csak saját vérükbe kerülnek, midőn forradalmi választásaikat többnyire polgári háboru követi, mely a legiók virágát megemészti. A legélénkebb szinekkel szemük elé állitotta az állampénztárnak kimerültét, a tartományok pusztulását, a római név sülyedését, és a ragadozó barbárok elbizott győzelmeit. A hadsereget átalakitja át.

Germánia és Sarmatia különféle nemzetei, melyek a góthok zászlaja alatt küzdöttek, szövetkeztek és sokkal félelmesb hadsereget állitottak ki, mint a mely valaha a fekete tengerből kiindult. A Niester partjain két — mások szerint hatezer tengeri hajót állitottak ki háromszázhuszezer emberrel, kik a Bosporuson keresztül Thessalonicába a macedoni tartományok fővárosába törtek. A mint ez Claudius tudomására esett, tüstént eléjök indult, és a csata szinhelyéről a következő levelet irta a tanácsnak. „Összegyülekezett atyák! Tudjátok meg, hogy háromszázhuszezer A góthok betörése. K. u. 269.

góth tört be a római birodalomba. Ha őket legyőzöm, hálátok megjutalmazandja szolgálatomat. Ha elesném, emlékezzetek meg, hogy Gallienus utódja vagyok. Az egész köztársaság ki van fárasztva és meritve. Nekünk hadakoznunk kell Valerián után, Ingenuus, Regillianus, Lollianus, Posthumus, Celsus és ezer mások után, kiket a Gallienus elleni méltó megvetés lázadásra inditott. Nincsenek nyilaink, nincs dárdánk sem pajzsunk. A birodalom erejét, Galliát és Spanyolországot, Tetricus bitorolja, és pirulással kell elismernünk, hogy a kelet ijászai Zenobia zászlói alatt küzdenek. Bármit vigyünk is véghez, elég nagy leend."

legyőzi a góthokat.

A következés fölülmulta saját, és a világ reményeit. Naissusnál tönkre tette a góthokat. Nincsenek biztos, és az ütközeteket hiven leiró tudósitásaink, de a hosszan tartó és többszörös csaták eredménye a góthok teljes megveretése, s hajóhaduk megsemmisülése volt. A határtalan zsákmány, a sok győzelem gyümölcse leginkább csordákból és rabszolgákból állott: a kiválasztott ifjuság a római hadseregbe soroztatott, a többiek pedig szolgákul adattak el, és annyi volt a női foglyok száma, hogy minden római katonára 2—3 asszony esett osztályrészül.

Claudius halála, utódjául Aureliánt ajánlja.

A döghalál, mely a barbárok nagy számát elsöpörte, végre végzetteljes volt a győzőre nézve is. Rövid, de dicsőséges két évi uralkodás után Claudius kimult Sirmiumban, alattvalóinak könyűi és zokogása közt. Utolsó betegségében összegyüjtötte fő tisztviselőit, és egyik tábornokát Aureliánt mint legméltóbbat a trónra, ajánlotta utódjául.

Quintilius kisérlete és bukása.

Mindamellett Quintiliusnak, Claudius testvérének nem volt elegendő mérséklete vagy bátorsága leszállni a magán élet körébe, hová őt az utolsó császár hazafisága utalta. Minden meggondolás és halogatás nélkül fölvette a bibort; a mint azonban megtudta, hogy a dunai nagy hadsereg Aureliánt ruházta fel a császári hatalommal, versenytársa hire és érdemei alatt összeroskadt s ereit fölmetszetvén az egyenlőtlen összeütközés elől ildomosan kitért.

April.

Aurelián eredete, és szolgálatai.

Ezen munkának általános feladata nem engedi, hogy minden császárnak tetteit a kicsinségig előszámláljuk, annál kevésbbé pedig, hogy magán életük különféle viszontagságait előadjuk, egyedül azt akarjuk megjegyezni, hogy Aurelián atyja földmüves volt a sirmiumi területen. Fia, közemberből a legmagasabb hivatalokig emelkedett, mig végre a góth háboruban lovassági

főparancsnok volt, midőn Ulpius Crinitus legmagasabb rangu tanácsnok őt fiává fogadta és leányát neki nőül adta, a mi által Aurelián igen nagy vagyonhoz jutott, melyet ő sértetlenül fenntartott.

Aurelián sikerdús kormányzata.

Aurelián uralma csak négy évig és mintegy 9 hónapig tartott, de ezen rövid időszak minden részét nevezetes hóditmányok töltötték be. Véget vetett a góth háborunak, megfenyitette az Itáliába tört germánokat, visszaszerezte Galliát, Spanyolországot és Britanniát Tetricus kezéből, és szétzúzta a büszke egyeduralmat, melyet Zenobia keleten a birodalom romjain felállitott.

Szigoru fegyelme.

Aurelián katonai szabályzata egy levélben foglaltatik, melyet egyik alsóbb rendü tisztnek irt. E szerint a játék, ivás és a jövendölés mestersége szigoruan tiltatott. Elvárta a katonáktól, hogy legyenek szerények, mérsékletesek és munkássak, hogy fegyverük legyen mindig tiszta és éles, ruházatuk és lovaik mindig készen a szolgálatra; hogy laktanyájukon szüziesen és józanul éljenek; hogy a gabonaföldeken kárt ne tegyenek, hogy még egy juhot, csibét vagy szőlőfürtöt se lopjanak, hogy gazdájoktól sót, olajt vagy fát ne követeljenek. „Mert — ugymond — közfizetésük szükségleteik fedezésére elegendő, a jólétet pedig ellenség zsákmányából szerezzék, és ne a tartománybeliek könyüiből.“ Egy tény tanuságot tehet Aurelián kegyetlen szigoráról. A katonák egyike elcsábitotta gazdája nejét. A bünös két fához köttetett, és teste ketté szakittatott. Néhány ily példa megtette üdvös hatását. Saját magaviselete szentesitést adott törvényeinek, és a zendülő legiók féltek azon főnöktől, ki megtanult engedelmeskedni, és méltó volt a parancsnokságra.

A góthokkal békét köt.

Kimeritve a sok csapás által, miket a tizenkét évig tartó háboru kölcsönösen okozott, mind a góthok, mind a rómaiak belenyugodtak egy állandó s üdvös békekötésbe. A góth nemzet kötelezettséget vállalt, hogy szükség esetén tizenkétezer lovas katonát állitson ki, kiket, mihelyt a Dunát átlépték, a császár tartozott ellátni. A határok tiszteletben tartása különösen kiköttetett, az átlépők legszigorubb büntetéssel voltak megfenyitendők. Ezen egyesség hüséges megtartása leginkább annak tulajdonitandó, hogy Aurelián a góth király fiu- és leánygyermekeit túszokul magához vette, illően fölneveltette, és a leányokat római főbb tisztviselőkhöz férjhez adta, miáltal a két nemzet közt fokonkint a legbensőbb, leggyöngédebb kapcsolatokat hozta létre.

és Dáciát nekik adja.

De a legfontosabb, bár csak hallgatag föltétele a békének az volt, hogy Dáciából a római haderő eltávolittatott, s a tartomány egészen a Dunáig a góthok birtokában maradt. Sokan a dáciai alattvalók közöl a Dunától délre fekvő részekbe vándoroltak, nagy részük azonban honmaradt. Ezen elfajult romaiak azután megtanitották győzőiket a földmüvelésre, hasznos mesterségekre, és a mi a polgárisult élettel jár.

A Duna két partja közt a nyelvbeli és kereskedelmi érintkezés mind szorosabbra füződött, s midőn Dácia önálló állammá lőn, gyakran a birodalom legerősebb védbástyájának bizonyult be a vad északi népek betörései ellen. E félig-meddig letelepült barbárokat a római szövetséghez az érdek érzete csatolta, s az állandó érdek igen gyakran őszinte és hasznos barátsággá érik meg.

Az állomanni háboru.

Mig Aurelián erélyes és mérsékelt magaviselete helyreállitotta az illyriai határt, az allemannok megsértették a béke föltételeit. Negyvenezer lovassal, és mintegy kétszerannyi gyaloggal jelentek meg a csatatéren. Vágyuk első tárgya egy-két rhaetiai határváros volt, de gyors sikerük által felbuzditva a Dunától egész a Pó vizéig kiterjesztették pusztitásaikat.

K. u. 270. Szept.

A császár csaknem egyszerre értesült a barbárok betöréséről, és visszavonulásukról. Működő hadtestét összeszedve csendességben, de egyszersmind a legnagyobb gyorsasággal a hercyniai erdőséghez vonult, bevárandó az Itáliából visszavonuló és nagy zsákmánynyal megrakott allemannokat, kiket midőn csapatuk fele a legkisebb gyanu nélkül a Dunán már átkelt, rögtön bekeritett s a Dunának szoritott. Az alemannok e siralmas helyzetben azonnal küldöttséget menesztettek Aurelián császárhoz, hogy tőle békét eszközöljenek ki; a császár a követeket a legnagyobb hadi pompával fogadta, hogy a római nagyságot és fegyelmet kitüntesse. A követek kérelmét meghallgatta, de egyuttal feltétlen meghódolást követelt, ellenkező esetben a legszigorubb visszatorlást lebegtetvén szemeik előtt.

Azállemannok Itáliába törnek.

Aurelián a találkozás után az ügy befejezését vezéreire bizván Pannoniába vonult. De az alemannok végromlásukat látván, hihetetlen szorgalommal és gyorsasággal a római utócsapaton áttörtek, és Itália hegyei közé vetették magukat. A császár e megdöbbentő hirre azonnal Itáliába ment, maga mellé vévén

a góthok és vandalok által szerződésileg lekötött segédcsapatokat, és az összes testőrséget, mely a dunai háborukban szolgált.

Az első ütközet Piacenzánál történt a rómaiak hátrányára, a második Fano vize mellett Umbriában, hol ötszáz évvel előbb Hannibál testvére veretett tönkre. A diadalmas germánok eddig az aemiliai és flamini utak hosszán azon czélzattal nyomultak előre, hogy a világ urnőjét kirabolják, de a gondos Aurelián elérkezettnek látta az alkalmat ellenségének végleges megrontására. Az ellenség visszavonuló maradványa Paviánál semmisittetett meg végleg a harmadik s utolsó ütközetben; és Itália meg lőn mentve az allemannok betöréseitől. és végre legyőzettek.

A félelem eredeti szülője az előitéletnek; és minden uj csapás a reszkető halandót láthatlan ellenségei haragjának kiengesztelésére készteti. Ámbár a respublica teljes reménységgel viseltetett Aurelián erélye és bátorsága iránt, de oly nagy volt a közlevertség, hogy a tanács egy végzése szerint a sybilliai könyvekhez folyamodtak. A papok fehér öltönyökben körmenetet rendeztek, melyet az ifjak és szüzek kara kisért, vezeklések történtek a városban és közel vidékén, és áldozatok ajánlttattak fel, melyek az ellenséget a város megközelitésétől eltávolitandják. Bármily gyermekesek voltak is ezen előitéletek, de az allemannok a fanói ütközetben szellem alakokkal látták környezve Aurelián t, ki ezen képzeleti segitség által való támogatást nyert. Előitéletes szertartások. K. u. 271. Jan. 11.

Bármily bizalmat helyeztek is a képzeleti erődökben, de a multak tapasztalása, és a jövőtőli félelem arra birta a rómaiakat, hogy anyagiabb és kézzelfoghatóbb erődöket is épitsenek. Róma hét halma még az ős időkből tizenhárom mértföldnyi hosszuságu fallal volt körülvéve, mert Latium csordái ellenében szükségesnek látszott szántóföldeket, és legelőt is biztositani. Idővel azonban Róma nagyságával a város lakóinak száma is tetemesen öregbedett s a hasztalan falakat áttörte. Az uj falkerités, melyet Aurelián megkezdett, és Probus befejezett, huszonegy mértföld kiterjedéssel birt. Nagy és búskomoly munka volt az, melynek szükségéről a boldogabb korbeli rómaiak nem is álmodtak, s mely a birodalom hanyatlásának biztos jele volt. Róma megerősitése.

Claudius győzelme a góthok fölött, és Aurelián sikere az allemannok ellen visszaszerezték Róma fegyvereinek fensőségét, a barbár nemzetek fölött. Megfenyiteni a honi zsarnokokat és a szét- Aurelián elnyomja a két bitorlót.

szakitott részeket ismét egyesiteni ama két harczias császár másodikának jutott feladatul. Gallia, Spanyolország és Britannia, Egyptom, Syria és Kis-Ásia még mindig a lázadók kezében voltak, és Róma még nagyobb gyalázatára ezen versengő trónokat nők bitorolták.

Gallia bitorlóinak sikere.

Gallia tartományaiban a fejedelmek emelkedése és bukása gyorsan követte egymást. Posthumus romlását rideg erényei siettették, Victorinus halálát kiméletlen és erőszakos kéjvágya idézte elő. Ez utóbbit, összeesküvő féltékeny férjek ölték meg, ártatlan fiát sem kimélvén. Nevezetes, hogy annyi erőteljes uralkodó után végre egy asszony tartotta féken Gallia vad legióit, és még különösebb, hogy ezen asszony — Victoria — a szerencsétlen megölt Victorinnak anyja volt. E cselszövő nő egymásután Mariust és Tetricust emelte a trónra, de ezen függő császárok nevében férfias erélylyel maga uralkodott. Hatalma csak életével végződött, melyet hihetőleg Tetricus hálátlansága röviditett meg.

Tetricus uralkodása és bukása.

Tetricus fölvette a királyi jelvényeket, és 4—5 évig uralkodott Gallia, Spanyolország és Britannia fölött; rabszolgája és fejedelme volt egy szabadalmazott seregnek, melytől rettegett s a mely őt megvetette. Ez adott okot, hogy árulást kövessen el önmaga és hadserege ellen.

K. u. 271. nyarán.

Az Aueriánnali összeütközés szine alatt egész hadseregét a lehető legkedvezőtlenebbül csatarendbe állitotta, és Chalons közelében néhány barátjával megszökvén, a hadsereget Aurelián kezére játszotta; egyrésze azonban magát nem akarván megadni, utolsó emberig lekonczoltatott.

Claudius uralkodása alatt Autun önkényt ellentállott a zendülő legióknak, miért aztán kiraboltatott. Ellenben Lion Aureliánnak állott ellen, a miért szigoruan megfenyittetett; de arról nincs emlékezés vajjon Autun megjutalmaztatott-e. Valóban a polgári háboruban ezen elv uralkodik: szigoruan megemlékezni a sérelmekről és elfelejteni a leghasznosabb szolgálatokat. — A boszú jövedelmes, a háladatosság költséges.

Zenobia jelleme K. u. 272.

Aurelián alig biztositotta Tetricus személyét és tartományait, midőn fegyverét már Zenobia, Palmyra és a kelet magasztalt királynője ellen forditotta. Európa az ujabb korban több kitünő nőnek adott életet, és korunk sem szükölködik ily megkülönböztetett jellemekben, de ha Semiramis kétséges hóditmá-

nyait kiveszszük, Zenobia talán az egyetlen nő, kinek fensőbb szelleme keresztültört ama szolgai tétlenségen, melyre nemét az ásiai éghajlat és szokások kárhoztatták. Eredetét az egyptomi macedon királyoktól származtatta, szépségre és tudományra nézve hasonló volt elődje, Cleopatrához, de e fejedelemnőt az erényben és bátorságban fölülmulta. Zenobiát a legszeretetreméltóbb és leghősiesebb nőnek tekintették. — Barna volt, (nőről beszélve ezen bohóság igen fontos) fogai gyöngyfehérek és nagy fekete szeme szokatlan tüzzel lángolt, melyet a legvonzóbb gyengédség mérsékelt. Hangja erős és zengzetes volt. Férfias szellemét tanulmányozás által fejtette és müvelte ki. Nem volt járatlan a latin nyelvben, de hasonló tökélylyel beszélte a görög, a syriai és egyptomi nyelveket is.

bátorsága.

Ezen tökéletes nő kezét Odenathusnak adta, ki magán állásából a kelet fölötti uralomra emelkedett. Zenobia hamar barátja és társa lett a hősnek. Odenathus a békeközökben szenvedélyesen foglalkozott a vadászattal és hévvel üldözte a sivatag vadjait: az oroszlánt, párduczot és medvét. Zenobia e veszélyes szórakozásokban sehol sem maradt hátra. A fáradalmakhoz hozzá volt szokva, rendesen lóháton katonai ruhában jelent meg és nem ritkán több mértföldnyire gyalogolt a sereg élén. A hadsereg s a megmentett tartományok csupán őket ismerték el mint legyőzhetlen főnöküket. A tanács és a római nép tisztelettel övezte azon idegeneket, kik fogoly császárukat megboszulták és még Valerián érzéketlen fia is elfogadta Odenathust törvényes társul.

Megboszulja férjének halálát.

A góth rablók elleni sikerdús vállalata után Odenathus Emesába tért és szokása szerint vadászattal foglalkozott. Ez alkalommal unokaöcscse Maeonius nyilát bátyja előtt lőtte ki, minek ismétlése után bátyja őt megfenyitette. Ez okból Maeonius egy nagy vendégség közepett megölte bátyját Herod fiával együtt. Zenobia férje halálát Maeonius megölettetésével boszulta meg.

és kelet s egyptom fölött uralkodik.

Zenobia leghűbb barátainak segédlete mellett azonnal elfoglalta a trónt, és férfias értelemmel kormányozta Palmyrát, Syriát és a keletet több mint öt évig. A tanács által ellene küldött római vezért visszaverte, és Egyptomot birodalmához csatolta, melyet — ugy látszik — függetlenné akart tenni. Három fiát latin nevelésben részeltette és őket császári biborral ruházta

fel; a maga számára fentartván a koronát, a fényes de kétes „kelet királynője“ czimmel.

Aurelián hadat indit ellene K. u. 272 s Antiochiánál és Emesánál megveri.

Midőn Aurelián Ásiába ért, Bithynia azonnal meghódolt, és utánna Ancyra. Antiochia népe közeledtével kiköltözködött, de miután általános kegyelmet biztositott, mind visszatértek. A kelet sorsa két ütközetben dőlt el Antiochiánál, és Emesánál, s Aurelián mind a ket helyütt megverte a palmyrai hadsereget, és Zenobia kénytelen volt Palmyra falai közé menekülni, azon eltökéléssel, hogy kormányzatával életét is feláldozza.

Palmyra állapota.

Arábia sivatagjai közepett nehány jól müvelt tér szigetként emelkedik ki a homoktengerből. Palmyra nevét is a sok pálmafától nyerte, melyek árnyékot és zöld szint kölcsönöznek ezen mérsékelt éghajlatu vidéknek. Levegője tiszta volt, földje gyümölcsöt és gabonát termő. Ez áldott hely illő távolságban feküdvén a persiai öböl és középtenger között, csakhamar rendes állomásává lett az Európából Indiába vándorló karavánoknak. A város nagygyá emelkedett, Odenathus korában pedig mint Róma versenytársa szerepelt, de e verseny végzetteljes lett, mert számos éven át gyüjtött jóléte egy pillanatnyi dicsőségnek áldoztatott fel.

Megszállása Aurelián által,

Aurelián az araboktól folytonosan zaklatva nyomult elő a homoksivatagokon és megszállta Palmyrát, mely a védőszerek minden nemével bőségesen el volt látva. Egy eredeti levelében azt olvassuk, hogy reményli, mikép Róma védisteneinek segedelmével győzni fog: mindamellett ildomosabbnak tartotta elfogadható megadási feltételeket ajánlani; a királynénak fényes visszavonulást, és a polgároknak régi szabadalmaik biztositását. Ez ajánlatok makacsul visszautasittattak, és a visszautasitás kihivással tetéztetett.

ki Zenobiát és a várost hatalmába keriti.

Zenobia ez erélyének azon reménység adott táplálékot, hogy természetes szövetségese a persák fejedelme segitségére jövend; de Sapornak ez időtájban bekövetkezett halála, és Probus győzelmes seregének Egyptomból megérkezése Zenobiát menekülésre késztették; azonban Aurelián könnyü lovasai az Euphrat partjain utolérték és fogolyként a császár lábaihoz visszahozták. Erre a város nemsokára megadta magát és nem remélt kiméletben részesült. A fegyverek, lovak, tevék és határtalan sok drágaság a győző kezébe került, ki csupán hatszáz nyilast hagyva hátra Emesába tért vissza, hol rövid időt az érdemlett

jutalmak és büntetések kiosztásával töltött, bevégezvén az emlékezetes háborut, mely Rómához visszacsatolta azon tartományokat, melyek Valerián elfogatása óta az engedelmességet megtagadták.

Zenobia magatartása.

Midőn Syria királynőjét Aurelián szine elé hozták, ez ridegen azt kérdezte tőle, hogyan merészelt a római császárok ellen fölkelni? „Mert — válaszolt Zenobia — Aureolust es Gallienust mint római császárokat megvetettem, és egyedül önt ismerem el győzőmnek és fejedelmemnek.“ De a női szilárdság rendesen mesterkélt, s ezért ritkán állhatatos és tartós. A bátorság elhagyta Zenobiát a veszély órájában; elfelejtkezett Cleopatra nemes kétségbeeséséről, és életét jó hirének s barátainak nemtelen feláldozásával vásárolta meg.

Palmyra forradalma és romlása.

Aurelián a kelet meghóditása után visszatérve, már túl volt az Európa és Ásia közti tengerszoroson, midőn arról értesült, hogy a palmyraiak a kormányzót és az egész várőrséget leölvén, ujra kitüzték a forradalom zászlaját. Minden további megfontolás nélkül tüstént visszament, és a szerencsétlen várossal teljes mértékben éreztette ellenállhatlan haragjának hatalmát. Utóbb megengedte ugyan a még megmaradt lakosságnak, hogy a várost ujra felépitsék, de rombolni könnyebb, mint épiteni. A kereskedelem, a müvészetek és Zenobia székhelye jelentéktelen várossá, hitvány erősséggé és idővel nyomorult faluvá sülyedett. Palmyra jelenlegi lakossága, mintegy harmincz negyven család, sárkunyhóit egy fenséges templom téres udvarán rakta fel.

Aurelián elnyomja az egyptomi forradalmat.

Egy más és utolsó munka várt még a fáradhatlan Aureliánra: elnyomni a veszélyes lázadót, ki Palmyra pártütése alatt a Nilus partjain fölemelkedett. Firmus, ki magát Odenathus és Zenobia barátjának és szövetségesének vallotta, nem volt egyéb egy gazdag egyptomi kereskedőnél. Ő az egyptomiakat a szabadság reményével fellázitotta és Alexandriába törvén, ott fölvette a császári bibort, pénzt veretett, rendeleteket adott ki, és hadsereget állitott, mely azonban Aureliánnal szemben felette gyenge védvül szolgált. Alig szükséges elmondani, hogy Firmus rövid idő mulva körülvétetett, elfogatott, és halálra kinoztatott. Ekként Aurelián méltán üdvözölhette a tanácsot, a népet és magát, hogy kevesebb mint három év alatt helyreállitotta az általános békét és rendet a római világban.

Aurelián diadala K. u. 274.

Róma alapittatása óta egy hadvezér sem érdemelte meg nemesebben a diadalt, mint Aurelián, de soha nem is volt még diadal nagyobb büszkeséggel és fenséggel megülve mint Aureliáné. A diszmenetet husz elefánt, négy királytigris, és több mint kétszáz minden világtájról összegyüjtött állat nyitotta meg. Ezt követte ezerhatszáz viador, kik a kegyetlen szinköri látványosságra voltak szánva. Asia gazdagsága s annyi sok legyözött nemzet fegyverei és jelvényei, valamint Syria királynéjának ékszerei kimért összhangzattal vagy müvészi rendetlenséggel helyeztettek el. A római császár dicső hatalmának emelésére kö vetkeztek a legtávolabbi földrészek küldöttjei fényes öltözékekben, és azok ajándékai, név szerint nagy számu arany koronák, mint a háladatos városok adományai. Aurelián diadalairól tanuskodott a különféle nemzetiségü foglyok hosszu sora, és végre Tetricus és a kelet királynője Zenobia szép alakja bilincsekbe volt verve, a nyakát övedző arany lánczot egy rabszolga vitte. A rab-királyné majdnem lerogyott a drágakövek súlya alatt, a mint azon pompás kocsi előtt gyalogolt, melyen egykor diadallal remélt Rómába bevonulhatni. Aurelián diadalkocsiját négy szar vas vontatta. Végre a tanács, a nép és a hadsereg zárta be az ünnepélyes menetet.

Bánásmódja Tetricussal és Zenobiával.

Aurelián szerencsétlen vágytársai iránt büszkeséggel viseltetett ugyan, de azért nagylelkü volt irányukban, mely erényt a régi korban a győzők ritkán gyakoroltak. A bukott fejedelmek rendesen megfojtattak, midőn a diadal-menet a Capitoliumba ért. Aurelián ellenben egy pompás tivolii nyaralót adott Zenobiának, kinek leányai később előkelő rómaiakhoz mentek férjhez. Tetricust pedig és fiait visszahelyezte előbbi rangjokba, és minden vagyonukat visszaadta.

Pompája és kegyessége.

Oly hosszu és változatos volt Aurelián diadalmenete, hogy ámbár hajnalhasadtakor kezdődött, mégis csak késő este érkezett a palotába. Az ünnepélyt szinházi előadások, szinköri játékok, nagy vadászatok, viadalok és hajós kirándulások nyujtották hosszura. Ajándékok osztattak ki a nép és a hadsereg közt, és egyuttal több üdvös intézmény alapittatott. Aurelián a keleti zsákmány nagy részét a római isteneknek szentelte, és ezek közől kiválólag a napistennek tizenötezer font aranynál többet adott.

Elnyom egy zendülést Rómában.

Aurelián fegyvere elnyomta a respublica kül- és belelleneit. Azt állitják, hogy üdvös szigora kiirtotta a római világból a bünt és pártoskodást, a vészes engedékenységet, s a gyenge és elnyomó kormány buja elfajzását. De ha figyelemre méltatjuk, mennyivel gyorsabban terjed a közmegromlás, mint annak orvoslata, meg kell vallanunk, hogy a békének rövid időköze nem volt elegendő az ujjászületés nehéz müvére. Még a meghamisitott pénznek igaz értékére hozatala is nagy ellenzésre talált a hamisitáshoz szokott munkásoknál. De az állitólag ebből keletkezett forradalom elnyomatott, és a nép köteles volt a kincstárnál a rosz pénzt teljes értéküért váltani be.

Aurelián kegyetlensége.

Bármi volt légyen oka vagy tárgya e forradalomnak, melyet oly kevés valószinüséggel a pénzverde munkásainak tulajdonitottak, Aurelián engesztelhetlen szigorral használta győzelmét. Az indokolatlan zendülés, melylyel a rómaiak a császár érdemeit viszonozták, ennek magas szellemét mélyen elkeseritette. A főváros legnemesebb családai be voltak keverve a bünös összeesküvésbe. A boszuállás heves szelleme véres üldözést sürgetett, és a végrehajtók kifáradtak, a fogházak megteltek, és a szerencsétlen tanács legkitünőbb tagjainak halálát vagy távollétét fájlalta.

A keletre megy és orgyilkosok által megölettik. K. u. 274. Oktob.

A persa fejedelem, Valerián megszégyenitése által elkapatva, még büntetlenül gúnyolta Rómának megsértett fenségét. Aurelián meg akarván őt törni, egy hadsereg élén, mely nem annyira számra, mint inkább bátorságra és vitézségre nézve rettenetes volt, már azon vonalig haladt előre, mely Európát Ásiától elválasztja. Itt azt tapasztalta, hogy a legkorlátlanabb hatalom is gyenge védelem a kétségbeesés következményei ellen. Egyik titkárát zsarolás miatt büntetéssel fenyegette, és tudva volt, hogy ő ritkán fenyegetett hiába. A bünös utolsó reménységét abba vetette, hogy belekeveri a hadsereg főbb tisztjeit a veszélybe, vagy legalább a veszélytőli félelembe. Urának kézirását utánozva egy hosszú véres névsort mutatott nekik, azon biztositással, hogy halálra vannak kijelölve. A nélkül, hogy a csalást gyanitották volna, arra határozták magukat, hogy életüket a császár meggyilkolása által biztositják. Aurelián a Byzantium és Heraelea közötti úton megtámadtatván egyik

SZEGEDI FŐREÁLTANODAI OLVASÓ-KÖR

K. u. 275. Jan. legkedveltebb tábornokának Mucapornak keze által elesett. Halálát a hadsereg fájlalta, mig a tanács megvetéssel gondolt reá, általában azonban harczias, szerencsés fejedelemnek és az elfajult állam hasznos, bár kegyetlen reformátorának ismerték el Aureliánt.

XII. FEJEZET.

A hadsereg és a tanács magaviselete Aurelián halála után. Tacitus, Probus, Carus és fiának uralkodása.

Rendkivüli vita a császárválasztás iránt a hadsereg és a tanács közt.

Oly szerencsétlen sorsa volt a római császároknak, hogy bármilyen volt is maguktartása, végzetük rendesen ugyanaz lett. Gyönyör vagy erkölcs, kegyetlenség vagy szelidség, tétlenség vagy dicsőség egyenlő módon korai sirhoz vezetett, és csaknem minden uralkodásnak az árulás és gyilkolás undoritó ismétlése vetett véget. Aurelián halálát mindamellett rendkivüli következményei nevezetessé tették. A legiók csodálták, fájlalták és megboszulták győzelmes vezérüket. Hütlen titoknokának cselszövénye fölfedeztetett, és megbüntettetett. A részedett összeesküvők megsértett fejedelmüknek gyászmenetét őszinte vagy legalább jól mutatott bánattal kisérték, és alávetették magukat azon egyhangulag hozott katonai rendeletnek, mely a következő levél által nyilvánittatott: „A bátor és szerencsés hadsereg a római tanácshoz és néphez. Egy ember büne, és sokak vétsége megfosztott minket Aurelián császártól. Sziveskedjenek önök tiszteletre méltó urak és atyák őt az istenek közé helyezni, és utódot választani, kit önök itélete a császári biborra méltónak találand! De fölöttünk ne uralkodjék senki azok közől, kiknek büne vagy szerencsétlensége veszteségünket előidézte.“ A tanács meglepetés nélkül hallgatta, hogy a táborban ismét egy császár esett az orgyilok áldozatává. Aurelián bukásán titkon örültek, de a legiók szerény és kötelességszerü felirata, mely teljes tanácsban közöltetett a legkellemesebb meglepetést idézte elő. Azonban a gyülekezet legeszélyesebbjei e hizelgő hivatás daczára nem akarták biztonságukat és méltóságukat egy fegyveres tömeg szeszélyének kitenni. A legiók szilárdsága őszinteségük zálogául szolgált ugyan, de lehetett-e természetszerüleg remélni, hogy

egy hirtelen megbánás a nyolczvan éves megrögzött szokást megjavitandja. Ha a katonák ismét visszaesnek megszokott zendülésükbe, elbizottságuk megsértené a tanács fenségét, és végzetes lenne a választottra nézve. Ilyszerü indokok azon rendeletet idéztek elő, mely szerint az uj császárnak választása a katonai rend szavazatára bizatott.

K. u. 275 febr. 3. 8 havi békés időközi kormányzat.

A hadsereg mintegy megelégelve a hatalom gyakorlatát, ismét felszólitá a tanácsot, hogy saját testületéből ruházzon fel valakit a császári biborral. A tanács folytonosan vonakodott, a hadsereg kérelmezett. A kölcsönös ajánlat legalább háromszor lett sürgetve és visszautasitva, és mig mindegyik félnek makacs szerénysége el volt tökélve, hogy urát a másik fél kezéből nyerje, észrevétlenül 8 hónap folyt le; bámulatos időszaka a nyugalmas fejetlenségnek, mely alatt a római világ fejedelem, bitorló és forradalom nélkül maradt. Az Aurelián által alkalmazott tábornokok és tisztviselők rendesen folytatták kötelességeiket, és Ásia proconsula volt az egyetlen jelentékeny tisztviselő, ki ezen fejedelem nélküli korszak folyama alatt hivatalától megfosztatott.

K. u. 275. Sept. 25. a consul összehija a tanácsot.

September 25-kén majdnem a nyolczadik hónapban Aurelián meggyilkoltatása után, a consul összehitta a tanácsot, és előadta a birodalomnak kétséges és veszélyes állását. Gyengéden megérinté a katonaság bizontalan hűségét, mely egy pillanat, egy véletlen esélytől függ; s a legmeggyőzőbb szónoklattal feltüntette a különféle veszélyeket, melyek a császárválasztásnak további elhalasztásából származhatnak. A germánok — mondá továbbá — már átléptek a Rajnán; a persa király nagyravágyása felizgatva tartja a keletet; Egyptom, Afrika és Illyria ki van téve kül- és belellenségeknek; végre Tacitushoz a tanácsnokok elsejéhez fordult, véleményét kérvén a trón betöltésére nézve

Tacitus jelleme.

Ha a személyes érdem az esetleges nagyságnak eléje tehető, Tacitus születését bizonyára sokkal nemesebbnek kell tartanunk, mint a királyokét. Ő eredetét a bölcsészeti történésztől származtatta, kinek iratai tanulságosak lesznek az emberiség utolsó ivadékáig. Tacitus a tanácsnok hetvenöt éves volt. Feddhetlen életének hosszú korszakát jólét és kitüntetés ékitette. Kétszer volt consul, és óriási 20—30 milliót érő vagyonának jövedelmét finomsággal és józanul élvezte. A nép szava már őt hangoztatta, mint legérdemesebbet a császárságra, és ő ez elől

mezei jószágára vonult vissza. Már két hónapot töltött visszavonultságában, midőn végre engedett a consul abbeli meghivásának, hogy ezen fontos alkalommal foglalja el helyét a tanácsban.

Császárnak megválasztatik.

Ő fölkelt, hogy szóljon, midőn a ház minden részéből Augusztusnak és császárnak üdvözölteték. „Tacitus Augustus, az istenek tartsanak meg, mi téged fejedelmünknek választunk, gondjaidra bizzuk a respublicát és a világot. Fogadd el a tanács kezéből a császárságot, mely rangodhoz, magadviseletéhez, modorodhoz méltó.“ A mint a felkiáltások zaja lecsillapult, Tacitus megkisérté elháritani a veszélyes megtiszteltetést, és kijelenteni csodálkozását, hogy őt a gyenge aggot akarják Aurelián harczias tevékenysége örökösévé választani. „Vajjon e tagok arra valók-e, hogy nehéz fegyvert hordjanak, vagy hogy a táborozás fáradalmait elbirják? Az éghajlatok különfélesége, és a katonai élet fáradságai hamar lenyomnák e gyenge testalkatot, mely csak a leggyengédebb ápolás mellett tartható fenn. Kimerült erőm alig képesit tanácsnoki kötelességeim teljesitésére, mily elégtelen volna az a háboru és a kormányzás nehéz munkáira? Remélhetik-e önök, hogy a hadsereg egy gyenge öreg embert tisztelni fog, ki napjait a béke és visszavonulás árnyékában tölté? Kivánhatják-e önök, hogy én valaha okot találjak megbánni a tanács kedvező véleményét?“

és ő elfogadja a bibort.

Ötszáz hang ismételte, hogy Rómának legnagyobb fejedelmei Numa, Trajan, Hadrián és az Antoninok előhaladott korban foglalták el a trónt; és Metius Falconius a közvetlenül utána következő tanácsnok fölemlité, hogy Rómának minden szerencsétlenségét a makacs és szeszélyes fiatal császárok idézték elő. Metius arra is figyelmeztette Tacitust, hogy utódját ne családjában, hanem a respublicában keresse. A tanács választása meg lőn erősitve a római nép és a testőrség által.

A tanács tekintélye.

Tacitus kormányzása nem volt méltatlan életéhez és elveihez. Mint a tanácsnak háladatos szolgája e gyülekezetet ugy tekintette, mint a törvények kútfejét, és magát ugy, mint azok alattvalóját. Ez okból a tanácsot a legfontosabb előjogokkal ruházta fel.

Annak öröme és bizalma.

Haladéktalanul körlevelek küldettek szét a birodalom minden fővárosába, melyek őket engedelmességre intették, és a szerencsés forradalomról tudósitották, mely a római tanácsot régi

méltóságába visszahelyezte. „Mi föllebbezéseket fogadunk — mondá az egyik tanácsnok — proconsulokat alkalmazunk, császárokat teszünk, és őket talán még meg is szoritjuk.“ — Ezen vérmes remények mindamellett hamar meghiusultak, mert valóban nem volt lehetséges, hogy a hadsereg és a tartományok soká engedelmeskedjenek Róma fényüző és hadakozásra képtelen nemeseinek. Büszkeségük és hatalmuk támasz nélküli alkotmánya a legcsekélyebb érintésre összeomlott. A haldokló tanács egy felvillanó világot vetett, mely egy perczig lángolt, de azután örökre elaludt.

Tacitus elismertetett a hadsereg által. K. u. 276.

Mégis mindaz, a mi Rómában történt, nem volt egyéb, mint szinházi mutatvány, hacsak azt a legiók lényeges hatalma helybe nem hagyta. Tacitus a tanácsnokokat szabadságuk és nagyravágyásuk álmainak élvezetében hagyván, a thraciai táborba ment, és magát ékesszólás és adományok által a katonák kegyébe ajánlotta.

Az alánok betörnek Ásiába és visszaveretnek Tacitus által.

Midőn Aurelián a keletet megtámadni készült, alkudozásba bocsátkozott az alánokkal, egy scythiai törzszsel, mely akkor épen Meotis tava mellett táborozott, a végett, hogy mint a rómaiak szövetségesei, Persiára törjenek. Az alánok beleegyeztek, de midőn a határra értek, Aurelián már meg volt halva, s ekként a támadás egy időre függőben maradt; de ők igéretszegést láttak a rómaiak eljárásában, s a préda által kecsegtetve a tatárok gyorsaságával Kis-Ásiára törtek, és Pontust, Cappadociát, Ciliciát és Galatiát csakhamar elboritották. Tacitus hadseregének élén megtámadta őket, és néhány hét alatt megszabaditotta Ásiát a scythiai betörőktől való félelmétől.

Tacitus halála. K. u. 276. Apr. 12.

De Tacitus dicsősége és élete rövid tartamu volt. Tél közepén a Kaukazus hegyéhez érve a katonai élet szokatlan szigora alatt összeroskadt. Meghalt Tyanában Cappadociában, hat hónapi rövid uralkodás után.

Bitorlása és halála Florián testvérének.

Julius.

Alig hunyta be szemét Tacitus, már is érdemetlennek mutatá magát Florián testvére az uralkodásra, a bibornak mohó elfoglalása által, a nélkül, hogy a tanácsnak helybenhagyását bevárná. De a hős Probus kijelenté, hogy a tanácsnak megboszulója leend. Florián katonái végre, miután neki a császári czimet 3 hónapig élvezni engedék, általuk is megvetett fejedelmük könnyü feláldozása által megmentették a birodalmat a polgári háborutól.

A trónnak örökös forradalmai oly tökéletesen kitörölték az örökösödési jognak ismeretét, hogy egy szerencsétlen császárnak családja képtelen volt utódjának féltékenységét felkölteni. Tacitus és Florián gyermekei magánállásba szálltak, és a köznép tömegével összevegyültek. Szegénységük ártatlanságuknak volt bizonyitéka. Midőn Tacitus császárrá választatott, roppant vagyonát közszolgálatra szentelte, azon reményben, hogy ez által a császárságbani örökösödést gyermekei részére biztositandja. Egyedüli vigasztalásuk az eltünt nagyság emléke s a távol jövő reménye volt, mely azon hizelgő jóslatból eredt, miszerint ezer év mulva Tacitus családjából egy fejedelem fog születni, ki a tanács védnöke, Róma megújitója és az egész földnek meghóditója leend. Családjuk homályba sülyed.

Az illyriai parasztok, kik a sülyedező birodalomnak már egy Claudiust és Aureliánt adtak, hasonló dicsőséget igényelhettek Probus megválasztása miatt. Fokonkint fölemelkedve, a sarmaták elleni győzelmeért Valeriántól nyaklánczot, karpereczet, dárdákat, polgári koronát kapott, s mindazon kitüntetésekben részesült, mikkel a régi rómaiak az érdemeket megjutalmazni szokták. Afrika, Pontus, a Rajna, a Duna, az Euphrat és a Nilus egyaránt tanuskodtak fényes tehetségeiről. Egyptomot meghóditotta, és végre főparancsnoka volt a keleti hadseregnek, midőn császárrá megválasztatott 44 éves korában. Probus jelleme és megválasztatása.

Elismert érdeme és fegyvereinek Florián elleni sikere, ellenség és vetélytárs nélkül hagyták őt. Megválasztatását a tanács elé terjesztette, mely a legforróbb hálával emlékezett meg erkölcseiről, hős tetteiről, és mindenekfölött mérsékeltségéről. Azonnal egy rendelet bocsáttatott ki — ellenmondás nélkül — mely a keleti hadsereg választását megerősitette; a császári méltóság minden jelvénye ráruházlatott, a Caesar és Augustus név, valamint a honatya czime megadatott neki. Probus ellenben a tanácsra ruházta a polgári kormányzatot, miután e testület tagjai Gallienusnak egyik dicstelen rendelete által a hadsereg gondjai és foglalkozásai alól ugy is fel voltak mentve. De csakhamar azt tapasztalták, hogy azoknak, kik a kardot visszautasitják, le kell mondaniok a kormánypálczáról is. Tiszteletteljes magatartása a tanács ellenében.

K. u. 276. Aug. 3.

Aurelián szigora minden oldalon megtörte Róma elleneit. Halála után ugy látszott, mintha annál nagyobb ingerültséggel és számmal élednének fel. De Probus tetterős bátorsága ismét Probus győzelmei a barbárok fölött.

legyőzte őket rövid hat év alatt; ilymódon a császár a régi hősök hirét utolérte, s a békét és rendet az egész római világban helyreállitotta. Legtöbb vállalatát maga vezette; a kisebbeket helytartóira bizta, kiknek dicsősége nem csekély részét köszönheti. Carus, Diocletián, Maximián, Constantius, Galerius, Asclepiodatus, Annibalianus és sok mások, kik később a trónra léptek, vagy azt fenntartották, Aurelián és Probus szigoru iskolájának voltak növendékei.

K. u. 277.

Megszabaditja Galliát a germánok betöréseitől,

De a legnagyobb szolgálat, melyet Probus a respublicának tett, kétségtelenül Gallia megszabaditása és hetven virágzó város visszaszerzése volt, melyeket elnyomtak volt a germán barbárok, kik Aurelián halála óta büntetlenül zsákmányolták ezen nagy tartományt. Ö visszaverte a frankokat mocsáraik közé, és kiüzte Galliából mindazon számos fajokat, melyek amazokkal szövetségben voltak. A legfélelmesebbek voltak ezek közt a lygiaiak, kik Lengyelország és Silesia határszélén laktak. „Pajzsuk, mond Tacitus, fekete volt, és testük feketére festve. Az ütközetre az éj sötét óráit választották. Táboruk siri árnyék volt, és az ellenfél nem vala képes vad és pokoli tekintetüket kiállani.“— De a római fegyver és fegyelem hamar megsemmitették ezen borzalmas rémalakokat. Gallia megszabaditása, azt mondják, négyszázezer betörőnek életébe került; a császár minden fejért egy aranyat fizetett.

és őket tartományukba üzi.

De Probus nem elégedett meg megveretésükkel, hanem saját tartományaikba üzte, hogy ismerjék meg a háború nyomoruságait. Kilencz legjelentékenyebb fejedelem borult lábaihoz, és végre a tartomány szélein erős őrséget hagyott hátra, melyet élelmezni köteleztettek.

Falat épittetett a Dunától a Rajnáig.

A helyett, hogy Germánia hadakozó népeit alattvalóivá tette volna, Probus megelégedett egy védfalnak épitésével betöréseik ellen. A fal kőből épittetett meglehetős magasságban, és egymástól bizonyos távolságra tornyokkal volt ellátva. A Duna mellett fekvő Neustadt és Ratisbontól kezdve hegyeken, völgyeken, folyókon és mocsárokon keresztül egész Vimpfenig terjedt a Nekár mellett, és végre a Rajna partjain végződött. Kigyódzó hossza meghaladta a kétszáz mértföldet. De a tapasztalás megtanitotta a világot, hogy ez egy kiterjedt tartomány biztositásának hiu megkisértése volt. Lehetlen ily hosszu vonalat egyformán megvédeni; az ellenség hamar fölfedez egy gyenge helyet, melyet azután tetszése szerint áttör. Probus halála után néhány év mulva

az allemannok szétpusztitották, és szétszórt romjai egyedül a sváb parasztok csodálkozását keltik fel.

A barbárok behozatala és letelepitése.

Ama hasznos békepontok között, melyeket Probus a legyőzött germán nemzeteknek szabott, azon kötelezettség is foglaltatott, miszerint tizenhatezer java újonczot tartoztak adni a római hadsereghez, kiket aztán Probus az összes hadseregben felosztott. Britanniába jelentékeny számu vandalokat telepitett. A Duna és Rajna partjain frankokat és gepidákat; Thraciába pedig százezer bastornát szállitott. De Probus várakozásaiban gyakran csalódott. A barbárok szabadságszeretete gyakran feltámadt a zsarnokság ellen, s a könnyen felgyuladt forradalmak gyakran végzetteljesek lettek a lázadókra ép ugy mint a tartományokra nézve.

A frankok mea rész vállalata.

Mindazon barbárok közől, kik uj telepitvényeiket elhagyva a köznyugalmat megzavarták, igen kevesen tértek vissza hazájokba. De a frankok egy részének sikerdús és felette nevezetes következményü vállalata megérdemli a följegyzést. Ők Probus által a fekete tenger partjain telepittettek le, hogy a határt az alánok betörései ellen megvédjék. Egy tengeri naszád, mely a fekete tenger egyik kikötőjében állomásozott, kezeik közé esvén, elhatározták, hogy ismeretlen tengereken keresztül fölkeresik a Rajnát. A Bosporuson és Hellesponton keresztül illanva, a közép tenger hosszában kizsákmányolták a közel fekvő tartományokat Ásiában, Afrikában és Görögországban. Sicilia szigetéről Hercules oszlopaihoz hatoltak, az Oceánra vetvén magukat, végigsuhantak Spanyolország és Gallia partjain, mig végre a britanniai csatornán diadalmasan áthatolván, s a bataviai partokat szerencsésen elérvén, befejezték a vakmerő utat. Példájuk nem maradt követők nélkül, s a bilincseiket széttörő barbároknak a belháboru is előnyükre vált.

Saturninus zendülése a keleten.

Midőn Probus Galliába ment, a kelet parancsnokságát Saturninusra bizta. Ezen tábornok a forradalomba vonatott urának távolléte, az alexandriai nép ledérsége, barátainak sürgős követelése, és saját félelme által; de fölemeltetése első perczétől kezdve se volt reménysége sem az uralomhoz sem életéhez. A mint azonban a reménytelenség első része Probus győzelme által teljesedésbe ment, másik részét ennek kegyelme elengedte.

K. u. 279.

Bonosus, és Proculus zen-

Alig volt elfojtva Saturninus lázadása keleten, midőn Bonosus és Proculus már uj zavarokat támasztottak nyugaton;

dülése Galliában K. u. 281.

de Probus fensőbb szelleme ezt is legyőzte és győzelmét szokott mérséklettel használta, meghagyván életét és javait a bünösök ártatlan családjának.

Probus diadala K. u. 280.

Miután Probus az államnak mind külső, mind belső ellenségeit elnyomta, Rómába ment, hogy saját dicsőségét és a közboldogságot megünnepelje. Diadala méltó volt érdemeihez, és ép oly fenséges, mint elődjeé Aureliáné.

Fegyelme.

Az általa fentartott katonai fegyelem kevésbbé volt kegyetlen mint Aureliáné, de ép oly rideg és pontos. Hadakozás idején kivül hasznos munkával foglaltatta el a legiókat; midőn Egyptomban tanyázott, e gazdag tartomány jólétének emelésére több nevezetes épitményt hozott létre. Galliában és Pannoniában pedig szőllőültetéssel foglalta el katonáit. Két téres hegy iratik le, melyeket egészen a katonák munkája tett termékenynyé. Ezek egyike — az Almo hegye Sirmiumban — Probus szülőhelye volt.

Halála.

A katonáknak mezei munkávali túlterhelése elégedetlenséget gyujtott lángra. Midőn egyszer Sirmiumban a katonák által eszközölt mocsár-lecsapolást volt megszemlélendő, az egészségtelen munkában eltikkadt katonák hirtelen megtámadták Probust, és

K. u. 282. Aug.

ezer dőfés közt megölték.

Carus megválasztatása, és jelleme.

Midőn a legiók a Probus halála fölötti fájdalom és megbánásból felocsúdtak, Carust a főparancsnokot nyilvánitották egyhangulag a legérdemesebbnek a császári trónra. Ez uralkodónak egész élete kétes jellemü volt. Ámbár Probus orgyilkosait kegyetlenül megbüntette, de ez nem mentette őt fel azon gyanu alól, mikép ő is részese volt azon tettnek, melynek legfőbb előnyét ő élvezte. Midőn a bibort fölvette hatvan éves volt, két fia Carinus és Numerián pedig már férfikora delén állt.

A tanács és a néphangulata.

A tanács tekintélye Probussal együtt sirba szállt. Carus megválasztatása el lőn határozva a nélkül, hogy a tanács helybenhagyása beváratott volna, és az uj császár csupán egy hideg és udvarias levél által adta tudtára a tanácsnak, hogy az üres trónt elfoglalta. Ezen magaviselet, mely szeretetreméltó elődjétől annyira elütött, nem igen kedvező előjelül szolgált az uj kormányzatra nézve; és a rómaiaknak, miután a hatalom és szabadság tőlük elvétetett, csupán azon szabadalmuk maradt, hogy elégedetlenségüket nyilvánitsák: mig másrészről a hizelgés a bérencz költészetet meritette ki a császár dicsőitésére.

Hihető, hogy a finom hitványságok nem igen jutottak a császár fülébe, ki ezalatt a persák elleni háboru tervével foglalkozott. Elutazása előtt Carus két fiát Carinust és Numeriánt a caesari czimmel ruházta fel, még pedig az elsőt csaknem teljes császári hatalommal, mig az ifjabbat a galliai zavarok lecsillapitására küldte. Illyriát a sarmaták tökéletes megveretésével biztositván, ifjabb fiával Thrácián keresztül Kis-Ásiába ment, és végre a persiai birodalom határához ért. Carus a sarmatákat legyőzi és keletre megy.

Artaxerxes utódja Varanes vagy Bahram felriadott a rómaiak közeledtére, és békealkudozásokkal akarta késleltetni előhaladásukat. Követeit a római császár gyepen ülve fogadta: kezében egy darab szalonna, és előtte zöld borsó. Méltóságát egyedül biborszinü durva gyapjuöltönye mutatta, Carus levette fövegét, melylyel kopaszságát szokta volt befedni, s arról biztositotta a küldötteket, hogy ha urok Róma fensőségét el nem ismerendi, Persiát a legnagyobb gyorsasággal oly meztelenné teendi a fáktól, mint a mily kopasz a feje a hajtól. A nagy királyministerei remegve távoztak. A persa küldötteket elfogadja K. u. 283.

Carus fenyegetése nem volt üres szó. Feldúlta Mesopotamiát, ura lett Seleucia és Ctesiphon nagy városoknak, és hadseregét a Tigrisen túl vezette. De útközben nagy égi háboru lepte meg, és egy villám által agyon sujtatott. Carus győzelmei és rendkivüli halála. K. u. 283. Dec. 23.

Két fia, Carinus és Numerián egyhangulag elismertettek császárokul. Mindenki azt várta, hogy a fiuk követni fogják atyjuk nyomdokait, s hogy kivont karddal Susa és Ekbatana palotájáig fognak hatolni, de a legiók előitéletét lehetlen volt legyőzni. Egy jósról emlékeztek meg, ki Róma végzetteljes határát a Tigrisnél tüzte ki, és a hadcsapatok Carus sorsa és saját veszélyük által elrémitve, hangos an követelték Numeriántól, hogy az istenek parancsának engedelmeskedjék, és vezesse őket vissza ezen szerencsétlen helyről. A gyenge császár képtelen volt ezen megátalkodott előitéletet legyőzni, és a persákat csodálkozásba ejtette a győző ellenség váratlan visszavonulása. Carinus és Numerián fiai lettek utódjai.

Carus fiait se születés se érdem nem tette ismeretesekké. S most atyjuk halála után egyszerre a trón birtokába jutottak. Ezen hirtelen emelkedésnek mérsékletteli fenntartása erkölcsöt és eszélyességet kivánt; és Carinus a közönségesnél kevésbbé birta ezen tulajdonokat. A galliai háborúban némi személyes bátorságot tanusitott, de Rómába visszatérve a fővárosi fény- Carinus bünei K. u. 284.

üzésbe merült és javait tele kézzel tékozolta el. Gyengéd volt, de kegyetlen; élvhajhászó, de izléstelen; rendkivül hiú, de a közbecsülés iránt közönyös. Néhány hó alatt elvett és elvált kilencz nőtől, többnyire terhesen hagyva őket, a mi őt és Róma legbecsesebb házait megbecstelenitette. Tanácsosait, kiket atyja melléje rendelt, számüzetéssel vagy halállal sujtotta, és alávaló boszuval üldözte iskolatársait, kik benne nem tisztelték kellőleg a császár méltóságát. A nép söpredékéből választotta kedvenczeit, sőt ministereit is. Palotája és császári asztala tömve volt énekesekkel, tánczosokkal és elvetemült nőkkel. Egyik kapusát [1]) a város kormányzójává nevezte ki.

Ezen hir atyját, Carust szégyennel és bánattal töltötte el, és elhatározta, hogy fia helyébe a bátor és erkölcsös Constantiust, az idő szerint Dalmatia kormányzóját állitandja. De közbejött halála Carinust a félelemtől és illemtől fölmenté, és benne csakhamar kifejlettek Heliogabalus kicsapongásai — Domitián kegyetlenségével sulyositva.

A római játékokat megüli.

Carinus kormányzatának egyetlen érdeme, miről a történelem megemlékezhetik, vagy a mit a költészet megünnepelhet, a szokatlan fény volt, melylyel maga és testvére nevében a szinház, circus és szinkör mulatságait megtartotta. A város legöregebbjei, kiknek Probus és Aurelián diadalpompája, és Fülöp évszázados ünnepe élt emlékezetökben, elismerték, hogy a Carinus által kifejtett fény mindezt fölülmulta.

Róma látványai.

Hogy Carinus látványairól némi fogalmunk legyen, elég lesz egykét részletet fölemlitenünk, mikről a történelem amaz elődökre nézve megemlékezik.

Probus nagy mennyiségü nagy fákat ásatott ki gyökerestül, és azokat a circusba ültette. A téres és árnyékos erdőt azután megnépesitette ezer struczczal, ezer szarvassal, ugyanannyi lajhárral és vadkannal, melyek mind a közönség öldöklési telhetetlenségének vettettek áldozatul. A következő nap tragoediája száz him és száz nőstény oroszlán, kétszáz leopárd és háromszáz medve mészárlásából állott. Az ifjabb Gordián által rendezett százados játék nem az állatok száma, hanem azok sajátossága által tünt ki. Husz zebra festői alakja gyönyörködtette a

[1]) Cancellarius. Ezen eredetileg alacsony állomás, később az állam első tisztségévé vált Európában.

rómaiak szemét. Tiz jávor-szarvas és ugyanannyi tevepárducz, a legfenségesebb és legártatlanabb állatok, melyek Sarmatia és Aethiopia sikjain szökdesnek, szembe állittattak 30 afrikai hyenával, és tiz indiai tigrissel, a forró égöv legvérengzőbb vadaival. A senkit sem bántó erő, melylyel a természet a nagyobb négylábuakat felruházta, a szarvorruakban, a nilusi vizi lovakban és harminczkét elefánt fenséges csapatában bámultatott. Mig a nép buta csodálkozással bámulta ezen kitűnő mutatványt, a természettudósnak alkalma volt a sok különféle állatfaj alakját és tulajdonságait tanulmányozni, mely fajok a régi világ minden részéből odavitettek a római amphitheatrumba.

Az amphitheatrum.

A vad állatok kiállitása s az azokra való vadászat oly nagyszerü látvány volt, a minő a néphez illett, mely magát a világ urának nevezte; s az épület is, melyben ezen mulatságok tartattak, teljesen megfelelt a római nagyságnak. Az utókor csodálja és csodálni fogja Titus amphitheatrumának bámulatos maradványait, melyek az „óriás" elnevezést méltán megérdemlik. Tojásdad idomu épület volt az, 564 láb hosszaságu és 467 láb szélességü, 80 ivezetre alapitva és 140 láb magasságra emelve. Külső fala márványnyal volt boritva és szobrok által diszitve. A nagy homor lejtőségét belül 60 vagy 80 sor márványülés futotta körül, vánkosokkal, 80 ezer néző részére. Hatvannégy vomitoriumon (ezen névvel jellemezték a kapukat) özönlött be a nép tömege; és a bemenetek, folyosók, és lépcsőzetek oly kitünő ügyességgel voltak elrendezve, hogy minden rangu és rendü ember legkisebb zavar nélkül helyére juthatott. Általában semmi tekintetben se hiányzott semmi a mi a nézők igényeinek és örömének megfelelhetett. Védve voltak a nap és eső ellen egy mennyezet által, melyet alkalmilag fejük fölé vonhattak. A lég folytonosan szökőkutak és finom illatszerek terjesztése által üdittetett. A rostély, mely a vad állatok ellen védül szolgált, arany sodronyból készült; az oszlopcsarnokok szintén aranyozva, és a korlátok melyek a különféle rangu nézőket egymástól elválasztották, szép kövekkel kirakott drága mozaikok valának.

K. u. 284. Sept. 12.

Ezen csillogó pompa közepett élvezte Carinus a nép örömnyilvánitásait, midőn ugyanazon órában, de kilenczszáz mértföldnyi távolságra testvére halt meg, és egy rögtönzött forradalom Carus házának királyi pálczáját egy idegennek kezébe játszotta.

Numerián a hadsereggel visszatér Perziából.

Carus fiai sohasem látták egymást atyjuk halála után. Bizonytalan vajjon képesek lettek volna-e együtt kormányozni, de bizonyos, hogy egyesülésük nem lett volna állandó. Ellentétes jellemük a hatalomérti féltékenykedést idézte volna elő. Carinus nem volt reá méltó, hogy éljen, Numerián érdemes lett volna, hogy egy boldogabb korszakban uralkodjék. Nyájas modora és lovagias erkölcsei biztositották neki a nép ragaszkodását és tiszteletét. A persiai háboru fáradalmai megrontották egészségét, és az égalj heve annyira elgyengitette szemeit, hogy sötét sátorába kelle visszavonulnia, mig az ügyek vezetését helyette ipa Arrius Aper kezelte.

Numerián halála.

Nem folyt le még nyolcz hó Carus halála után, midőn a római badsereg a Tigris partjától lassu menettel visszatérve, a thraciai Bosporushoz ért. A legió Chalcedonnál állott meg Ásiában, mig az udvar Heracleába ért a Propontis európai oldalán. De nemsokára azon hir futott végig a hadseregen, hogy a császár nincs többé. A katonák türelmetlenül betörvén a császári sátorba, nem találtak mást, mint annak holttestét. Egészségének fokonkinti hanyatlása természetes halálra következtetett volna, de ipának titkolódásai és azon intézkedései, melyek által a trónt magának biztositani akarta, bünt gyanittattak. A hadsereg tehát közgyülekezetet tartott Chalcedonban, hová Apert mint foglyot és bünöst vasban vitték. Egy üres szószéket állitottak fel a tábor közepén, és a tábornokok és tribunok nagy hadi tanácsot tartottak. Az általános választás Diocletiánra, a testőrség parancsnokára esett, mint a ki legképesebb volt arra, hogy a szeretett császárt megboszulja, és annak utódja legyen. Diocletián a szószékre lépvén szemeit az ég felé emelte és ártatlanságot esküdött; azután uralkodói hangon megparancsolta hogy Apert a szószék elé hozzák. „Ezen ember gyilkolta meg Numeriánt“ — igy szólt — és kardját mellébe döfte anélkül, hogy a veszélyes mentséget bevárta volna.

Carinus legyőzetése és halála.

Mielőtt ezen fejedelem nevezetes uralkodásának leirását megkezdenők, illő lesz megbüntetni és elbocsátani Numerián méltatlan testvérét. Carinusnak volt elegendő fegyvere és kincse, hogy törvényes czimét megvédhesse, de a népnek szive vetélytársa részére hajolt. A tél titkos fondorlatokban, és a polgári háboru előkészületeiben telt el. A beállott tavaszon a kelet és nyugat erői — Margus maesiai kis város sikján szemben álltak

egymással a Duna közelében. A Persiából visszatért hadsereg dicsőségét egészsége és létszáma árán vásárolta meg, s a pihent európai legiókkal nem versenyczhetett. Soruk megtört, és Diocletián egy pillanatra már kétségbeesett a bibor és élete fölött. De az előnyt, melyet bátor katonái által nyert Carinus, tisztjeinek hűtlensége által csakhamar elvesztette. Egy tribun, kinek nejét elcsábitotta,megragadta az alkalmat a boszuállásra, és egyetlen csapással eloltotta a polgári egyenetlenséget a házasságtörő vére által.

XIII. FEJEZET.

Diocletiánnak és három társának Maximian-, Galerius- és Constantiusnak uralkodása. — A rend és béke általános helyreállitása. — A persa háboru, győzelem és diadal. — A közigazgatás uj alakja. — Diocletián és Maximián lemondása és visszavonulása.

Diocletián föl-emeltetése és jelleme K. u. 285.

Amennyivel Diocletián uralma elődjeiénél fényesebb volt, annál alacsonyabb és homályosabb vala születése. Az érdem és erőszak hatalmas igényei gyakran tulszárnyalták a nemesség képzelt előjogait; de mindeddig határozottan megőriztetett a válaszvonal az emberiség szabad és szolgai része közt. Diocletián szülői rabszolgák voltak Annulinus római tanácsnok házában, és ő maga sem volt más név által megkülönböztetve, mint a melyet Dalmatia egyik kis városától származtatott, a hol anyja született. Mindamellett valószinü, hogy atyja felszabadittatván, irnok lett. A magas tehetség öntudata az előretörekvő ifjút fegyverragadásra inditotta. Diocletián fokozatosan maesiai kormányzóvá, consullá és a palotai testőrség parancsnokává emelkedett. Képességeit a persa háborúban tüntette ki; és Numerián halála után vetélytársai őt a rabszolgát ismerték el és itélték legméltóbbnak a császári trónra. A gonosznyelvü vallási buzgalom egyfelől társának Maximiánnak kegyetlen szilajságát elitélte, másfelől Diocletián császárnak személyes bátorságát szenvelgő gyanuval illette. De nem igen hihető, hogy egy szerencsés katona, ki a legiók becsülését és több harczias fejedelem kegyét megnyerte és fentartotta, gyáva lehetett volna. Képességei inkább hasznosak voltak, mint fényesek, u. m. — élénk elme, melyet a tapasztalás és az emberiség tanulmányozása müvelt ki, ügykezelési ügyesség, bőkezüség és takarékosság, gyengédség és szigor, a mint a viszonyok követelték; mély tettetés, a katonai nyiltság álczája alatt; czéljai követésében állhatatosság, és kellő

tapintat eszközei megválasztásában mindenekfölött pedig a nagy mesterség: saját és mások szenvedélyeit nagyravágyása érdekeinek alávetni, és nagyravágyását az igazság és közhasznosság ürügyével a legügyesebben szépiteni. Mint Augustus, ugy Diocletián is egy uj birodalom alapitójának mondható. Valamint Caesar fogadott fia, ugy ő is inkább kitünő államférfiú volt, semmint kitünő katona, e két fejedelem egyike sem nyúlt az erőszakhoz, midőn czéljaikat eszélyességgel elérhették.

Kegyessége és győzelme.

Diocletián győzelmét különös mérséklete tette nevezetessé. A nép, mely a győző kegyességét meg szokta tapsolni, ha a halál, számkivetés és elkobzás szokásos büntetései némi mérséklettel és méltányosan alkalmaztattak: a legörömteljesebb bámulattal tekintette a polgári háborut, melynek lángjai a csatatéren oltattak el. Diocletián bizalmával ajándékozta meg Aristobulust, Carus első ministerét; tiszteletben tartotta elleneinek életét, javait és méltóságait, sőt Carinus szolgáinak nagyobb részét illető állomásaikban meghagyta. Nem valószinütlen, hogy a müvelt dalmatának emberiségi érzelmeit eszélyességi indokok támogatták; sokan ezen szolgák közöl titkos árulás által vásárolták meg kedvezését; másokban szerencsétlen urokhozi háladatos hüségöket becsülte. Aurelián, Probus és Carus tapintatos belátása az állam és hadsereg hivatalait elismert érdemü tisztviselőkkel töltötte be, kiknek elmozdittatásuk csorbát ejtett volna a közszolgálaton a nélkül, hogy az utód érdekeit előmozditotta volna. Ily magaviselet a legszebb jövőt helyezte kilátásba, és a császár azon volt, hogy e hitet megerősitse, kijelentvén: hogy valamennyi elődének erényei közöl leginkább Marcus Antoninus emberséges bölcsészetét óhajtja követni.

Társulása Maximiánnal és ennek jelleme K. u. 286. Apr. 1.

Kormányzatának első jelentékeny müve arra czélzott, hogy őszinteségét és mérsékletét bebizonyitsa. Marcus példája szerint társul vette maga mellé Maximiánt, kit előbb Caesar, azután Augustus czimmel ruházott fel. Maximián, ugy mint Aurelián született sirmiumi pór volt. Irni, olvasni nem tudott, a törvényekkel nem törődött, pórias külseje és modora legmagasabb állásában is elárulta alacsony származását. Háboru volt az egyetlen mesterség melyhez értett. Hosszu szolgálata alatt a birodalom minden részén kitüntette magát, és bár katonai képességei inkább az engedelmességre, mint a parancsnokságra látszottak hivatva lenni, bár talán sohasem érte el a képzett hadvezér

értelmiségét; de bátorsága, állhatatossága és tapasztalása képessé tették a legnehezebb vállalatok végrehajtására, sőt bünei sem voltak kevésbbé hasznosak jóltevőjére nézve. Irgalomra érzéketlen lévén s a következményektől nem rettegvén, kész eszközül szolgált a kegyetlenség minden müvére, melyet ama művelt fejedelem eszélyessége tőle követelt. Daczára különböző jellemüknek a két császár a trónon is fentartotta ama barátságot, melyet magánállásukban kötöttek. Maximián fönhéjázó lázangó jelleme, mely később önmagára és a közbékére nézve oly végzetteljes lett, meg volt szokva Diocletián szellemét tisztelni, és önként bevallotta az ész hatalmát a vad erőszak fölött. A két császár büszkeség vagy előitélet által ösztönöztetve az egyik Jovius, a másik Herculius czimet vette fel. Mig a világ mozgalmát (ily hangon szóltak fizetett szószólói) a mindent látó Jupiter bölcsessége tartotta fen, Hercules legyőzhetlen karjai kiirtották a földről a szörnyeket és zsarnokokat.

Maga mellé fogad két Caesart, Galeriust és Constantiust K. u. 292. Mart. 1.

De Jovius és Herculius mindenhatósága nem birta el a közigazgatás súlyát. Diocletián okossága fölfedezte, hogy a minden oldalról megtámadott birodalom mindenütt egy nagy hadsereget és egy császárt szükségel. E nézetből kiindulva elhatározta terhes hatalmát még egyszer megosztani két egyenlő hatalmu tábornokkal, kiket az alsóbb rangú caesari czimmel ruházott fel. Galerius, Armentárius előnévvel, melyet eredeti pásztori mesterségétől nyert, és Constantius, ki sápadtságáért Chlorusnak neveztetett, volt a két egyéniség, kikre a császári bibor másodrangja ruháztatott. A politikai köteléknek családi egyesülés általi megszilárditása végett a császárok mindegyike fölvette az apai jellemet a caesarok egyike irányában. Diocletián Galerius irányában, és Maximián Constantius irányában; emezek pedig nejüket elhagyni, s az illető császár leányát nőül venni kényszerültek. E négy fejedelem aztán felosztotta egymás között a messze terjedő római birodalmat. Gallia, Spanyolország és Britannia védelme Constantiusra bizatott; Galerius a Duna partjain állomásozott, hogy az illyriai tartományok fölött őrködjék; Itália és Afrika Maximiánnak jutott osztályrészül; mig Diocletián a maga részére különösen Thráciát, Egyptomot és Ásia gazdag tartományait tartotta fen. A hatalom gyanus féltékenysége nem talált köztök helyet, és egyesülésük boldogsága egy zenekarhoz ha-

sonlittatott, melynek összhangzását a karvezető ügyes keze szabályozza és tartja fenn.

E nevezetes rendszabály keresztülvitele mintegy 6 évet igényelt; időközben azonban az események nem szüneteltek. Maximián első tette volt a galliai pórnép elnyomása, ez ugyanis Bagandae (forradalmárok) elnevezése alatt általános lázadást támasztott, mely sokban hasonlitott a későbbi franczia- és angolországi pórlázadásokhoz. Ugy látszik, hogy sok hübéri rendszerü intézményük a celta barbároktól eredt. Midőn Caesar Galliát meghóditotta, ezen nagy nemzet már három rendre volt felosztva: papság-, nemesség- és köznépre. Az első az előitélet által uralkodott, a második fegyver által, a harmadik nem birt jelentőséggel. Igen természetes volt, hogy az elnyomott nép valamely hatalmas főnök pártolását kereste, ki teljes hatalmat gyakorolt személyük és vagyonuk fölött ép ugy, mint a görögöknél és rómaiaknál. A nemzet legnagyobb része fokonkint szolgaságba vettetett, és a rabláncz valóságos súlya vagy a törvények nem kevésbbé kegyetlen és erőszakos nyomása alatt a földhöz tapadva, a galliai nemesek birtokainak örökös mivelésére kényszerittetett. A hosszú zavarok alatt Gallienustól Diocletiánig a parasztok állapota felette nyomoruságos volt, a mennyiben egyszerre tapasztalták uroknak, a barbároknak, a katonáknak és az adószedőknek együttes zsarnokságát.

Gallia parasztjainak állása K. u. 287.

Türelmöket a nyomás végre kimeritette. Minden oldalon tömegesen csoportosultak; fegyverük volt: a mezei munkára szánt különféle szerszám és az ellenállhatlan düh. A szántó-vető gyalog katona lett, a pásztor lovas. Az ember természetes jogait követelték, de a legvadabb kegyetlenséggel. A nemesek, méltán remegve a boszutól, erősitett városokban kerestek menedéket. A parasztok ellenőrzés nélkül uralkodtak, és két fővezérük elég esztelen volt a császári jelvényeket fölvenni. Hatalmuk a legiók közeledtére csakhamar szétfoszlott. Az egység és fegyelem szigora könnyü győzelmet vivott a féktelen és megoszlott sokaság fölött. Kegyetlen bünhődés érte a fegyverben talált pórnépet, és szabadság utáni sikertelen törekvésük csak szolgaságuk sulyosbitását eredményezte. A népek szenvedélyének áradata oly ellenállhatlan következetességü s annyira egyöntetü, hogy annak részletezésétől magunkat fölmenthetjük csak azt jegyezvén meg, hogy nem igen hihető, mikép a fővezetők, Aelianus és

Lázadásuk,

és megfékeztetésük.

Amandus, keresztények voltak légyen, s hogy a lázadás vallási alappal birt volna.

Carausius forradalma Britanniában K. u. 287.

Alig szerezte vissza Maximián Galliát, midőn Britanniát Carausius bitorlása által elvesztette. A frankok rabló betörései ellen felállitott római hajóhadnak állomáshelye Gessoriacum vagy Boulogne volt, s annak vezényletével az alacsony származásu Carausius volt megbizva, ki ügyességét mint hajós, és erélyét mint katona már elébb kitüntette. De becsületessége nem volt összhangzásban képességeivel. Midőn a germán tengeri rablókat elfogta, nagy zsákmányaikat maga számára tartotta fenn, mi őt gyanuba keverte, ugy, hogy Maximián halálitéletet hozott fölötte. Azonban az erélyes Carausius az egész hajóhaddal Boulogneból Britanniába menekült, a legiót magához vonta és a császári bibort fölvette.

Carausius hatalma.

A nagyfontosságu Britanniát Carausius hét évig tartotta birtokában, mely idő alatt a határokat az északi caledonok betörései ellen megerősitette; a szárazföldről nagyszámu értelmes iparosokat hitt meg; s mint a ki a frankok szomszédságában született, ezeknek barátságát öltözetük utánzásával igyekezett fenntartani; pénzt veretett és Britannia tengeri hatalmának alapját megvetette.

Carausius elismertetik uralkodónak K. u. 289.

Megfosztva ekként a tengeri haderőtől, Diocletián egy vészteljes kisérlet után elismerte Carausius Britannia fölötti uralmát. De a két Caesarnak fiusitása uj erőt kölcsönzött a római fegyverek hatalmának, és Maximián bátor társa Constantius elvállalta a británniai háboru vezetését. Mindenekelőtt a megerősitett Boulognet foglalta el, mely alkalommal Carausius tengeri hadának egy része is kezébe került, utóbb pedig a frankokra tört, s a bitorlót ezek hatalmas szövetségétől megfosztotta.

K. u. 292.

halála.

Mielőtt Constantius ez előkészületeket befejezte volna, Carausius első ministere Allectus által megöletett; de ez nem volt képes hatalmát fentartani. Asclepiodatus — kitünő tiszt — sötét köd által eltakarva, Britanniában kikötött, és a császári hadseregnek kiszállása után a hajókat elégette. A bitorló London közelébe vonult, bevárandó Constantius borzasztó támadását. A csata Allectus megveretése és halálával csakhamar véget ért, s mint többször megtörténik, ezen egyetlen csata eldöntötte a nagy sziget sorsát, mely 10 évi elválasztatás után visszacsatoltatott a római birodalomhoz.

Britanniának nem volt mástól félnie, csak belellenségeitől; és mindaddig mig a kormányzók hivek maradtak, és a hadsereg fegyelemben tartatott: Skóczia és Irland kopár vadonai sohasem veszélyeztethették anyagilag a tartomány biztonságát. A szárazföld nyugalma s a határfolyamok megvédése sokkal nagyobb nehézséggel járt. Diocletián eszélye a köznyugalmat a barbárok egyenetlenségi szellemének élesztésével és a római határerődök megerősitésével tartotta fenn. A keleten Egyptomtól Persiáig tábort vont elegendő őrséggel, melyet az antiochi, emesai és damascusi jól fölszerelt hadszertárakból látott el mindennemü fegyverrel. A Rajnától a Dunáig a régi táborokat, városokat és fellegvárakat szorgalmasan kijavittatta s a legszigorubb őrködési fegyelmet hozta be. E kitünő torlasz azután ritkán sértetett meg, és a barbárok csalódott dühe gyakran egymás ellen fordult.

A határok védelme.

Diocletiánnak minden eszélyessége mellett, a közbéke husz évi kormányzat alatt nem volt zavartalanul fenntartható, oly sok száz mértföld hosszában. Kisebb veszélyek alkalmával Diocletián maga intézkedett, a kétes és nagyobb háborukat Maximiánra bizta, és ezen hüséges katona saját győzelmeit teljes megelégedéssel Diocletián bölcs tanácsának és jóltevő befolyásának tulajdonitotta. A két caesarnak fiulfogadása után a Rajna és Duna partjainak megőrzése rájuk bizatott.

A császárok maguktartása.

Azon eljárás, melyet Probus a legyőzöttek iránt követett, Diocletián és társai által folytatva lön. A fogoly barbárok többnyire Galliának a háboruk által népetlenné tett tartományaiba osztattak be, hol az egykoron félelmes ellenségek, most földjeiket müvelték, barmaikat a szomszédvásárokra elhajtották s munkájukkal közjólétet idéztek elő. A fejedelmeket az alattvalóknak és katonáknak ekkénti hatalmas növekedéseért égig magasztalták, de a magasztalók elfelejtették észrevenni, hogy ilymódon számos titkos ellenség hozatott be a birodalom szivébe.

A barbárokkali bánásmód.

Mig a caesarok bátorságukat a Rajna és Duna partjain gyakorolták, a császárok jelenléte a római világ déli határain vétetett igénybe. Afrika a Nilustól egész az Atlas hegyéig fegyverben volt. Öt mór nemzetiség egyesült, hogy sivatagjaikból a békés tartományokba törjenek. Julián fölvette a bibort Carthagóban, Achilleus Alexandriában és a Blemmyek is ujra kezdték, vagy inkább folytatták betöréseiket felső Egyptomba. Maximián

Az afrikai és egyptomi háboruk.

Diocletián magatartása Egyptomban. K. u. 296.

hirtelen és határozott támadásával legyőzte a legvadabb barbárokat, a mórokat. Diocletián pedig Egyptomban Alexandriát szállotta meg; elvágta a vizvezetékeket, melyek a Nilus vizét e roppant város minden részébe vezették, és miután nyolcz hónapig tüzzel vassal pusztitott, a város kegyelmet kért a győzőtől, ez azonban a legnagyobb szigort gyakorolta. Ugyanezen sorsra jutott Eusiris és Coptos, e két büszke város, melyek közöl az elsőt régisége, a másikat az indiai kereskedés által gyüjtött gazdagsága tette nevezetessé, s melyek Diocletián kegyetlen parancsa folytán teljesen lerontattak. E szigoru rendszabályt csak az egyptomi nép jelleme teszi megfoghatóvá, mely a gyengédség iránt érzéketlen volt, a félelem azonban felette erősen hatott reá. Alexandria lázadása sokszor megzavarta Róma nyugalmát, különösen Firmus bitorlása óta felső Egyptom felkarolta az aethiopiai vadaknak a Blemmyknek szövetségét, kik daczára annak, hogy rút alakjuk miatt alig számittattak az emberi fajhoz, mégis Róma ellenségei sorába mertek lépni. Ezek ellenében Diocletián Nubia népét a lybiai sivatagokba telepitette azon kikötéssel: hogy a birodalom határát tisztelni s őrizni fogják. Ezen egyesség a keresztény hit megállapitásáig évenkint vallásos szertartással újittatott meg.

Az alchymiai könyveket elnyomja.

Ugyanazon időben, midőn Diocletián Egyptom mult büneit megfenyitette, több bölcs rendelet által jövő jólétéről is gondoskodott. Mindenekelőtt ama régi könyveket, melyek az arany- és ezüst-csinálás csodálatos mesterségét tárgyalták, mind összeszedette és irgalom nélkül elégettette. Ezen régi könyvek Pithagorasnak, Salamonnak és Hermesnek tulajdonittattak, holott nem voltak egyebek, mint az akkori bölcsek ájtatos csalásai. Azon végtelen sorozatban, melyben Plinius az emberi találmányok, mesterségek és tévedéseket elősorolja, legkisebb említés sincs az érczek átváltoztatásáról, és a Diocletián általi üldözés az első hiteles esemény az alchymia történelmében. Egyptomnak az arabok általi legyőzetése ezen hiu tudományt az egész világban elterjesztette. Chinában ép oly szorgalommal és ugyanazon eredménynyel gyakorolták mint Európában. A középkor sötétsége a csoda minden meséjének kedvező fogadtatást biztositott; mig a tanultság föléledése uj erőt adott a reménynek, és még jelesebb eszközöket szolgáltatott az ámitásra. A bölcsészet, a tapasztalat segitségével végre számüzte az alchymia tanulmányozását,

és a jelenkor, bár mint sóvárog gazdagság után, megelégszik ennek a kereskedés és ipar szerényebb eszközei általi keresésével.

A persa háboru.

Egyptom leigázását tüstént a persa háboru követte. Diocletián kormányzatának volt fentartva legyőzni eme hatalmas nemzetet, és Artaxerxes utódjaitól a római birodalom magasabb fenségének elismerését kicsikarni.

Tiridates az örmény.

Valerián uralkodása alatt emlitettük, hogy Armeniát a persák hűtlensége és fegyvere hóditotta meg, és hogy Chosroes meggyilkoltatása után fia Tiridates barátainak hűsége által megmentetett, és a császárok védelme alatt fölneveltetett. Diocletián uralkodásának harmadik évében Armenia királyává tette őt. Midőn a határra ért, leirhatlan örömmel és hűséggel fogadtatott. A huszonhat évi nyomás által elkeseritett nép lelkesedve ragadott fegyvert. függetlensége, vallása és ősi uralkodója védelmére.

A persák visszaszerzik Armeniát.

Az áradat minden akadályt lesöpört, és a persa őrség visszavonult ennek dühe elől. Armenia nemesei mind Tiridates zászlói alá futottak, egy ideig a szerencse neki látszott kedvezni, de Narses a persák királya egész erejét ellene forditotta, és Tiridates még egyszer volt kénytelen a császárok udvarában menhelyet keresni.

Háború a persák és a rómaiak közt. K. u. 296.

Sem az okosság, sem a becsület nem engedte, hogy a császárok elhagyják Armenia királyának ügyét, minél fogva elhatároztatott, hogy a birodalom teljes ereje fejtessék ki a persák ellen. A legiók vezetése Galerius félelmet nem ismerő bátorságára bizatott, ki e végre a Duna partjaitól az Euphrathoz rendeltetett. A két hadsereg csakhamar megmérkőzött Mesopotamia sikjain. A római hadsereg hőség és szomjuság ellen küzdve, a nagyobb számu persák által bekerittetett és megsemmittetett. Tiridates a végső veszélyben a számára fennmaradt egyetlen menekülési módot ragadta meg, és az Euphrat vizébe ugorván ügyessége által szerencsésen a túlsó partra ért. Midőn Galerius Antiochiába ért, Diocletián arra késztette őt, hogy egy mértföldnyire gyalog kövesse kocsiját.

Galerius második hadjárata. K u. 297.

Mig Diocletián személyes haragját ilymódon kielégitette, és a legfőbb hatalom fenségét kitüntette, a császár végre ráállt a caesar alázatos kérelmére, hogy mind a maga, mind pedig a római fegyver becsületét helyrehozhassa, s egy második hadat állittatott ki az illyriai határon lévő régi katonákból és ujonczokból,

összesen huszonötezer embert. Galerius ezuttal elkerülte Mesopotámia homok sivatagjait, és Armenia hegységei közt haladott előre, midőn egyszerre éjszakának idején megtámadta a persa hadsereget. A beállott rendetlenség után nagy mészárlás következett, és maga Narses is megsebesitve Media sivatagjain keresett menedéket. Értékes sátorai határtalan zsákmánynyal a győző Galerius kezébe estek. De ezeknél még sokkal értékesebb tárgyaknak is jött birtokába; ugyanis hatalmába ejtette a persa király több nejét, nővérét és gyermekeit, kiket Gallerius Nagy Sándor példáját követve erőszak és elragadás ellen megvédett, és irántuk tisztelettel és gyengédséggel viseltetett.

Győzelme, és magaviselete a foglyul királyi család iránt.

Diocletián a győzelemről értesülvén Nisibis városába ment, hogy jelenlétével és tanácsával mérsékelje Galerius büszkeségét. Itt fogadta a nagy király követét, ki hü szolgáját Apharbant küldte a békének kieszközlése végett, vagy helyesebben a végett, hogy a föltételeket, miket a győzők eléje szabnak elfogadja.

Béketárgyalások.

Apharbán előadásában dicsőitette Galerius hősiségét a nélkül, hogy Narses hirnevét lealacsonyitotta volna; kiemelte urának hálaját családjának tiszteletbentartása miatt, és a fenforgó viszályt a császárok itélete alá bocsátotta; végre beszédjét egy keleti modorú hasonlattal fejezte be, mondván: „a római és persiai fejedelemség a világ két szeme, a mely megcsonkulna, tökéletlen lenne, ha az egyik kiüttetnék.“

„A persáknak jól esik — felelé Galerius — megemlékezni a sors viszontagságairól, és nyugodtan adni nekünk leczkéket a mérséklet erkölcseiről. Emlékezzenek meg saját mérsékletükről a szerencsétlen Valerián iránt. Legyőzték őt csel által és méltatlanul bántak vele. Letartóztatták őt életének utolsó perczéig szégyenletes fogságban, és holta után testét kitették örök gyalázatnak“, azonban mérsékelt hangon utána tette, hogy a római sohasem szokta lábbal tapodni levert ellenét, s ez alkalommal inkább saját méltóságukat, mint a persák érdemét tekintendik. Apharbánt azon reménynyel bocsátotta el, hogy Narses minél előbb meg fogja tudni a föltételeket, miket a császárok irgalma által nyerend: az állandó békét, nejeinek és gyermekeinek visszaadatását.

Galerius felelete.

A császárok nemsokára Sicorius Probust küldték el, hogy Narsesnek tudtára adja a béke föltételeit.

Befejezés.

Némi ellenkezés után a következő föltételekben állapodtak meg. 1-ször Araxes, Xenophon által Aborásnak nevezett folyam állapittatott meg határul a két birodalom közt; miáltal Mesopotamia, annyi háborunak tárgya, a császársághoz csatoltatott. 2-szor A Tigrisen tul, öt tartományt adtak át a rómaiaknak. 3-szor A hüséges Tiridates visszahelyeztetett ősei trónjára, és Ármenia határai kiterjesztettek. 4-szer Iberia a rómaiaknak adatott át. Ezen sivatag tartomány lakói vadak és bárdolatlanok voltak, de harcziasak, és a Kaukazus hegynek birtoklásával megvédték a római határt a sarmaták betörései ellen. A kelet ennek folytán negyven évi mély csendet élvezett; a béke föltételei szigoruan megtartattak egész Tiridates haláláig, a midőn a világuralom az uj nemzedék kezébe került, melyet megváltozott nézetek s másféle szenvedélyek lelkesitettek, és Narses unokája hosszú és nevezetes háborut kezdett a Constantin családjából származott fejedelmek ellen.

A béke föltételei.

Araxes.

5 tartomány túl a Tigrisen.

Armenia, Iberia.

A megoszlott birodalom zsarnokok és barbároktóli megszabadittatásának nehéz munkája ekként tökéletesen be lőn fejezve az illyriai parasztok uralma alatt. A mint Diocletián uralkodásának huszadik évét elérte, azt egy római diadalmenettel ülte meg. Maximián volt e napon dicsőségének egyetlen részese. Diadaluk tán kevésbbé volt fenséges, mint Aureliáné és Probusé, de több nagyhirü és szerencsésebb körülmény mégis méltóságosabbá tette. Afrika és Britannia, a Rajna, a Duna és Nilus szolgáltatta az illető diadaljeleket, de a legnagyobb dicsőség a persiai győzelem s az azt követő nevezetes hóditmány volt. A folyók, hegyek és tartományok jelvényei a császárok előtt vitettek. A nagy király fogoly női és gyermekeinek képe uj bájos látványul szolgált a nép hiuságának. Ezen diadalt az utókor előtt egy más, kevésbbé dicsőithető körülmény tette nevezetessé. Utolsó diadalmenet volt, melyet Róma valaha látott. Nemsokára ezen időszak után a császárok megszüntek győzni, és Róma megszünt a birodalom fővárosa lenni.

Diocletián és Maximián diadala. K. u. 303. Nov. 20.

Azon hely, melyen Róma alapittatott, régi szertartások és képzelt csodák által volt megszentelve. Ugy látszott, mintha valamely istennek jelenléte, vagy egy hősnek emléke adott volna életet minden városrésznek, és a világ fölötti uralom a Capitoliumnak volt igérve. A született rómaiak érezték és be is vallották e kellemes ámitás hatalmát, mely őseiktől származott, életük

A császárok hosszu távolléte Rómából.

szokásaival növekedett és melyet némileg a politikai hasznosság véleménye is támogatott. A kormányzat formája és székhelye legbensőbb összefüggésben volt egymással és lehetetlennek tartották, hogy az egyiket máshová ültessék át a nélkül, hogy a másikat meg ne rontsák. De a főváros fensősége fokonkint elenyészett a nagy terjedelmü hóditmányok mellett; a tartományok ugyanazon vonalra emelkedtek, és a legyőzött nemzetek megnyerték a római nevet és szabadalmakat annak különös előszeretete nélkül. Mindamellett a régi alkotmány maradványai és a szokások hatalma hosszú korszakon át fenntartották Róma méltóságát. A császárok ha tán afrikai vagy illyriai származásuak voltak is, tiszteletben tartották fogadott hazájukat, mint hatalmuknak székhelyét és kiterjedt birtokuk központját. A háboruk eseményei igen gyakran azt igényelték, hogy a határokon személyesen jelen legyenek: de Diocletián és Maximián voltak az első fejedelmek, kik székhelyüket béke idején a tartományokban tartották. A nyugati császár udvara Milanóba helyeztetett mint legalkalmasabb helyre, honnan a szomszéd germán barbárok mozgalmai fölött őrködni lehetett. Milano városa csakhamar császárifényt öltött, és ugy látszott, hogy még Róma közelsége sem ártott neki. Diocletián Nicomedia iránt viseltetett előszeretettel, mely város Európa és Ásia érintkezési pontján a Dunától és Euphráttól körülbelül egyenlő távolságban feküdt, s azt néhány év alatt oly fenségessé tette, hogy csak Róma, Alexandria és Antiochia állott előtte.

Székhelyük Milanóban,

és Nicomediában.

Az idegenkedés, melylyel Diocletián Róma és annak szabadsága iránt viseltetett, nem volt pillanatnyi szeszély, hanem a legmesteribb politika kifolyása. Ezen erélyes fejedelem a kormányzatnak uj rendszerét állapitotta meg, melyet később Constantin családja tökélyesitett. Emlékezhetünk Diocletián fölemeltetése előtt mintegy nyolcz évvel a római tanács muló nagyságára és nagyravágyó reményeire. De Maximián kegyetlen keze eloltotta az alkalmatlan köztársasági szellemet. A tanács legkitünőbb tagjai, kik iránt Diocletián tiszteletet szenvelgett, társaik által valamely képzelt fondorkodás vádjával terheltettek, és egy szép nyaralónak birtoklása, vagy valamely jól müvelt jószág birtoka a bünösség nyilvános tanujelének nyilvánittatott. A testőrség, mely oly sokáig elnyomta, most védeni kezdte Róma fenségét, és ezen fenhéjázó katonák, hatalmuk hanyatlását érezve,

Rómának és a tanácsnak sulyedése.

természetesen a tanács tekintélyéhez csatlakoztak. Diocletián eszélyes rendszabályaival a testőrség számát észrevétlenül leszálli totta, szabadalmaikat megszüntette, és helyükre az illyriai hű- legiókat állitotta, kik Joviani és Herculiani czim alatt a császári testőrség szolgálatának teljesitésére voltak hivatva. De a legérzékenyebb, bár titkos sebet a tanácson Diocletián és Maximián távolléte ejtette. Mindaddig, mig a császárok Rómában laktak, ezen gyülekezetet elnyomni lehetett ugyan, de mellőzni nem. Augustus utódjai korlátlanul gyakorolhatták hatalmukat, s oly törvényeket szabhattak, minőket bölcsességük vagy szeszélyük sugalmazott; de ezen törvények a tanács helybenhagyása által erősitettek meg. A régi szabadság formái megtartattak, és a bölcs fejedelmek, kik a római népnek előitéleteit tisztelték, kénytelenek voltak a respublika első tanácsának szavát és szokásait követni; de midőn a fejedelmek távol a fővárostól a korlátlan hatalommal kormányzott tartományokba helyezték át székhelyüket, örökre félredobhatták a szinlelést, melyet Augustus utódjainak ajánlott. A törvényhozó s végrehajtó hatalom gyakorlatában csupán ministereik tanácsával éltek, a nemzet nagy tanácsának meghallgatása nélkül. A tanács neve a legvégső korszakig tisztelettel emlittetett, tagjai hiuságának tiszteletteljes kitüntetésekkel tömjéneztek, de a gyülekezet maga, mely a hatalomnak oly sokáig forrása és eszköze volt, lassankint feledékenységbe sülyedett. A római tanács minden összeköttetését a császári udvarral és a tettleges alkotmányt elvesztvén, csak mint tisztelettel övezett, de haszon nélküli ősi emlék maradt fenn a capitoliumi dombon.

Uj testőrség Joviani és Herculiani czim alatt.

Midőn a római fejedelmek szeme elől eltünt a tanács és ősi lakhelyük, csakhamar elfelejtették törvényes hatalmuk eredetét és természetét. A consul, proconsul, censor és tribun szerény czimeit elejtették, és egyedül az imperátor nevet vették fel, mely szó uj és méltóságosabb értelemben vétetett, és nem jelentette többé a római hadsereg tábornokát, hanem a római világ fejedelmét. A „*dominius*“ előnév, mely eredetileg az urnak rabszolgája fölötti hatalmát jelentette, mindinkább befészkelte magát, mig végre az „*Urunk, császárunk*“ czim nem volt többé a hizelgés kifejezése, hanem rendesen a törvényekbe is fölvétetett s a közemlékekre is rávésetett. A latin nyelv lévén az egész birodalomban a kormányzati nyelv, az „*imperator*“ elnevezés tiszteletre-

A polgári hatóságok mellőzése.

méltóbb eszmét fejezett ki, mint a „király“, mely czimet azonfölül sok száz barbár főnökkel kellett volna megosztaniok. Sőt Diocletián és Maximián az *„isteni“* czimet is fölvették, melyet azután a keresztény császárok is megtartottak. Ezen kicsapongó tisztelgés mindamellett elvesztvén eredeti értelmét, elvesztette szentségtelenségét is, és midőn a fül egyszer hozzászokik a hanghoz, közönyösen hallgatjuk, mint a tiszteletnek tulzó, de nem sokat mondó kifejezését.

Diocletián fölveszi a fejéket és behozza a persiai szertartásokat.

Augustus korától kezdve Diocletiánig a római fejedelmek barátságosan társalogtak polgártársaikkal, és csak azon tisztelettel üdvözöltettek, melylyel a tanácsnokok és hivatalnokok. Fő megkülönböztetésük a császári, vagyis a katonai bibor volt, mig a tanácsnoki ruhát ugyanily szinü széles, a lovagit pedig keskeny szalag tüntette ki. Diocletián büszkesége, vagy inkább eszélye a persiai udvar pompás fényét hozta be. E császár fölmerte venni a koronát, melyet a rómaiak mint a királyság jelvényét, mélyen megvetettek, s melynek használatát ugy tekintették mint Caligula őrültségének legkétségbeesettebb tényét. E fejdisz nem volt egyéb, mint egy széles fehér szalag, gyöngyökkel kirakva, mely a császár fejét körülövezte. Diocletián és utódainak pazar öltönyei selyemből s aranyból voltak, és boszankodva jegyezték meg, hogy még czipőit is drágakövek ékitették. Szentséges személyük megközelitése uj formák és szertartások által lőn megnehezitve. A palota téreit a különféle udvari osztályok szigoruan őrizték. A belső helyiségeket a heréltek féltékeny őrizetére bizták, kiknek száma és befolyása kétségtelen jeléül szolgált a zsarnokság előhaladásának. Midőn egy alattvaló nagy nehezen a császár személye elé bocsáttatott, kénytelen volt a földre borulni, és keleti szokás szerint urának istenségét imádni. Diocletián azzal hizelgett magának, hogy a fényüzés kifejtése a tömeg képzelődését leigázza, hogy elzárkózása a nép és katonaság durva szabadosságát megfékezi, és hogy az alávetés szokásaiból észrevétlenül tiszteletteljes érzelmek fognak sarjadzani. Valamint Augustus szenvelgett szerénysége, ugy Diocletián pompája is csupán szinházi mutatvány volt; de kétségtelen, hogy e két komédia közől az első szabadelvübb és férfiasabb jellemü volt, mint a második. Az elsőnek czélja vala elfedni, a másiknak kifejteni azon határtalan hatalmat, melyet a császárok a római világ fölött gyakoroltak.

A közigazgatás uj formája. Két Augustus és két Caesar.

A fény volt fő elve a Diokletián által megállapított uj rendszernek. A második: a megosztás. Ő megosztotta a császárságot, a tartományokat, és a polgári és katonai közigazgatásnak minden ágát. A kormánygépezet kerekeit megszaporitotta, minek folytán működése lassubbá de annál biztosabbá tétetett. Az uj rendszer további fejlődéséről alkalmunk lesz Constantin uralkodásával összefüggésben szólani, s itt csak a megalapitó által kijelölt fő vonásokat emeljük ki. Diocletián a két idősb fejedelmet a fejék használata és az augustusi czim által akarta megkülönböztetni, a két caesar ellenben legfőbb rangra emelkedve, hivatva volt a császárok megszakadt örökségi fonalát folytatni. A császárság négy részre osztatott; a kelet és Itália a legdiszesebb, a Rajna és a Duna a legnehezebb állomásokul tekintettek. A legiók szintén négy részre osztattak; de a polgári kormányzatot együttesen mind a négy névnek aláirásával gyakorolták. Daczára ezen ovatosságnak, a római világ politikai egysége fokonkint megszakadt, és a megosztás elve kapott lábra, mely néhány év leforgása alatt a keleti és nyugati birodalom örök elválását eredményezte.

Az adó növekedése.

Diocletián rendszere egy más anyagi hátránynyal volt összekötve, melyet nem hallgathatunk el; e sokkal költségesb intézmény az adó növekedését s a nép elnyomását vonta maga után. A négy udvar behozatalával, ugyanannyi római *király* vetélkedett egymással s a persa fejedelemmel a pompa és fény hiu fensőbbségeért. A miniszterek, tisztviselők, hivatalnokok és szolgák tömege példátlanul fölülmulta az előbbi korbeliek számát, és midőn — egy egykoru iró szavaival élve — azoknak aránya, kik jövedelmet huztak, fölülmulta azokét, a kik adót szolgáltattak, a tartományok az adó terhe alatt elnyomattak. Ezen korszaktól kezdve egész a birodalom elenyésztéig a panaszok lánczolata szakadatlanul folyt. És e rendszer alkotója valóban Diocletián volt; de e császár oly eszélyes gazdálkodással tudta kezelni a jövedelmeket, hogy a folyó kiadások fedezése után még jelentékeny összeg maradt fen nagylelküségének gyakorlására, és az államot érhető — netaláni eshetőségekre.

Diocletián és Maximián lemondása.

Diocletián uralkodásának huszonegyedik évében lemondott a trónról; s ilymódon neki jutott először a dicsőség, hogy a világnak példát adjon az önmegtagadásra, melyet az

utókor fejedelmei nem igen gyakoroltak. Mindazáltal ötödik Károly hasonló eljárása nagyon szembeötlő. Diocletián és ötödik Károly közt valóban nagy a jellemhasonlatosság. De Károly lemondását, ugy látszik a sors viszontagságai siettették, és kedvencz terveinek meghiusulása késztette őt lemondani azon hatalomról, mely nem felelt meg nagyravágyásának. Azonban Diocletián uralma szakadatlan siker közt folyt le, s csak akkor gondolt a lemondásra, midőn minden ellenségét legyőzte. Se Károly, se Diocletián nem értek magas kort, egyik 54, a másik 59-ik évében fejezte be életét; tevékeny életük, a háboruk és utazások, a kormányzás gondjai és az ügyek kezelése korán megrontották testalkotásukat, és korán előidézték az aggkor gyöngeségét.

Diocletián hosszu betegsége K. u. 304

Daczára az igen hideg és esős télnek, Diocletián diadalának megünneplése után azonnal elhagyta Itáliát s kelet felé az illyriai tartományokba utazott. A kedvezőtlen időjárás és az uti fáradalmak azonban megrontották egészségét, s lappangó betegsége a nyár vége felé, még mielőtt Nicomediába ért volna, veszélyes szint öltött. Betegsége annyira elcsigázta, hogy midőn magát márczius elsején először mutatta, legközelebbi ismerősei is alig ismerték meg. Ideje volt, hogy véget vessen azon küzdelemnek, mely őt egyrészt egészsége ápolására s másrészt a nagy birodalom terhes ügyeinek intézésére késztette. Elhatározta magában, hogy hátralévő napjait tisztességes nyugalomban töltendi, s hogy a világ szinpadát ifjabb és tevékenyebb társainak engedi át.

K. u. 305. Május 1.

A lemondási szertartás Nikomedia közelében ment véghez. A császár egy fényes trónra lépett, s ész- és méltóságteljes beszédében tudtára adta a népnek s a katonaságnak elhatározását. Ezután biborát levetvén a bámuló nép elől visszavonult, és zárt kocsiban szülőföldjére Dalmatiába ment. Ugyanezen nap, május 1-én előleges megegyezés folytán Maximián is letette a császári méltóságot Milanoban. E lemondás a szenvedélyes és hatalomvágyó Maximiánnak nagy önmegtagadásába került, de mégis engedett bölcsebb társa tanácsának, és lemondása után tüstént visszavonult lucaniai nyaralójába, hol e nyugtalan szellemnek majdnem lehetetlen volt állandó nyugalmat találni.

Diocletián a szolgaságból trónra emelkedve, mint magánzó töltötte el életének utolsó kilencz évét. Visszavonultságában sokáig élvezte azon fejedelmek tiszteletét, kiknek a világ uralmát átadta. Nyugidejét épitkezéssel, ültetéssel és kertészkedéssel töltötte. Maximiánhoz irt feleletét méltán magasztalták. Ezen nyugtalan öreg ember a kormány gyeplőinek ujbóli átvételére ösztönözte őt. De ő a kisértést szánakozó mosolylyal utasitá vissza, megjegyezvén: „hogy ha megmutathatná neki a káposztaültetvényeket, miket sajátkezüleg ültetett Salonában, bizonyára nem sürgetné többé, hogy a boldogság élvezetéről a hatalom gyakorolhatásáért lemondjon.“ Barátaival folytatott társalgás közben bevallotta, hogy minden mesterség közt az uralkodás a legnehezebb. „Mily gyakran — szokta volt mondani — szövetkezik négy-öt minister érdeke, hogy elámitsák urokat, aki magas méltósága által az emberiségtől elzárva, az igazat meg nem tudhatja; csupán az ő szemükkel lát, s csupán áltudósitásaikat hallja. A legfontosabb hivatalokat a bünnek és gyengeségnek adja, és legerkölcsösebb, legméltóbb alattvalóit elutasitja. Ily becstelen cselszövés a legjobb és legbölcsebb fejedelmet is udvaronczai olcsó lelketlenségének dobja áldozatul.“ A méltó nagyság s az örök hir biztos tudata megédesithette volna nyugalmát. Diocletián visszavonulása Salonába,

De nem maradhatott előtte titokban ama zavar, mely lemondása után a birodalmat szorongatta. A félelem, gond és elégületlenség sokszor üldözte őt salonai magányában. Gyengédségét vagy legalább büszkeségét mélyen megsértette nejének és leányának szerencsétlensége, és utolsó perczeit keserüvé tette a durva sérelem, melytől Licinius és Constantin őt, mint annyi császár atyját, és saját szerencséjük szerzőjét megkiméllhették volna. Egy tudósitás azt állitotta, hogy Diocletián ezek hatalma alól önkénytes halála által menekült. és halála K. u. 313.

Salona, mely egykoron Dalmatia fővárosa volt, most nyomorult falu; a tizenhatodik században még egy szinház maradványai, valamint a szétszórt ív-töredékek és márványoszlopok omladékai régi fényéről tanuskodtak. Mintegy hat-hét római mértföldnyire a várostól Diocletián pompás palotát épitett. E festői tájon mindaz, a mit az egészség és fényüzés megkivánhatott, egyesitve vala. Salona és környékének leirása.

Diocletián palotája.

A palota körülbelül kilencz tiz holdat foglalt el. Alakja négyszeg volt, melyet 16 torony ékesite. Két oldala közel hatszáz, a másik kettő pedig közel hétszáz láb hosszu. Az egész palota szép faragott kőből épült. A fő lakosztályhoz vezető bejárat igen nagyszerü volt, s még most is arany kapunak nevezik; az előcsarnok gránit oszlopos folyosóban végződött, melynek egyik oldalán Aesculap négyszögü temploma, a másikon Jupiter nyolczszögü imaháza állott. Ezen istenek közől Diocletián az elsőt mint egészségének, a másikat pedig mint szerencséjének védnökét tisztelte. A többi része az épületnek fürdőkből, hálószobákból, az *atriumból*, a *basilicából* és különféle csarnokokból állott. De két fő hibája volt az épületnek, mely jelenkori izlésünkkel teljesen ellenkezik: nem volt ablaka és kéménye, fölülről nyerte a világosságot, és csővek által melegittetett.

Ennek romjaiból Aspalathus falu, sokkal később Spalatro tartományi város támadt fel. Az aranykapu most a vásártérre vezet. Keresztelő Sz. János lépett Aesculapius helyére és Jupiter temploma most főtemplommá változott.

De e palota fénye nem takarhatta el azon észleletet, melyet a spalatói romok szemlélete fölidéz, hogy Diocletián korában a képzőmüvészet már hanyatlásnak indult.

A tudomány hanyatlása.

Csaknem szükségtelen megjegyezni, hogy a birodalom polgári ziláltsága, a katonák szabadossága, a barbárok betörései, és a zsarnokság növekedése, a szellemre és a tanultságra nagyon kedvezőtlenül hatott. Az illyriai fejedelmek sora ujjáteremtette a birodalmat, a nélkül, hogy a tudományt ujjáteremtette volna. Még az annyira hasznos jogi és orvosi tudomány sem tőn haladást. A költői hang elnémult. A történelem száraz és zavart kivonatozásra szoritkozott.

Az uj Plátók.

A tudomány és emberiség eme hanyatlási korát minda mellett az uj platonisták fölmerülése és terjedése jellemezte. Az alexandriai iskola elhallgattatta az athenit. Ezen uj módszerü és rideg modoru iskola mesterei közől többen mint: Ammonius, Plotinus, Amelius, és Porphyry mély gondolkozásu férfiak voltak, de mivel a bölcsészet igaz feladatát félreismerték, az emberi

értelemnek inkább elhomályositását, mint földeritését idézték elő. Azzal hizelegtek maguknak, hogy a léleknek testi börtönéből való kiszabadithatásának titkát birják, bizalmas társalgásuk volt az ördögökkel és szellemekkel. Az uj platonisták alig érdemelnek helyet a tudomány történelmében, de az egyháztörténet igen gyakran megemlékezik róluk.

XIV. FEJEZET.

Zavarok Diocletián lemondása után. — Constantius halála. — Constantin és Maxentius fölemeltetése. — Hat császár egyszerre. — Maximián és Galerius halála. — Constantin győzelmei Maxentius és Licinius fölött. — A császárság egyesitése Constantin uralma alatt.

Polgári háboruk és zavarok korszaka. K.u.305—323.

A Diocletián által megállapitott hatalomegyensúly csak addig állott fen, mig azt az alapitónak erős és ügyes keze vezette. Ez egyensúly a különböző hajlamoknak és képességeknek oly szerencsés vegyitékét szükségelte, minőt még remélni is alig lehetett többé: két oly császárt, kikben nincs féltékenység, két oly caesart, kikben nincs nagyravágyás, s hogy négy független fejedelem változatlanul ugyanazon általános érdeket kövesse. Diocletián és Maximián lemondását tizennyolcz évi egyenetlenség és zavar követte; a birodalmat öt polgári háboru sanyargatta, és a közbeeső idő sem volt békeállapot, hanem csupán ellenséges fejedelmek közti fegyverszünet, mely fejedelmek egymást félelmes és gyülöletteljes szemmel tekintették, és a kik erejöket alattvalóik rovására igyekeztek növelni.

Constantius jelleme és helyzete.

Diocletián és Maximián lemondása után az uj alkotmány rendszabályai szerint a két caesar, Constantius és Galerius tüstént fölvették az augustusi czimet. Az idősbség és elsőbbség tisztelete Constantiust illette, ki régi tartományait, Galliát, Spanyolországot és Britanniát uj nevek alatt kezdte kormányozni. S e tartományok elég tért nyitottak tehetségeinek. Szelidség és mérséklet tünteté ki Constantius szeretetreméltó jellemét, s elődjeinek keleti büszkesége és fénye helyett a római fejedelem szerénységét élesztette fel. Őszinte nyiltsággal kijelentette, hogy legértékesebb kincse népének szivében rejlik, s hogy valahányszor a trón méltósága, vagy az állam biztonsága rendkivüli

segélyüket igényleni fogja, bizalommal fog hálájukra és nagylelküségükre számitani. A háladatos tartományok aggódva szemlélték császáruk hanyatló egészségét, és gyermekeinek gyenge korát, kik Maximián leányával kötött második házasságából származtak.

Galerius rideg jelleme ettől egészen elütött, s mivel alattvalóitól tiszteletet követelt, rokonszenvüket nem igen igyekezett fölébreszteni. Hadi hire és mindenekfölött persiai diadalai fenhéjázóvá tették szellemét, mely természet szerint nem türt magánál fölebbvalót vagy csak magához hasonlót is. Galeriusé.

Miután Constantius és Galerius augustusi rangra emelkedtek, két caesarra volt szükség, kik helyüket pótolják, és a császári kormány uj rendszerét teljessé tegyék. Mindkét nyugati uralkodónak volt ugyan nagykoru fia, de ezek helyett Galerius oly egyéneket emelt a caesari rangra, kiket nagyravágyó terveire nézve hasznosabbaknak itélt, s kiknek legnagyobb érdeme az érdem és személyes befolyás hiányában állott. Ezek közöl az első Daza vagy mint később nevezték Maximin volt, kinek anyja Galerius nővére vala, s ki még tapasztalatlan ifju volt, midőn önmaga s a világ bámulatára Diocletián kezéből a bibort nyerte, Egyptom és Syria fölötti uralommal. Ugyan ez időben Milanóban Maximián kezéből Severus vette át a caesari diszt, Itália s Afrika birtoklásával. Severusnak a nyugati császár felsőbbségét kellett ugyan elismerni, de a hála Galeriushoz kötötte őt, a ki már biztos remélte, hogy Constantius halála egyedurrá teendi őt a római világban. Severus és Maximin a két caesar.

De kevesebb mint tizennyolcz hónap leforgása alatt két váratlan forradalom meghiusitotta Galerius nagyravágyó terveit. Mig a nyugati tartományok megszerzésének reménye Constantin fölemeltetése által meghiusult: Itáliát s Afrikát Maxentius sikerdús lázadása vonta el tőle. Galerius nagyravágyásának megsemmisülése két forradalom által.

I. Constantin hirneve az utókort életének s tetteinek minden legkisebb körülményeire figyelmessé tette. Születésének helye, és anyjának Helenának kiléte nemcsak tudományos, hanem nemzeti viták tárgya is volt. A regényes hagyományokkal szemben azonban ki kell jelentenünk, hogy anyja Helena egy kocsmáros leánya volt, kinek törvényes házassága kétségtelen. A nagy Constantin legnagyobb valószinüség szerint Naissusban Dáciában született. Tizennyolcz éves lehetett, midőn atyja caesar Constantin születése, neveltetése, s ellillanása. K. u. 274.

K. u. 292 lett; de ezen szerencsés eseményt szüleinek elválása követte. A helyett, hogy atyját a nyugati birodalomba követte volna, Diocletián szolgálatában maradt, az egyptomi és persiai háboruban vitézségét kitüntette, és fokonkint elsőrangu tribunná emelkedett. Termete magas és fenséges volt, ügyesen mozgott, harczban rettenthetlen, békében nyájas vala. Egész magaviseletében ifju tevékeny szellemét megszokott eszélyesség mérsékelte, s mig lelkét a magasratörekvés fölemelte, az élvek csábjai iránt hidegnek s érzéketlennek látszott. A nép s a katonaság kedvezése, mely őt caesari rangra érdemesnek nyilvánitá, föl-idézte Galerius féltékenységét. A Constantin feje fölött lebegő veszély perczről perczre fenyegetőbb lett. Atyja látni kivánta őt, de Galerius e kivánsága teljesitésének elhalasztására mindig talált ürügyet. Távozására az engedély végre nagynehezen megadatott, és Constantin a nicomediai palotát Galerius gátló intézkedései daczára éjszakának idején elhagyta, és póstalovakon Bithynián, Thracián, Dacián, Pannonián, Itálián és Gallián át a népek örömrivalgásai közt Boulogneba ért, azon pillanatban, midőn atyja épen Britanniába volt hajózandó.

Constantius halála és Constantin fölemeltetése. K. u. 306. Julius 25.

A britanniai hadvállalat s a caledoniai barbárok fölötti könnyű győzelem Constantius utolsó hőstette volt. A yorki császári palotában végezte életét tizenöt hóra az augustusi czimnek fölvétele után, és csaknem tizennégy és fél év mulva, miután a caesari rangra emeltetett. Halálát tüstént Constantin fölemeltetése követte. Az örökség és öröködés eszméje oly mindennapias, hogy az összes emberiség azt ugy tekinti, mint a mely nemcsak az ész, hanem még a természet törvényein is alapul. Képzelődésünk a magántulajdon elveit készséggel terjeszti ki a közuralomra, és midőn egy kitünő atya oly fiut hagy maga után, kinek érdemei a nép becsülését vagy reményeit igazolni látszanak: az előitélet és rokonszenv egyesült hatása ellenállhatlanná lesz. Constantin vágyott a trónra, és ha őt a nagyravágyás nem is ösztönözte volna annak elfoglalására, a kifejlődött körülmények között meg kellett azt ragadnia mint megmentése egyetlen eszközét. Jól ismerte Galerius jellemét és érzelmeit, és meg volt győződve, hogy ha élni akar, uralkodnia kell. Szinlett vonakodása által igazolni kivánta a bitorlást, s a bibor elfogadását levél által tüstént tudtára adta a császárnak. E levélben atyja halálát jelentette, szerényen utalt természetes

öröködési igényeire és egyszersmind tisztelettelljesen kifejezte sajnálatát, hogy katonáinak rokonszenves erőszaka nem engedte meg, hogy a császári bibort rendes alkotmányos uton sürgesse. Galerius meglepetésében véres fenyegetésekre fakadt, később azonban jobbnak látta megnyugvását fejezni ki. Uralkodótársul fogadta Constantint, de csak caesari czimmel, s mint negyedik rangut a római fejedelmek közt, mig a megürült augustusi méltóságot kedvenczének Severusnak adományozta. A birodalom látszólagos öszhangzata fentartatott, és Constantin, ki a legfőbb hatalom lényegét már birta, türelmetlenség nélkül várta az alkalmat, hogy méltóságát is megnyerje.

Constantin fi- és nő-vérei.

Constantiusnak második házasságából hat gyermeke volt, mindkét nemből három-három. Constantin harminczkét éves vala, testi és lelki erejének teljében, midőn legidősb testvére alig lehetett 13 éves. Hatalmi igényeit haldokló atyja is elismerte és családjának gondjait és biztonságát reá bizta. Gondos neveltetésük, előnyös házasságuk, s az állam első tisztségeinek rájuk ruházása, Constantinnak testvérei iránti vonzalmát bizonyitja; és e herczegek vonakodás nélkül vetették magukat alá magasabb szellemének és szerencséjének.

A rómaiak elégületlensége az adók behozatala miatt

II. Alig engesztelődött ki Galerius nagyravágyó szelleme a galliai tartományokra vonatkozó terveinek meghiusulása miatt, midőn Itáliának váratlan elvesztése még érzékenyebben megsértette büszkeségét és hatalmát. A császárok hosszu távolléte Rómát elégületlenné és forrongóvá tette, s a nép lassankint belátta, hogy a Nicomediának és Milanonak adott elsőbbség nem Diocletián különös hajlamának, hanem a kormányzat azon formájának tulajdonitandó, melyet e császár meghonositott. Lemondása után néhány hónap mulva utódjai hiába ajánlották fel az ő nevében azon fenséges fürdőket, melyeknek romjai még most is annyi templomnak és zárdának alapját és anyagát képezik. A kényelem és fényüzés eme finom menedékeinek nyugalmát a rómaiak türelmetlen zúgolódása zavarta meg. Galerius az államszükségletek fedezése végett általános föld- és személyösszeirást rendelt el. Az eltitkolás legkisebb gyanuja kinzást vont maga után. Itália szabadalmai, melyek azt eddig a többi tartományok fölé helyezték, félrevettettek, és az adótisztek megkezdték a népszámlálást s az uj adók kivetését. Macedonia meghóditása, mint már megjegyeztük, megmentette volt a római

népet a személyadótól; és ha a zsarnokság minden neme rájuk súlyosult is: e kivételt most már közel ötszáz évig élvezték; türelmük tehát kettészakadt, midőn látták, mint garázdálkodik az illyriai paraszt, ki távol ásiai székhelyéből Rómát a birodalom adózó városai közé merészelte számitani. A nép emelkedő dühét a tanács tekintélye bátoritotta fel, valamint a testőrség gyenge maradványa, mely feloszlását látva, készséggel ajánlotta fel kardját az elnyomott tartomány szolgálatára. Minden polgárnak kivánsága és reménye az volt, hogy az idegen zsarnokok elüzésével oly fejedelmet válaszszanak: ki a fővárosban lakván még egyszer megérdemelje a római császár czimét. Maxentius volt az, ki mellett a nép lelkesedése nyilatkozott.

Maxentius római császárnak nyilvánitva K. u. 306. okt. 28.

Maxentius Maximián császár fia volt, és Galerius leányát birta nőül. Születése és házassága biztos kilátásba helyezték részére a császárság öröklését; de bünei és képtelensége őt ép ugy kizárták a caesari méltóságból, mint Constantint a veszélyes szellemi fensőbbség. Constantin sikere irigységet és boszut gyujtott keblében. A város főnöke, és néhány Severushoz ragaszkodó tisztviselő a testőrök által megöletett, és Maxentius a tanács és nép által ugy üdvözöltetett, mint Róma szabadságának és méltóságának védnöke. Az ő s a tanács kérelmére atyja Maximián szintén ujra fölvette a bibort, s régi méltósága, tapasztalása és hirneve Maxentius pártjának erőt és tekintélyt kölcsönzött.

Maximián ujra fölveszi a bibort

Severus megverettetése, és halála.

A mint ez Severus tudomására esett, tüstént Romába sietett azon reményben, hogy megjelenése mindent rendbehozand. De a kapukat zárva s a védfalakat fegyveres néppel megrakva találta, kiknek élén gyakorlott vezér állott, mig az ő katonáit misem lelkesitette. Egy nagy mór hadtest, mely egykor Maximiánt szolgálta, elpártolt tőle, minélfogva Ravennába kényszerült menekülni. Ez erősség ellen Maximián személyesen vezette a hadsereget, de meg lévén győződve, hogy azt hiába ostromolja, cselhez folyamodott, és Severust tisztességes megadásra szólitotta fel. Severus megadta magát, de csak könnyü halált és császári temetkezést nyerhetett. Midőn ez neki tudtul adatott, maga nyitotta meg ereit és Galienus családjának sirboltjába temettetett.

K.u. 307. febr.

Maximián Constantinnak adja Fausta leányát s az augustusi czi-

Constantin és Maxentius jelleme épen nem volt rokon egymással, de helyzetük és érdekük ugyanaz vala, s az eszélyesség azt látszott javalni, hogy a közös ellenséggel szemben erejöket egyesitsék. Maximián korbeli és méltósági fensőbbsége da-

czára maga lépett át az Alpokon, magával vivén Fausta leányát mint uj egyesülésük zálogát. A menyegző Arlesben ünnepeltetett meg a legnagyobb pompával, és Diocletián régi társa az ujra fölvett hatalmi igény alapján vejét augustusi czimmel ruházta fel. met K. u. 307. Márcz. 31.

A súlyos viszonyok szükségessé tették Galerius jelenlétét. Egy hatalmas illyriai és keleti hadsereg élén Itáliába tört, hogy Severus halálát megboszulja, s a zendülő rómaiakat megzabolázza. De Maximián ügyessége bölcs védelmi rendszert állapitott meg. A betörő minden helyet ellenségesnek, megerősitettnek és hozzáférhetlennek találván, itáliai uralma csak táborának szük körére terjedt. Érezvén súlyos helyzetét, követeket küldött Rómába békealkudozás végett; de minden ajánlata határozottan visszautasittatott. Maximián neve, fiának népszerüsége és bőkezüségének hire az illyriai légiók hüségét is megingatta. Galerius tanácsosbnak találta visszavonulni. E visszavonulás szomoru tanuságot nyujtott a hadsereg aljas lelkületéről. Öltek, raboltak, és égetve pusztitották azon tartományt, melyet meghóditani nem tudtak. Ezalatt Maximián Galliába ment, hogy Constantint csatlakozásra és üldözésre birja. De ennek cselekedeteit az ész és nem a boszu vezérelte. Fen akarta tartani a hatalom egyensúlyát a birodalom két fele közt és nem gyülölte többé Galeriust, mihelyt e nagyravágyó fejedelem megszünt félelmének tárgya lenni. Galerius Itáliába tör. Visszavonulása.

Galerius szelleme igen fogékony volt a ridegebb szenvedélyek iránt, de e mellett őszinte s állandó barátságra se volt képtelen. Ugy látszik, hogy Licinius, kinek modora és jelleme az övéhez hasonló volt, mind hajlamát, mind becsülését birta. Benső viszonyuk talán még ifjuságuk és alacsony állásuk boldogabb korában kezdődött, s a katonai élet szabadsága és veszélyei ezt megerősitették. Severus halála után Galerius barátját a biborral, és az illyriai tartományok vezényletével ruházta fel. Ennek hallattára Maximin, ki Egyptomot és Syriát tartotta elnyomva szintén augustusi czimet követelt. A római világ most először, de egyszersmind utoljára kormányoztatott hat császár által. Nyugaton Constantin és Maxentius szinleltek tiszteletet atyjuk Maximián iránt; keleten Licinius és Maximin hódoltak jóltevőjüknek Galeriusnak. Az érdekek ellentéte, és az utóbbi háborunak emléke a birodalmat két nagy ellenséges hatalomra osztotta, Licinius az augustusi rangra emeltetik. K. u. 307. Nov. 11. és Maximin Hat császár K. u. 308.

mig Maximián halála és különösen Galeriusé a fenmaradt társak nézeteinek és szenvedélyeinek uj irányt adott.

Maximián szerencsétlenségei.

Midőn Maximián az uralomról vonakodva lemondott, a korabeli bérencz szónokok bölcsészi mérsékletét megtapsolták. Midőn nagyravágyása polgári háborut idézett elő, hazafiságáért hálálkoztak, hogy a közszolgálatot kényelmes visszavonultsága elé helyezte. Azonban lehetlen volt, hogy oly szellem, mint Maximiáné és fiáé, a megosztatlan hatalmat sokáig jó egyetértésben gyakorolják. Maxentius önmagát tartotta törvényes fejedelemnek, s a testőrség melléje állott. Ennek következtében Maximián Illyriába ment; de Galerius, ismerve jellemét, birodalmának elhagyására késztette őt. Innen vejéhez Constantinhoz ment, hol is tisztelettel és gyermeki gyöngédséggel fogadtatott. De nyugtalan szellemét a trón közeli csábító képe, s az uralom emléke kétségbeesett kisérletre ragadta. Midőn Constantin a frankok betöréseit megzabolázandó a Rajnához ment, Maximián Constantin halála hirét költvén, a honn maradt sereget összeszedte, késedelem nélkül trónra lépett, s az Arlesben letett tekintélyes kincset a katonákra pazar kézzel elvesztegetvén, régi méltósága emlékét akarta fölélesztení. Constantin az első hirre visszafordult, és sietve meglepte ipát, ki alig tudott Marseillesbe menekülni. A lakosság nem akarván a támadás veszélyeit elszenvedni, kegyelmet vásárolt Maximiánnak s a városnak átadása által. Titkos és visszavonhatlan halálitélet mondatott ki a bitorlóra, ki e hir hallattára magát felakasztotta. Végzetét megérdemelte, de nagyobb örömmel üdvözölhettük volna Constantin emberiességét, ha egy ily aggastyánt, atyjának jóltevőjét és feleségének atyját megkimélte volna.

Halála K. u. 310. febr.

Galerius halála.

Galerius utolsó évei kevésbbé valának szégyenletesek és szerencsétlenek, s ámbár a caesari alárendelt állomást jobban betöltötte, mint a fensőbb rangu augustusit, mindazáltal haláláig megtartotta az első helyet a caesarok közt. Itáliából való visszavonulását négy évvel élte túl, mialatt hasznos közmunkákat teljesitett. Ezek közt különösen emlitésre méltó a Pelso — Balaton tava — felesleges vizének a Dunába csapolása, s a környéken elterülő határtalan erdők kiirtása, a mi valóban fejedelemhez méltó mű vala, mivel a pannoniai — valeriai kerületi — alattvalóknak kiterjedt földet szolgáltatott a mivelésre. Halálát igen fájdalmas és hosszas baj okozta. Teste a mértéktelen élet-

mód folytán nehézkes vastagságuvá növekedett, fekélyekkel volt boritva, s a sebeket azon férgek raja emésztette, melyektől ezen undoritó betegség nevét vette. Az elnyomott alattvalók istenitéletet láttak ebben. Alig hunyt el Nicodemiában, midőn Maximin és Licinius már fegyverre keltek, de utóbb kiegyeztek oly módon, hogy birodalmuk határát a Hellespont és Bosporus képezte. Halála után négy császár maradt, kik közől Licinius Constantinnal, Maximin pedig Maxentiussal lépett szövetségre, mig a szerencsétlen alattvalók borzalommal várták az egyenetlenség elmaradhatlan véres következéseit, miket se a félelem se a Galerius iránti tisztelet többé vissza nem tarthatott.

Birodalma Maximin és Licinius közt megosztatik.

A római fejedelmek szenvedélyei által felidézett megszámlálhatlan bünök és szerencsétlenségek közepett örömmel jegyezünk föl egy-egy esetet, mely erényüknek tulajdonitható. Uralkodása hatodik évében Constantin meglátogatta Autun városát és a fej-, és földadót tetemesen leszállitotta. De még ezen engedékenysége is kétségtelenül a köz-szegénységről tanuskodik. Ezen adó oly rendkivül nyomasztó volt, hogy a növekedő zsarolás daczára a fizetők kétségbeesése folytán lejebb lejebb szállt. Autun földjének jelentékeny része elhagyatott, és a lakosok nagy száma inkább számüzetésben és törvényen kivüli életet élt, semhogy a polgári társaság terheit viselje. Mindamellett Constantin galliai uralkodása életének legártalmatlanabb sőt erényes szakát képezi. Megvédte a tartományt a barbárok betörései ellen, és midőn az elfogott fejedelmeket a trieri szinkörben a vad állatok elé kitette, a nép ezen látmányt élvezettel nézte, és észre sem vette, hogy az a nemzetek és emberiség törvényeivel ellenkezik.

Constantin közigazgatása Galliában K. u 306—312.

Constantin erényeit még feltünőbbé tették Maxentius bünei. Míg a galliai tartományok annyi boldogságot élveztek, a mennyit az akkori viszonyok megengedtek: Itália és Afrika egy zsarnok uralma alatt nyögött, ki megvetésre méltó volt s a kit gyülöltek. Szerencséjének sikerült egy gyenge lázadást Afrikában elfojtani. A kormányzó és néhány hive volt a bünös, s a tartomány lakolt bünükért. Cirtha és Carthagó virágzó városok és az egész termékeny vidék tüzzel vassal pusztittatott. A győzelemmel való visszaélést a törvény és igazsággal való visszaélés követte. A könnyü győzelmet fenséges diadallal ünnepelte, mely alkalommal egy római tartomány zsákmányait és

Maxentius zsarnoksága Itáliában és Afrikában K. n. 306 - 312.

foglyait mutogatta a népnek mint győzelmi jelvényeket. Maxentius ép oly gyülöletet táplált a senátus ellen mint Róma előbbi zsarnokai. A tanácsnokok élete féltékeny gyanujától függött; feleségeik és leányaik becsülete pedig érzéki szenvedélyének vettetett áldozatul. Elképzelhető, hogy a császári szerető nem igen talált ellentállásra, mely különben hasztalan is lett volna, és *egy* erkölcsös nőnek, a város főnöke nejének Sophroniának emléke nevezetes marad, mivel erényét önkénytes halála által mentette meg. *) Maxentius elárasztotta Rómát és Itáliát fegyveres katonákkal, és eltürte hogy azok büntetlenül rabolják és gyilkolják a védtelen népet: mig ő nyaralójában kedvenczeivel és valamelyik tanácsnok szép nejével töltötte idejét. Róma mely oly soká fájlalta fejedelmének távollétét, uralmának hat éve alatt százszor is megsiratta urának jelenlétét.

Polgári háboru Constantin és Maxentius között K. u. 312.

Itália zsarnoka csakhamar bevallotta igényeit az egész nyugati birodalomra, és nevezetes katonai erőt gyüjtött össze, hogy Galliát megtámadja. E közben Constantinhoz a nép és tanácstól küldöttek érkeztek, kérvén őt, hogy ezen utált zsarnoktól mentse meg Rómát: és Constantin nem hallgatva tanácsának félénk ellenvetéseire, elhatározta megelőzni az ellent, és a háborut Itália szivébe átvinni.

Előkészületek.

Maxentius a testőrséget trónjának leghivebb őreiül tekintvén: annak számát nyolczvanezerre emelte. Negyvenezer mór és carthagói már készen állott; Sicilia is kiállitotta illetékét, ugy hogy Maxentius egész hadserege százhetvenezer gyalogból és tizennyolczezer lovasból állott. A háboru költségeit Itália gazdagsága fedezte, és a közelfekvő tartományok kimeritésével határtalan gabona- és egyéb tárakat töltöttek meg. Constantinnak összes hadereje kilenczvenezer gyalogból és nyolczezer lovasból állott, de felét a rajnai határ biztositására otthon kellett hagynia, és igy alig több mint negyvenezer katona élén indult meg, hogy legalább négyszerte nagyobb számu ellenével összeütközzék. De Róma hadai fürdőkhöz és szinházakhoz lévén szokva, vonakodva mentek a csatatérre, és az öregek már csaknem elfeledték, az ifjak pedig még nem ismerték a fegyverforgatást és a hadakozást, mig a galliai katonák a barbárok elleni folytonos harczokban megedződtek és szigoru fegyelemhez szoktak.

*) Panegyr. Vet. 9. 3. Euseb. Hist. Ecc. 8. 14.

Midőn Hannibal Galliából Itáliába vonult, előbb föl kellett fedeznie, azután meg kellett nyitnia az utat a hegyeken keresztül, vad nemzetek között, hol még soha rendes hadsereg át nem vonulhatott. Constantin korában e hegyek lakói polgárisult és engedelmes alattvalók voltak, s a bámulatos országutak, melyeket a rómaiak az alpokon keresztül készittettek, több átjárást nyitottak Gallia és Itália közt. Constantin a cottiai alpokon, vagy a mostani elnevezés szerint a Cenis hegyen keresztül vezető utnak adott elsőbbséget, és a piemonti sikra ért, mielőtt Maxentius elindulását a Rajna partjáról megtudta volna. Itt a Cenis hegy alján fekvő Susa városát mindjárt megérkezése napján megrohanta és a falakon áttörvén a helyőrséget lekonczolta. Nagyobb akadályul szolgált azonban a Turin sikjain felállitott hadsereg, melynek legfőbb ereje a keleti modoru nehéz lovasságban állott. A lovakat és lovasokat teljes vértezet fedte. Tekintetük borzasztó, és tömött támadásuk csaknem ellenállhatlan volt; de Constantin ügyes mozdulatai által szétszórattak és legyőzettek. Maxentius katonái erre a legnagyobb zavarban futottak vissza Turin felé, de midőn a kapukat zárva találták, csak kevesen menekültek az üldözők kardjai elől. A győző ezért megkimélte Turint, és midőn a milanoi császári palotába bevonult, az alpoktól kezdve egész a Pó vizéig csaknem minden város elismerte Constantin hatalmát, és lelkesedéssel karolta fel ügyét.

Constantin átlépi az alpokat.

Milanóból Rómáig a távolság az aemiliai és flaminiai országutakon alig volt több négyszáz római mértföldnél; de Constantin bölcsebbnek vélte működését egészen másfelé irányozni, azon hadsereg ellen, mely előhaladását meggátolhatná vagy szerencsétlenség esetében visszavonulását veszélyeztethetné. Veronában s a venetiai hadak fölött a bátor Ruricius parancsnokolt, ki mihelyt megtudta, hogy Constantin feléje tart, egy lovas hadosztályt küldött eléje. De ez leveretett és Veronáig üldöztetett. Verona félszigeten fekszik, s csak a nyugati oldalról közelithető meg, mivel a többi három oldalát az Ets vize környezi. Constantin több sikertelen kisérlet után utat és módot talált a rohanó vizen való átmenetelre. Verónát erős ostromvonalakkal bekeritette, és Pompejánus kétségbeesett kirohanását visszaverte. Mire Pompejánus a várból titkon kiszökött, hogy Constantint egy más hadsereggel hátulról támadja meg. Constantin erről érte-

Verona megszállása és csata.

sülvén, seregének egy részét az ostrom folytatására Veróna alatt hagyta, megbizhatóbb csapatait Pompejánus ellen vezetvén. Midőn észrevette, hogy az olasz hadak saját csapatainál sokkal számosabbak, eredeti kétsoros hadállását megváltoztatta, s hadvonalát az ellenséggel szemben illő arányban nyujtotta ki. Ily kifejlődéseket a veszély pillanatában zavar nélkül végrehajtani csupán gyakorlott régi katonákkal lehet, és azok rendesen határozók; a csata este kezdődött, és reggel Constantin győzelmével végződött. A több ezer halott között ott volt Pompejánus is, és Veróna kegyelemre megadta magát.

Maxentius tétlensége s félelmei.

Mig Constantin magatartását és bátorságát a csatamezőn kifejtette: Itália fejedelme érzéketlennek mutatta magát a polgárharcz nyomorai és veszélyei iránt, melyek birtokának szivén rágódtak. Az élvezet volt még mindig egyedüli foglalatossága. Constantin gyors előhaladása alig volt öt képes ezen végzetes elbizakodottságból fölébreszteni; azzal hizelgett magának, hogy ismert bőkezüsége s a római név fensége mely őt már két betöréstől megszabaditotta, a fellázadt galliai hadsereget is széjjel fogja szórni. A tapasztalt és alkalmas tisztek, kik már atyja alatt szolgáltak, nem mulasztották el őt a közeledő veszélyre figyelmeztetni, s ő bámulva győződött meg, hogy romlását csupán összes erejének teljes megfeszitésével előzheti meg. Maxentius harczosokban és pénzben még nem szenvedett hiányt, és csakhamar egy harmadik hadtest lőn kiállitva. Távol volt ugyan tőle személyesen vezérelni a hadsereget, de a szégyen végre helyébe lépett a bátorságnak, s arra kényszeritette őt, hogy táborba menjen. A nép megvetette gyáva urát, s ő nem vala képes a tüntetéseket elfojtani, melyek ünnepelve magasztalák Constantin hősies szellemét. Mielőtt Maxentius Rómát elhagyta volna, tanácsot kért a sybilliai könyvektől. Ezen ős jóslók igen bölcs feleletet adtak mondván: „Róma ellenségei az nap el fognak veszni.“

Constantin győzelme Róma mellett K. u. 312. okt. 28.

Constantin rohamosan közeledett Róma felé, mivel azt remélte, hogy Maxentiust a félelem s okosság a város falai közé fogja szoritani, de mennyire meg volt lepetve, midőn a „Saxa Rubra“ hegységénél kilencz mértföldnyire a várostól Maxentius hadseregét csatakészen felállitva találta. A hosszu hadvonal betöltötte a téres sikot, és utócsapata, mely a visszavonulást fedezendő volt, a Tiber partjáig terjedt. Mondják, és mi elhiszszük, hogy Constantin hadseregét kitünő tökélylyel szervezé, s a legdicsőbb

legveszélyesebb állást a maga számára tartotta fenn. Fegyverzetének fénye által megkülönböztetve, személyesen rohant vetélytársának lovasságára, és ellenállhatlan támadása eldöntötte a nap szerencséjét. Maxentius lovassága főleg nehéz vértesekből, könnyü mórokból és numidiaiakból állott; de ezeknek hátrálniok kellett a szilárd galliai lovasok előtt, kik amazoknál elevenebbek, és ezeknél kitartóbbak voltak. A két szárnynak legyőzése a gyalogságot fedezet nélkül hagyta, és a fegyelmezetlen itáliaiak vonakodás nélkül hagyták el a zsarnok zászlaját, a kit gyülöltek, s kitől nem féltek többé. A zavar most általános lőn, és Maxentius seregei ezrenkint rohantak a mély és sebes Tiberbe. Magát a császárt is, midőn a milviai hidon át menekülni akart, a futamodó tömeg a folyamba sodorta, hol fegyverzetének súlya alatt azonnal elmerült. Teste mélyen sülyedt az iszapba, és csak másnap lehetett nagynehezen kivenni. Midőn feje látványul a nép szeme elé kitétetett, ez végre meggyőződött felszabadulásáról, s az események arra figyelmeztették őket, hogy a hűség és hála felkiáltásaival fogadják a szerencsés Constantint, ki ekként bátorsága és ügyessége által életének legfényesebb vállalatát sikerítette.

Fogadtatása

A győzelmet Constantin ugy használta fel, hogy ez által se a nagylelküség dicséretét, se a mértéktelen szigor vádját meg nem érdemelte. Ő ugyanazon bánásmódot alkalmazta, mely bukás esetében saját személyét és családját érte volna. Halálra itélte a zsarnok fiait, és gondosan kiirtotta az egész fajt. Maxentius legjelentékenyebb hiveinek osztozni kellett urok sorsában, a mennyiben jólétének és büneinek is részesei voltak; de midőn a római nép még nagyobb számu áldozatot kivánt: a győző erélylyel és emberszeretettel ellentállott ezen szolgai kivánatnak, mely inkább a hizelgés, mint meggyőződés kifolyása volt. Az árulkodókat megbüntette, s a bukott zsarnokság korában számkivetett ártatlanok visszahivattak és jószágaikat visszanyerték. Legelőször a tanácsot tisztelte meg jelenlétével, és megigérte, hogy régi méltóságába és szabadalmaiba vissza fogja helyezni. Játékok és ünnepélyek rendeztettek győzelmi hirének megörökitésére, s a hálás tanács a Maxentius által felállitott épületeket győzelmes utódja tiszteletére ajánlotta fel. Constantin győzelmi íve mint a müvészetek hanyatlásának szomoru jelensége maradt fenn, mely e mellett a leghitványabb hiu-

ságról tanuskodik. Miután nem találtak a birodalomban szobrászt, ki e közemléket felékesiteni képes lett volna, Trajáu diadalivét legszebb jelvényeitől megfosztották, tekintet nélkül a hős emlékére s a tulajdonjog szentségére. Az idők, cselekvények és jellemek különbözőségét egészen elfeledték. A parthyai foglyok oly fejedelem lábai előtt vannak feltüntetve, ki soha az Euphraton túl nem vezette seregeit; és a kiváncsi régész még most is fölfedezheti Trajáu fejét Constantin győzelmi jelvényei közt. Az uj ékitmények, miket régi szobrok hiányában alkalmazni kellett, a legdurvább és legesetlenebb modorban hajtattak végre.

és magatartása Rómában.

A testőrségnek végleges megsemmisitését mind az eszély, mind a boszu parancsolta. Megerősitett táboruk lerontatott és a csekély számu testőrök, kiket a kard megkimélt, a rendes hadsereg közé osztattak; ez által a tanács s a nép méltósága végzetteljes csapást szenvedett, és a lefegyverzett főváros védelem nélkül vettetett áldozatul távol levő ura kényének vagy közönyének. Meg kell jegyeznünk, hogy Maxentius a római adót a tanácstól „szabad ajánlat“ czime alatt szedte, Constantin ezt rendes adóvá változtatta. A tanácsnokokat vagyonukhoz képest több osztályra osztotta; a legvagyonosabbak nyolcz, a következők négy font aranyat tartoztak fizetni; a két utolsó osztály, s a szegények hét darab aranyat. A rendes tanácsnokokon kivül a tanács hiu szabadalmait gyermekeik és rokonaik is élvezték, de súlyos terheiknek viselésében is részt kellett venniök. Maxentius halála után a győztes császár csak két-három hónapot töltött a fővárosban, melyet azontúl csak kétszer látogatott meg uralkodásának tizedik és huszadik évében. Constantinnak csaknem egész uralkodását a légiók gyakorlása és a tartományok látogatása vette igénybe. Trier, Milano, Sirmium, Naissus és Thessalonica szolgált alkalomszerü székhelyéül, mig végre Európa és Ásia határán uj Rómát alapitott.

Szövetsége Liciniussal K. u. 313. Márt.

Mielőtt Constantin Itáliába ment, Liciniusnak az illyriai császárnak barátságát, vagy legalább semlegességét biztositotta magának. Nővérét Constantiát feleségül igérte neki, s a frigy megkötésére a két császár Milanóban találkozott, de a köz ünnepélyek közepett egymástól el kellett válniok. A frankok betörése Constantint a Rajnához szólitotta, mig Ásia fejedelmének ellenséges közeledése Liciniust a személyes megjelenésre készteté.

Maximin titkos szövetségese volt Maxentiusnak s ennek sorsától vissza nem rettenve megkisértette a hadi szerencsét. Tél közepén megindult Syriából Bithynia felé és rendkivüli megerőltetéssel megjelent a thraciai Bosporus partjain, mielőtt Licinius helyettesei ellenséges czélzatait megtudták volna. Byzantiumot tizenegy napi megszállás után bevette, s már Heraclea falai alatt időzött, midőn Licinius közeledését hallotta. Miután egymás katonáit hasztalan igyekeztek elcsábitani, megütköztek. A kelet császárának hetvenezer jól fegyelmezett régi katonája volt, és Licinius, ki hamarjában mintegy harminczezer illyriait szedett össze, kezdetben a tulnyomó erő által elnyomatott. De katonai ildomossága és hadseregének vitézsége helyreállitotta a rendet, és határozott győzelmet nyert. A hihetlen gyorsaság, melyet Maximin a futásban kifejtett, sokkal hirhedtebb, mint bátorsága a csatában. Huszonnégy óra mulva megveretése után Nicomediában látták a remegő császárt, százhatvan mértföldnyire a csata szinhelyétől. Szerencsétlenségét csak három hónappal élte túl. Tarsusban történt halálát majd kétségbeesésnek, majd méregnek, majd istenitéletnek tulajdonitották. A kelet tartományai a polgárháboru borzalmaitól megmentetvén, örömmel ismerték el Licinius tekintélyét.

Háboru Maximin és Licinius közt. K. u. 313.

Az ütközet Apr. 30.

Maximin halála.

A legyőzött császár egy nyolcz éves fiút és egy hét éves leányt hagyott maga után. Artatlan koruk Liciniust könyörületre indithatta volna; de a szánalom nem volt képes őt visszatartani, hogy ellenfelének nevét és emlékét ki ne irtsa. Sevérus császár fiának az ifju Severiánusnak meggyilkoltatása menthetetlen. Candidiánus kivégeztetése pedig a legfeketébb kegyetlenségnek és hálátlanságnak ténye volt. Ő természetes fia volt Galeriusnak, Licinius barátjának és jótevőjének. Candidiánus visszavonulva élt, és magasra nem vágyott; de fejedelmi születésü volt, s ez Licinius féltékeny lelkét felháboritotta. A zsarnokság ezen ártatlan és kitünő áldozataihoz kell még adnunk Diocletián császár nejét és leányát. Midőn Diocletián Galeriust caesari czimmel ruházta fel, neki adta leányát Valeriát, a ki mivel magának gyermeke nem volt, férjének természetes fiát Candidiánust valódi édesanyai gonddal ápolta és nevelte. Férje halála után rögtön Maximin kérte kezét, ki e végből elvált nejétől. A fejedelmi özvegy visszautasitotta a méltatlan ajánlatot, minélfogva Maximin minden javait elfoglalta és anyjával Pris-

Licinius kegyetlensége.

cával együtt számüzetésre itélte őt. Most Maximin halálával kedvező fordulat látszott beállani a szerencsétlen özvegyre nézve, s ő egész bizalommal Licinius udvarába menekült; de Candidiánus megöletése csakhamar arról győzte meg őt, hogy Maximin trónját e zsarnoknál is sokkal embertelenebb zsarnok töltötte be. Menekülés által akarta életét biztositani, de Thessalonicában fölfedeztetvén, anyjával együtt lefejeztetett.

Constantin és Licinius közti meghasonlás K. u. 314.

A római világ most két részre volt osztva Constantin és Licinius közt; az első a nyugatnak, a második a keletnek ura volt. Ez időben Constantin nővérét Anastásiát férjhez adta Bassiánushoz, kit egyuttal caesari rangra emelt. De a neki igért tartományok átadásának halogatása, s a hozzákötött megszoritások Bassiánust elkedvetlenitették. Kineveztetését Licinius is megerősitette, s e ravasz fejedelem vele azonnal titkos és veszélyes összeesküvést szőtt, melyet azonban Constantin ideje-korán fölfedezvén, őt a caesari bibortól megfosztottnak nyilvánitotta. A büszke visszautasitó válasz, melyet Licinius adott, midőn a hozzámenekült Bassiánus kiadására felszóllittatott, bünrészességéről tanuskodott, és egyszersmind arra szolgált alkalmul, hogy a két császár közti viszály kitörjön.

Első polgári háboru közöttük. Cibalisi csata K. u. 315. Okt. 8.

Az első csata Cibalis nevü pannoniai város közelében a Száva partján, Sirmiumhoz mintegy ötven római mértföldnyi távolságra vivatott. A csekély haderő, melyet e nagyfontosságu ügy eldöntésére két oly hatalmas fejedelem kiállitott, arról tanuskodik, hogy az egyiket a kihivás, a másikat a támadás váratlanul lepte meg. A nyugati császárnak csak huszezer embere volt, a keletinek harminczötezer. A szám kisebbségét a csatahely előnye ütötte helyre. Constantin egy fél mértföldnyi széles szorost foglalt el, melynek egyik oldalát meredek hegység, a másikat pedig mély mocsár fedezte, és ezen helyzetben várta be és verte viszsza az ellenség megtámadását. Licinius mintegy huszezer embert vesztett, és lovassága élén Sirmiumon át visszavonult. A Száván átmenvén, a hidat lerontatta, s a dák és thráciai tartományokba sietett, hogy uj hadsereget gyüjtsön. Futása közben bizonytalan caesari czimét Valens illyriai tábornokának adományozta.

A mardiai ütközet.

A második ütközet szinhelye a Thráciában fekvő mardiai sikság volt. Ez ütközet ép oly makacs és véres vala, mint az első. A hadsereg mind a két részen egyenlő vitézséget és fe-

gyelmet tanusitott, s a győzelmet magasabb képessége folytán ismét Constantin döntötte el, ki mintegy ötezer emberből álló hadtesttel egy előnyös magaslatra nyomult, honnan az ütközet hevében az ellenség utócsapatát megtámadván, nagy vérontást eszközölt. Az ütközetnek a beállott éj vetett véget, és ez által fedve Licinius a macedoniai hegyek felé biztosan vonult vissza. A két vesztett csata után a megtört Licinius békeért esdeklett. Constantin kihallgatta a követet, a ki *két* császár nevében ajánlott becsületes békét. Valens császár fölemlitését Constantin felindulással és megvetéssel fogadta. „Nem azért nyomultunk előre — viszonzá szárazon Constantin — a nyugati Oceántól folytonos csaták és győzelmek között, hogy egy háladatlan rokont visszautasitván, egy megvetésre méltó rabszolgát fogadjunk el uralkodótársul. A béke első föltétele: Valens lemondása.“ Liciniusnak e lealázó föltételt el kelle fogadnia, s a szerencsétlen Valens néhány napi uralkodás után meglőn fosztva biborától s életétől. Constantin meghagyta vetélytársát Liciniust Thrácia, Kis-Ásia, Syria és Egyptom birtokában, de Pannoniát, Dalmátiát, Dáciát, Macedóniát és Görögországot a nyugati birodalomhoz csatolta. Megegyeztek, hogy három királyi fiu, a császárok fiai, jelöltessenek ki császári utódokul. Crispus s az ifju Constantin nemsokára nyugati caesaroknak nyilvánittattak, az ifju Licinius pedig keletinek. A kitüntetés ezen kettős aránya mellett a győző a fegyverek s a hatalom fensőségét magának biztositotta. A békeszerződés Decemb.

Constantin és Licinius kibékülése nyolcz évi békét biztositott a római világnak. E korszakban indult meg a császári törvények rendes sora, s ezek nyomán könnyü volna Constantin polgári rendszerét leirni. De legfontosabb intézményei benső összeköttetésben voltak az országlásnak és vallásnak uj rendszerével, mely uralkodásának utolsó éveig nem állapittatott meg tökéletesen. Sok törvénye maradt fenn, melyek a magánjogot tárgyalják, s a melyek az általános történelem köréhez nem tartoznak. Két törvény mindamellett — a sok közől — megérdemli a megemlitést; az egyik fontossága, a másik különössége miatt; az elsőt jótékony hatása, a másodikat kicsapongó szigora tette nevezetessé. Általános béke és Constantin törvényei K. u. 315—323.

1. Az ujdon született gyermekek kitevésének vagy megölésének borzalmas szokása, melyet a régiek széltében gyakoroltak, mindinkább divatos lett a tartományokban, különösen

Itáliában. E szokás következménye volt az elszegényülésnek; az elszegényülést pedig leginkább az elviselhetlen nagy adó és annak különösen terhes behajtási módja idézte elő. A kevésbbé vagyonos vagy szorgalmas osztályok atyai gyöngédségnek vélték, ha gyermekeiket megmenthetik az élet nyomoraitól, mit ők maguk nem voltak képesek elviselni. Constantin emberszeretete elrendelte, hogy azon szülők, kik szegénységüket a hatóságnak bejelentik, segedelmet kapjanak gyermekeik fölnevelésére. De az igéret sokkal bőkezübb s az ellátás sokkal kétségesb volt, semhogy általános és állandó jótékony hatást gyakorolt volna. A dicséretes törvény inkább a szegénység kitüntetésére, mint megkönnyitésére szolgált.

2. A nőrablás halállal büntettetett, és pedig máglya vagy vadállatoktóli szétszaggatás által. A nőnek beleegyezése hasonbüntetést vont maga után. A nyilvános üldözés kötelessége a bünös vagy szerencsétlen leány szüleire rovatott, és ha a természet érzelmei erőt vettek a sérelmen, és ha családjuk becsületét utóházasság által akarták helyreállitani, számüzetés és jószágvesztés által bünhődtek. A bünrészes férfi- vagy nőrabszolgák hasonlóan halállal lakoltak. A mennyiben a bün nyilvános természetünek tartatott, a bevádlás minden idegennek meg volt engedve. A per megkezdése nem volt időhöz kötve, és az itélet következményei a törvénytelen szövetség ártatlan magzatain is végrehajtattak. Ezen rendelet leggyülöletesebb részeit Constantin könyörülete később gyakran enyhitette.

A góth háboru K. u. 322.

A polgári kormányzat néha a birodalom katonai védelme által zavartatott meg. A szeretetreméltó jellemü ifju Crispus, ki a caesari czimmel a rajnai parancsnokságot nyerte, a frankok és allemannok ellen kivivott több győzelmében bátorságának jelét adta, és a barbárokat megtanitotta Constantin fia és Constantius unokájától rettegni. A császár a még fontosabb dunai tartományokat vette át. A góthok, kik Claudius és Aurelián korában a római fegyverek súlyát érezték, ötven évi béke alatt elfelejtették öseik szerencsétlenségeit, és ujra megtámadták a határokat. De Constantin megverte és összes zsákmányuk és foglyaik visszaadására késztette őket. Ezután a kijavitott Traján hidján a Dunán átmenvén, Dácia legerősebb menhelyéig üldözte őket, és midőn boszuját már kielégitette, az esdeklett

békét azon feltét alatt adta meg nekik, hogy szükség esetében negyvenezer katonát tartoznak segitségül adni.

A második polgári háboru Licinius és Constantin között K. u. 323.

A dicsőség ezen magasztos állásában nem volt többé lehetséges, hogy Constantin maga mellett társat türjön. Szellemének és katonai hatalmának fensőségében bizva, minden előleges sérelem nélkül elhatározta, hogy tönkreteszi Liciniust, kinek aggkora és népszerütlen vétkei könnyü győzelemre nyujtottak kilátást. De az öreg császár a közeledő veszélytől megriadva összeszedte minden erejét, és Drinápoly sikjait csakhamar betöltötte katonákkal, valamint a Hellespontot hadihajókkal. Hadserege százötvenezer gyalogból, és tizenötezer lovasból állott, és a mennyiben a lovasság Phrygiából és Cappadociából állittatott ki, inkább a lovak szépségére, mint a lovasok bátorságára és ügyességére lehet következtetni. Hajóhada háromszázötven hajóból állott, három-három sor evezővel. Ebből százharminczat Egyptom és Afrika közelfekvő partjai szolgáltattak, százötvenet Phoenicia és Cyprus szigete, a többit Bithynia Jonia és Caria. Constantin hadserege Thessalonicában találkozott és fölülmulta a százhuszezeret. Bár kevesebb embere, de több katonája volt, mint versenytársának; hajóhada azonban sokkal csekélyebb valamint Liciniusé. Mióta Itália megszünt a kormányzat székhelye lenni: a misenumi és ravennai hajótelepitvények el voltak hanyagolva.

Adrianopoli ütközet K. u. 323. Julius 3.

Az okos Licinius versenytársának közeledését a jól megerősitett adrianopoli táborban várta be. Constantin Thessalonicából Thrácia felé vonult, mignem menetét a széles és sebes Hebrus vize tartóztatta fel, melynek túlsó partján Licinius táborozott. Sok idő telt el apró csatározásokkal, míg végre Constantin rettenthetlen magatartása minden akadályt elháritott. A bátor császár ez alkalommal tizenkét lovas kiséretében a Hebrus vizébe vetette magát és győzhetetlen karja oly rémületet idézett elő, melynek hatása ellenének százötvenezer főből álló hadseregét megtörte és megszalasztotta. A harcz nem volt többé egyenlő. Liciniusnak többnyire ujjonczokból álló megzavarodott tömege könnyen legyőzetett a kipróbált nyugati veteránok által. Azt állitják, hogy harmincznégyezer ember maradt halva. Liciniusnak megerősitett tábora a csata éjjelén bevétetett, s a megfutott csapatok nagyobb része kegyelemre megadta magát. Licinius a csatatért többé meg nem tarthatván Byzantium falai közé menekült.

Byzantium megszállása, és Crispus tengeri győzelme.

Byzantium megszállása, melyet Constantin azonnal megkezdett, nagy munkával és bizonytalansággal hajtatott végre. Az utolsó polgári háborukban e helyen, mely méltán neveztetik Európa és Ásia kulcsának, az erődítmények kijavittattak és megerősittettek; és mindaddig, mig Licinius a tenger ura maradt, a helyőrség sokkal kevesbbé volt kitéve az éhség veszélyeinek, mint a megszálló hadsereg. Crispusnak a császár legidősb fiának jutott azon merész vállalat, hogy utat törjön a Hellesponton; s a bátorság és siker, melylyel azt végrehajtotta, atyja becsülését, sőt nagy valószinüséggel féltékenységét is felköltötte. A harcz két napig tartott: első napon kevés eredménynyel; de a másodikon támadt déli szél Crispus hajóhadának rendkivüli előnyt nyujtott, mi okos bátorságával egyesitve, tökéletes győzelmet eredményezett. Licinius vesztesége százharmincz hajóból és ötezer emberből állott. Amandus tengernagy is alig menekülhetett meg. Mihelyt a Hellespont nyitva volt, Constantin táborába bőven folyt az eleség, s a megszállási munkálatok nagyobb erővel folyhattak. Az ostromlók a falakkal egyenlő magasságu sánczokat hánytak, magasra nyúló tornyokkal, melyekből a hadi gépek nagy köveket és hajitó dárdákat vetettek a városba, mig a faltörő kosok több helyütt megingatták a falakat. E közben Licinius kincseit összeszedte, és Martiniánust caesarnak kinevezvén, s a birodalom megvédését reá bizván, Chalcedóniába menekült.

Chrysopolisi ütközet.

Licinius oly segédforrásokkal s oly lankadhatlan kitartással birt, hogy ennyi megveretés után Bithyniában még ujra ötven-hatvanezer emberből álló hadsereget tudott kiállitani, mig Constantin Byzantium megszállásával volt elfoglalva. De az éber császár ellenfelének végső erőlködését sem hanyagolta el. Győzelmes hadseregének egy részét átszállitotta a Bosporuson, és Chrysopolis, vagy a mostani elnevezés szerint — Scutari magaslatain találkoztak. Licinius hadai jóllehet csak az imént szedettek és roszul voltak fegyverezve, kétségbeesett de hasztalan vitézséggel harczoltak, mig végre teljes leveretésük és huszonötezer embernek halála menthetlenül eldöntötte urok sorsát. Licinius Nicomédiába vonult vissza, mig neje Constantia, Constantin nővére, közbevetette magát, hogy férje életét megmentse, kinek Martiniánus föláldozása és biborának letétele után megengedtetett, hogy hátralevő napjait békében tölthesse.

Constantia e tette eszünkbe juttatja Augustus nővérét és Antonius nejét. De az emberek jelleme most már egészen más volt; egy római nem tartotta többé gyalázatnak becsületét és függetlenségét túlélni. Licinius sértéseiért bocsánatot kért és nyert; magát és biborát *Urának* lábaihoz vetette, ki őt lealázó kegyelmességgel fölemelte, ugyanaz nap császári asztalához bocsátotta, és rövid idő mulva Thessalonicába belebbezte. Rabságának nemsokára a halál vetett véget: összeesküvéssel vádolták és kivégezték. Emléke becstelenséggel bélyegeztetett és emlékszobrai összezúzattak.

A birodalomnak ujra egyesitése K.u.324.

Ezen győzelem által a római világ ismét *egy* császár tekintélye alatt egyesittetett, harminczhét évvel utóbb a mint azt Diocletián Maximiánnal megosztotta.

Constantin fokozatos emelkedését részletesebben tárgyaltuk, mivel az események által követelt vér- és pénzpazarlás, valamint az ezzel összefüggő folytonos adóemelés s a katonai uralom megállapitása lényegesen előmozditották a római birodalom hanyatlását. E forradalom nevezetes közvetlen következménye Konstantinápoly alapitása s a keresztény vallás behozatala volt.

XV. FEJEZET.

A keresztény vallás előhaladása, s az első keresztények érzelmei, modora, száma és állapota.

A nyomozás fontossága

A kereszténység fejlődésének és megállapodásának nyilt do észszerü földeritése ugy tekintendő, mint a római birodalom történetének igen lényeges része. Mig e nagy testet nyilt erőszak támadta meg, vagy lassu hanyatlás aknázta alá: az emberek szellemében lassankint gyökeret vert egy tiszta szerény vallás, mely a csendes homályban nagyra növekedett, az ellenállásból uj erőt meritett, és végre a Capitolium romjain feltűzte a kereszt győzelmes zászlóját. A kereszténység befolyása túlemelkedett a római birodalom korán és határain. Tizenhárom vagy tizennégy százados forradalom után még mindig ezen vallást követi Európának minden nemzete, az emberi nemnek a müvészetben, tudományban és harczban legkitünőbb része. Az európaiak buzgó szorgalma messze elterjesztette azt Ásia és Afrika távol partjain, és telepitvényeik közvetitése szilárdul megállapitotta Kanadától Chiliig a régiek előtt ismeretlen világban.

annak nehézségei.

De e földeritès bármily hasznos s mulattató legyen is, két rendkivüli nehézséggel van összekötve. Az egyháztörténelem üres és gyanus adatai ritkán képesitnek bennünket arra, hogy eloszlassuk a borus felleget, mely az egyház első kora fölött lebeg. A részrehajlatlanság nagy törvénye igen gyakran arra kényszerit, hogy a szentirás ihletlen tanitóinak és hivőinek tökéletlenségét fölfedjük, és a gondtalan észlelő előtt hibáik homályt vethetnek a hitre, melyet vallottak. De a buzgó keresztény megbotránkozása s a hitetlennek ingatag diadala véget kell hogy érjen, ha nemcsak arról emlékezik meg, hogy **ki által**, hanem

arra is, hogy **kinek** adatott az isteni nyilatkozat. A theolog gyönyörrel szinezheti ki a vallást, a mint az eredeti tisztaságában rendezve a mennyből leszállt. A történésznek sokkal komolyabb feladata van. Föl kell fednie a tévedés és elfajulás elkerülhetlen vegyitékét, melyet magába föl kellett vennie, midőn oly hosszan tartózkodott a földön, a lények gyenge és elfajult neme közt.

A keresztény-ség előhaladásának öt főoka.

Kiváncsiságunk természetszerüleg azt óhajtja kinyomozni, hogy minő eszközöknek köszönheti a keresztény hit nagyszerü győzelmét, a világon megállapitott vallások fölött. Ezen kérdésre következő feltünő, de kielégitő választ adhatni: a tan meggyőző tisztaságának és nagy szerzője szabályzó előrelátásának. De mivel az igazság és ész a világban ritkán talál oly kedvező fogadtatást, és mivel a gondviselés bölcsessége gyakran az emberi sziv szenvedélyeit, és az emberiség általános körülményeit használja eszközül czéljai elérésére, legyen szabad tartozó alázattal azt kérdenünk: mik voltak a keresztény egyház gyors előhaladásának nem alap- hanem közvetlen okai? Meglehet kiviláglik, hogy leginkább következő öt ok kedvezett a terjedésnek. 1-ör. A keresztények hajthatatlan, — és ha szabad igy szólnunk — türelmetlen buzgalma, mely — igaz — a zsidó vallásból származott, de megtisztult azon szükkörü társalmatlan szellemtől, mely a pogányokat Mózes törvényeinek felkarolásától visszariasztotta. 2. A jövő életről tan, s azon mellékes hatályos körülmények, melyek a fontos hitnek súlyt és sikert kölcsönözhetnek. 3. A kezdetleges egyháznak tulajdonitott csodás hatalom. 4. A keresztények tiszta és szigoru erkölcsei. 5. A keresztény köztársaság egysége és fegyelme, mely azt a római birodalom szivében fokonkint független és növekedő álammá képezte.

Az első ok. A zsidók buzgalma.

I. Már leirtuk a régi világ vallásainak összhangját, s azon könnyüséget, melylyel a legkülönbözőbb, sőt ellenséges nemzetek egymás előitéleteit felkarolták, vagy legalább tiszteletben tartották. Az emberiséggeli érintkezést csupán egy rép utasitotta vissza. A zsidók, kik az assyriai és persiai fejedelmek alatt hosszu korszakon át a legmegvetettebb rabszolgákul tekintettek: Alexander utódai alatt a homályból fölmerültek. A makacsság, melylyel különös szertartásaikat és társadalom-ellenes szokásaikat fentartották, ugy tüntette fel őket, mint az emberiség különös nemét, mely az emberiség többi része iránti gyülöletét nyiltan bevallotta, vagy gyáván eltitkolta.

Se Antiochus erőszakoskodása, se Heródes fondorkodása, se a körül lakó nemzetek példája nem volt képes rávenni a zsidókat, hogy Mózes intézményeihez a finom görög mythologiát csatolják. S a rómaiak mégis megvédték az előitéletet, melyet megvetettek. Az udvarias Augustus alapitványt tett, hogy jóléteért a jeruzsalemi templomban áldozatot mutassanak be, míg Ábrahám azon utódjától, ki a capitoliumi Jupitert ilymódon megtisztelte volna, bizonyára mind önmaga, mind testvérei visszaborzadtak volna. Caligula esztelen kisérlete, hogy magának a jeruzsalemi templomban szobrot emeljen, egyhangu ellenzésre talált az egész népnél, mely kevésbbé félt a haláltól, mint ily bálványos szentségtöréstől. Ragaszkodásuk Mózes törvényéhez egyenlő volt az idegen vallások iránti megvetésükkel. A buzgalom és ájtatosság árja a szük mederben annál nagyobb erővel és dühvel rohant.

Annak fokonkinti növekedése.

Ezen hajthatatlan ragaszkodás, mely a régi világ előtt oly gyülöletes, vagy nevetséges volt, tiszteletreméltó jellemet öltött, mióta a gondviselés nekünk a választott nép titokteljes történetét kinyilatkoztatni méltóztatott. De a második templom korabeli zsidóknak Mózes vallása iránti buzgó, sőt tán kicsinykedő ragaszkodása még bámulatosabb lesz, ha azt elődeiknek nyakas hitetlenségével hasonlitjuk össze. Midőn a törvény menydörgés között adatott a Sina hegyén, midőn a tengerek árja és a csillagok menete az izraeliták kényelmére felfüggesztetett, és midőn a földi jutalmak és büntetések közvetlenül követték ájtatosságukat vagy engedetlenségüket: minduntalan fellázadtak isteni királyuk látható fensége ellen, Jehovah szentélyébe idegen bálványokat helyeztek, és szivesen utánoztak minden ábrándos szertartást, mely az arab sátorokban, vagy phoeniciai városokban gyakoroltatott. A mint az ég védelme e hálátlan fajtól méltán elvonatott, hitük hasonló arányu erőt és tisztaságot nyert. Mózes és Joshua kortársai gondtalan közönnyel tekintették a legbájlóbb csodákat: mig a nyomor súlya alatt e csodák hite a későbbi zsidókat a bálványimádás általános ragályától mentette meg. S ugy látszik, hogy e különös nép az emberi elme minden ismert elvével ellentétben, inkább a távolabbi ősök hagyományai mint saját érzéke bizonylatai előtt hajolt meg.

Vallásuk inkább védelmi, mint hóditó természetü.

A zsidó vallás csodálatos védelmi erővel birt, de hóditásra nem volt alkalmas. Midőn Ábrahám utódai megszaporodtak mint a tenger homokja, az istenség, kinek szájából a törvények

és szertartások rendszerét vették, magát saját nemzeti Izrael istenének nyilvánitotta, és kedvencz népét a legnagyobb gonddal elválasztotta az emberiség többi részétől. Kanaán földjének meghóditását oly sok csodálatos és véres körülmény kisérte, hogy a győzelmes zsidók kiengesztelhetlen gyülölségben maradtak minden szomszédukkal. Némely bálványimádó fajok egészen kiirtattak. Más nemzetbeliekkel házasságra vagy szövetségre lépni nem volt szabad, s a kik e tilalom ellen vétettek, harmad, heted, sőt tized iziglen kirekesztettek a gyülekezetből. Mózes vallása ugy látszik egy különös tartomány és egy nemzetiség számára alkottatott; és ha szigoruan megtartották volna a rendeletet, mely szerint minden férfiu köteles volt évenkint háromszor a Jehovah előtt megjelenni, a zsidók az igéretföldének szük határain soha túl nem terjeszkedhettek volna. Ezen akadályt azonban a jeruzsalemi templom lerontása eltörölte. De bukott állásukban is szigoruan ragaszkodtak magasztos, kizárólagos kiváltságaikhoz, s az idegenek társaságát gyülölve kerülték. Napjaiknak, eledeleiknek különbözősége és számos köznapi, noha terhes szokásuk, mind megannyi izetlenség és gyülölet tárgyául szolgált a többi nemzetiségeknek, kiknek szokásaikkal és előitéleteikkel homlokegyenest ellenkeztek. A körülmetélés fájdalmas, sőt veszélyes szokása egymaga képes volt az áttérni kivánókat a synagóga ajtajától visszariasztani.

A keresztény-ség szabadelvübb buzgalma.

Ily körülmények közt ajánlotta fel magát a kereszténység a világnak, Mózes törvényeinek szigorával fölfegyverkezve, de bilincseinek súlyától mentten. Az igaz vallás s az isten egysége iránti kizárólagos buzgalom a legnagyobb gonddal fejtetett ki mind az ó, mind az uj rendszerben, és a mit a legfőbb lény természetéről és czélzatairól az emberiségnek kinyilatkoztattak, a titokteljes tan iránti tisztelet fokozására volt szánva. Mózes isteni tekintélye és a próféták nemcsak elismertettek, de a kereszténységnek legszilárdabb alapjául fogadtattak el. A jövendölések a világ kezdetétől fogva szakadatlan lánczolatban hirdették és előkészitették a Messiás régvárt megérkezését, ki a zsidók anyagi felfogásához képest gyakrabban tüntettetett fel király és győző jellemében, semmint próféta, martyr, vagy istenfia képében. Ennek kiengesztelő áldozata a templom tökéletlen áldozatait egyszerre megszüntette. A szertartásos, csupán jelvényekben és képletekben álló törvény helyébe tiszta és szellemi tisztelet lépett,

és a véráldozat a sokkal igénytelenebb vizáldozattal helyettesittetett. Az isteni kedvezmény igérete minden emberre különbség nélkül kiterjesztetett. Minden szabadalom, mely a hivőt a földről az égbe emelheti, a keresztény egyház tagjainak tartatott fenn; — de e dicső megkülönböztetés elnyerhetése egyuttal az összes emberiségnek megengedtetett, sőt ajánltatott. Minden uj megtértnek legszentebb kötelessége volt barátai és ismerői körében a megbecsülhetlen áldást, melyben részesült tovább terjeszteni s legyőzni a vonakodást, mely szigoruan fogna megbüntettetni mint a jóságos, de mindenható istenség akarata elleni vétkes engedetlenség.

A hivő zsidók makacssága, és ennek okai.

A templom felszabaditása a synagóga kötelékeitől mind a mellett nehéz és hosszas munka volt. A megtért zsidók, kik Jézust őseik által megjövendölt Messiásnak ismerték el, tisztelettel viseltettek iránta, mint az erkölcs és vallás prófétai tanitója iránt, de őseik szertartásaihoz makacsul ragaszkodtak, azt állitván, hogy az örökké egyforma lény, ki Mózes törvényeinek megtartását elrendelte, a haszontalan és elévült szertartásoknak megszüntetését is kihirdette volna a világnak.

A jeruzsalemi Nazareni templom.

Az első tizenöt jeruzsalemi püspök körülmetélt zsidó volt; és a fensőségük alatt álló gyülekezet, Mózes törvényeit a keresztény hit tanaival egyesitette. A megtért zsidók, kik nazarenusoknak neveztettek, a jeruzsalemi templom és a szent város elpusztulása után Pella városába vonultak, honnan Hadrián császár által Aelia Capitolina nevü városba a Sion hegyére telepittettek, hová zsidónak bemenni nem volt szabad. Itt Marcust választották meg püspökül, ki pogány, hihetőleg itáliai eredetü volt. Ez rábeszélte őket, hogy a Mózes-féle törvényeket elhagyják, és szokásaik, valamint szabadalmaiknak e feláldozása utat nyitott nekik a Hadrián-féle telepbe, miáltal a katholicus egyházzal soros összeköttetésbe jutottak.

Az ebioniták.

A Pellaban visszamaradt nazarénusok a latin püspökkel eltávozni vonakodván, Damascus vidékén széledtek el, és Alleppoban egy jelentéktelen egyházat alapitottak, s állitólagos szellemi és anyagi szegénységük miatt ebionitáknak neveztettek.

A szerencsétlen ebioniták Jézust Messiásnak elismervén, de a Mózes törvényeit is megtartván, felette kedvezőtlen helyzetbe jutottak: az egyik felekezet hitehagyottaknak, a másik pedig eretnekeknek tekintette őket, ugy hogy határozottabb

szint kényszerültek vallani, s végre ismét beolvadtak vagy az egyházba, vagy a synagógába.

A gnosticusok,

Mig az orthodox egyház Mózes törvényeinek tulságos tisztelete, és helytelen megvetése közt helyes középuton járt, a különféle eretnekek a tévedés és kicsapongás egyenlő, de ellentétes túlságaira fajultak.. A zsidó vallás elismert igazságából az ebionita azt következtették, hogy az sohasem töröltethetett el. Annak föltételezett tökéletlensége pedig a gnosticusokat azon állitásra birta, hogy azt az isteni bölcsesség soha meg nem állapithatta. A zsidó mesét a teremtésről s az eredeti bünről nevetség tárgyává tették, s mitsem akartak tudni az istenségnek hat napi munka utáni pihenéséről, továbbá Ádám oldalbordájáról, Éden kertjéről, az élet és ismeret fájáról, a beszélő kigyóról, a tiltott gyümölcsről, s az emberiségnek egy megbocsátható vétség miatti elkárhoztatásáról. A legtudósabb egyházatyák azonban elismerték, hogy az irás betü szerinti értelme ellentétben áll az igaz vallás elveivel és fogalmával, de a tekintély fentartása miatt képleges fátyollal boritották a Mózes-féle kinyilatkoztatás minden gyöngéd helyét.

az ő felekezetük, előhaladásuk és befolyásuk.

A gnosticusokat a keresztények közt a legmüveltebbeknek, legtanultabbak- és legvagyonosabbaknak tekintették. Csaknem mindnyájan a pogányok fajából származtak. Krisztus hite közé sok fenséges de egyszersmind homályos alaptételt vegyitettek, melyeket a keleti bölcsészetből, sőt Zoroaster vallásából is meritettek: mint az anyag örökkévalóságát, két fő elv létezését, és a láthatlan világ titokszerü hierarchiáját. Ezek ismét sok felekezetre oszoltak. Terjeszkedésük gyors és diadalmas volt. De a békét folytonosan megzavarták s a vallás nevét gyakran lealacsonyitották, mindazáltal a kereszténység előhaladását inkább előmozditották, mint hátráltatták.

A démonok ugy tekintettettek, mint a régiek istenei.

De bár milyen volt légyen a véleménykülönbség az orthodoxok, ebioniták és gnosticusok között, Mózes törvényeit mindnyájan isteni eredetünek vallották, s kötelező erejét egyenlő buzgalommal ismerték el, és egyenlő borzalommal viseltettek a bálványozás iránt, a mi a zsidókat a régi világ többi nemzeteitől megkülönböztette. A bölcsész, ki a sokistenség rendszerét ugy tekintette, mint az emberi csalás és tévedés koholmányát, az áhitat álczája alá megvető mosolyt rejthetett, s nem kellett attól tartania, hogy a szemfényvesztés vagy álhit őt valami lát-

hatlan, vagy képzeleti hatalom ellenszenvének teendi ki. De az első keresztények a pogányok megállapitott vallásait sokkal gyülöletesebb és borzalmasb szemmel tekintették. Az egyház s az eretnekek egyaránt azt tartották, hogy a bálványimádás szerzői, pártfogói és tárgyai gonosz szellemek voltak. E föllázadt szellemeknek, kik az angyalok seregéből elüzettek, s pokoli mélységbe vettettek, még szabad volt a földön bolyongani, a bünös emberek testét kinozni és lelkét elcsábitani. A gonosz lelkek az emberek bálványozási hajlamát csakhamar fölfedezték, s arra használták fel, hogy őket a teremtő imádásától elvonják, s az istenség méltóságát bitorolják. Az egyik Jupiter, a másik Aesculap, a harmadik Venus tulajdonságait vette fel, s légies természetüknél fogva némi csodadolgokat müveltek. A keresztények ezért megengedték a mythologiai képzeleteket, de hitüket borzalom kisérte, s azt vélték, hogy a démonok iránti tisztelet isten elleni lázadást képez.

A keresztények borzalma a bálványimádás iránt.

E vélemény következtében a keresztény első szigoru kötelme az volt, hogy a bálványimádás gyakorlatától tisztán tartsa magát. A nemzetek vallása nem volt csupán szemlélődő tan, melyet az iskolákban tanitottak, vagy a templomokban hirdettek. A megszámlálhatlan isten, s a sokistenség szertartásai a legbensőbb összefüggésben valának a köz- és magánélet minden foglalkozásával, vagy örömével; és lehetlenségnek látszott azok megtartása elől menekülni anélkül, hogy az illető le ne mondjon az emberekkeli érintkezésről, a társadalom minden kötelme s élvezetéről.

A művészetek.

Béke és háboru, örömünnep s temetkezés a pogányistenek tiszteletével volt összeszőve. Még a zenészet, festészet, szónoklat és költészet művészete is ugyanazon tisztátalan forrásból meritetett; Apollo s a múzsák is a pokoli szellem küldöttei, Homér és Virgil pedig legkitünőbb szolgái voltak.

Ünnepélyek.

A veszélyes kisértés a figyelmetlen hivőt kétszeres erőszakkal támadta meg a nagy ünnepélyek napjain. S ez ünnepélyek oly művészileg voltak beszőve az egész év folyamába, hogy a babona mindig valami öröm, és gyakran erény alakjában tünt fel.

A római szertartás szerint némely legszentebb ünnepély, mint január első napja a köz- és magánboldogság fogadalmainak megüuneplésére, a holtak s élőkről megemlékezésre, a tulajdon sérthetetlen kötelékeinek megszilárditására, vagy a ta-

vasz közeledtével a nemző termékenység üdvözletére, vagy Róma városa s a köztársaság alapíttatásának megünneplésére volt szentelve. Képzelhető mennyire irtóztak a keresztények ez istentelen ünnepélyektől.

buzgalom a kereszténységért.

Ily aggodalmas szorgalom volt szükség az evangelium tisztaságának fentartására a bálványimádás ragálya ellen. De a keresztények minden alkalmat megragadtak, és buzgó ellentállást fejtettek ki.

A második ok. A lélek halhatatlanságának tana a bölcsészek között;

II. Cicero iratai a legélénkebben tanusitják a régi bölcsészek tudatlanságát, tévedéseit és bizonytalanságát a lélek halhatatlansága iránt. Midőn tanitványaikat a halál félelme ellen védezni akarták, azt mondták: hogy a feloszlás minket az élet minden nyomorától fölszabadit, és a mi nem létezik, nem szenvedhet tovább. De midőn önmegelégedéssel utaltak saját kiterjedett elmebeli hatalmukra: midőn a legfontosabb dolgokban az emlékezet, képzelet és itélő tehetség különböző képességeit gyakorolták, és midőn saját hirükre gondoltak, mely őket a jövő korban a halál és sír határain túl föntartandja: önkénytelenül nem igen akarták magukat a föld állataival egy sorba helyezni, vagy azt föltenni, hogy azon lény, mely őket őszinte bámulatra ragadta, a darab földhöz és néhány évi tartamhoz legyen bilincselve. Ezen kedvező tudattal a lélektan tudományát vagy inkább nyelvét hivták segitségül. És mihamar fölfedezték, hogy az anyag egy tulajdonságát sem lehet a lélek működésére alkalmazni; hogy tehát az emberi léleknek a testtől különböző állanynak kell lennie, tisztának, egyszerünek és szelleminek, mely feloszlásnak alávetve nincs, s a mely testi fogságából való kiszabadulása után az erkölcsre és boldogságra sokkal fogékonyabb lesz. Ezen különös és nemes elvekből a Plato nyomán járó bölcsészek igen igazolatlan következtetéseket vontak: s az emberi léleknek, nemcsak jövő halhatatlanságát, hanem mult örökkévalóságát is vitatták, s azt ugy tekintették, mint azon önlétü végtelen szellem alkatrészét, mely a világot áthatja, és fentartja. De az iskolákban nyert mulékony benyomást a tevékeny élet foglalkozásai csakhamar megsemmisitették. Igen jól ismerjük a Cicero s az első caesárok korában élt kitünő személyiségeket, azoknak tetteit, jellemét s indokait, és biztosan tudjuk, hogy tevékenységüket sohasem vezette a jövő életbeni megjutalmazás vagy büntetés komoly tudata.

a görög és római pogányok között;

A bölcsészet legmagasztosabb törekvése sem hathat tovább, mint hogy a jövő élet iránti vágyat, reményt, vagy legfölebb annak lehetőségét érintse, és semmi sincs az isteni kinyilatkoztatáson kivül, a mi létezőnek állitaná és részletesen leirná a láthatlan világot, melynek feladata befogadni az emberi lelket, miután a testtől elvált. De a görög és római népszerü vallásnak sok hiánya volt, melyek azt ezen nehéz föltevés elfogadására képtelenné tették. S valóban a Jupiter, vagy Apollo oltára előtt kiejtett kérelmek csak a földi boldogságot érintették, és a jövő élet iránt tudatlanságot, vagy közönyösséget tanusitottak.

a barbárok között;

A lélek halhatatlansága iránti hit nagyobb mérvben volt elterjedve Indiában, Assyriában, Egyptomban és Galliában; és miután e különbség a barbárok magasabb müveltségéből nem származhatott, a papság befolyásának kell azt tulajdonitanunk.

a zsidók között,

Természet szerint azt kellene vélnünk, hogy a vallás ily lényeges elve a legvilágosabb szavakkal jelentetett ki a palestinai választott népnek, és hogy Aaron öröklő papsága sértetlenül őrizte meg azt. Kötelességünk imádni a gondviselés titkos intézkedéseit, midőn fölfedezzük: hogy a lélek halhatatlanságának tana ki van hagyva Mózes törvényeiből. És midőn az egyptomi és babyloni hosszu szolgaság után Cyrus megengedte a zsidóknak, hogy az igéret földére visszatérjenek, észrevétlenül két felekezet fejlődött ki Jerusalemben: a Sadduceusoké és a Farizeusoké. Az elsők szigoruan megtartották Mózes törvényeit. A Farizeusok még a hagyományt is elfogadták, s ennek czime alatt nem egy tétel keringett, mely a keleti nemzetek vallásából, vagy bölcsészetéből volt meritve. A sors vagy elővégzet tana, az angyalok, a szellemek, a jövő élet jutalma vagy büntetése, ezen uj hitágazatok közé tartozik, s a mint a Farizeusok a zsidónép tömegét magukhoz vonták: a lélek halhatatlanságáról tan a synagógában uralomra vergődött, s a zsidónép azt, mint minden egyebet is jellemének egész hevével karolta fel.

a keresztények között.

Midőn örök boldogság igértetett az emberiségnek azért, hogy a hitet elfogadja, s az evangelium rendeleteit megtartsa, — nem csoda, hogy ez előnyös ajánlatot a római birodalom minden tartományában minden vallásu és rangu egyének közől nagyon sokan elfogadták. Ez indok annál erősebb vala, mivel általános volt a hit, hogy a világnak vége, s a mennyei birodalom rövid időn bekövetkezik. E csodás esemény közele-

dését az apostolok megjövendölték, s Krisztus szavainak szószerinti hivői perczről perczre várhatták az ember fiának dicsőséges megjelenését a felhőkben, még mielőtt az akkor élő nemzedék végkép elenyészendett.

Az ezredévről szóló régi és népszerü tan a legbensőbb összefüggésben volt Krisztus megérkezésével. A mint a teremtés munkája hat nap alatt befejeztetett, annak jelen állásában tartama a hagyomány szerint, melyet Illés prófétának tulajdonitottak, hatezer évre volt meghatározva. És e fáradságos küzdelmes korszak után, mely most már vége felé közeledett, a hagyomány ezer évig tartó öröm- és nyugalomteljes ünnepet igért. Ezen tan jelentékenyen előmozditotta a keresztény hit terjedését. De midőn az egyház épülete befejezéséhez közeledett, az ideiglenes támaszt félrevetették. Az ezredév tana.

Mig Krisztus tanitványainak a földi uralom boldogsága és dicsősége igértetett: a hitetlen világot a legfélelmesb nyomoruságokkal fenyegették. Sorban felhoztak minden erkölcsi s anyagi bajt, mely egy virágzó nemzetet csak tönkre tehet: benső egyenetlenséget, a legvadabb barbárok betörését, éhséget és döghalált, üstökösöket s nap- és holdfogyatkozást, földindulást és vizáradást. De mindez — mondák — csak előkészület lesz a nagy csapásra, mely Rómát sujtani fogja, midőn az ég tüze semmisitendi meg a Scipiók és Caesárok hazáját. A keresztény rettegve, de bizalommal várta a bizonyára bekövetkező eseményt és minden szerencsétlenséget, mely a birodalmat érte, ugy tekintette, mint egy haldokló világnak csalhatatlan kórjelenségét. Romának s a világnak lángra gyuladása.

Ugy látszik, hogy a legbölcsebb és legerkölcsösebb pogányokat elkárhoztatnunk — mivel az isteni igazságot nem tudták vagy nem hitték — ellentétben áll a jelen kor nézetével és emberszeretetével. De a kezdetleges egyház minden vonakodás nélkül örök gyötrelemre kárhoztatta az emberi nem nagyobb részét. És egyhangulag azt állitották, hogy a kik Krisztus halála óta a gonosz szellemek tiszteletéhez makacsul ragaszkodtak, az istenség haragos igazságától kegyelmet nem érdemelnek, és nem is várhatnak. Igy a félelem is előmozditotta az egyház terjedését. Ha valaki előtt lehetségesnek látszott, hogy a keresztény vallás igaz, nem maradt más menedéke, mint hogy karjaiba vesse magát. A pogányok örök büntetésre kárhoztatva.

A harmadik ok. Az első egyház csodálatos hatalmai.

III. A keresztény egyház nem elégedett meg a koronkinti csodákkal, hanem az apostolok és ezek tanitványainak korától kezdve a csodahatalmak szakadatlan örökségét igényelte: idegen nyelvek tudását, a látnokiság és jövendölés képességét, az ördögüzés, a beteggyógyitás, s a holtak feltámasztásának hatalmát. Ily korszakban, midőn a hit a halál fölött annyi csodálatos győzelemmel kérkedhetett, a bölcsészek kételyei nem nagy sikert arathattak.

Az első csodák haszna.

Bármily véleményt tápláljunk is az első egyház csodáiról egész az apostolok koráig, a megadásteljes gyöngédség, mely a második és harmadik századbeli hivőknél annyira feltünő, előnyére szolgált az igazság és vallás ügyének. A jelen korban a legájtatosabb hajlamba is némi lappangó sőt önkénytelen kétely vegyül. De a kereszténység első korában az emberiség helyzete véghetetlenül különböző volt. A legszigorubb vagy legbuzgóbb pogányokat gyakran rávették, hogy azon társulatba lépjenek, mely tényleg ragaszkodott csodatevő hatalmához. Az első keresztények mindig titokszerü utakon jártak, és elméjüket a legrendkivülibb események hitében gyakorolták. Érezték, vagy legalább képzelték, hogy minduntalan gonosz szellemek által üldöztetnek, és hogy az egyházhoz folyamodván, látományokban gyönyörködhetnek, jövendölésekből okulhatnak, s hogy csodálatosan megmenekültek a veszélytől, betegségtől, sőt magától a haláltól is. Ez a természetfölötti igazságnak mély benyomása, melyet a hit neve alatt annyira ünnepeltek.

A negyedik ok. Az első keresztények erkölcsei.

IV. De az első keresztények hite erényekben nyilatkozott, és méltán föl lehetett tenni, hogy az isteni meggyőződés, mely az elmét felvilágositja, vagy lenyügözi, egyuttal a szivet is megtisztitja, s a hivő tetteit igazgatja. A kereszténység első védői, kik testvéreiknek ártatlanságát igazolták, s a későbbi irók, kik elődeiknek szentségét dicsőitették, a legélénkebb szinekkel festik a szokások javulását, melyet az evangelium hirdetése idézett elő a világban. A mennyiben csupán azon emberi okokról szándékozunk megemlékezni, melyek a kinyilatkoztatás befolyását előmozditották: két tényezőt kell előadnunk, melyek az első keresztények életét tisztábbá és szigorubbá teszik, mint pogány kortársaikét, vagy elfajult utódaikét: — mult büneik megbánását és ama dicséretes törekvést, hogy fentartsák a társulat jó hirnevét, mely társulattal sorsukat összekötötték.

A kereszténység barátai pirulás nélkül elismerhetik, hogy legkitünőbb szenteik közől sokan felette bünösek voltak, mielőtt a keresztséget fölvették. Az evangelium hirdetői, isteni mesterük példája szerint nem vetették meg azon egyének — különösen nők társaságát, kiket büneik tudata és következményei lesujtottak. A mint ezek a bünből és előitéletből a halhatatlanság dicső reményéhez emelkedtek: szigoruan elhatározták, hogy életüket az erénynek és egyszersmind a megbánásnak szentelik. A tökéletesedés óhaja lelkük uralkodó szenvedélye lett; és mindenki tudja, hogy mig az ész a hideg középszerüséget karolja fel: szenvedélyeink szilaj hatalommal a legellentétesb szélsőségekre ragadnak bennünket. Megbánásuk következményei.

Midőn Bytbynia keresztényei az ifjabb Plinius itélőszéke elé vezettettek, arról biztositották a proconsult, hogy törvénytelen összeesküvésben nemcsak részt nem vettek, sőt hogy ünnepélyes fogadás kötelezi őket mindazon bünök elkövetésétől tartózkodni, melyek a társadalom köz- vagy magánbékéjét megzavarhatnák, mint: lopás, rablás, házasságtörés, hamis eskü és csalás. Csaknem egy századdal később Tertullián becsületes büszkeséggel dicsekedhetett, hogy igen kevés keresztény végeztetett ki, hacsak nem — vallásáért. Komoly és viszszavonult életük, mely a kor élvezetes fényüzése iránt ellenszenvvel viseltetett, a szüziességre, mérsékletre, gazdálkodásra, és minden józan és házias erényre utalta őket. Es a mennyiben legnagyobb részük valami üzlettel, vagy mesterséggel foglalkozott, érdekükben állott, hogy becsületes üzletük által háritsák el a gyanut, melyre a köznapiság a szentség jeleivel szemben annyira hajlandó. A világ megvetése az alázatosság, gyengédség és türelem képességeiben szilárditotta őket. Minél inkább üldöztettek, annál inkább ragaszkodtak egymáshoz. Jó hirnevök fentartása.

Az első keresztények erkölcsére igen jó világot vet azon körülmény, hogy még vétkük vagy inkább tévedésük is az erény tulzásából származott. Az egyház püspökei és tudorai gyakran betüszerinti értelemben vették Krisztusnak és az apostoloknak szigoru rendeleteit; s az önsanyargatás, tisztaság és türelem kötelmeit oly mértékben gyakorolták, melyet a jelen gyenge és romlott korban alig lehetne elérni. Ily rendkivüli s magasztos tan okvetlenül maga után vonta a népek tiszteletét; de az érzéki bölcsek jóváhagyását nem igen nyerte meg. Az atyák erkölcsisége.

Az emberi természet elvei.

A legerkölcsösebb és legszabadabb egyéneknél két igen természetes hajlamot lehet megkülönböztetni: az élv, és a tevékenység szeretetét.

Az első a magán élet boldogságának legjelentékenyebb kútforrása lesz, ha annak a müvészet és tudomány finomságot, a társas érintkezés helyes irányt kölcsönöz, s ha a gazdálkodás, egészség és jó hirnévre való tekintet kellő határt szab neki. A tevékenység szeretete sokkal szilajabb s kétesebb természetü elv. Gyakran haragra, nagyravágyásra és boszura vezet; de ha az illem és jóakarat érzete által vezéreltetik, a legkitünőbb erények szülőanyjává lesz. Az élv szeretete tehát a legkellemesb, a tevékenységé pedig a leghasznosabb, és legméltóságosabb tulajdonokat szüli. De az első keresztények nem *e világon* akartak kellemesek, vagy hasznosak lenni.

Az első keresztények elkárhoztatták az élvet és fényüzést.

Az atyák megvetettek minden ismeretet, mely nem volt hasznos az üdvözülésre. Diszes öltözet, nagyszerü épületek, és izletes butorok úgy tekintettek, mint a melyek a büszkeség és érzékiség kettős bünét egyesitik. A fényüzés megrovásában az atyák rendkivül szigoruak és kisszerüek voltak; a sok tárgy közől, melyek ájtatos felindulásukat előidézték, legyen elég megemlitenünk a vendéghajat, továbbá a szines öltözetet, a hangszereket, az arany és ezüst edényeket, a tollas vánkosokat, a fehér kenyeret, a külföldi borokat, nyilvános köszöntéseket, a meleg fürdők használatát s a beretválkozást, mivel ez Tertullián kifejezése szerint: „arczunk elleni hazugság, s a teremtő müvének javitására irányzott szentségtelen kisérlet.“

Nézeteik a házasságot és szüziességet illetőleg.

A két nem közti érintkezést illetőleg az atyák szüzies szigora ugyanazon elvből indult ki: a borzalomból, melylyel az érzéki örömök iránt viseltettek. Kedvencz eszméjük volt, hogy ha Ádám a teremtő iránt engedelmes maradt volna, a paradicsom valami ártatlan módon népesült volna meg. Bukott utódainak a házasság csak mint az emberi nem fentartására rendelt eszköz, s a vágyak természetes szabadosságának zabolázása végett engedtetett meg. Az első házasság ugy tekintetett, mint a természet és társadalom czéljainak megfelelő. A második törvényes ágyasságnak bélyegeztetett. És mig a házasságot mint szükséges rosszat türték, a nőtlenséget ugyanazon elvek alapján ugy tekintették, mint az isteni tökéletesség lehető megközelitését. Os Róma alig volt képes a hat Vesta szüzi tisztséget betölteni, az első egyház ellenben tömve

volt mindkét nemü személyekkel, kik örökös szüziességet fogadtak. Ezek közöl néhányan, mint a tudós Origenes, a csábitásnak utját metszették; némelyek érzéketlenek, mások legyőzhetlenek voltak a testi vágyakkal szemben. A forró Afrika szüzei merészen szembe szálltak a csábitással, s fekhelyüket papokkal osztván meg, tisztaságuk lángja közepett annál fénylőbben tüntek elö. De utóbb a martyrság ez uj neme uj botrányra adott alkalmat. Ez volt első nyoma a zárdai elveknek és intézményeknek, melyek későbbi korban a kereszténység földi előnyeinek ellensúlyozására szolgáltak.

A háboru s a kormányzati teendők elleni gyülöletuk.

A keresztények a világi foglalkozásokat ép ugy gyülölték, mint a világi örömöket. A személy és vagyon védelmét nem tudták összeegyeztetni a türelmességi tannal, mely azt parancsolta, hogy a mult sérelmekért határtalan bocsánatot adjunk, s a sértőt a sérelem ismétlésére szóllitsuk fel. És midőn a szenvedőleges engedelmesség elveit hirdették, a polgári kormányzatban s a birodalom megvédésében sem akartak részt venni.

Az ötödik ok. A keresztények tevékenysége az egyházban.

V. De az emberi természet a lelkesedés okozta pillanatnyi magasztosság vagy elnyomás után ismét természetes medrébe tér, s ujra felölti azon szenvedélyeket, melyek jelen állásához legalkalmasabbak. Az első keresztények a világi foglalatosság s élvek iránt érzéketlenek voltak, de tevékenységi szeretetük, mely végleg soha meg nem szünhetett, az egyház kormányzásában uj tápot és foglalkozást talált. Azon különálló társaság, mely a bevett birodalmi vallást megtámadta, kénytelen volt bizonyos belszervezeti alakot elfogadni, s elegendő számu egyházi férfiakat arra alkalmazni, hogy nemcsak a lelki dolgokkal, hanem egyszersmind a keresztény jólét földi igazgatásával foglalkozzanak. A keresztény egyház kormányzóinak össze kellett egyeztetni a kigyó bölcsességét a galamb szelidségével; de mig amaz a kormányzati szokások befolyása alatt megtisztult, emez észrevétlenül elkorcsosult.

Eredeti szabadságuk és egyenlőségük.

Függetlenség s egyenlőség képezte benső alkotmányuk alapját. A fegyelem és szakavatottság hiányát a *próféták* segitsége pótolta. De midőn a próféták intézménye haszon nélküli, sőt veszélyes lett, hatalmuk visszavonatott és tisztük eltöröltetett. Az egyházi közigazgatás egyedül a *püspökökre* és *presbyterekre* bizatott, mely két kifejezés eredetben ugyanazonos értelmü volt. A presbyter név a kort, vagy inkább a megfontoltságot és bölcsességet fejezte ki. A püspöki czim az örkö-

dést jelentette, melyet a keresztény hit és szokások fölött gyakoroltak.

A püspöki intézmény; elnökei a papi gyulekezetnek.

De a lehető legszabadabb egyenlőség sem nélkülözheti a fensőbb hatóság vezetését, s a köztanácskozások rendje csakhamar létre hozza az elnöki tisztet, melyre legalább is a nyilatkozatok összeszedése, s a határozatok végrehajtása bizatik. A köznyugalom tekintete az első kereszténveket a tiszteletreméltó s örökös tisztviselők behozatalára birta, s a presbyterek a legbölcsebbet és legszentebbet választották meg maguk közől az egyházi kormányzat kötelességeinek élethossziglani teljesitésére. Igy történt hogy a magas püspöki czim a szerény presbyter elnevezése fölé kezdett emelkedni; és míg ez utóbbi az egyházi tanács tagjainak természetes megkülönböztetése maradt, az előbbi ennek uj elnöki méltóságára ruháztatott. A püspöki kormányzatnak ezen alakja, mely az első század vége előtt hozatott be, oly fontos és feltünő tényezője volt a jövő nagyságnak, hogy még most is eredeti, sőt isteni intézménynek tartják. De a püspökök hatósága igen korlátolt — választott birósági jellemü volt, s a püspökök mint elnökök a gyülekezet által választattak.

Tartományi zsinatok.

Ilyen szelid s egyenlő alkotmány által kormányoztattak a keresztények tovább egy századnál az apostolok halála után. Minden gyülekezet önálló és független köztársaságot képezett; és jólehet e kis államok egymásközt a legtávolabb fekvőkkel is fentartották az összeköttetést, a keresztény világ mégsem volt valami legfőbb hatalom által összefüzve. A mint a hivők fokonkint megszaporodtak, érezni kezdték, hogy érdekeik szorosabb összekapcsolása rájuk nézve előnyös lehet. Csakhamar abban állapodtak meg, hogy a független egyházak püspökei a tartományi fővárosban minden őszszel és tavaszon gyülést tartsanak. Határozataik, melyek kánonoknak neveztettek, a nevezetesebb vitás kérdéseket eldöntötték, és természetes volt a hit, hogy a keresztény nép választottainak összeségét a szentlélek sugallata szállta meg. A zsinatok intézménye az egész birodalomban elfogadtatott, s közöttük rendes összeköttetés létesült, ugy hogy a katholikus egyház csakhamar nagy szövetségi köztársasággá alakult.

Az egyház egyesülése.

A püspöki tekintély emelkedése.

A zsinatok behozatala által a püspökök hatalma is növekedett. A harmadik század főpapjai az intő felszólitásokat észrevétlenül parancsszóra változtatták. Az egyháznak a *püspökség* által képviselt egységét és hatalmát égig emelték, mint amely

az istenségtől származott, s amely a jelen s a jövő világra kiterjed. A püspökök Krisztus helyettesei s az apostolok utódai lettek, kik testvéreik gyülekezetének fensőbb hatalmát elismerték, de saját egyházkerületükben oly feltétlen engedelmességet követeltek *nyájoktól*, mintha e kedvencz hasonlat szószerint igaz, s mintha a pásztor fensőbb lény lett volna. Az alkotmány demokratiai részét azonban sok helyütt fentartotta az alsó papság buzgó, vagy érdekelt ellenzéke.

Ugyanazon okok, melyek előbb a presbyterek egyenlőségét semmisitették meg, idővel a püspökök közt rangkitünőséget, s ezáltal hatósági fensőséget hoztak létre. A zsinatok- A főegyházak
bani elnöklés tiszte minden tartományban a főváros püspökére fökitünősége.
ruháztatott, s e nagyravágyó főpapok, kik csakhamar metropolitai és primási fényes czimet nyertek, lassankint ugyanazon tekintélyt kezdték bitorolni püspöktársaik fölött, melyet előbb a püspökök presbytertársaik irányában igénybe vettek. Nemsokára a metropoliták közt is megkezdődött a versenygés a legfőbb tekintély és hatalom miatt; s a körülményekből előre lehetett látni, hogy Róma fogja élvezni a legfensőbb tiszteletet, és hogy a tartományoktól nemsokára engedelmességet fog követelni. A római egyház a legnagyobb, legnépesebb és legrégibb A római pápa
volt, s nem is egy, hanem két legkitünőbb apostol lévén alapi- nagyravágyása.
tója: Róma püspökei elég bölcsen igényt tartottak mindazon előjogok örökségére, melyek Sz. Péter személyének vagy tisztének tulajdonittattak. Itália püspökei ez igények elismerésére hajlandók voltak. De ily fejedelmi hatalom borzalommal utasittatott vissza, és Rómának szellemi fensősége nagyobb ellenzésre talált Ásia és Afrika népeinél, mint a világi uralom valaha. A hazafias Cyprián, ki korlátlan hatalommal kormányozta a carthagói egyházat s a tartományi zsinatokat, határozottan és sikeresen ellene szegült a római pápa nagyravágyásának, és ügyét a keleti püspökökével összefűzvén, — mint egykor Hannibal — Ásia szivében keresett uj szövetségeseket. Ha ezen puni háboru vér nélkül folyt le, nem annyira a harczoló főpapok mérsékletének, mint gyengeségének tulajdonitandó. Gúny és kitiltás volt egyedüli fegyverük.

Az egyházi tekintély előhaladása a világiak és papok kö- Világiak és
zötti emlékezetes megkülönböztetést szülte, melyet a rómaiak és papok.
görögök nem ismertek. Az első, a keresztény népet képezte, a második, a vallási szolgálatra kiválasztott osztályt: nevezetes

rendét az embereknek, kik az ujabb világtörténetnek a legnevezetesebb, noha nem mindig legépületesebb anyagát szolgáltatták. Világi hatalmuk nem volt, sőt hosszú ideig a polgári kormányzat által inkább elnyomattak; de saját társaságuk körében a kormányzat két legsikeresb eszközét szerezték meg és gyakorolták: a jutalmazást és büntetést.

Áldozatok, és jövedelmei az egyháznak.

I. A javak közössége, mely oly kellemesen foglalkodtatta Plato képzeletét, az egyház gyermekkorában rövid ideig uralomra emelkedett. Az első megtérttek buzgalma arra birta őket, hogy világi vagyonukat, melyet megvetettek, eladják, hogy értékét az apostolok lábaihoz tegyék, és megelégedjenek azon részszel, mely a közös egyenlő elosztásnál rájuk esett. A keresztény vallás előhaladása ezen nemeslelkü intézményt megtágitotta és fokonkint megszüntette, s a megtértteknek megengedtetett, hogy jószágaikat megtartsák, a rájuk esett örökségeket és hagyományokat elfogadják, és hogy vagyonukat ipar által öregbithessék. Az evangelium szolgái az általános áldozat helyett bizonyos mérsékletes arányt fogadtak el, s a heti vagy havi összejövetel alkalmával minden hivő önkénytes adakozás által járult a közös alaphoz. Semmi sem utasittatott vissza, sőt szorgalmasan kifejtetett, hogy Mózes törvényének a tizedről szóló czikkelye még mindig isteni eredetü kötelezettség, és hogy Krisztus tanitványainak a nagylelküség magasabb foka által kell magukat kitüntetni: igyekezniök kell a felesleges kincset, mely a világgal együtt ugyis elvesz, áldozatul hozni, s ez által némi érdemet szerezni. Mondják, hogy Decius császár korában a kereszténveknek jelentékeny vagyonuk volt: kelyheik ezüstből s aranyból valának, s az áttérttek közől sokan eladták jószágaikat, hogy a felekezet vagyonát öregbitsék szerencsétlen gyermekeik rovására, kik koldusokká lettek, mert szüleik szentek valának.

Mindamellett ingatlan vagyont szerezniök törvény által tiltatott, mignem Alexander Severus azt Róma határában megengedte.

A jövedelem felosztása.

A püspök volt az egyházi javak természetes kezelője: a közvagyon fölötti gondoskodás számadás s ellenőrzés nélkül bizatott rá. Sokan vissza is éltek vele, és nagyrészét érzéki élvekre forditották, vagy más úton pazarolták el. Különben pedig egy illő része a püspök s a papság fentartására fordittatott, egy má-

sik a nyilvános tiszteletekre. A fennmaradt rész az egyház szegényei közt osztatott ki; az özvegyek és árvák, a bénák, öregek és betegek fenntartására; az idegenek és zarándokok kényelmére, a foglyok és rabok nyomorának enyhitésére, különösen ha azt a valláshozi szilárd ragaszkodás idézte elő. Okunk van hinni, hogy a keresztények könyörülete sok kitett csecsemőt megmentett.

Kiátkozás.

II. Kétségtelen joga minden társadalomnak, hogy közösségéből és javadalmaiból mindazon tagokat kizárja, kik a közmegegyezéssel megállapitott rendszabályokat elvetik vagy megsértik. A keresztény egyház ezen hatalomnak gyakorlatát leginkább a botrányos bünösök, és különösen a gyilkosok, csalók, vagy kicsapongók ellen alkalmazta; továbbá oly eretnek nézetek szerzői vagy követői ellen, mely nézeteket a püspöki rend itélete elkárhoztatott; végre azon szerencsétlen egyéniségek ellen, kik a keresztség fölvétele után valamely bálványimádási tény által magukat megfertőztették. A kiátkozás következménye anyagi és szellemi volt. Az igazhivők adományaiban nem részesülhettek; vallási és baráti kötelékeik megszakadtak, és borzalom tárgyai lettek mindazok előtt, kiket leginkább becsültek, vagy a kik őket leggyöngédebben szerették, s a meddig a tisztességes társaságbóli kizáratás bélyege hatott, az emberiség nagyobb része elkerülte és gyanus szemmel nézte őket. A keresztény közösség jótéteményei örök életüek voltak, s a szerencsétlenek nem feledhették el, hogy az istenség az egyház kormányzóinak kezébe adta a pokol és paradicsom kulcsait. Az eretnekek, kik az igaz hit birtokában képzelték magukat, könnyebben megvigasztalódhattak, de azok, kik bűnbe vagy bálványimádásba estek, bukásuk nyomorait érezve, csaknem kivétel nélkül arra áhitoztak, hogy a keresztény közösség jótéteményeibe ismét fölvétessenek.

E bünbánók iránti eljárás két részre szakitotta az egyházat: az egyiket az igazság, a másikat a könyörület vezérelte. A ridegebb s hajthatlanabb birák örökre ki akarták őket zárni az egyház jótéteményeiből, hogy bünös lelkiismeretök mardosásai közt egyedül a jövő életbeni bocsánat halvány reményében találjanak vigasztalást. De a szelidebb érzelem túlsúlyra emelkedett. A kiengesztelődés s a mennynek kapui ritkán zárattak el a magába tért bünbánó előtt; de a megtérő elé szigoru és ünne-

Nyilvános vezeklés.

pélyes formák szabattak. Nyilvános vallomás által lealázva, böjtöléssel sanyargatva és zsákruhába öltözködve vetette le magát a gyülekezet ajtaja előtt a bánkódó, könyes szemekkel kérve büneinek bocsánatát s az igazhivők engedékenységét. Az eretnek és hitehagyott csak lassu és kinos fokozatossággal vétetett fel ismét az egyház kebelébe.

A püspökség méltósága.

A nagylelkűség és szigor jól mérsékelt keveréke, a jutalmazás és büntetés észszerü kiosztása képezte az egyháznak *emberi* erejét. A püspökök, kiknek atyai gondoskodása mindkét világ kormányzatára kiterjeszkedett, ezen előjogok horderejét nagyon is érezték, s a rendszeretet álöltönyébe burkolózva féltékenyen őrködtek, nehogy versenytársuk akadjon a fegyelem gyakorlatában, melyre oly nagy szükségük volt, hogy a kereszt zászlaja alá szegődött, és napról napra szaporodó tömegek elpártolását meggátolják. Cyprián parancsoló szónoklatai után természetszerüleg azt kellene következtetnünk, hogy a kiátkozás és vezeklés tana képezte a vallás leglényegesebb részét, és hogy Krisztus tanitványaira nézve az erkölcsi kötelességek elhanyagolása sokkal kevesbbé volt veszélyes, mint püspökeik szigorának és tekintélyének megvetése.

Ismétlése az öt oknak.

Ezen fontos, bár talán unalmas nyomozás folyamában megkisértettük kifejteni a másodlagos okokat, melyek a keresztény vallás igazságát oly hathatósan előmozditották; ilyenek voltak: a nagy buzgóság, a más világ közvetlen várása, a csodák hatalma, a szigoru erkölcs gyakorlata s a kezdetleges egyház alkotmánya, mely a kereszténységet a római birodalomban oly nagy sikerrel terjesztette.

A sokistenség gyengesége.

A sokistenség papjai Rómában ugy mint a tartományokban többnyire nemes származásu és jómódu férfiak voltak, kik illető tartományaik törvényei és szokásai szerint hideg közönynyel végezték régi szertartásaikat. Saját egyházuk és városuk határaihoz kötve, a fegyelmi és kormányzati összeköttetés közöttük teljesen hiányzott, és mig szellemüket egymásután ezer istenség imádása fertőztette be, alig volt lehetséges, hogy szivök csak egy iránt is őszinte fogékonysággal viseltetett volna.

A pogány világ kétkedése kedvező volt az uj vallásra,

Midőn a kereszténység a világban megjelent, még ezen képzelt és tökéletlen benyomások is sokat vesztettek eredeti hatalmukból. A bölcsészek kétkedései sokáig kétségben ringatták az emberiséget, de a gondviselés bölcsessége az igaz kinyilatkozta-

tás által a népnek kiváncsiságát, csodálkozását és tiszteletét nyerte meg, és csodálkoznunk kell, hogy a kereszténység még nagyobb gyorsasággal nem terjedett el, s hogy még általánosabbá nem lőn.

valamint a római birodalom egységére és békéjére

Igazán és méltán jegyezték meg, hogy Róma hóditásai a kereszténység győzelmét előkészitették és megkönnyitették. Előadtuk, hogy Európa, Ásia és Afrika legpolgárisultabb tartományait egy uralkodó hatalma egyesitette, s a törvények, szokások és nyelv legbensőbb kötelékei szorosan összefüzték őket. Krisztus tetteinek hiteles történetét görög nyelven szerkesztették, de a mint latin nyelvre is leforditották, a légiók számára épitett közutakon gyorsan elterjedt Damascustól Corinthig, Itáliától Spanyolország és Britannia széléig. A legerősebb okok azon hitre inditanak bennünket, hogy a keresztény hitet Diocletián és Constantin uralkodása előtt a birodalom minden tartományában és minden nagy városában hirdették, jóllehet a hivők számáról biztos tudomásunk nem lehet.

A kereszténység előhaladása történelmi szempontból

a keleten.

Az Euphratestől a joniai tengerig terjedő gazdag tartományok a pogányok buzgó és kegyes apostolának főszinterét képezék. Syriában a damascusi, aleppói és antiochiai községek voltak a legrégiebbek és legkitünőbbek. Szives fogadtatást nyert az uj vallás Görögországban, különösen Corinthusban, Spartában és Athénben. Lucián irataiból tudjuk, hogy Commodus uralkodása alatt szülőföldje, a pontusi tartomány, tömve volt epicuriakkal és *keresztényekkel*. Krisztus halála után nyolczvan év mulva az emberséges Plinius keserü panaszra fakad az elharapódzó baj fölött, melyet ő nem képes kiirtani. Ezen különös levelében, melyet Trajánhoz irt, azt állitja, hogy a templomok csaknem egészen elhagyatvák, a szent áldozatokra alig akadnak vevők, és hogy a babona az egész pontusi tartományban és Bythyniában elterjedt.

Az antiochiai egyház.

Theodosius uralkodása alatt, miután a kereszténység hatvan évig élvezte a császári kegy napfényét, a régi és kitünő antiochiai egyház százezer egyént számlált, vagy is akkori népességének egy ötödrészét.

Egyptomban.

Alexandriának kiterjedt kereskedelme és Palestinához közel fekvése nyilt bemenetet engedett az uj vallásnak. De a kereszténység előhaladása sokáig egy város területére volt szoritva, mely maga is idegen telepitvény vala. A mint azonban a

kereszténység trónra emelkedett: Egyptom városai megteltek püspökökkel, és Thebais sivatagjait zarándokok raja lepte el.

Rómában. Az idegenek és tartománybeliek szakadatlan folyamban tódultak Róma ölébe. Minden igaz vagy hamis tanító; minden erényes vagy bünös társulat alapitója könnyen szaporithatá itt tanitványait vagy büntársait. Tacitus azt állitja, hogy Nero üldözései korában a keresztények száma „roppant magasságra“ emelkedett; s a hang melyen e nagy történetiró a keresztényekről szól, majdnem Livius modorához hasonlit, midőn a Bachusimádók elterjedéséről és elnyomatásáról beszél. A Bachusimádókat ugy festették, mint egy egész *népet*, holott a nyomozások utóbb csak hétezeret deritettek ki. Tacitus általános kifejezését is hihetőleg ily értelemben kell vennünk, sőt feltehető, hogy Plinius is túlozta azon tömegnek számát, mely a megállapitott isteni tiszteletet elhagyta. A római egyház kétségtelenül az első és legnépesebb volt a birodalomban; a harmadik század közepén papi személyzete egy püspökből, negyvenhat presbyterből, hét esperes s ugyanannyi alesperesből, negyvenkét akolythból, és ötven alsóbbrendü egyházfiból állott. Hozzávetőleges számitás alapján föltehetjük, hogy a római keresztények száma ötvenezerre rúgott. Nem lehet ugyan ama nagy főváros népességét biztosan meghatározni, de száma körülbelül egy millióra tehető, melynek huszadrészét a keresztények tették.

Afrikában s a nyugati tartományokban. A nyugati tartományok ugy látszik, ugyanazon forrásból meritették a keresztény hitet, a mely köztük a római nyelvet, érzelmeket és szokásokat elterjesztette. Ezen fontos körülménynél fogva Afrika ugy mint Gallia fokonkint hozzászokott a főváros utánzásához. De Gallia hideg éghajlata alatt csak lassan terjedt el a szent ige, holott Afrika forró homoksivatagjai közt heves buzgalommal fogadták. Az afrikai keresztények a kezdetleges egyháznak csakhamar egyik legjelentékenyebb részét képezték, melyet Tertullián buzgalma lelkesitett, Cyprián képességei igazgattak, és melynek diszét Lactantius ékesszólása tette. Galliában ez időben csak bágyadtan haladt előre az uj vallás, s az első három században egyetlenegy egyházi iró se született a celta-eredetü tartományokban. Galliából, melynek tudományos tekintélye méltán igényli az elsőséget az Alpokon inneni tartományok közt, az evangelium világa még halványabban verődött Spanyolország és Britannia tartományaira. A nyugati egyház

homályos történelméből egyedül szent János apostol érdemel említést, ki a Genesareth tó békés halászából hős lovaggá fejlődvén, a spanyol lovasság élén vitézül küzdött a mórok ellen.

A kereszténység előhaladása nem volt egyedül a római birodalom határaira szoritva, és az első egyházi atyák, kik a tényeket a jóslat szinében látták, azt állitják, hogy az uj vallás, szerzőjének halála után száz évvel, a föld minden részébe elhatott. „Nincs nép a földön — mondja Jusztin martyr — görög, barbár vagy bármi más faju, nevü és szokásu, bármily tudatlan, kunyhóban lakó, vagy fedett kocsikban vándorló, mely a fölfeszitett Jézus nevében Mindenek atyját és teremtőjét ne imádná.“ De az atyáknak se hite, se kivánsága meg nem változtathatja a történelem igazságát, miután kétségtelen tény, hogy a scytha és germán barbárok, kik később a római birodalmat fölforgatták, pogányok voltak; sőt hogy Ibéria, Arménia és Aethiopia megtérítése is hasztalan kisérlet maradt mindaddig, mig a kormánypálcza egy orthodox császár kezébe nem került. Az Euphráton túl Edessa tünt ki a hithezi korai és szilárd ragaszkodása által, honnan a kereszténység könnyen áthatolt az Artaxerxes uralma alatt lévő görög és syriai városokba; de a persákra, kiknek jól szervezett papi osztályuk volt, mély benyomást nem igen gyakorolt.

A római birodalom határain túl.

Az első keresztények valóságos számát meghatározni nem lehet, de Antiochia és Róma után itélve nem képzelhető, hogy Constantin nagy jelentőségü megtérése előtt többen sorakoztak volna a kereszt zászlaja alá, mint a birodalom alattvalóinak huszadrésze.

Általános arány a keresztények és pogányok között.

A keresztény vallás, mely az összes emberi faj vallásának hirdette magát, hiveinek legnagyobb részét az alsóbb néposztályokból meritette; de kivételképen olyanok által is felkaroltatott, kik jelentékeny ismeretekkel birtak. Aristides, ki Hadrián császárhoz ékesszóló védbeszédet intézett, athéni bölcsész volt; Justin mártyr az isten ismeretét Zeno, Aristoteles, Pythagoras és Plato iskoláiban kereste, midőn figyelmét az Isten küldöttje a zsidó prófétákra irányozta. Alexandriai Clemens sokat tanult a görög iratokból, Tertullián a latin irodalomból, Cyprián és Lactantius nyilvános szónoklattanárok voltak. Sok római polgár állittatott Plinius itélőszéke elé, kik bevallották, hogy Bithynia ***minden osztályú*** lakói közől igen sokan elhagyták eredeti vallá-

Vajjon az első keresztények alacsony származásuak és tudatlanok voltak-e?

sukat; és Tertullián azon állitással lépett az afrikai proconsul elé, hogy ha a keresztények üldözésével fel nem akar hagyni, Carthagó lakóit meg kell tizedelnie, s hogy a bünösök közt igen sokat fog találni saját rangjából, a tanácsnokok és a legnemesebb származású hölgyek sorából, valamint barátai és legbensőbb barátainak rokonai közől. Az egyház külső fénye folyton növekedett, midőn benső tisztaságát lassankint elvesztette.

A kereszténység legkedvezőbben fogadtatott a szegények által.

De e kevés kivétel nem teszi alaptalanná a tudatlanság vádját, melylyel az első kereszténveket oly megvetőleg illették. E tanulságos tényt azonban nincs okunk a későbbi kor költeményeivel szépiteni. Emlékezzünk reá, hogy a mennyek országa a lelki szegényeknek igértetett, és hogy a nyomoruság és megvetés által szorongatott kedély örömmel hallgat a jövő boldogság isteni igéretére: mig a szerencsést a jelen világ birtoklása kielégiti.

Ily körülmények közt meg kell nyugodnunk némely kitünő jellem elvesztése fölött, kik felfogásunk szerint tán legérdemesebbek voltak a mennyei ajándékra. Seneca, az idősb és ifjabb Plinius, Tacitus, Plutarch, Galen, Epictetus és Marcus Antoninus koruk diszét képezték, s az emberi természet méltóságát fölemelték. Mindegyikük dicsőséggel töltötte be helyét; kitünő elméjüket mély tanulmány müvelte ki, szellemüket a bölcsészet megtisztitotta a népies babonától, s életük az igazság és erkölcs gyakorlásában folyt le. De mindezen bölcsek nem vették észre, vagy nem akarták elismerni a keresztény vallás tökéletes voltát. Szavuk és hallgatásuk egyaránt megvetést tanusitott a keletkező felekezet iránt, melyet csak makacs, rajongó, és ferde nézetü tömegnek tartottak.

Hogy a keresztény hit szószólóinak védbeszédei e bölcsek szemében nem birtak nagy nyomatékkal, könnyen felfogható, miután a használt érvek leginkább a Messiás eljövetelére vonatkozó jóslatok idézésében állottak, ezek pedig természet szerint nem igen győzhették meg a pogányokat, kik előtt e héber jóslatok hitelessége is kétes lehetett.

De miként menthető a pogány és bölcsészeti világnak figyelmetlensége azon jelenetek iránt, melyek szemük előtt folytak le? Krisztusnak valamint apostolainak s ezek tanitványainak korában a hirdetett tan megszámlálhatlan csodák által volt megerősitve. De Görögország és Róma bölcsei elfordultak és

észre se vették a természeti és erkölcsi világban mutatkozó változásokat. Tiberius uralkodása alatt a birodalom három óráig természetfölötti sötétséggel volt elboritva. És e rendkivüli tünemény tudomásul sem vétetett, pedig Seneca és Plinius idejében történt. E két bölcsész mindegyike alapos munkát irt mindazon természeti tüneményekről, melyek életükben előfordultak, mint: földindulás, lebkövek, üstökösök és fogyatkozásokról, és mindketten elfelejtették megemliteni a legnagyobb tüneményt, melynek halandó szem a világ teremtése óta tanuja volt.

XVI. FEJEZET.

A római kormány magatartása a keresztények iránt Nero uralkodásától Constantinig.

A keresztény-ség üldöztetése a római császárok által.

Ha komolyan szemügyre veszszük a keresztény vallás tisztaságát, erkölcsi rendeleteinek szentségét, s az ártatlan önmegtagadó életet, melyet az evangelium legfőbb hivője az első korban viselt: természet szerint azt kellene föltennünk, hogy e jótevő tant még a hitetlen világ is tartozó tisztelettel fogadta, hogy a tudományosak és müveltek, ha a csudákat kinevették is, az uj felekezet erényeit tiszteletben tartották; és hogy a tisztviselőknek nem üldözni, hanem védeni kellett azon embereket, kik a törvény előtt szenvedőleges engedelmességgel hajoltak meg, ha a harcz és kormányzat gondjait elutasitották is. Ha másrészről eszünkbe jut a sokistenség általános türelme, majdnem felfoghatatlan előttünk, hogy mily sérelmeket követtek el a keresztények, mily uj kihivás keserithette el a régiek szelid közönyösségét, és mily uj okok késztethették a római fejedelmeket, kiknek türelmes uralma alatt ezerféle vallás élt békében egymással, hogy szigoru büntetéssel fenyitsék alattvalóik egyrészét, kik a hitnek és isteni tiszteletnek egy különös, de nem sértő módját követték.

Az okok nyomozása.

Már megjegyeztük, hogy a régi világ vallásos jó egyetértése leginkább a kölcsönös tiszteletből származott, melylyel egymás hagyományai és szertartásai iránt viseltettek. Méltán várható volt tehát, hogy valamennyi vallás követői felindulással egyesülendnek azon felekezet ellen, mely az emberiség közösségétől elvál, s az isteni ismeretet kizárólag önmagának igényelvén, szentségtelen bálványimádáskép veti meg az isteni tiszte-

let többi alakjait. A türelem joga, melyet a kölcsönös engedékenység tartott fenn, a szokott adónak megtagadása által áldozatul ejtetett. A mint a zsidók ezen fizetést hajthatlanul megtagadták, a római tisztviselők részéről oly bánásmódban részesültek, melynek vizsgálata a keresztények üldözésének igaz okait tárja fel előttünk.

A zsidók forradalmi szelleme.

A nélkül, hogy ismételve részleteznök ama tiszteletet, melylyel a római fejedelmek és kormányzók a jeruzsalemi templom iránt viseltettek, egyedül azt akarjuk megjegyezni, hogy a templom és város lerontása után oly körülmények merültek fel, melyek a győzők kedélyét felizgatták, s a vallásos üldözést a politikai igazság és közbiztonság leghathatósb érveivel igazolták. Neró uralkodásától kezdve egész Antoninus Piusig a zsidók a római uralom iránt botor türelmetlenséget tanusitottak, mely a legdühösebb vérengezésekben és lázadásokban tört ki. Az emberiségnek el kell borzadni azon vad kegyetlenségektől, miket Egyptom, Cyprus és Cyrene városaiban elkövettek, hol a gyanutlan benszülöttek között áruló barátságban éltek; és majdnem helyeselnünk kell azon kegyetlen visszatorlást, melyet a legiók fegyvere a rajongók ellen gyakorolt, kiknek irtózatos vakbuzgó előitélete nemcsak a római kormány, de az összes emberiség kiengesztelhetlen ellensége gyanánt tünt fel. A zsidók lelkesedését azon vélelem élesztette, hogy egy bálványimádó hatalomnak adót fizetniök rájuk nézve jogtalanság, s az ős jósoktól származott ama hizelgő igéret, hogy csakhamar föltámad a győző Messiás, ki lánczaikat szét fogja törni, s az ég kegyenczeit a földi uralom birtokába bevezetni. E jóslatoktól hevitve Barchochebas tekintélyes hadsereggel két évig daczolt Hadrián hatalmával.

A zsidóvallás türése.

Daczára ezen ismételt kihivásoknak, a római fejedelmek gyülölete a győzelem után megszünt. A sokistenség általános türelme és Antoninus Pius gyengédsége folytán a zsidók visszahelyeztettek régi szabadalmaikba, és még egyszer megengedtetett nekik, hogy gyermekeiket körülmetéljék, csak azon csekély megszoritás köttetvén ki, hogy a zsidófaj e megkülönböztető jelét az idegen megtértteken ne vegyék foganatba. Uj zsinagógákat épitettek a birodalom főbb városaiban, szombatjaikat, böjtjeiket, s ünnepeiket a legnagyobb ünnepélyességgel és nyilvánossággal ülték. Ily nemes bánásmód a zsidók rideg termé-

szetét lassankint mérsékeltebbé tette, és prófétai álmukból fölébredve békés és iparos alattvalókká lettek. Minden alkalmat megragadtak, hogy az üzletben a bálványimádókat fölülmulják, és titokban elátkozták Edom büszke királyságát — a római birodalmat.

A zsidók — egy nép volt, mely követte — s a keresztények — egy felekezet, mely elhagyta — atyáik vallását.

Miután a zsidók társalmatlan vallásuk szabad gyakorlatát élvezték, a Krisztus tanitványai irányában gyakorolt szigort, mely Ábrahám utódait nem sujtotta, más oknak kellett előidézni. A különbség köztük egyszerü és szembeötlő, de a régiek felfogása szerint a legnagyobb fontosságu volt. A zsidók *nemzetet*, a keresztények *felekezetet* képeztek, s a mennyiben minden közület szomszédai szent intézményeit tisztelni tartozott, mindegyiknek egyuttal meg kellett óvnia ősi szokásait. A zsidók megvetették a pogányokat, de ezt Mózes törvényei parancsolták, s általánosan el volt ismerve azon joguk, hogy azt gyakorolják a mit elhanyagolniok bün lett volna. A keresztényeket ez elv nem védte, és midőn az evangeliumi hitet felkarolták, a közvélemény szerint természetellenes és megbocsáthatlan vétket követtek el. A keresztények szétszakitották a szokás és nevelés szent kötelékeit, megsértették tartományuk vallásos intézményeit, s önbizottan megvetettek mindent, mit atyáik igaznak hittek, vagy mint szenteltet tiszteltek. Az egész keresztény testület egyhangulag visszautasitott minden közösséget Róma, a birodalom, az egész emberiség isteneivel.

A kereszténység istentagadásról vádoltatik, s a nép és a bölcsészek által félreértetik.

A pogányok meglepetését csakhamar ellenszenv követte, s a legkegyesebb emberek azon igaztalan, de veszélyes gyanuval terheltettek, hogy vallástalanok. A rosz akarat és előitélet a keresztényeket, mint istentagadó társulatot tüntette fel, mely a birodalom egyházi alkotmányának vakmerő megtámadása által a polgári tisztviselők részéről a legszigorubb feddést érdemelte meg. Dicsekedve mondtak le mindennemü előitéletről, mely a világ bármely részében divatos volt, és nem lehetett világosan tudni, mily istenséget vagy mily isteni tiszteletet helyeztek a régi istenek és templomok helyébe. A legfensőbb lény tiszta és magasztos eszméje fölül állott a pogány sokaság durva képzeletén, mely nem birta fölfedezni a szellemi s egyetlen istent, kit testi képlet vagy látható jelvény nem ábrázolt, s kit nem is tiszteltek megszokott pompáju italáldozatok és ünnepélyekkel, oltárok és áldozatokkal.

A személyes vétség, melyet minden keresztény az által követett el, hogy magán érzelmeit a nemzeti vallás fölé helyezte, nagy mértékben súlyosbittatott a bünösök száma és egyesülése által. A római közrendtartás gyanus szemmel nézte még a legjótékonyabb czélu társulatokat is: a keresztények vallásos gyülekezetei pedig, melyek a nyilvános isteni tisztelettől visszavonultak, épen nem látszottak nagyon ártatlan természetüeknek. A császárok tehát megnyugodtak azon gondolatban, miszerint az igazság törvényeit nem sértették meg, midőn a társadalmi nyugalom kedvéért titkos és néha éjjeli gyülekezeteiket betiltották. A keresztények vallásos engedetlensége még komolyabb és bünösebb szinben tünt fel; s a császárok, kiknek haragja az engedelmes megadás által lefegyvereztethetett volna, utóbb becsületbeli dolognak tartották, hogy rendeleteiknek érvényt szerezzenek. „Bár mi legyen maguktartásának elve — mondja Plinius — hajthatatlan makacsságuk büntetést látszik érdemelni.“

A keresztények egyesülése és gyülekezete veszélyes összeesküvésnek tekintetik.

Az ovatosság, melylyel Krisztus tanitványai vallási szertartásaikat teljesitették, kezdetben a félelem és szükség szülemény volt, később önkényt meghonosult. Azt vélték, hogy a borzalmas titokszerüség szent intézményeiket a pogány világ előtt annál tiszteletreméltóbbá teendi. De az eredmény, mint ily túlovatos eljárás mellett történni szokott — meghiusitotta óhajtásaikat és várakozásaikat. A közvélemény azt tételezte fel, hogy egyedül olyasmit titkolnak el, minek fölfedezése gyaláz atukra vált volna. Tévesztett ildomosságuk a gonoszságnak borzasztó mesék feltalálására adott alkalmat, melyek a keresztényeket ugy tüntették elő, mint az emberi nem leggonoszabbjait, kik sötét elvonultságukban oly gonoszságokat müvelnek, miket csak az elvetemült képzelet sugalhat, s a kik ismeretlen istenük tetszését minden erényes erkölcs föláldozásával akarják megnyerni, s a gyanus hiszékenység e meséknek hitelt adhatott.

Modoruk rágalmaztatott.

A történelem, mely a mult eseményeit a jövőnek tanulságul állitja elő, rosszul érdemelné meg e méltóságos tisztet, ha a zsarnokok ügyének védelmére, vagy az üldözés igazolására szállna sorompóba. Mindamellett be kell vallanunk, hogy a császárok magatartása, mely a kezdetleges egyházra nézve legkevesbbé sem volt kedvező, távolról sem oly bünös, mint az ujabbkori fejedelmeké, kik az erőszak és rettegés fegyverét használták alattvalóik egy részének vallásos nézete ellen. Egy ötödik

A császárok magatartása a keresztények iránt.

Károly, vagy egy XIV-ik Lajos önészlelete- vagy önérzelméből merithetett volna magának biztos tudomást a lelkiismeret jogairól, a hit kötelmeiről s a tévedések ártatlanságáról. De a római fejedelmek előtt a kereszténynek makacs elzárkozottságának indokai ismeretlenek voltak. A keresztények ellen hozott törvények jelleme s indokai után ítélve, természetszerüleg azt lehet következtetnünk: I. hogy jelentékeny időnek kellett lefolyni, mig az uj felekezet a kormány figyelmét felköltötte. II. hogy ezen különös bün miatt bevádolt alattvalók iránt tétovázó óvatossággal jártak el. III. hogy a büntetés kimérésében mérsékeltek voltak; és IV. hogy az üldözött egyház sok békés és nyugalmas időközt élvezett.

Elhanyagolták a keresztényeket, mint a zsidók egy felekezetét.

I. A gondviselés bölcsessége ugy akarta, hogy az egyház gyermekkorát titokteljes fátyol takarja, melynek a keresztényeket, a mig hitük megérett és számuk megszaporodott, nemcsak a pogányvilág sértéseitől, sőt annak ismeretétől is meg kellett óvnia. A keresztények legnagyobb része zsidó eredetü volt, s minthogy a pogány megtérttek is elfogadták a zsidó faj törvényeit, és prófétáit mint az istenség kinyilatkoztatását, a rómaiak nem tettek különbséget keresztény és zsidó között. A keresztények üldözését a zsidók kezdték meg, s midőn a vádak a tartományi kormányzók elé kerültek, ezek azt vevén észre, hogy egy zsidó vallási szakadás, hogy szavak és nem tények forognak kérdésben: nem tartották Róma fenségéhez méltónak, hogy bele bocsátkozzanak a homályos különbségekbe, melyek egy előitéletes barbár nép között felmerültek. Az ártatlan kereszténveket e szerint még a zsinagóga dühe ellen is sokszor a tájékozatlanság és kicsinylés védelmezte meg. Hosszu korszakon át Krisztus halálától egész Jeruzsálem pusztulásáig rómaiak részéről a türelmetlenségnek nyomát sem látjuk, kivévén azon muló, bár kegyetlen üldözést, melyet a fővárosban Neró gyakorolt a keresztények ellen harminczöt évvel Krisztus halála után, és két évvel Jeruzsalem pusztulása előtt.

A római tűzvész Nero uralma alatt.

Neró uralkodásának tizedik évében a birodalom fővárosában oly tüzvész dühöngött, minőnek példáját és emlékét az azelőtti korban nem találjuk. A görög müvészet s a római erények emlékei, a púni és galliai háboruk diadalai, a legszentebb templomok és legfényesebb paloták romokba dőltek. A tizennégy városrészből, melyre Róma osztva volt, csupán négy maradt meg

épen. A kormány az inség enyhitésére megnyitotta a császári kerteket az elnyomorodott tömeg előtt, ideiglenes épületeket emeltetett használatukra, s a legmérsékeltebb árakon bőven osztatott ki közöttük eleséget. De mint rendesen történni szokott, néhány év leforgása alatt uj város emelkedett fel a romok helyén, rendesebb és szebb mint az előbbi. Azonban Nerónak minden ildomossága és szenvelgett humanitása sem volt őt képes a nép gyanujától fölmenteni. A hir szava a császárt vádolta mint saját fővárosának gyujtogatóját, s erősen hitték azon állitást, hogy Neró Trója romlásának énekét lantolva gyönyörködött az általa okozott nyomor fölött. Hogy magáról elháritsa a gyanut, melyet hatalma elnyomni képes nem volt, maga helyébe más képzelt bünösöket állitott. „E czélból — igy szól Tacitus — a legkeresettebb kinzásokkal sujtotta a keresztény névvel nevezett és méltán megbélyegzett egyéneket. Ezek nevüket és eredetüket Krisztustól származtatták, ki Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilátus procurator itélete folytán halállal bünhődött. Kinzások közt multak ki, és kinjaikat gúny és kaczaj által keseritették meg. Keresztre szegezték, vagy vadállatok bőrébe varrták, s az ebek dühének tették ki őket; mások ismét égő anyagokba burkoltattak, hogy fáklyaként világitsanak az éji sötétségben. A közborzalom könyörületté változott, s általános vélemény volt, hogy ezen szerencsétlenek nem annyira a közjólétnek, mint a féltékeny zsarnok kegyetlenségének estek áldozatul.“ Azok, kik az emberiség átalakulásait figyelmes szemmel tekintik, észrevehették, hogy Nerónak a Vaticán körüli kertjeit és szinköreit, melyek az első keresztények vérével fertőztettek be, az üldözött vallás diadala és visszaélése még sokkal hiresebbekké tette. Ugyanazon helyen a keresztény pápák oly templomot emeltek, mely messze túlhaladja a Capitolium régi dicsőségét, s azok, a kik a világ-uralom igényeit egy galileai szerény halásztól származtatták, a caesarok trónját örökölvén, törvényeket szabtak Róma barbár legyőzőinek, és lelki törvényhatóságukat a balti tengertől a csendes tenger partjáig kiterjesztették.

A zsidók és keresztények elnyomatása Domitián által.

Feltünő, hogy a háboru lángja csaknem egyszerre pusztitotta el a jeruzsalemi templomot s a római Capitoliumot; *) és

*) A Capitolium leégett a Vitellius és Vespasián közti polgári háboru alatt K. u. 69. Decz. 19; a jeruzsalemi templom pedig lerontatott. K. u. 70. Aug. 10.

nem kevésbbé különös, hogy az adó, melyet a kegyelet az előbbinek fentartására szánt, az utóbbinak megujitására s fényjének emelésére fordittatott. A császárok általános fejadót szedtek a zsidó néptől, és ámbár az összeg, melyet az egyeseknek fizetniök kellett, nem volt jelentékeny, de a czél melyre fordittatott, s a beszedési szigor elviselhetlen teherül tekintetett. És midőn az adószedők igazságtalan igényeiket oly egyénekre is kiterjesztették, kik nem voltak zsidó eredetüek, lehetlenség volt, hogy a keresztények, kik gyakran kerestek védelmet a synagóga árnyékában, ezen ragadozó üldözéstől megmeneküljenek. A menynyiben borzadva rettentek vissza a bálványimádás általi befertőztetés eszméjétől, lelkiismeretük megtiltotta nekik, hogy a capitoliumi Jupiter tiszteletének emeléséhez hozzájáruljanak. Azon keresztények közől, kik a császár, vagy — a mi hihetőbb — a judeai proconsul itélőszéke elé vonattak, két jelentékeny egyént kell kiemelnünk, kiknek magukviselete nemesebb müveltségről tanuskodott, mint bármely nagy uralkodóé. Ezek szent Judás apostol unokái voltak, a ki Krisztus testvére vala. Dávid trónja iránti természetes igényük talán fölidézhette volna a nép tiszteletét s a kormányzó féltékenységét, de ruházatuk egyszerüsége s egyszerü feleletök csakhamar arról győzte meg őt, hogy nem óhajtják és nem is képesek megzavarni a római birodalom békéjét. Királyi származásukat s a Messiáshozi közeli rokonságukat nyiltan bevallották, de egyuttal azt is kijelentették, hogy az általuk várt királyság csupán szellemi és angyali természetü; és midőn foglalkozásuk iránti kérdezgetésre a nehéz munkától megkérgesült kezüket mutatták, szánalommal és megvetéssel bocsáttattak el.

Clemens consul kivégeztetése.

De ha a Dávidház alacsony állása nem is nyujtott anyagot Domitián gyanujának, saját családjának nagysága rémületbe ejtette gyáva lelkét, melyet csak azon rómaiak vére nyugtathatott meg, a kiktől félt, kiket gyülölt vagy becsült. Unokaöcscsét Flavius Clemenst, kinek Domitilla nevü unokahugát nőül adta, s kinek gyermekeit trónörököseivé fogadta, alig egy év leforgása mulva hitvány ürügy alatt elitéltette és kivégeztette; mig Domitillát egy elhagyott szigetre számüzette. A bün, melylyel vádoltattak *istentagadás* és a *zsidószokások* követése volt. Az egyház nemsokára mindkettőjöket a martyrok közé helyezte, és Domitián kegyetlenségét második üldözésnek ne-

vezte. De az üldözés nem tartott sokáig, István Domitilla fölszabadult rabszolgája megölte Domitiánt, kinek emlékét a tanács elkárhoztatta.

Plinius tudatlansága a keresztényeket illetőleg.

II. Körülbelül tiz évvel később, Traján uralkodása alatt, az ifjabb Plinius bizatott meg barátja és ura által Bithynia és Pontus kormányzatával. De csakhamar zavarba jött, vajjon az igazság vagy a törvény szabályait válaszsza-e sinórmértékül azon hivatás teljesitésében, mely emberi indulatával teljes ellentétben állt. Plinius soha se vett részt a keresztények ellen intézett semmi törvényes eljárásban. Zavarában Traján bölcsességéhez folyamodott. Plinius életét tanulmányozással és világi foglalatosságokkal töltötte; tizenkilenczedik évétől kezdve Róma törvényszéke előtt ügyködött, *) a tanácsban helyet foglalt, és később a consuli méltósággal ruháztatott fel. De a keresztényeknek csak nevét ismerte, s e tájékozatlanságból némi tanulságot merithetünk. Biztosak lehetünk, hogy midőn Bithynia kormányzatát elvállalta, semmi általános törvény- vagy tanács-rendelet a keresztények ellen nem létezett.

Traján és utódai törvényes eljárást állapitanak a keresztények ellen.

Traján feleletében, melyre a későbbi korban annyi hivatkozás történt, annyi igazságérzet és emberszeretet nyilatkozik, a mennyi félreértett valláspolitikai ismereteivel csak megegyeztethető volt. Sokkal nagyobb gondot forditott az ártatlanok védelmére mint arra, hogy a bünösök megmenekülését megelőzze. A névtelen föladást, mint a mely az igazságos kormányzattal ellenkezik elvettetni rendelte, és határozottan megkivánta, hogy a vádló nyiltan lépjen fel, ki ha a vádat be nem bizonyithatta, szigoru sőt főbenjáró büntetéssel is sujtathatott.

Néphangulat.

A keresztények mindazáltal mindig rettegve gondoltak a közelgő ünnepekre. Midőn a számos nép virágokkal diszitve, s az áldozatok vére által megtisztitva sereglett a védistenek oltára körül, hogy a vallásos szertartásokkal járó gyönyöröknek örvendjen: e népnek eszébe jutott, hogy csupán a keresztények borzadnak az emberiség isteneitől, és hogy távollétök mintegy gunyolni vagy sajnálni látszik a közboldogságot. Ha a birodalmat ilyenkor valami csapás érte, járvány, éhség vagy hadi szerencsétlenség, ha a Tiber kiáradt, vagy a Nilus vize megapadt,

*) Első ügyét K. u. 81. évben védte, Vezuv nevezetes kitörésének évében, melyben nagybátyja életét vesztette. Plin. Epist. 5. 8.

vagy a föld megrendült, a babonás pogányok már azt vélték, hogy a keresztények bünei és vallástalansága a kormány tulságos engedékenysége folytán fölidézte az isteni szigort. Hangosan követelték tehát, hogy a kereszténveket, mint az emberek és az istenek ellenségeit megkinozzák, s a vadállatoknak vessék martalékul; de a császárok bölcsessége megvédte az egyházat, és Hadrián meg Antoninus Pius rendeletei nyiltan kimondták, hogy a néptömeg szava soha se szolgáljon okul azon szerencsétlen személyek megbüntetésére, kiket a keresztények lelkesedése elragadott.

A keresztények elleni büntető eljárás.

III. A büntetés nem volt szükségszerü következménye az elmarasztalásnak; s azon kereszténveknek, kiknek bünössége kétségtelenül be volt bizonyitva, még mindig hatalmukban állott élet vagy halál között választani. A tisztviselők készséggel ajánlottak nekik kegyelmet, és ha beleegyeztek, hogy az oltárra néhány szem tömjént vessenek, a biróság bántatlanul és hangos tetszésnyilatkozatok közt bocsátotta el őket. Az emberséges biró inkább azt tartotta föladatának, hogy a részedett ábrándozókat inkább megnyerje, semmint megbüntesse. Mindent elkövettek, hogy őket az élet örömeiről s a halál borzasztóságáról meggyőzzék, és ha a fenyegetések és rábeszélések nem használtak, erőszakhoz is folyamodtak.

A római tisztviselők emberisége.

Annyi bizonyos, hogy a legnagyobb része azon tisztviselőknek, kik a tartományokban a császár, vagy a tanács tekintélyét gyakorolták, s a kik élet és halál fölött rendelkeztek, müvelt és szabadelvüen nevelt emberek voltak, kik az igazság szabályait tisztelték, s a bölcsészet parancsait ismerték; és ha önkényes hatalommal voltak is felruházva, azt az üldözött egyháznak nem elnyomására, hanem inkább könnyebbségére s javára használták fel.

A martyrok csekély száma.

A martyrok ugy látszik, csak a legtulzottabb ellenzékiek közől választattak ki, és vagy püspökök, presbyterek és más kitünő rangu s befolyásu egyének voltak, kiknek példája az egész felekezetet rémületbe ejthette; vagy megvetett csekély jelentőségü rabszolgák, kiknek életével nem sokat törődtek. A tanult Origenes azt állitja, hogy a vértanuk száma nagyon csekély volt, mit barátja Dionysius is bizonyit, azt állitván: hogy Alexandria roppant nagy városában Decius szigoru üldö-

zése mellett csak tiz férfiu és hét nő szenvedett büntetést a keresztény név vallásáért.

Cyprián carthagói püspök példája.

Az üldözés ugyanezen korszakában a buzgó, ékesszóló és nagyravágyó Cyprián kormányozta nem csak a carthagói, hanem az egész afrikai egyházat. Cyprián mindazon tulajdonokkal birt, melyek a hivők tiszteletét felkölthették, vagy a pogány tisztviselők gyanuját s ellenszenvét fölidézhették. Jelleme s állása e szent főpapot az irigység és veszély legkitünőbb tárgyául jelölte ki. A tapasztalat mindazáltal arról tanuskodik, hogy képzeletünk a keresztény püspököket fenyegetett veszélyt túlcsigázta. Négy római császár mult ki családja, kedvenczei és párthiveivel együtt erőszakos halállal tiz év elforgása alatt, mialatt a carthagói püspök tekintélyével és ékesszólásával az afrikai egyházi tanácsokat vezérelte. Kormányzatának harmadik évében Decius szigoru rendeletet adott ki ellene, s a nép hangosan kivánta, hogy Cyprián az oroszlányok közé vettessék. Az ildomosság az időleges visszavonulás szükségét javalta, s ő az ildomosság szavának engedett. Homályos magányba vonult, hol a papsággal s a néppel folytonos összeköttetést tartott fenn. De óvatossága a szigorú keresztények sajnálkozását és személyes ellenségeinek vádját költötte fel. Ezek elleni legjobb védelmét azon derült elhatározása képezte, melylyel nyolcz évvel később a vallás ügyeért halált szenvedett.

Számüzetése K. u. 257.

Midőn Valerián harmad- s Gallienus negyed-izben viselte a consuli hivatalt, Paternus afrikai proconsul felhítta Cypriánt, hogy jelenjen meg magán tanács-szobájában. Itt tudtára adta neki a császári parancsot, hogy mindazok, kik a római vallást elhagyták, azonnal tartoznak visszatérni őseik szertartásaihoz. Cyprián vonakodás nélkül jelenté ki, hogy ő keresztény és püspök, ki az igazi s egyedüli istenséget tiszteli, kihez ő naponkint folyamodik a két császárnak, az ő törvényes fejedelmeinek biztonságáért és jóléteért. Azonnal számüzetési itélet hozatott fölötte, mint engedetlenségének büntetése, és Cyprián rögtön Curubisba Zeugitánia tengeri városába vitetett negyven mértföldnyire Carthagótól; magányát gyakran zavarták meg hiveinek levelei, látogatásai és üdvözletei. Egy uj proconsulnak megérkezése folytán sorsa javulni látszott. Visszahivatott számüzetéséből, és Carthagó közelében saját kertjeiben foglalt szállást.

Elitéltetése. Végre épen egy évre letartóztatása után, Galerius Maximus afrikai proconsul rendeletet kapott, hogy a keresztény tanitókat kivégeztesse. A carthagói püspök érezte, hogy ő leend az áldozatok elseje, és megszökött; de rövid idő mulva ismét visszatért, nyugodtan várván be a halál szolgáit. Kora reggel a proconsul itélőszéke elé vitetett, ki őt az engedetlenség következményeire figyelmeztetvén, áldozattételre szóllitotta fel. Cyprián e kivánság teljesitését szilárdan és határozottan megtagadta, s a hatóság következő szavakban mondta ki halálos itéletét: „hogy Thascius Cypriánus azonnal fejeztessék le mint ellensége a római isteneknek, és mint főnöke s fővezetője egy bünös társaságnak, melyet ő a legszentebb császároknak Valerián- és Gallienusnak törvényei elleni engedetlenségre csábitott.“

Martyrsága. A mint az itélet kihirdettetett, a keresztény sokaság egyhangulag e kiáltást hangoztatta: „vele akarunk meghalni.“ De buzgóságuk és szeretetük e nyilatkozata mitsem használt Cypriánnak. A tribunok és centuriók bántatlanul kisérték őt ki a vesztőhelyre, és miután a végrehajtónak huszonöt darab aranyat rendelt adatni, szemeit eltakarta, és feje egyetlen egy vágással leüttetett. Holtteste diadal-menettel temettetett el a nélkül, hogy a hatóság közbelépett, vagy boszut állott volna. Figyelmet érdemel, hogy a számos afrikai püspök között Cyprián volt az első, ki a mártyrkorona elnyerésére méltónak tartatott.

Az első keresztények buzgalma. A jelenkor józan higgadtsága sokkal hajlandóbb megróni, mint csodálni az első keresztények buzgalmát, és sokkal készebb csodálkozni fölötte, mint azt követni.

Sulpicius Severus találó kifejezése szerint: „az első keresztények nagyobb vágygyal áhitoztak a vértanuságra, mint a mikép saját kortársai püspökségre vágytak.“ Ignácz levelei, midőn lánczokba verve vezettetett Ásia városain keresztül, oly érzelmeket lehelnek, melyek az emberi természet közönséges érzelmeivel a legnagyobb ellentétben vannak. A legkomolyabban kérte a rómaiakat, hogy midőn az amphiteatrumba kitétetik, ne foszszák meg őt a dicsőség koronájától. Némelyek felizgatták az oroszlányok dühét, sürgették a végrehajtókat kötelmeik teljesitésére, készséggel léptek a máglyára, mely őket megégetendő volt, s öröm- és kéjérzetet tanusitottak a legválogatottabb kinzások közepett. „Szerencsétlen emberek! — kiáltott fel Antoninus ásiai proconsul — ha az életbe annyira beleláradtatok, hát

oly nehéz-e kötelet vagy meredeket találnotok?" Ő igen ovatos volt azon emberek elitélésében, kik ellen nem találkozott más vádló csupán önmaguk. Ezen megható alkalmakkor a pogányok közől sokan szánalommal és csodálattal teltek el, sokan megtértek. A nemes buzgalom a szenvedőkről a nézőkre ment át, s a mártirok vére az egyház csirája lett.

Fokonkinti enyhités.

Azonban a buzgalom által fölélesztett, s az ékesszólás által folytonosan tüzelt lelkiláz észrevétlenül alább-szállt, s az emberi sziv természetes reményei és félelme, az élethezi ragaszkodás, a kinok érzete s a megsemmisülés borzalmai felülkerekedtek. A mártyrok dicsősége utáni vágy lassankint meghidegült. Három módja volt az üldözés elkerülésének: az első mód valóban ártatlannak mondható s abban állott, hogy a vádlottnak rendesen időt engedtek, mig házi ügyeit rendbe hozhatta, és valamely félrevetett helyre szökhetett, ahol azután a béke és biztonság bekövetkezését türelmesen bevárhatta. A második mód kétes természetü volt: a pénzvágyó és kevesbbé buzgó tartományi kormányzók ugyanis hamis bizonyitványokat árultak a fölött, hogy az illetők a római isteneknek áldoztak, mely bizonyitványok elömutatásával a netalán fölmerült vádak elnémittathattak. A harmadik mód az egyenes és bünös hittagadás vala. A mint azonban az üldözés szigora megszünt, az ily hittagadók visszatértek, s az egyház ajtait nagy sokaság lepte meg, mely a hittagadást megbánván, az egyház kebelébe való ismételt fölvételt annál nagyobb buzgalommal szorgalmazta.

A szigor és türelem váltakozása.

IV. Az időleges üldözések egyedül arra szolgáltak, hogy a hivők buzgalmát megujitsák, s a fegyelmet helyreállitsák, és a pillanatnyi túlságos szigort, a reá következett sokkal hosszabb béke és biztonság tette jóvá. Némely fejedelmek közönyössége és mások engedékenysége megengedte, hogy a keresztény vallás, ha nem is törvényes, de legalább tényleges és nyilvános türelmet élvezzen.

A keresztények állapota Commodus és Severus uralkodása alatt. K. u. 180.

Különös végzete a sorsnak, hogy azon szigor, melyet a keresztények egy erkölcsös fejedelem — Marcus Antoninus — kormánya alatt szenvedtek, az utána következő zsarnok trónra léptével rögtön megszünt, s hogy a mint kivülök senki sem tapasztalta Marcus igazságtalanságát, ugy Commodus gyöngesége is egyedül őket kimélte meg. Legkedveltebb ágyasa az ünnepelt Marcia különös vonzalommal viseltetett az elnyomott egyház

iránt, s az ő védelme alatt a keresztények biztonságban töltötték a kegyetlen zsarnokság tizenhárom évét; és midőn az uralom Severus családjában meghonosult, a keresztények családias és sokkal tiszteletreméltóbb összeköttetésbe léptek az uj udvarral. Caracalla dajkája és tanitója keresztény volt, s a keresztény püspökök a nyugalmas korban még arra is ráértek, hogy Ásia püspökei ellen a husvét megtartásának ideje iránt harczra keljenek.

Nem is zavartatott meg az egyház békéje mindaddig, mig számuk tetemesen meg nem szaporodott; ekkor adott ki Severus egy rendeletet, mely tulajdonkép csak a kereszténység előhaladása ellen volt irányozva, de a mely természet szerint a legbuzgóbb hittanitókat is sujtotta.

Severus utódai alatt. K. u. 211—249.

De Severus törvényei e császár uralmával együtt csakhamar sirba szálltak, s a keresztények e véletlen zivatar után — nyugodtan élvezték a bekövetkezett harmincznyolcz éves békét. Az egyháznak ezen hosszu nyugalmát méltóság kisérte. A titokteljes tan, mely a nép között már el volt terjedve, a fejedelmek kiváncsiságát is magára vonta. Midőn Mammaea császárné Antiochián keresztül utazott, az ünnepelt Origenessel kivánt találkozni, kinek ájtatossága és tudománya nagy hirre emelkedett a keleten. Origenes engedett ezen hizelgő meghivásnak, s miután a császárné gyönyörrel hallgatta meg ékesszóló tanitását, tisztelettel bocsátotta őt vissza Palestinába. Mammaea érzelmeit fia Alexander is elfogadta, és e császár családi imaházában Krisztus szobra egy sorba állittatott Ábrahám, Orfeus és Apollonius szobrával. Uralma alatt a püspökök talán első izben jelentek meg az udvarnál. De Alexander halála után, midőn az embertelen Maximin dühe a szerencsétlen jóltevőjének minden kedvenczc és szolgája ellen kitört, az általános vérengzés nagyszámu kereszténveket is elsöpört.

K. u. 235.

Maximin, Fülöp és Decius alatt.

Daczára Maximin kegyetlen indulatának, a keresztények ellen ellenszenve egyedül helyi és időleges természetü volt; s az ájtatos Origenes még mindig életben maradt, hogy az evangelium igazságát a fejedelmek füleig juttassa. E buzgó hitszónok sok épületes levelet intézett Fülöphez, ennek nejéhez s anyjához; s a mig e fejedelem bitorolta a császári pálczát, a keresztények benne barátot és védőt nyertek. Fülöp bukása uj kormányzati rendszert hozott létre, mely a keresztényekre nézve oly nyo-

masztó volt, hogy előbbi állapotuk Domitián idejétől kezdve tökéletes szabadnak és biztosnak mondható, azon szigorral összehasonlitva, mely Decius rövid uralma alatt rájuk súlyosult.

Valerián uralma gyenge és állhatatlan volt. Kezdetben sokkal engedékenyebb vala azon császároknál, kik arról gyanusittattak, hogy a keresztény hithez ragaszkodnak; mig uralkodása három utolsó évében az egyptomi előitéletekhez hajló ministerére hallgatva, elődének Deciusnak elveit fogadta el, s az ő szigorát utánozta. Gallienus trónralépte helyreállitotta az egyház békéjét, és Krisztus tanitványai negyven évnél tovább élvezték a jólétet, mely erkölcseikre nézve sokkal veszélyesebb volt, mint az üldözés legszigorubb kisértései. Valerián, Gallienus és ennek utódai alatt. K. u. 253—260.

Samosata Pál esete, melyről egész Antiochia székvárosa beszélt, mig a kelet Odenathus és Zenobia kezében volt — némi fogalmat nyujtott azon idők állapotáról és jelleméről. Ezen főpap gazdagsága világosan tanuskodott bünösségéről, miután vagyonát sem atyjától nem örökölte, se becsületes ipar és mesterség utján nem szerezte. De Pál ugy tekintette az egyház szolgálatát, mint nyereséges üzletet. Egyházi törvényhatósága megvesztegethető és kincsvágyó volt. Fényüzése és hatalomvágya alig ismert határt. Azok ellen, kik hatalmának ellenszegültek, vagy hiuságának nem hizelegtek, elbizakodott, szigoru és kérlelhetlen volt; de a tőle függő papságra nézve meglazitotta a fegyelmet, rájuk pazarolván az egyház kincseit, s megengedvén nekik, hogy őt az érzéki élvek kielégitésében utánozzák. Samosata Pál és eljárása. K. u. 260.

Daczára botrányos büneinek, Samosata Pál az orthodox hitet tisztán fentartotta; de Egyptomtól egész a fekete tengerig a püspökök mind ellene voltak, s Antiochiában összegyülekezvén őt a püspökségből letették, s helyébe mást jelöltek ki. Pál ezalatt Zenobia kegyébe hizelegte be magát. De midőn Aurelián győzött, a dolgok keleten megváltoztak. A győző az itáliai püspökök itéletére hivatkozott, s midőn megtudta, hogy ezek a zsinat itéletét helybenhagyták, ez itéletben megnyugodva azonnal rendeletet bocsátott ki, hogy Pál a püspökségtől megfosztassék. Püspökségétől megfosztatott K. u. 270.

A birodalom gyakori forradalmai közt a kereszténység békében és jólétben virágzott; s ámbár Diocletián trónraléptével a vértanuk ünnepelt korszaka hozatott kapcsolatba: azon Béke s az egyház jóléte Diocletián

alatt. K. u. 284—303.

közigazgatási rendszer, melyet ezen fejedelem bölcsessége megállapitott, és tizennyolcz évig folytatott, a vallástürelemnek leggyengédebb és legszabadabb szellemét tükrözte vissza. Ö ugyan a birodalom régi isteneihez ragaszkodott, de neje Prisca és leánya Valeria a kereszténységhez hajoltak. A főheréltek valamint az udvari szolgák elkisérték a császárt, midőn ő a templomban áldozott, de feleségük és gyermekeik, valamint ezeknek rabszolgáik szabadon gyakorolták a keresztény vallást. A püspökök kitüntetéssel s tiszteletben tartattak nem csak a nép, hanem még a tisztviselők által is.

A templomok már kicsinyek voltak a növekedő sokaság befogadására s helyükbe szebbeket és nagyobbakat épittettek. De a jólét megtágitotta a fegyelem kötelékeit. Csalás, irigység és gonoszság vett erőt minden gyülekezeten. A presbyterek püspökség után áhitoztak, s a püspökök egymás közt az elsőbbség fölött vetélkedtek.

Az előitélet előhaladása, és buzgalom a pogányok között.

Daczára ezen látszólagos biztonságnak a figyelmes észlelő számos jelenséget vehetett észre, melyek arra mutattak, hogy az egyházat erőszakosabb üldözés fenyegette, mint a melyet valaha szenvedett. A keresztények buzgalma s gyors előhaladása fölrettentette a pogányokat azon határtalan közönyösségből, melyet a megszokott istenek tisztelete iránt tanusitottak. A kétszáz évnél tovább tartott kölcsönös kihivás a kedélyeket elkeseritette. A pogányok fölháborodtak, midőn azt látták, mily gyorsan halad az uj és homályos felekezet, mely honosaikat tévedésről vádolni, s őseiket örök nyomoruságra kárhoztatni merészelte. A megállapitott vallások követői az áldozatnak, kibékülésnek és fölajánlásnak uj formáit gondolták ki. Ugy látszik, hogy mind a két fél elismerte a csodák igazságát, s az előitéletek uralmát kölcsönösen megujitani és megalapitani igyekeztek.

A bölcsészet, mely eddigelé legveszélyesebb ellenségük volt, most legbensőbb szövetségesükké vált. Az academiák ligetei, Epicurus kertjei, s a stoicusok oszlopos csarnokai — a kétkedésnek és vallástalanságnak mind megannyi iskolái — csaknem mind elhagyattak, sőt sokan valának olyanok is a rómaiak között, kik Cicero iratait a tanács tekintélye által elkárhoztatni s elnyomni akarták. Az uj platonicusok túláradozó felekezete, a keresztények ellen a kiktől félt — a papokkal szövetkezett, a kiket tán megvetett. E divatszerü bölcsészek a régi iste-

neknek, mint a legfőbb istenség jelvényeinek és szolgáinak tiszteletét ajánlották, s az evangelium igazsága ellen sok beható értekezést irtak, melyeket a későbbi orthodox császárok bölcsessége a lángok martalékául vetett.

Maximián és Galerius több keresztény katonát büntetnek meg.

Jólehet Diocletián ildomossága és Constantius emberisége a türelem rendszabályait fentartani igyekezett: uralkodótársaik Maximián és Galerius folytonosan a legengesztelhetlenebb gyülöletet táplálták a kereszténynév és vallás iránt. E két fejedelem szelleme a tudomány világa által nem volt földeritve, sem indulatuk nevelés által mérsékelve. Nagyságukat kardjuknak köszönhették, de régi előitéleteikről le nem mondtak; s ha a közigazgatásban jótevőjük engedékeny törvényei szerint jártak is el, titokban megragadták az alkalmat a keresztények üldözésére, kiknek tulbuzgósága néha igen kedvező ürügyül szolgált. Egy Marcellus nevü centurio egy nyilvános ünnepély alkalmával eldobta fegyvereit, és fenhangon azt kiáltá, hogy csak Jézus Krisztusnak akar szolgálni, nem pedig egy bálványimádónak. E kihágásért lefejeztetett. Ily esetek inkább fegyelmi büntetésnek, mint vallásos üldözésnek nevezhetők; de e példák elidegenitették a császárok kedélyét, és Galerius szigora nagyon menthető, midőn nagyszámu keresztény tiszteket bocsátott el szolgálatából.

Galerius rábirta Diocletiánt császárt az általános üldözés megkezdésére.

A persiai háboru szerencsés befejezése után, Galerius a telet Diocletiánnál töltötte a nicomediai palotában, s a keresztények sorsa titkos tanácskozások tárgyává tétetett. Galerius végre rávette Diocletiánt, hogy ez ügyben néhány legkitünőbb férfiból álló tanácsot hivjon össze. E nagyravágyó udvaronczok csakhamar belátták, hogy a caesar heves erőlködését támogatniok kell. Föltehető, hogy minden indokot kimeritettek, mig Diocletián vonakodó szellemét rábirták, hogy uj üldözési rendszert fogadjon el. Ezt csak föltehetjük, bár nincs hatalmunkban bebizonyitani a palota titkos fondorlatait, a magán nézeteket és érzelmeket, a nők és heréltek féltékenységeit, és mindezen értéktelen, de elhatározó okokat, melyek a birodalmak sorsára és a legbölcsebb fejedelmek tanácsára gyakran oly döntő befolyást gyakorolnak.

A nicomediai templomnak lerontása K. u. 303. febr. 23.

Február 23-án, mely a rómaiaknak Terminalia nevü — vagyis a határok istenének szentelt — ünnepélyével összeesett, a ministerek, tábornokok s a többi tisztviselők kora reggel

összegyülekeztek a nicomediai főtemplomban, mely a város legszebb részén feküdt, a szentélyt feltörték s a szentirást elégették; ez után a jelen volt számos katonaság a szentelt épületet, mely a császári palota fölött kiemelkedett, néhány óra alatt földig lerombolta.

A keresztények ellen kiadott első rendelet febr. 24.

Másnap kihirdettetett az általános üldözési parancs, mely a keresztények minden templomát az egész birodalomban földig lerontatni, és mindazokat, akik titkos gyülekezetet tartani merészelnének — halállal büntetni, minden szent iratot és könyvet összeszedni s elégetni rendelte. Az egyház javai elfoglaltattak s a kisebb részek árverés utján eladattak. Ugyanazon rendelet a szabadokat képteleneknek nyilvánitotta kitüntetésekre, vagy hivatalok viselésére; a rabszolgákat örök időkre megfosztotta a szabadság reményétől; az egész keresztény népet pedig törvényen kivüli állapotba helyezte. A bíróságok meghatalmazást nyertek, hogy a keresztények ellen minden vádat elfogadjanak, a kereszténynek ellenben nem volt szabad sérelem miatt panaszt emelni; s ilymódon e szerencsétlen felekezet a törvény teljes szigorának tétetett ki, mig másrészről a közigazság jótéteményei tőle elvonattak.

Egy keresztény buzgalma és bünhödése.

Midőn ezen rendelet Nicomedia egyik főterén kifüggesztetett, egy keresztény azt azonnal letépte, s az ily zsarnok kormányzat ellen a legmélyebb megvetést és utálatot nyilvánitotta. F tetteért lassan égő tüznél megsüttetett a nélkül, hogy állhatatossága vagy türelme megtört volna. Azon tisztelet, melyet a keresztények ezen hős és vértanu emlékének szenteltek, a félelem és gyülölet mély benyomását véste Diocletián keblébe.

A nicomediai palotának meggyujtása a keresztényekre fogatott.

Félelme csakhamar felriadt egy veszély alkalmával, melyből csak nehezen menekült. Tizenöt nap alatt a nicomediai palota, söt Diocletián hálószobája is kétszer gyuladt ki. A gyanu természetesen a keresztényekre hárittatott, és közülök igen sokan fogságba vettettek. A kinzás minden kigondolható nemét foganatba vették, minélfogva az udvar s a város sok ártatlan vérrel lön befertőztetve. Nemsokára Galerius elhagyta Nicomediát, nehogy mint állitá, a keresztények dühének áldozatul essék.

Az első rendelet végrehajtása.

A keresztények ellen kiadott első rendelet az egész birodalomra szólt, de Diocletián előbb be akarta várni mily eredménye lesz közvetlen környezetében, s ezért a kivégzést eleintén eltiltotta.

A keresztények határozott magatartása azonban a végzetes következmények elkerülését sokszor lehetlenné tette. Gyakran megragadták az alkalmat, hogy a vértanuk koronáját elnyerjék, és Phrygia egyik városában az egész keresztény hitközség a minden oldalról felgyujtott templomban a lángok martaléka lett.

Némi kisebbszerü zavarok, melyek a mily gyorsan föléledtek, ép oly gyorsan el is nyomattak, Syriában és Armeniában az egyház ellenségeinek alkalmas okul szolgáltak annak kijelentésére, hogy azokat a püspökök titkos fondorlatai élesztették, kik határtalan engedelmességi kötelmeikről már megfeledkeztek. Az ellenszenv s félelem Diocletiánt a mérséklet határain tul ragadták, és több kegyetlen rendeletben kinyilatkoztatta, hogy a keresztény név megsemmisitésére törekszik. Ezen rendeletek elseje által minden egyházi személynek elfogatását rendelte el, s a bünösöknek szánt fogházak csakhamar megteltek az egyházi személyzettel. A második rendeletben meghagyta a tisztviselőknek, hogy a szigoruság minden eszközének alkalmazása mellett igyekezzenek a papságot ama gyülöletes előitélettől eltériteni, s az istenek megállapitott tiszteletéhez visszaterelni. E szigoru rendszabály később az összes kereszténységre ki lett terjesztve, és mindenkinek kötelességévé tétetett, hogy a makacsokat fölfedezzék, üldözzék és kinozzák. Súlyos büntetés szabatott mindazokra, a kik elég vakmerők volnának ily elitélt bünösöket megmenteni. Daczára ezen szigorú törvényeknek, a pogányoknak barátaik és rokonaik elrejtésében tanusitott erényes bátorsága tiszteletreméltó bizonyitékul szolgál, hogy az előitélet dühe keblükben nem oltotta el a természet és emberiség érzelmeit. További rendeletek.

Alig hirdettette ki Diocletián a keresztények elleni rendeleteit, azonnal le is vetette a császári bibort, mintha az üldözést más kezekre akarta volna bizni. Társainak s utódainak jelleme s helyzete többször arra késztette őket, hogy a szigoru törvények végrehajtását vagy még szigorubbá tegyék, vagy felfüggesszék. És az egyháztörténelem ezen fontos korszakáról nem is nyerhetünk határozott fogalmat, hacsak különösen nem vizsgáljuk a kereszténység állapotát a birodalom különböző részeiben azon tiz év alatt, mely Diocletián első rendeletei s az egyház végső békéje közt lefolyt. Általános eszme az üldözésről,

a nyugati tartományokban Constantius és Constantin alatt:

Constantius szelid s emberszerető természete idegen volt alattvalói egy részének elnyomásától. Fő palotatisztjei keresztények voltak, kiket ő szeretett, és kiknek hűségét becsülte; de mig alárendelt caesari állásban volt, Diocletián rendeleteinek és Maximián parancsainak ellentállani nem állt hatalmában; de bátorsága nem hiányzott, hogy a kereszténveket a nép dühe s a törvények szigora ellen megvédje. Datiánus spanyol kormányzó azonban határozottan ragaszkodott a császárok rendeleteihez és tartományi kormányzata több mártyr vérével lőn befertőztetve. A mint azonban Constantius augustusi méltóságra emelkedett, a türelem rendszerét állapitotta meg, melyet fiának Constantinnak is ajánlott. Szerencsés fia trónra léptének első pillanatától kezdve az egyház védőjének nyilvánitotta magát, és első volt a császárok között, ki a keresztény hitet nyilvánosan vallotta és elfogadta. Mily okok birták őt arra, hogy a kereszténységet a római birodalom uralkodó vallásává tegye, egy későbbi fontos fejezetnek képezi tárgyát.

Itáliában és Afrikában Maximián és Severus alatt;

Itália és Afrika rövid, de erőszakos üldözésnek volt kitéve. Maximián pontosan és örömmel teljesitette Diocletián szigorú rendeleteit, mert gyülölte a kereszténveket, és mert öröme telt a vérengzésben s erőszakban.

Miután Diocletián letette a bibort, Itália és Afrika Severus neve alatt igazgattatott, és védelem nélkül volt kitéve Galerius engesztelhetlen gyülöletének. Róma vértanui közt Adauctus érdemel különös figyelmet, miután — ugy látszik — ő volt az egyetlen magasrangu és származásu egyén, ki ez üldözési korszakban halált szenvedett.

Maxentius alatt;

Maxentius lázadása azonnal helyreállitotta az egyház békéjét Itáliában és Afrikában, s ugyanazon zsarnok, ki alattvalóinak minden osztályát elnyomta, igazságosnak, emberségesnek, sőt részrehajlónak mutatta magát az üldözött keresztények iránt.

Illyriában s a keleten Galerius és Maximián alatt.

Galeriusnak, az üldözés első és főszerzőjének vérengző természete borzasztó volt mindazon kereszténvekre nézve, kiknek szerencsétlenségük vala az ő birodalmában lakni; és könnyen föltehető, hogy mindazon középranguak, kiket se a gazdagság, se a szegénység le nem bilincselt, gyakran elhagyták szülőföldjüket, s a nyugat szelidebb éghajlata alatt kerestek menedéket. Mig Illyriát kormányozta, e harczias tartományban nem igen

talált vértanukat, mivel itt hidegen fogadták az evangelium hirdetőit. De midőn a kelet fölötti kormányzat legfőbb hatalma került kezébe: buzgalma és kegyetlensége Thráciában, Syriában, Palestinában és Egyptomban nem ismert határt. Azonban nagyravágyó czéljainak gyakori sikeretlensége, s a hat évi üldözés tapasztalatai enyhitőleg hatottak kedélyére, s arról győzték meg őt, hogy a zsarnokságnak legerőszakosabb erőlködése sem képes egy egész népet kiirtani, vagy annak vallásos előitéleteit leigázni. Az okozott szerencsétlenségeket helyrehozni kivánván: önmaga valamint Licinius és Constantin nevében általános rendeletet bocsátott ki, mely a császári czimek felséges elsorolása után következőleg szól:

Galerius egy türelmi rendeletet hirdet ki.

„Azon nagy gondok között, melyekkel elménk a birodalom hasznára és fentartására el vala foglalva, az volt czélunk, hogy Róma régi törvényei és közfegyelme szerint mindent megjavitsunk és helyreállitsunk. Különösen azt óhajtottuk, hogy a rászedett keresztényeket, kik atyáik vallását és szertartásos intézményeit elhagyták, az ész és természet ösvényére visszavezethessük.... A rendelet, melyet az istenek tiszteletének megszilárditása végett közzétettünk, sok keresztényt veszélylyel és romlással sujtott, s mivel sokan halált szenvedtek, és még többen, — kik istentelen őrültségükhez továbbá is ragaszkodnak — a nyilvános isteni tisztelettől teljesen ki vannak zárva: el vagyunk határozva, hogy ezen szerencsétlen emberekre megszokott kegyelmünket kiterjeszszük. Minélfogva megengedjük nekik, hogy hitüket félelem és háborgatás nélkül vallhassák, és gyülekezeteket tarthassanak, — föltéve, hogy a fennálló törvények és kormányzat iránt a tartozó tiszteletet fentartandják. Szándékainkat a birákkal és tisztviselőkkel külön rendelet által közöljük, s azt reméljük, miszerint engedékenységünk a keresztényeket arra fogja birni, hogy azon istenséghez, melyet tisztelnek, imádkozni fognak biztonságunkért és jólétünkért, valamint saját magukért s a köztársaságért.“

Nem a rendeletek és nyilatkozványok nyelvezetéből szoktuk rendesen a fejedelmek valódi jellemét és titkos indokait következtetni; de a mennyiben ezek egy haldokló császár szavai voltak, helyzete talán őszinteségéről kezeskedhetett.

Az egyház békéje.

E rendelet kiadása után néhány napra Maximin emeltetett a trónra, ki az első hat hónap alatt azt szinlelte, hogy elődének

bölcs tanácsait elfogadta, és testőreinek főnöke Sabinus valóban körrendeletet is bocsátott ki, hogy a keresztények az üldözés alól fölmentessenek. E rendelet folytán számos keresztény bocsáttatott ki a fogságból s a bányákból. Az állhatatosak diadalénekeket zengedezve tértek vissza hazájukba, s a kik az erőszakos vihar előtt meghajoltak volt, bünbánó könyek közt esedeztek, hogy az egyház kebelébe ismét fölvétessenek.

Maximin készületeket tesz az uldözés megujjitására.

De a csalékony nyugalom rövid ideig tartott. Maximin lelkének irányadó szenvedélye a kegyetlenség és előitélet vala. E császár egész lelkével csüggött az istenek tiszteletén, a büvészeten s a jóslatokon. A próféták vagy bölcsészek, kiket ő tisztelt, arról győzték meg őt, hogy a keresztények győzelmeiket rendszeres fegyelmüknek köszönhetik, mig a sokistenség gyengesége az egység s alárendeltség hiányából származik. Ennélfogva a pogány papság körében az egyházi szervezethez tökéletesen hasonló kormányzati rendszert állapitott meg, és elrendelte: hogy a keresztények, kik vallásukhoz makacsul ragaszkodnak, számüzéssel büntetendők. A papok és tisztviselők fölhatalmazást nyertek, hogy szigoruan végrehajtsák ezen rendeletet, mely réztáblákba vésetett. Meg volt ugyan nekik hagyva, hogy a vérontást lehetőleg elkerüljék, de az ellenszegülő keresztényeket mégis a legkegyetlenebb és legcsúfosabb büntetésekkel sujtották.

Az üldözés vége.

Az ásiai keresztényeknek méltó okuk volt, hogy azon tulbuzgó fejedelem szigorától rettegjenek, a ki erőszakos rendszabályait oly átgondolt eszélylyel készitette elő. De a polgári háború, melybe Maximin Liciniussal keveredett, s ennek folytán bekövetkezett megveretése és halála megmentette az egyházat utolsó és legkérlelhetlenebb ellenétől.

Befejezés.

E fejezetet azon szomorú, de tagadhatlan igazsággal zárjuk be, hogy ha mindazt, a miről a történelem a vértanuságot illetőleg megemlékezett, vagy a mit a buzgóság föltalált, vonakodás és nyomozás nélkül megengedjük is: mégis be kell vallanunk, hogy a keresztények benső egyenetlenségük folyamában nagyobb kegyetlenségeket követtek el egymáson, mint a minőt a hitetlenek buzgalma által szenvedtek. A tudatlanság korszakában, mely a nyugaton a római birodalom fölforgatását követte, a császári város püspökei uralmukat mind a világiakra, mind a papokra kiterjesztették. A babonagyár, melyet fölállitottak, s

amely az ész gyenge erőlködéseit rég kigúnyolta volna, végre egy tömeg bátor rajongó által támadtatott meg, kik a tizenkettedik szazadtól a tizenhatodikig a népszerü reformatori jellemet vették fel. A római egyház az ámitás által szerzett birodalmat erőszakkal védte; a béke és jótékonyság rendszerét csakhamar a számüzés, a háboruk, a mészárlások s az Inquisitió intézménye aljasitotta le; s a mennyire a reformátorokat a polgári és vallási szabadság szeretete lelkesitette: a katholikus fejedelmek a papsággal érdekszövetségre léptek, s a lelki büntetések borzalmait tüzzel vassal érvényesitették. Német-alföldön csupán ötödik Károly alattvalói közől több mint százezer ember veszett el a végrehajtó keze alatt, és ezen rendkivüli számot Grotius is megerősiti, azon lánglelkü és tanult férfiu, ki mérsékeltségét a vetélkedő dühösség közepett fentartotta, s a ki korának és hazájának évkönyveit oly időben irta meg, midőn a nyomda feltalálása már könnyüvé tette a források felhasználását, s a valótlanságokat könnyen meg lehetett czáfolni. A mennyiben véleményünket Grotius valóságos állitásainak alá kell rendelnünk: tagadhatlan hogy a kivégzett protestansok száma egyetlen egy tartományban és egyetlen egy uralkodó alatt messze fölülmúlta az első mártyrokét, kik három század folyamában s az egész római birodalom határában áldozatul estek.

XVII. FEJEZET.

Konstantinápoly alapitása. — Constantinnak s utódainak politikai rendszere. — Katonai fegyelem. — A palota. — A pénzügy.

A szerencsétlen Licinius volt az utolsó versenytárs, ki ellenszegült Constantin nagyságának, és az utolsó fogoly, ki ennek diadalát ékitette. Nyugodt és sikeres kormányzat után a győző családjára a római uralom örökségét, uj fővárost, uj kormányzati rendszert s uj vallást hagyott; s az általa megállapitott ujjitásokat örökösei fölkarolták és hiven megtartották.

Nagy Constantinnak és fiainak korát a nagy események szakadatlan sora tölti be; de a történész azok közt el nem igazodhatnék, ha a jeleneteket, miket egyedül az idő rendje kötött össze, egymástól gondosan el nem választja. Előbb a politikai intézményeket kell leirnia, melyek erőt és állandóságot adtak a birodalomnak, csak azután beszélheti el a háborukat és forradalmakat, melyek annak hanyatlását siettették. El kell fogadnia a polgári és egyházi ügyek közötti különbséget, s a keresztények győzelméből és benső viszályából sok épületes és botrányos anyagot meritend.

Egy uj főváros terve. K. u. 324.

Licinius legyőzése és lemondása után a győzelmes Constantin egy város alapitását kezdte meg, mely arra volt hivatva, hogy mint a kelet urnője, alapitójának birodalmát és vallását túlélje. Midőn Constantinnak alkalmas helyet kelle kiszemelnie, Európa és Ásia határának adott elsőbbséget, honnan erős karral uralkodhatott a Duna s a Tanais közt lakó barbárok fölött, s honnan a lenyügözött persiai uralkodót szemmel tarthatta. A Licinius elleni háboruban elég alkalma volt meggyőződni Byzantium hasonlithatlan helyzetéről, a melyet egyrészt a természet

az ellenséges megtámadások ellen erősen megvédett, s a mely másrészt minden oldalról nyitva állt a kereskedelmi forgalom jótéteményei előtt.

Byzantium egyenlőtlen oldalu háromszöget képez, melyet Byzantium leírása.
északról a kikötő szegélyez, s melynek déli részét a Propontis, vagyis a Marmora tenger övedzi.

A kanyaruló csatorna, melyen keresztül az Euxinus — A Bosporus.
fekete tenger — vize gyors és szakadatlan folyamban tódul a középtenger felé, Bosporusnak neveztetik, mely név ép oly ünnepelt a történelemben, mint az ó kor meséiben. A két partján sürün elszórt templomok és fogadalmi oltárok a görög hajósok ügyetlenségéről, félelméről és ájtatosságáról tanuskodnak; a mennyiben az argonauták példája szerint áldozatokkal kérlelték meg a rideg Euxin veszélyeit. A bosporusi szoros a cyanei szirtekben végződik, melyek a fekete tenger nyilását védik. A csatorna hossza a byzanti kikötőig körülbelül négy magyar mértföldet tesz, közönséges szélessége pedig körülbelül $^1/_3$ mértföld.

A *két uj várpalota* az európai és ásiai oldalon két nevezetes templom alapján épült, melyek közől az egyik Serapis, a másik Jupiter Urius tiszteletére emeltetett; a *két ősi várat* pedig a görög császárok a csatorna legkeskenyebb részén Byzantium védelmére állitották fel. Ezen erődöket második Mahomed ujittatta és erősittette meg, midőn Konstantinápolyt ostrom alá akarta venni, de a török győző nehezen tudta, hogy előtte két évezreddel ugyan e helyen Darius ugyanazon czélból hajóhidat veretett. Az ősi váraktól csekély távolságra Chrysopolis vagy Scutari fekszik, melyet majdnem ugy tekinthetünk, mint Konstantinápoly ásiai külvárosát.

Konstantinápoly kikötőjét ugy tekinthetni, mint a Bospo- A kikötő.
rus egyik ágát. E kikötő az őskorban *aranyszarv* nevet nyert. Az ebbe ömlő Lycus folyó annak medrét folytonosan tisztán tartja, s a halrajokat időszakonkint ide vonzza, hogy ez alkalmas helyen menedéket keressenek. S minthogy a tenger apálya és dagálya itt nagyon csekély, e hely folytonosan alkalmas a hajók megszállására; a mennyiben pedig az öböl körülbelül kétszázötven öl széles: a kikötő s a város egy erős láncz által könynyen megvédhető az ellenséges hajóhadak megtámadása ellen.

A Propontis. A Bosporus s a Hellespont között terül el a Marmora tenger, melyet a régiek Propontisnak neveztek. Az utazó ennek közepéről egyrészt Thrácia és Bithynia emelkedett földjét, másrészt pedig az örök hóval boritott Olympus gyönyörü magaslatát láthatja. Balról egy mély öböl marad el, melynek keblében Nicomedia Diocletián székvárosa feküdt; ezután következik Cyzius és Proconnesus szigetkéje, mig az ember végre Gallipolisba ér, hol a tenger ismét keskeny csatornába szorul, mely Hellespontnak — Dardanelláknak — neveztetik.

A Hellespont. Hellespont kanyargó hossza körülbelül tizenöt földirati mértföld, rendes szélessége pedig háromnegyed mértföld. Legkeskenyebb része azonban az ó török vártól északra Cestus és Abydus közt fekszik. Ez azon hely, hol a kalandos Leander Hero kezének elnyeréséért a folyamot átúszni megkisértette; és ugyanitt verette Xerxes azon bámulatos hajóhidat, melyen óriás hadseregét átszállitotta. Az igy összeszoritott tenger *szélesnek* nem igen mondható, a mint Homer és Orfeus nevezték. De a mindkét parton hegyekkel szegélyzett tájkép a költővel elfeledteté, hogy tengerről van szó, s előtte a szoros hatalmas folyamként tünt fel, mely erdők és mezők között kanyarogva, végre az aegei tengerbe, vagyis az Archipelagusba szakad. Az Ida hegy alján épült régi Trója őrködött Hellespont öble fölött, mely az örökemlékü Simois és Scamander folyók vizét vette fel. Itt terülnek el a sigaeai és rhaeti hegységek, melyeknek oldalán Agamemnon bátor katonái tanyáztak, mig ama két hegyorom közől az elsőt Achilles és győzhetlen Myrmidonjai foglalták el, a másodikat pedig a rettenthetlen Ajax. Mielőtt Constantin Byzantiumnak adta volna a méltó elsőséget, a rhaeti hegy és Ajax sirja közt elterülő helyet választotta ki uj fővárosa számára; de a megkezdett munkát csakhamar abbahagyta, s a bevégzetlen falak és tornyok romjai még mindig magukra vonják azok figyelmét, kik a Hellesponton végig utaznak.

Konstantinápoly előnyei. E szerint most már képesek vagyunk megitélni Konstantinápoly előnyös fekvését, mely a természet által egy nagy birodalom központjául és fővárosául látszott kijelölve lenni. A földgömb szélességének negyvenegyedik foka alatt fekvő császári város hét halmáról Európa és Ásia partjai fölött uralkodott; éghajlata egészséges és mérsékelt, földje termékeny, kikötője biztos és téres, s a szárazföld felől keskeny és könnyen

védhető uton juthatni hozzá. A Bosporus és Hellespont Konstantinápolynak mintegy kapuit képezi, melyek az ellenséges naszádok ellen bezárhatók, s a kereskedési forgalom előtt fölnyithatók. Ha a kapuk bezárattak, a főváros terjedelmes zárkozottságában mégis minden termesztményt élvezhetett, mely számos lakóinak szükségét fedezte, vagy fényüzését kielégithette. Thrácia és Bithynia szőlői, kertjei és gazdag szántóföldjei mindennel ellátták, mig másfelől a Propontis kimerithetlen mennyiségü s jó halairól mindig hires volt. De ha ezen kapuk a kereskedelem előtt feltárattak, a fekete és közép tenger utján Észak és Dél minden természetes és mesterséges gazdagsága feléje özönlött.

A város alapitása.

A szépség, biztonság és jólét egyesülése egy helyen elegendő volt, hogy Constantinnak választását igazolja, de miután minden kornak megvannak a maga előitéletei és gyengeségei: Constantin egyik törvényében tudtára adta az utókornak, hogy ő az Isten parancsolatjának engedelmeskedett, midőn Konstantinápolynak örökké tartó alapját lerakta. Gyalog, lándzsával kezében, egy ünnepélyes menet élén maga a császár tüzte ki a jövő főváros határát. A jelenlevők bámulatukat fejezték ki a kijelölt terület nagysága fölött: „Én addig megyek — válaszolt a császár — mig Ő, a láthatlan vezető, a ki előttem megy, meg nem állit.“

Kiterjedése.

A Seraglio palotája és kertjei a keleti hegyet, a hét domb elsejét foglalják el, és körülbelül száz hold terjedelemmel birnak. Constantin falai öt dombot keritettek be. De száz évvel az alapitó halála után az uj épitkezések a hatodik és hetedik halmot is elfoglalták; és hogy a barbárok betörései ellen ezen külvárosok is biztositva legyenek, ifjabb Theodosius kénytelen volt ezeket is megfelelő kőfallal békeriteni. Hogy Pera és Galata, bár a kikötő tulsó oldalán feküsznek, szintén a városhoz tartoztak, nem szenved kétséget. E szerint az egész körület körülbelül tizennégy római mértföldet tett. E terület nem méltatlan egy császári székvároshoz; azonban Babylon vagy Theba, a régi Róma, London, sőt Páris is nagyobbak mint Konstantinápoly.

A munka előhaladása.

A római világ ura, ki emlékét meg akarta örökiteni, e czélra nem kimélt se költséget, se munkát. A költségekről, melyeket a császári nagylelküség az alapitásra forditott, némi fogalmat szerezhetünk, ha megengedjük azon állitást, hogy egye-

dül a kőfalak, oszlopos csarnokok s a vizvezetékek huszonöt millió forintba kerültek. A császár az épitő müvészet fölélesztésére mindent megtettt, de Phidias és Lysippus lángelméjét életre hoznia nem sikerült; ugyanazért rendeletére minden görögországi s ásiai város megfosztatott legértékesebb ékitményeitől. A nevezetes háboruk diadaljelvényeit, az isteni tisztelet tárgyait, az őskor isteneinek, hőseinek, bölcseinek és költőinek legremekebb szobrait összeszedték, hogy Konstantinápoly fönséges dicsőségét emeljék.

Épületek. Byzantium ostromlásakor a győző a második halmon ütött sátort. A siker emlékének megörökitése végett ezen helyet főpiaczul tűzte ki, mely gömbölyü, vagy inkább tojásdad alaku volt. A szemközt fekvő két bemenetnél diadalivek állottak, melyek oszlopos csarnokkal valának összekötve, középen egy gyönyörü nagy oszlop, melynek megcsonkitott töredéke ma *égett oszlopnak* neveztetik. A circus vagy Hippodrom pompás épület volt négyszáz lépés hosszuságu és száz lépés szélességü. Ez épület ékeit azóta rég szétdúlta a török hóditók durva keze, de maga az épület Atmeidan név alatt ma is fennáll, és lógyakorló helyül szolgál. A történésznek nem lehet feladata, hogy a város egyes épületeit részletesen leirja; elég azt megérinteni, hogy Konstantinápoly falai közt mindaz megvolt, a mit a város disze és kényelme igényelt. Alapittatása után egy század mulva részletes leirása jelent meg, mely azt mondja, hogy Konstantinápolyban volt akkor egy Capitol, vagy tudományos iskola, egy circus, két szinház, nyolcz nyilvános és százötvenhárom magán fürdő, ötvenkét oszlopos- csarnok, öt magtár, nyolcz vizvezeték és viztartó, négy téres csarnok a tanács és törvényszék számára, tizennégy templom, tizennégy palota, és négyezer háromszáznyolczvannyolcz oly lakház, melyek szépségükért a köznép lakásainak sokaságától megkülönböztetésre méltók.

Népesség. E kedvezményezett város népesedése, alapitójának legelső és legkomolyabb gondját képezte; s könnyen elképzelhető, hogy az uj telepitvény mesterséges emelése a birodalom régi városainak rovására történt. A császár hihetőleg sok vagyonos tanácsnokot hitt oda Rómából s a keleti tartományokból, s ezek készséggel engedelmeskedtek. De ezen bátoritások és meghivások csakhamar feleslegessé váltak, mert a hol a kormány székhelye

van, ott fogyasztatik el a közjövedelem igen nagy része, és a tartományheliek legvagyonosbjai hamar becsábittatnak oda az érdek és kötelesség, az élvezet és kiváncsiság hatalmas indokai által. Nem múlt el egy század, és Konstantinápoly már kétessé tette Rómának gazdagsági és népességi fensőségét.

Szabadalmak.

Az élelmi szereknek gyakori és rendes kiosztása fölmentette a római szegényeket a munkától. Konstantinápoly alapitója az első caesarok nagylelküségét utánozta, és Egyptomnak kellett szolgáltatni a szükséges gabonát, mely a lomha és gondtalan nép élelmezésére szükségeltetett. A köztanácsot Constantin a senátusi elnevezésre méltatta, polgárainak az itáliai előjogokat megadta, s az emelkedő várost Telepitvény czimmel ruházta fel, mint az ős Róma első és legkedveltebb leányát.

Felajánlás K. u. 330. v. 334.

Valahányszor a város születésnapja elérkezett, Constantinnak aranyozott fából vésett szobra, mely jobb kezében a hely szellemét jelző szobrocskát tartotta — diadalkocsira helyeztetett. A menetet a Hippodromon át a testőrség legdrágább öltönyébe burkolva kisérte. És midőn a körmenet az uralkodó császár trónja elé ért, ez felállt és háladatos tisztelettel fohászkodott elődjének emlékéhez. E felajánlási ünnepély alkalmával egy rendelet, mely márványoszlopra vésetett, Constantin városának *Második* vagy *Uj Róma* nevét adta. De a Konstantinápoly név, e megtisztelő elnevezést háttérbe szoritotta, és tizennégy század viszályai után még mindig fentartja alapitójának hirnevét.

A kormányalkat.

Egy uj fővárosnak alapitása természetszerüleg uj polgári és katonai kormányrendszert vont maga után; de e Diocletián által megállapitott, és Constantin s utódai által tökéletesitett államszerkezet kimeritő földeritése körülbelül százharmincz évnyi korszak felölelését igényli — Constantin trónra léptétől a theodosiusi Codex kihirdetéseig. E törvénykönyvből, valamint a kelet és nyugat „*Notitiáiból*“ bő és hiteles tudomást merithetünk a birodalom állásáról.

Az állami rang-fokozat.

A rómaiak férfias büszkesége a tényleges hatalommal megelégedve, a hivalkodó nagyság formáit és szertartásait a keleti hiuságnak engedte át. De midőn azon erkölcsöknek, miket őseiktől örököltek, még látszatát is elvesztették: a római szokások egyszerüségét észrevétlenül az ásiai udvarok fényes utánzása rontotta meg. A személyes érdem és befolyásban rejlő kitünőséget a császárok zsarnoksága megszüntette, s helyette a

rang és tisztség szigorú alárendeltsége jutott uralomra a palotában, hol a trón zsámolyát czimzett rabszolgák — az önkény e legaljasabb eszközei — foglalták el. Ez isteni rangfokozatban — mert gyakran így czimeztetett — minden rangot a legszigorubb pontossággal kijelöltek, s annak méltóságát különféle aprólékos ünnepélyes szertartással kitüntették, melynek megtanulása fáradságos munka — s elhanyagolása szentségtörés volt. A latinnyelv tisztaságát bemocskolták a gőg és hizelgés érintkezése által kifejlett czimek özönével, miket Tullius alig értett volna meg, és miket Augustus felindulva utasitandott vissza. A főtisztviselőket még maga a császár is ily csábító czimekkel üdvözölte mint: „*Őszinteséged*“ „*Bölcsességed*“ „*Nagyméltóságod*“ „*Magasságod*“ „*fenséges és csodálatos Nagyságod*“ „*kitünö és fenséges Magasságod.*“ Hivatalos iratiakat oly jelvények diszitették, melyek magas méltóságukat leginkább kifejezték; az uralkodó császár képe, egy diadalkocsi, azon tartományok jelvényes képletei, melyeket kormányoztak, vagy azon sereg elnevezései és zászlói, melyet vezényeltek. Egész magukviselete és minden a mi őket környezte, arra volt számitva, hogy a felső hatalom képviselői iránt mély tiszteletet gerjeszszenek. Az észlelő bölcsész előtt a római kormányzat rendszere valami fényes szinházi látványnak tetszhetett, melyben a résztvevő minden rendű és rangu szereplők az eredeti alaknak nyelvét ismételték, s szenvedélyeit utánozták.

A tisztviselők rangjai.

A magasrangu tisztviselők három osztályra osztattak: 1. *méltóságos*. 2. *tekintetes* és 3. *tiszteletre méltókra*. A római egyszerüség korában csak ez utolsó czim volt használatban, s általános megtiszteltetést jelentett, utóbb azonban a tanács minden tagja igényt tartott rá. Azoknak hiusága, kik rangjuknál fogva a tanácsi rendben magasabb kitüntetést igényeltek, a *Tekintetes* czimet követelte; de a *Méltóságos* czim mindig azon kitünő egyéniségeknek volt fentartva, kiknek a másik két osztály alárendelve volt. Ilyenek voltak I. A consulok és patriciusok. II. A testőrségi főnökök, valamint Róma és Konstantinápoly főnökei. III. A lovassági és gyalogsági főtábornokok, és IV. A palota hét minisztere, kiknek *szentelt* hivatása a császár személye körüli szolgálattételben állott.

A consulok.

I. Mindaddig, mig Róma consulai a szabad állam első hivatalnokai voltak, hatalmukat a nép választása által nyerték. A császárok alatt ellenben a tanácsnak valóságos vagy látszó-

lagos szavazata által választattak. Diocletián korától kezdve a szabadság ez utolsó nyoma is elenyészett, s a consulok egyenesen a császár által neveztettek ki. Nevük és arczképük aranyozott elefántcsont táblába vésetett, s az egész birodalomban szétküldetett. Fényes beigtatásuk a császári palota előtt történt ünnepélyes menettel a piacz körül, hol a curulusi székbe ülve, hatóságukat egy rabszolgának szabadonbocsátásával kezdték meg, mintegy emlékeztetésül Brutusra a szabadság megalapitójára, ki a hűséges Vindexet, a tarquini összeesküvés fölfedezőjét polgártársul fogadta. A beigtatási nyilvános ünnepély minden nagyobb városban több napig tartott, s az államnak évenkint körülbelül egymillió hatszázezer forintjába került. A mint a consulok ezen szokásos kötelmeket elvégezték, visszavonultak a magányba, hogy az év többi részében saját nagyságuk önérzetét zavartalanul élvezzék, minden hatóságuk el volt törülve, és nevük egyedül az év első napjának hiteles keltezéseül szolgált, a mely napon Márius és Cicero székét elfoglalták. De a consulság a római szolgaság utolsó korszakában is ugy tekintetett, mint a nagyravágyás legfényesebb tárgya, mint az erény és hűség legnemesebb jutalma. Maguk a császárok is, kik még a köztársaság halvány árnyékát is megvetették, igen jól tudták, hogy fényük és fenségük a consuli méltóság évenkinti megújitása által sokat nyert.

A legbüszkébb és legtökéletesebb elkülönités, mely valaha a nemesség és nép között létezett — talán a patriciusoké és plebejusoké volt, a mint az a respublica első korszakában megállapittatott. Jólét és tisztelet, az állam hivatalai s a vallás szertartásai csaknem kizárólagos tulajdonai voltak az elsőknek; kik vérük tisztaságát a legboszantóbb féltékenységgel tartván fenn *) védenczeiket különös szolgaságban tartották. De ezen válaszfalakat a tribunok kitartó törekvései végre lerontották. A plebejusok közől a legtevékenyebbek és legszerencsésebbek vagyont szereztek, kitüntetések után áhitoztak, diadalokat arattak, és végre néhány nemzedék után a régi nemesség büszkeségét is fölvették. A patriciusi családok ellenben lassankint kihaltak, vagy a sok bel- és külháboru folyamában elvesztek, vagy érdem és sze- A patriciusok.

*) A házasság a patriciusok és plebejusok közt tiltva volt a tizenkét tábla törvényei szerint, és a szokás túlélte a törvényt. Liv. 4. 1—6.

rencse hiányában észrevétlenül a nép közé vegyültek; ugy, hogy már igen kevesen voltak, a kik eredetük tisztaságát a város alapitásáig vagy a köztársaság kezdetéig visszavihették volna, midőn Caesar és Augustus, Claudius és Vespasián uj patriciusi családokat alkottak. De ezen mesterséges helyetteseket gyorsan elsöpörte a zsarnokok dühe, a gyakori forradalmak, a szokások változása és a nemzetek összevegyülése. Constantin fölélesztette a patriciusi czimet, de csak mint személyes és nem örökölhető megkülönböztetést.

A pretoriáni praefectek.

II. A testőrségi főnökök szerencséje lényegesen különbözött a consulok és patriciusokétól. Ez utolsók ősi nagysága hiu czimre olvadott le, mig az elsők alacsony állásból fokonkint fölemelkedve, a római világ polgári és katonai kormányzatával ruháztattak fel. A praefectek nagyravágyását, mely urokra nézve mindig félelmes és néha végzetes volt, a testőri kötelékek szilárdsága támogatta; de miután ezen fenhéjázó sereget Diocletián meggyöngitette, Constantin pedig végkép elnyomta, a főnökök hasznos és engedelmes miniszterekké lettek. A Diocletián által megállapitott kormányzati rendszer nyomán mind a négy fejedelem egy-egy testőrségi főnököt tartott maga mellett, és midőn Constantin a birodalmat saját uralma alatt még egyszer egyesitette, a *négy praefect* számát nem szállitotta le, hanem rájuk bizta ugyanazon tartományoknak kormányzatát. 1. A keleti főnöknek terjedelmes hatósága a föld három részére terjedett: a Nilus esésétől egész a Phasis partjáig, s a thráciai hegységtől Persia határáig. 2. Pannonia, Dacia, Macedonia és Görögország az illyriai főnök tekintélye alá helyeztetett. 3. Az itáliai főnök hatalma nem csak Itáliára terjedett ki, hanem Rhaetián túl egész a Dunáig, a középtengeri szigetekre, és azon túl Afrikában Cyrene és Tingitánia közti tartományra. 4. A galliai főnök Britanniát és Spanyolországot kormányozta, és tekintélyét elismerték Antoninus falától egészen Atlas hegyéig.

Miután a testörségi főnököktől minden katonai hatóságot elvettek, oly terjedelmes és önálló polgári foglalkozások bizattak rájuk, melyek a legtökéletesebb minister nagyravágyásának és képességeinek is megfeleltek. Bölcsességükre volt bizva a legfőbb közigazgatás és a pénzügy. Mint a császári fenség közvetlen képviselői fölhatalmaztattak az általános rendeletek magyarázatára, szigoritása és belátásuk szerinti megváltoztatására.

A tartományi kormányzók fölötti felügyelet kezükben volt: a hanyagokat elmozditották s a bünösöket megbüntették. Méltóságuknak megfelelő fizetést húztak, és ha fösvénység volt főszenvedélyük, az alkalom sohasem hiányzott, hogy jutalmak, ajándékok és adományozásból bő aratást gyüjtsenek. A császárok nem féltek ugyan többé a főnökök nagyravágyásától, de gondjuk volt rá, hogy e magas hivatalnokok hatalmát tartamának bizonytalansága és rövidsége által ellensúlyozzák.

A tartományi főnökök hatósága alól egyedül a római és konstantinápolyi főnökök voltak kivéve. Miután a consulok tiszte hiu árny-alakká változott, üres helyüket a tanácsban a főnökök foglalták el, s azon tiszteletreméltó gyülekezetnek azonnal elnökeiül ismertettek el. Száz mértföldnyi távolságról fogadtak el fölebbezéseket, és jogelvül kimondatott, hogy minden helyhatósági tekintély egyedül tőlük származik. A római és konstantinápolyi főnökök.

Fáradalmas teendői teljesitésére a római kormányzónak tizenöt tisztviselő állott rendelkezésére. Számos őr állittatott fel a tüzvész, rablás s az éjjeli rendetlenségek meggátlása végett; a gabona és élelmiszerek fölötti őrködés s azok elosztása — a kikötő s a vizvezetékek, a közcsatornák, a Tiber folyón való hajózás s ennek medre, — a vásárok, szinházak, magán- és a nyilvános munkák fölötti felügyelet végett. Őrködésük a közrendtartás három főtárgyára terjedett: a biztonságra, jólétre és tisztaságra; hivatva voltak továbbá a főváros fényét s ékességeit megőrizni; végre különös felügyelő rendeltetett a szobrokra nézve. Konstantinápoly alapittatása után harmincz év mulva az emelkedő fővárosban hasonló tisztviselők neveztettek ki, és tökéletes egyenlőség állapittatott meg a *két* helyhatósági s a *négy* tartományi főnökök méltósága között.

Azok, kiket a császári hierarchiában *Tekintetes* — Spectabilis, Respectabilis — czimmel különböztettek meg, közép osztályt képeztek a *méltóságos* főnökök s a tiszteletre méltó tartományi tisztviselők között. Ezen osztályhoz tartozók közől az ásiai, achajai és afrikai consulok elsőbbséggel birtak, és függőségüknek majdnem egyedüli jele csak az volt, hogy itélőszékűktől a fölebbezés a főnökökhöz vitetett. De a birodalomnak polgári kormányzata tizenhárom megyére osztatott, melyeknek mindegyike egy hatalmas királysággal ért fel. Az első ezek között a keleti *grófnak* volt alávetve, kinek közvetlen rendelke- A proconsulok és vice-practectek — al-főnökök.

zése alatt hatszáz apparitor — alsóbbrendü tisztviselő — állott. Az egyptomi *augustalis praefectus* helye nem töltetett többé be, de czime továbbra is meghagyatott. A fennmaradt tizenegy megye, u. m. Ásia, Pontica és Thrácia, Macedonia, Dácia és Pannonia vagy nyugati Illyricum, Itália, Afrika, Gallia, Hispania és Britannia *al-főnökök* — vice-praefectus — által kormányoztattak, kiknek czime tisztük természetét és függőségét eléggé kifejezi. Megjegyzendő még, hogy az al-tábornokok, a katonai grófok és vezérek — comites et duces — szintén a *tekintetesek* közé tartoztak.

A tartományi kormányzók.

A mint a féltékenység és tüntetés szelleme a császárok tanácsában erőt vett, ezek aggodalmas szorgalommal igyekeztek a hatalom lényegét megosztani, és annak czimeit szaporitani. A nagy tartományok észrevétlenül apró töredékekre szakittattak, mig végre az egész birodalom száztizenhat tartományra oszlott, melyek mindegyike külön költséges és fényes kormányzatot kényszerült fentartani. E tartományok közől hármat *pro-consulok*, harminczhetet *consulárok*, ötöt *correctorok*, és hetvenegyet *praesidensek* kormányoztak. De mindannyian a *tiszteletreméltó* osztályhoz tartoztak, s az illető tartományi főnökök tekintélye alatt állottak. A codexek és pandecták vaskos kötetei bőséges anyagot szolgáltatnak a tartományi kormányzat rendszerének részletes kutatására: de csupán két különös és üdvös intézkedést akarunk megemliteni, melyek a hatalommal való visszaélés megakadályozására voltak rendelve. 1. A béke és rend fentartása tekintetéből az igazság pallosa a tartományi kormányzókra bizatott, kiszabták a testi büntetéseket, s a fejvesztési büntettekben élet és halál fölött rendelkeztek; de nem állott hatalmukban csekélyebb pénzbeli büntetéseket szabni vagy a büntetést számkivetésre változtatni. E csekélyebb büntetések, mint a melyekben a megvesztegetésnek nagyobb tere nyilt, a főnökökre bizattak. 2. A részrehajlás elkerülése tekintetéből senki a maga szülőföldjén biró nem lehetett, és se maga se fia azon tartománybelit, a hol biráskodott, nőül nem vehetett, se birtokot nem szerezhetett. Mindezen szigoru törvények daczára Constantin huszonöt évi uralkodása után keserü panaszra fakadhatott a jogszolgáltatás megvesztegethetősége, valamint a részrehajlás és elnyomás ellen. Hogy e bünök meg nem szüntek, sőt, hogy talán büntetlenül is maradtak, azt a tehetetlen törvé-

nyek és a siker nélkül maradt fenyegetések gyakori kihirdetése tanusitja.

A polgári tisztviselők mind a törvénytudók sorából választattak. Justinián hirhedt intézményeit az ifjuságnak ajánlotta, kik magukat a római jogtudomány tanulásának szentelték; és a fejedelem maga ólesztette szorgalmukat, arról biztositván őket, hogy tudományuk és képességük az államkormányzatban való illő részeltetés által fog megjutalmaztatni. E jövedelmező tudománynak alapvonalait a kelet és nyugat minden jelentékeny városában tanitották, de a leghiresebb iskola Phaenicia Berytus nevü városában volt. A rendes iskolai folyam öt évig tartott, minek bevégzése után a tanulók a messze terjedő birodalom tartományaiba széledtek szerencse- és hivatalkeresés végett. Az első kisérletet mint törvényszéki ülnökök tették, honnan gyakran azon itélőszék elnökévé emeltettek, ahol védnökösködtek. Elnyerték a tartományok kormányzatát, és fokonkint a *méltóságosak* osztályába jutottak. De a római jogtudomány hanyatlásával az ügyvédek szokásos előléptetése veszélyes és lealázó kezdett lenni. A fénylő és népszerü osztály ügyvédekből állott, a kiknek áradozó szónoklatainál egyebet sem lehetett hallani a forumon, s a kik a hirnévvel és igazsággal nem törődve, csupán arra törekedtek, hogy védenczeiket a költségek, a huzavona és csalódások örvényébe vonják, honnan hosszu évek után csak akkor szabadulhattak, midőn türelmük és vagyonuk ki volt meritve. A törvénytudomány.

III. Az Augustus által fölállitott kormányzati rendszerben a tartományi kormányzók fejedelmi hatalommal voltak felruházva. A jutalmazások és büntetések kiosztása csupán tőlük függött, és ők, hol az itélőszékben polgári tisztviselői öltönyben, hol a légiók élén teljes fegyverzetben jelentek meg. A pénzügy, a törvényszolgáltatás s a katonai erő hatalmukat majdnem korlátlanná tette, ugy, hogy valahányszor kisértetbe jöttek, hogy hűségüket megszegjék, a forradalomba bevont tartomány alig érezte a változást. Commodus idejétől kezdve Constantin uralkodásáig közel száz kormányzó tüzte ki a lázadás zászlaját. A trónnak s a köznyugalomnak biztositása tekintetéből e félelmes szolgák ellenében Constantin a katonai kormányzatot a polgáritól különválasztotta. A legfőbb katonai hatóság, melyet eddig a testőrségi főnökök gyakoroltak, két *főtábornokra* ruházta- A katonatisztek.

tott át, kik közől az egyik *lovassági*, a másik *gyalogsági* volt, és mindketten függetlenül kormányozták saját hadtestüket. De számuk csakhamar megkettőztetett, midőn a birodalom keletire és nyugatira szakadt; és midőn a legfontosabb négy határnak: a Rajnának, a felső és alsó Dunának, s az Eufrátnak megvédésére hasonló rangu és czimü főtábornokok neveztettek ki: a római birodalom védelme végre nyolcz lovassági, s ugyanannyi gyalogsági főtábornok között oszlott még. Ezeknek hatósága alatt harminczöt parancsnok állott *vezető-társ* és *vezér* — comes et dux — czim alatt, kik között az a különbség volt: hogy a *vezető-társ* megkülönböztetésül arany övet kapott s annyi fizetést, hogy százkilenczven szolgát és százötvennyolcz lovat tarthatott. Szigoruan meg volt nekik tiltva, hogy a polgári közigazgatás körébe ne avatkozzanak, a katonai kormányzatot ellenben a hadsereg fölött függetlonül gyakorolták. A vetélkedés és néha egyenetlenség a két ellentétes kormányzat között sok üdvös és másrészt sok veszedelmes következményt szült. Az egyik elmulasztotta a szükséges segédlet fölajánlását, a másik röstelte a kérelmet, s igy megtörtént, hogy a katonaság rendelet vagy ellátás nélkül hagyatott, mi által a közbiztonság kárt szenvedett, s a védtelen alattvalók a barbárok megtámadásainak tétettek ki. A megosztott közigazgatás meglazitotta az állam erejét, de biztositotta a fejedelem nyugalmát.

A hadsereg megkülönböztetése.

Constantin emlékét méltán megrótták egy más ujitás miatt is, mely a katonai fegyelmet megrontotta, s a birodalom romlását elökészitette. Két részre osztotta a hadsereget, *palotai*, — palatini — és *határőri* katonákra.

A nagyobb fizetéssel és szabadalommal felruházott palotai katonáknak megengedtetett, hogy a rendkivüli hadi esélyek kivételével nyugalommal tanyázzanak a tartományok szivében. A szállásolás elviselhetlen terhe a legvirágzóbb városokat is elnyomta. A katonák észrevétlenül elfeledték hivatásuk erényeit, s a polgári életnek csak büneit sajátitották el. Alacsony iparüzletekbe merültek, vagy a fürdők és szinházak kéjei között elpuhultak; és mig a birodalom alattvalóit rettegésbe ejtették: az ellenséges barbárok közeledésénél ők maguk reszkettek. A Diocletián és társai által fölállitott erődités és védelmi müvek nem őriztettek többé oly kitartó gonddal. A határőrök száma elég nagy volt ugyan, de szellemüket azon lealázó öntudat

zsibbasztotta el, hogy csak kétharmadát kapják azon fizetésnek és jutalomnak, a mi az udvar érdemetlen kedvenczeire pazaroltatott. Hiába ismételte Constantin a határőrök elleni legszigorúbb fenyegetéseket; a baj, melyet az igazságtalan eljárás eredményezett, részletes kegyetlenségek által nem volt orvosolható, és habár utódai a határőrök erejét és számát helyreállitani igyekeztek: a birodalom feloszlásának utolsó perczéig mégis azon halálos sebben sinlődött, melyet rajta Constantin keze oly elhamarkodva, vagy oly gyengéden ejtett.

A légiók leszállitása.

A félelem ezen politikája, melynek elve megosztani mindent a mi egyesitve van, kisebbiteni mindent, a mi kitünő, megfélemliteni minden tényleges hatalmat, és elvárni: hogy a leggyengébb legyen egyszersmind a legengedelmesebb, nagyon sok fejedelem intézményeinek jellemvonását képezi, de különösen Constantinéinak. Diocletián óriási légiói kicsinyre olvadtak, bátorságuk és fegyelmük pedig meglazult. A hajdani egyszerü és hatalmas légiók, melyeket az erő önérzete gyakran lázongásra ingerelt, szétszórattak, ugy hogy Constantin utódai százharminczkét légió fölött parancsnokoltak. Az összes határőrségi állomások száma ötszáznyolczvanháromra rugott, és Constantin utódai alatt az egész haderő hatszáznegyvenötezerre tétetett. E borzasztó erő több volt, mint a mit a régi kor szükségelt, s a mit a későbbi megbirt.

Az njonczozás nehézségei.

Midőn a kincstár kimerült, s az ujonczozás nehézségei égetőkké váltak: a császároknak a hadrendek megtöltésére uj módokról kelle gondoskodniok. Azon föld, melyet a kiszolgált katonák vitézségük jutalmául nyertek, ezentul bizonyos föltételhez köttetett, mely alapját képezte a hübéri rendszernek, s mely abból állott, hogy fiaiknak azonnal a hadseregbe kellett lépniök, a mint a férfikort elérték; vonakodás esetén vagyonuk, sőt életük elvesztésével bünhődtek. De miután ezen osztály nagyon kevés katonát szolgáltatott, a tartományokból kellett ujonczozni, és minden tulajdonos köteles volt vagy fegyvert ragadni, vagy helyettest állitani, vagy magát drágán megváltani. A megváltás negyvenkét darab aranyra emeltetett. De oly nagy volt a katonaságtóli borzalom, hogy az itáliai ifjuság nagy része levágta jobb kezének mutató ujját, hogy ezáltal a szol-

gálattól megmeneküljön; mely eljárás a latin nyelvben különös elnevezést is nyert. *)

A barbár segédcsapatokkali szaporitás.

A barbároknak fölvétele a római hadseregbe napról-napra általánosabb, szükségesebb és végzetesebb lőn. A legbátrabb scythák, góthok és germánok nemcsak mint segédcsapatok soroztattak be, de még a légiókba, sőt a palotai hadseregbe is fölvétettek, s minthogy a birodalmi alattvalókkal szabadon érintkeztek, modorukat fokonkint megvetni, ügyességüket pedig követni tanulták. Azon barbárok, kik katonai képességet tanusitottak, a legmagasabb állásokra emelkedtek, de azért idegen eredetüket s a birodalom elleneivel való összeköttetésüket fentartották.

A palota hét minisztere.

IV. A tartományi főnökökön és tábornokokon kivül a császár a *méltóságos* rangot még hét közvetlen szolgájának is megadta, kiknek hűségére személyes biztonságát vagy czéljait, vagy kincseit bizta. 1. A palota magánszobái fölött egy kedvencz herélt őrködött, ki azon kornak nyelve szerint a szentelt hálószoba *praepositusá*-nak, vagyis főnökének neveztetett. E miniszter mindig a császár személye körül tartozott lenni, s mindazon csekély szolgálatokat teljesiteni, melyek csak a fejedelmi befolyástól nyerhetnek fényt. Theodosius elfajult unokái, kik alattvalóik elől elzárkóztak, és kiket elleneik megvetettek, hálószobájuk főnökét minden miniszter fölé helyezték. Az ajtónálló felsősége alatt állottak a *grófok*, vagyis azon felügyelők, kiknek két nagyfontosságu feladatuk volt: felügyelni a ruhatár pompájára, s a császári asztal fényére. 2. A közügyeket az *ügyek mestere* kezelte, ki a palotának legfőbb tisztviselője volt, a katonai és polgári iskolák fölött őrködött, és a fölebbezéseket az egész birodalomból fogadta. A levelezéseket a fejedelem és alattvalók közt négy tisztviselő — Scrinia — kezelte. Az első az emlékiratokat, a második a leveleket, harmadik a kérelmezéseket, a negyedik az államiratokat s egyéb rendeleteket. Az összes ügykezelést száznegyvennyolcz titkár vezette. 3. A *számvevők* — questor — kilencz század folyama alatt különös átalakuláson mentek keresztül. Róma ifjusága korában a nép

Az ügyek mestere.

Számvevők.

*) *Murciak*-nak neveztettek, kik ujjokat levágták. *Murcare* egyértelmünek vétetett a *mutilare* szóval.

által választattak, hogy a consulokat a közjövedelmek kezelése alól felszabaditsák. Eredetileg kettő volt, de számuk majd négyre, végre huszra emelkedett: s a legkitünőbb polgárok vetélkedve kapkodtak e hivatalon, mely nekik utat nyitott a tanácsba, s a respublica első hivatalaira méltó reményt nyujtott. Augustus a szabad választás fenntartását szinlelve, elfogadta azon jogot, hogy bizonyos számu egyént kijelöljön, vagy helyesebben kinevezzen, kik közöl a legkitünőbbet ki szokták volt választani, hogy a császár leveleit vagy beszédeit a tanácsban fölolvassa. Augustus utódai e szokást fentartották. A mint a beszédek, melyeket a császár nevében elmondott, a közhelyeslést és végre az önkényes rendeletek alakját megnyerték: a quaestor ugy tekintetett mint a törvényhozó hatalom képviselője, a tanács oraculuma s a polgári jogtudomány eredeti forrása. Üres óráit az ékesszólás müvelésében töltötte, mely az izlés és nyelv romlása között — még mindig fentartja a római törvények fenségét. *) Bizonyos tekintetben a császári quaestor a mostani korlátnokhoz hasonlitható. 4. A ***kincstárnok*** szent ajándékok grófjának neveztetett, mely rendkivüli czim azért volt adva, hogy mindenki meg legyen győződve: miszerint minden fizetés a fejedelem önkénytes nagylelküségéből származik. A nagy birodalom polgári és katonai közigazgatásának évi kiadásait, s ennek minden részletét elképzelni a legerősebb képzelet hatalmát is fölülmulja. E hivatás betöltésénél több száz egyén volt alkalmazva. A kincstárnokkal huszonkilencz tartományi beszedő levelezett, kik közöl tizennyolcz a Comes czimmel volt megtisztelve, s az ő hatósága a bányákra s a pénzverdékre is kiterjedett. 5. A közjövedelmeken kivül, melyeket a korlátlan fejedelmek tetszésük szerint kivethettek és beszedhettek, a császárok még terjedelmes jószágokkal is birtak, melyeket a ***magán birtokok grófjai*** vagy kincstárnokai által kezeltettek. E jószágok némely része a régi fejedelmektől s a respublicától származhatott, minek szaporitásához a császári családok is hozzájárulhattak; de a

A kincstárnok.

A magán kincstárnok.

*) . . . . . nec dignius unquam
Majestas meminit se se Romana locutam.

Claudian.

legnagyobb része az elkobzás tisztátalan forrásából eredett. A császári birtokok szét voltak szórva a tartományokban Mauritániától Britanniáig; de Cappadocia termékeny földje legszebb birtokaik közé tartozott. Elnyomták Comana gazdag templomát s a szentelt földet magán hasznukra fordíták. Argaeus hegyétől a Sarus partjáig terjedő síkságon a legszebb lovak tenyésztettek, melyeket a régi világ ismert. E *szentelt* állatok a palota számára tartattak fenn, és törvény által megtiltatott, hogy közönséges ember birtoklása meg ne szentségtelenitse őket. A cappadociai urodalmak egy gróf felügyelete alatt állottak, s a köz- és magán kincstárnokok nemcsak függetlenül teljesitették feladatukat, de az alájuk rendelt tisztviselők tekintélyét is ellenőrizték.

Testőrségi főnökök.

6. A kiválasztott lovassági és gyalogsági csapat, mely a császár személyét őrizte, két főnök parancsnoksága alá helyeztetett. Az egész testület háromezerötszáz főből állott, és hét csapatra volt felosztva. Nyilvános szertartások alkalmával magas termetük, hallgatag rendjük, és fényes arany és ezüst fegyverzetük harczias pompát fejtett ki, mely nem volt méltatlan a római fenséghez. A testőrség főnökei a praetori praefectek utódai voltak, és ugy mint ezek a palota szolgálatából a hadsereg fölötti parancsnokságra vágytak.

Ügynökök vagy hivatalos kémek.

7. A folytonos összeköttetés az udvar s a tartományok közt, utak épitése és pósták felállitása által volt megkönnyitve. De ezen jótékony intézkedések történetesen igen veszélyes és elviselhetlen visszaéléssel voltak összekötve. Két vagy háromszáz ügynök volt az államminiszter hatósága alatt alkalmazva, az évi consulok neveinek, a császári rendeleteknek s ezek győzelmeinek kihirdetése végett. Ezek észrevétlenül azon szabadalmat vették maguknak, hogy a tisztviselőknek, valamint a magánpolgároknak magukviseletéről észleleteiket bejelentsék; és nemsokára ugy tekinttettek mint „a fejedelem szemei és a népek ostorai.“ Az igaznak és igazságnak gondtalan, vagy épen bünös megsértése a feláldozó buzgalom álczájával lőn befödve, s ők biztosan irányozhatták mérges nyilaikat a bünösnek ugy, mint az ártatlannak szivébe. A rendes vizsgálati eljárás oly eszközök által történt, melyet csak a legvégső szükség menthet, és a bizonyosság hiányát a kinzó eszközök szorgalmas használata által pótolták.

A bünvádi vallatás csalékony és veszélyes kisérletét a római jogtudomány inkább csak megengedte, semmint helyeselte. A kutatás ezen vérengző módját ők egyedül a szolgai osztálynál alkalmazták, melynek szenvedéseit a fenhéjázó republicánusok ritkán mérték az igazság és emberiség mérlegével; de soha sem engedték volna meg egy polgár szentelt személyének megsértését, mig a bünösség legvilágosabb bizonyitékát nem birták. A zsarnokság évkönyvei Tiberiustól kezdve Domitiánig körülményesen leirják sok ártatlan áldozatnak kivégeztetését; de mindaddig, mig a római szabadságnak és tiszteletnek leggyengébb emléke fennmaradt, a római polgárok végórái mindig biztosak valának a meggyalázó kinzás veszélyétől. Azonban a birodalom uj jogtudományába egy végzetes elv csúsztattatott be, azon elv, hogy árulás esetén — mialatt mindazon sértéseket értették, melyeket a jogtudók szőrszálhasogatása a fejedelem és respublica elleni *ellenséges szándékból* származtathatott — minden szabadalom fölfüggesztetik, és minden osztály ugyanazon eljárásnak van alávetve. *)

A kinpad használata.

Minthogy a császár biztonságát az igazság és emberiség minden tekintetének fennen eléje tették: a méltóságos aggkor és gyenge ifjuság egyaránt ki volt téve a legkegyetlenebb kinzásoknak, s a rosz akaratu följelentés borzalma — talán egy képzelt bün miatt — a római világ előkelő polgárainak örökké feje fölött lebegett.

Ezen bajok, bármily borzasztóknak tünjenek is fel, a római alattvalók csekélyebb részére szoritkoztak, kiknek veszélyes helyzete a természet vagy szerencse azon előnyeinek élvezete által pótoltatott, mely előnyök őket a fejedelem féltékenységének kitették. A nagy birodalmak alsórendü millióinak sokkal kevesebb okuk van a fejedelem kegyetlenségétől, mint fukarságától félniök: az ő szerény boldogságukat főleg a nagy adók terhe sujtja le, mely a gazdagokat csak gyengéden érinti, az alacsonyabb és nagyobb szükséget szenvedő osztályra pedig fokozott súlylyal nehezedik. Egy elmés bölcsész **) a közadónak általá-

A pénzügy.

*) In majestatis crimine omnibus aequa est conditio. Cod. Theod. lib. IX. tit. 35.

**) Montesquieu Esprit des Loix. lib. XII. c. 13.

nos mértékét a szabadság és szolgaság fokozatai szerint számitotta ki, s azon állitást koczkáztatta, hogy annak a természet változhatlan törvénye szerint a szabadsággal mindig emelkednie, s a szolgasággal mindig fogynia kell. De ezen megjegyzés, mely talán a zsarnokság által okozott nyomornak enyhitését czélozta, — legalább a római birodalom története által megczáfoltatik: e történet ugyanazon fejedelmeket a tanács tekintélyének elrablásával, s egyszersmind a tartományok jóléténck kizsákmányolásával vádolja. Az áruczikkek különféle megadóztatásának fentartása mellett, Constantin és utódai egyszerü és egyenes adózási rendszert állapitottak meg, mely az önkényes kormány szellemének leginkább megfelelt.

Az általános adó.

A *bejelentés* — indictió — névnek az adó megjelölésére való használata a római adózási gyakorlattól származott. A császár sajátkezüleg vörös téntával irta alá az ünnepélyes rendeletet, vagy bejelentést, mely minden tartomány fővárosában september első napját megelőző két hónapon át ki volt függesztve. A szolgáltatások megközelitő becslése az állam való vagy képzelt szükségleteihez volt mérve; de valahányszor a kiadás fölülmulta a jövedelmet, *pót-bejelentés* — superindictió — név alatt uj adót vetettek a népre, s e tekintetben az uralom legértékesebb tulajdonságával a tartományi főnökök is felruháztattak, a mennyiben nekik megengedtetett, hogy az előre nem látott, vagy a közszolgálat rendkivüli szükségleteinek fedezéséről gondoskodjanak. E törvényeknek végrehajtása két részből állt: az adókivetésből és a beszedésből; az előbbi a praefectekre és vidéki helytartóikra, az utóbbi egy egész sereg alárendelt hivatalnokra bizatott, kik részint a kincstárnoktól, részint a tartományi kormányzóktól függtek, mely kétes hatóság mellett elég alkalmuk volt a néptől zsarolt zsákmány fölött egymás közt versengeni. A beszedés fáradságos része, mely csak irigységet és gyülöletet, költséget és veszélyt szült, a *decuriókra* bizatott. Az egész birodalom földje — a fejedelmit kivéve — megadóztatás tárgya volt, és minden uj vevő az előbbi tulajdonos kötelezettségeit átvette. A pontos *becslés* — census — volt az egyetlen méltányos mód azon aránynak meghatározására, melyet minden polgár a köztartozás fejében beadni köteles volt, és

számos jelenség mutat arra, hogy e nehéz és költséges eljárás minden tizenötödik évben ismételtetett. A földeket az e czélra kiküldött felügyelők felmérték, minőségük szerint bejegyezték, és öt évi jövedelmi átlagot vettek fel. A rabszolgák és barmokra nézve a tulajdonosoknak esküt kellett letenni, eltitkolás esetében fejvesztéssel bünhődtek, mint olyanok, akik a hűtlenség és szentségtörés kettős bünét követték el. Az adónak nagyrészét pénzben, és pedig aranyban fizették, a többit termesztményekben, miket saját költségükön tartoztak a császári raktárakba szállitani, honnan az udvar, a hadsereg s a két főváros részére kiosztattak. A földmivelés ezáltal észrevétlenül lehanyatlott, és a mint a zsarnokság, mely czéljait leplezni óhajtja, előrehaladt, a császárok kénytelenek voltak némi érdemet meriteni azon tartozások elengedése, vagy azon adó leszállitása által, melyeknek fizetésére az alattvalók teljesen képtelenek voltak. Itáliában a termékeny és boldog Campániában Constantin halála után kétszázezer holdnál több elhagyott, miveletlen föld mentetett fel az adó alól, a mi az egész tartománynak egy nyolczad részét tette. Minthogy a barbárok ez időben még nem léptek Itália földjére, a bámulatos pusztulás, mely a törvényekben emlittetik, csupán a római császárok kormányzatának tulajdonitható.

A megadóztatás a fejadó formájában.

Az adórendszer szándékosan vagy véletlenül a földadó lényegét a fejadó formáival látszott egyesiteni. A jelentések, melyek a tartományokból felküldettek, az adózó alattvalók számát s a tartományra eső adómennyiséget tüntették ki. Ez utóbbi az előbbivel elosztatott, s ilymódon megállapittatott, hogy melyik tartományban hány adózó fő van, s egyegy főre mennyi adó esik. Ez adómennyiség a körülményektől függött; azonban egy különös tény maradt fenn azon korból, mely annál nevezetesebb, mivel a római birodalom egyik leggazdagabb tartományát illeti, mely most is egyike a legvirágzóbb európai királyságoknak. Constantius zsaroló miniszterei kimeritették Gallia jólétét, minden főtől huszonöt darab aranyat követelvén. Utódjának emberséges politikája ez összeget hét darabra szállitotta le; ezen szélsőségek közt, a középarányt véve fel, tizenhat arany, vagyis körülbelül kilenczven forint adó esett egy főre. A gondolkodó fő elbámul az adó *egyenlősége* és *nagysága* fölött. Némi felvilágosi-

tásul szolgálhat azonban azon körülmény, hogy az adó elméletben ugyan személyenkint vettetett ki, de a gyakorlatban a *vagyontól* és nem a *személytől* szedetett. Több szegény polgár együttvéve csak egy *fejet* vagy adórészletet képezett, míg a vagyonos, vagyona arányához képest — több ily képzeleti lényt képviselt. Másfelől meg Gallia túlnyomó részében, valamint a római világ többi tartományaiban a föld a rabszolgák vagy parasztok által miveltetett, kik urok költségén éltek, s a mennyiben az adóivek csak azok nevével töltettek be, a kik tisztességes háztartást vihettek, az adófizetőknek aránylag csekély számából adójuk nagysága könnyen megmagyarázható és igazolható. Egy elmés iró bebizonyitotta, hogy a szabad és adózó polgárok száma nem haladta meg az ötszázezeret; és fölvéve, hogy rendes adó fejében ötödfél millió forintot fizettek a mi pénzünk szerint: kiderül, hogy ámbár egyenkint majdnem négyszer annyi adót fizettek, mint a jelenkori francziák, e tartományból mégis csak egy tizedrész annyi adó szedetett, mint jelenleg. Constantius zsarolása 70 millió forintra tétetik, mely összeget Julián emberisége vagy bölcsessége husz millió forintra szállitott le.

A kereskedés és ipar megadóztatása.

De ezen adózás mellett a tehertől a szabad polgároknak egy gazdag és nagyszámú osztálya menekült volna meg; ugyanazért a császárok a kereskedőkre és iparüzőkre egy különös személyes adót vetettek ki. A tiszteletreméltó alexandriai kereskedő, ki a nyugati világ használatára igazgyöngyöt és fűszert hozott be Indiából, az uzsorás, az elmés kézmives, a szorgalmas gépész, sőt a legfélreesőbb falu nyomorult szatócsa is kénytelen volt az adószedőt nyeresége osztalékában részeltetni, s a római birodalom fejedelme a nyilvános kéjhölgyek keresetét eltűrvén, a becstelen jövedelem megosztásába beleegyezett. Ezen adó minden negyedik évben szedetvén be *„lustralis contributiónak“* neveztetett; és Zosimus történész panaszkodva mondja, hogy ezen végzetes időszak közeledtét könyek és borzalmak közt várták a polgárok, kik a fenyegető csapás elhárítása végett gyakran a legborzasztóbb és legtermészetellenesb eszközt kényszerültek megragadni, hogy előteremtsék azon összeget, melyet rájuk vetettek. A nem fizetők elleni kegyetlen bánásmód — a mennyiben gyakran testileg büntettettek — némileg szeliditve lőn

Constantinnak egy emberies rendelete által, mely szerint a kinpad és ostor helyett egy téres és egészséges börtön engedtetett át számukra.

Önkénytes ajánlat.

Ezen adók a fejedelem önkényes hatalma által vettettek ki és szedettek be; de a *koronázási arany* alkalomszerü ajándékozása még mindig megtartotta a népajánlat nevét és látszatát. Régi szokás volt, valamely győző tábornoknak erényét arany koronák önkénytes fölajánlásával dicsőiteni, mely koronák örök emlékül Jupiter templomába tétettek. A buzgalom és hizelgés előhaladásával ezen népies adomány csakhamar gyakoribb és nagyobb lett; és Caesar diadala kétezer nyolczszázhuszonkét tömör arany koronával dicsőittetett, melyeket ő azonnal fölolvasztatott, s az istenek helyett katonáinak osztatta ki; ezen példát utódai is követték, és szokássá lett fényes diszitmények helyett folyó arany pénzt adományozni. Az önkénytes ajánlat végre mint tartozó kötelesség követeltetett, s a helyett, hogy a diadalok alkalmára lett volna szoritva: a városoknak és tartományoknak hallgatag megengedtetett, hogy ezen ajánlatot annyiszor ismételjék, valahányszor a császárok trónralépésüket, a consuli méltóság elfoglalását, fiuk születését, caesarok kinevezését, vagy más való, vagy képzelt eseményt hirül adni méltóztattak. A római tanács különös szabad ajánlata a szokás által ezerhatszáz font aranyra, vagyis körülbelül 640.000 forintra szabatott. Az elnyomott alattvalók saját boldogságukat dicsőitették, hogy uralkodójuk kegyelmesen beleegyezett hüségük és hálájuk ezen gyengéd, de önkénytes kifolyásának elfogadásába.

Befejezés.

A büszkeség által fölemelt, vagy az elégületlenség által elkeseritett népek ritkán képesek való helyzetüket megitélni. Constantin alattvalói képtelenek voltak észrevenni a szellem és férfierény hanyatlását, mely őket őseik méltóságával szemben annyira lealacsonyitotta; de a zsarnokság dühét, a fegyelem meglazulását, s az adók növekedését érezniök és fájlalniok kellett. A részrehajlatlan történész, ki panaszaik igazságát elismeri, némi kedvező körülményeket fog észlelni, melyek nyomoruk enyhitésére czéloztak. A barbárok minden oldalról féken tartattak, a tudomány és fényüzés ápoltatott, s a társadalom finom gyönyöreit a föld jelentékeny részének lakói élvezték. A polgári közigazgatás formái, fénye és költségei a katonai szaba-

dosságot ellensúlyozták; és ha a hatalom a törvényeket megsértette, vagy az elménczkedés azokat kiforgatta is: a római jogtudomány bölcs elvei a rend és méltányosság érzetét fentartották, melyet a kelet zsarnok kormányai nem ismertek. Az emberiség jogai a vallásból és bölcsészetből némi védelmet meríthettek, s a szabadság neve, mely Augustus utódait többé meg nem rémithette, legalább arra figyelmeztette őket néha-néha, hogy nem rabszolga és barbár nép fölött uralkodnak.

XVIII. FEJEZET.

Constantin jelleme. — A góth háboru. — Constantin halála. — A birodalom fölosztása három fia közt. — A persiai háboru. — Az ifjabb Constantin és Constans tragikai halála. — Magnentius bitorlása. — Polgári háboru. — Constantius győzelme.

Constantin jelleme magára vonta az emberiség figyelmét, de a vélemény fölötte megoszlott. A keresztények hálás buzgalma az egyház megszabaditóját nemcsak hőssé avatta fel, hanem szent tulajdonokkal is fölruházta: mig a legyőzött párt elégületlensége a leggyülöletesebb zsarnokokhoz hasonlitotta őt, a kiknek bűne és gyengesége a császári bibort bemocskolta. A történész, ki ez ellentétes vonásokat össze akarná egyeztetni, inkább szörny — mint emberi alakot tüntetne elő: hacsak uralkodásának különböző korszakait gondosan el nem választja, és őt azok szerint valódi különleges világitásában nem szemléli. Constantin jelleme.

Constantint a természet testileg és lelkileg a legkitünőbb tulajdonokkal ruházta fel. Testalkata magas, alakja fenséges és magatartása igéző volt; minden férfias tevékenységét ügyesség és élénkség jellemezte, és testi erejét késő agg koráig — a házias erényekhezi szigoru ragaszkodása által — megtartotta. Szerette a bizalmas társalgást, és több alkalommal bebizonyitotta, hogy nem volt képtelen a meleg és állandó vonzalomra. A tudományos neveltetés hiánya nem gátolta őt a tudomány méltánylásában, s a müvészetek és tudományok nagylelkü pártfogásában részesültek. Az ügyek elintézésében fáradhatlan volt. A csatában bátor szelleme lelkesitette katonáit, kiknek vezetésében tökéletes hadvezérnek tüntette ki magát. Szerette a di- Erényei.

csőséget, mint fáradalmainak jutalmát, és talán mint annak indokát.

Hibái. Ha Constantin a Tiber partjain, vagy Adrianápoly sikjain elesendett, kevés kivétellel ezen jellemzése szállt volna át az utókorra. De uralmának utolsó korszaka lerántotta őt azon polczról, melyet annak kezdetén a legérdemesb római fejedelmek közt K. u. 323—337. elfoglalt. Augustus életleirásából azt láttuk, hogy a köztársaság zsarnoka majdnem észrevétlenül hazájának s az emberiségnek atyja lett, mig Constantin, az alattvalói által szeretett és ellenei által rettegett hős, szerencséjétől elragadtatva, végre kegyetlen és féktelen egyedurrá lőn. A Maxentius és Licinius által összehalmozott kincseket pazarul elköltötte, s a nép elnyomása volt az egyetlen alap, mely a fejedelem hiu fényüzését fedezhette. Méltatlan kedvenczei büntetlenül bitorolták a zsarolás és megvesztegetés szabadalmait; a közigazgatás minden ágában titkos és általános hanyatlás volt észlelhető, és maga a császár fokonkint elvesztette alattvalóinak becsülését, ha azok engedelmességét megtartotta is. A ruházat és modor, melyet hanyatló korában fölvett, egyedül arra szolgált, hogy őt az emberiség szemében lealacsonyitsa; és a kivégeztetések, vagy inkább gyilkolások, melyek végső éveit beszennyezték, oly fejedelemnek tüntetik fel őt, a ki szenvedélyeinek, vagy érdekének az igazság törvényeit s a természet érzelmeit habozás nélkül tudta föláldozni.

Családja. Ugyanaz a szerencse, mely Constantin zászlaját oly változatlanul követte, család-életének reményeit s örömeit is biztositani látszott. A császár kétszer nősült meg. Első neje az alacsony származásu Minervina, egy fiut — Crispust — hagyott hátra. Második neje Fausta, Maximián leánya, három leányt és három fiut szült, kik Constantin, Constantius és Constans név alatt ismeretesek. Igénytelen fivérei: Julius Constantius, Dalmatius és Hannibaliánus visszavonultságban éltek. A legifjabb se hirnevet, sem utódot nem hagyott maga után. A *patriciusi* rangra emelt Julius Constantiusnak gyermekei közől két fia, Gallus és Julián voltak a legkitünőbbek. A *censori* üres czimmel földiszitett Dalmatiusnak szintén két fia volt, kik Dalmatius és Hannibaliánus nevet viseltek. A nagy Constantinnak két nővére Anastásia és Eutropia kitünő tanácsnokokhoz adattak férjhez. A harmadik

Constantia rendkivüli nagyságáról és szerencsétlenségéről lett nevezetes. Constantia a legyőzött Licinius özvegye volt, és közbenjárása által egy időre megmentette ártatlan fiának életét. A fláviai ház nőtagjain és rokonain kivül mintegy tiz vagy tizenkét férfiu volt, kiknek a mostani udvari nyelv „vérbeli herczegek“ czimét adná, s kik az öröködés fentartására látszottak hivatva lenni. De kevesebb mint harmincz év leforgása alatt ezen számos és növekedő család két egyéniségre — Constantius és Juliánra olvadott le, kik egyedül élték túl a bűnök és csapások hosszu sorát, a minőt a tragikai költők Pelopsz és Cadmusnak szentelt soraikban megsirattak.

Crispus erényei.

Crispus, Constantin legidősb fia s a birodalom valószinü örököse, a részrehajlatlan történészek által, mint szeretetreméltó és tökéletes ifju van feltüntetve. Neveltetése Lactantiusra, a keresztényeknek legékesebb szónokára bizatott. Tizenhét éves korában megnyerte a caesari czimet a galliai tartományok kormányzatával, s mint ilyen a germánok betöréseinek visszaverésében kitünő katonának tüntette ki magát. Később a polgári háboruban atyjával a hatalmat megosztva, hősiesen ostromolta a Hellespontot, melyet Licinius sokkal nagyobb erővel védett. E tengeri győzelem által a közbecsülést kiérdemelte, s az udvarnak, a katonaságnak és a népnek szeretetét megnyerte.

Constantin féltékensége. K. u. 324. Okt. 10.

E veszélyes népszerüség csakhamar felköltötte Constantin figyelmét, ki se mint apa, se mint király hasonlót türni nem akart. Galliai caesarnak tehát Constantius nevü kiskoru fiát nevezte ki, mig a teljeskoru Crispus — a helyett, hogy augustusi rangra mozdittatnék elő — csaknem fogolyként volt atyja házára szoritva. Ily körülmények közt Crispus hihetőleg nem tudta elégületlenségét elfojtani, és bizonyosak lehetünk benne, hogy az eszélytelen vagy hűtlen barátok nem hiányoztak, a kik őt tüzelni, és nyiltan bevallott elégületlenségét talán elárulni is hajlandók voltak. Ez időtájban Constantin egy rendeletet adott ki, melyben kinyilatkoztatta, hogy gyanuja van: miszerint személye és kormánya ellen titkos összeesküvés forraltatik. Mindennemü kitüntetések és jutalmazások biztositása mellett felszólitja a vádlókat, hogy még minisztereit, barátait sőt legbensőbb kegyeltjeit se kiméljék; és egyuttal ünnepélyesen kijelenti, hogy ő maga akarja a vádat meghallgatni, s ő

K. u. 325. Okt. 1.

maga akar boszut állni; végre azon imával fejezi be rendeletét, hogy az isteni gondviselés a császár és a birodalom biztonságát továbbra is pártfogásába venni kegyeskedjék.

Crispus kegyelemvesztése és halála. K. u. 326. Jul.

A vádlók, kik az udvari cselszövényekben elég jártasak voltak, ily nagylelkü felhivásnak engedve, Crispus barátait és hiveit jelölték ki bünösökül. Constantin uralkodásának épen huszadik évét készült megünnepelni Rómában, hol nagyszerü és fényes előkészületek tétettek fogadására. Az ünnepély közepett Crispus elfogatott, és rövid kihallgatás után Polába Istriába vitetett és lefejeztetett, vagy megmérgeztetett; *) sorsában osztozott a szeretetreméltó ifju Licinius caesar; Constantin rideg féltékenységét meg nem indithatták kedvencz nővérének se kérelmei, se könyei, melyek életet kértek azon fiu részére, kinek egyetlen büne — rangja volt, s a kinek elvesztét nem soká élte túl a kesergő anya. Constantinnak a közvéleménynyel daczoló gőgös eljárása, mely emlékét örökre megbélyegezte, az ujabb kor egyik legnagyobb fejedelmének egészen különböző magatartását juttatja eszünkbe. Péter czár zsarnoki hatalmának teljében Oroszország, Európa s az utókor itélete alá bocsátotta azon okokat, melyek őt egy bünös, vagy legalább elfajult fiunak elitéltetését aláirni késztették.

Fausta császárné.

Crispus ártatlansága annyira el volt ismerve, hogy a mostani görögök, kik alapitójuk emlékét imádják, a fiugyilkolás bünét elpalástolni kénytelenek, mivel az emberi természet érzelmei annak igazolását tiltják. Azt állitják, hogy Constantin föl-fedezve a vád hamisságát, negyven napig gyászolt, és arany szobrot állittatott fel ezen emlékezetes felirattal „fiamnak, kit igazságtalanul elitéltem.“ Crispus szerencsétlenségét némelyek mostoha anyjának Faustának tulajdonitják, kinek engesztelhetlen gyülölete, vagy sikertelen szerelme Constantin palotájában Hippolit és Phaedra régi tragédiáját ujitotta meg. Valamint Minos leánya, ugy Maximiáné is mostoha fiát, atyjának neje elleni vérfertőztető merénylettel vádolta, s a császár féltékenysége folytán könnyen nyert halálos itéletet azon ifju ellen, kit méltán tekintett gyermekei legfélelmesb versenytársának. De a boszú őt is utolérte. Azt mondják, hogy nemsokára Faustának

*) Ammianus — l. XIV. c. 14. — az általános peremptum kifejezést használja. Codinus — p. 34. — lefejezteti őt. Sidonius Apoll. — Epist. V. 8. — hideg méreggel végezteti ki.

egy rabszolgával való bünös összeköttetése fedeztetett föl. Bünét nyomban elitéltetése és büntetése követte. Különben némi homály fedi ezen különös eseményt. Némelyek magasztalva emlegetik Fausta erényét, szépségét és szerencséjét, ki leánya, neje, nővére és anyja volt annyi fejedelemnek. Mások határozottan azt állitják: hogy az ifju Constantin anyja túlélte fiát, hogy megsirassa ennek sorsát, ki három évvel atyja halála után agyonüttetett. Ugy látszik tehát, hogy Fausta gyanakodó férjének kegyetlensége elől megmenekült. Fiának, unokaöcscsének és ezek barátainak megöletése *) azonban eléggé igazolja a római nép elégületlenségét. **)

Constantin három fia és unokaöcscsei.

Constantinnak, a mint már fönebb emlittetett, három fia volt: Constantin, Constantius és Constans, kik egymásután emeltettek fel a caesari méltóságra, sőt unokaöcscsei Dalmatius és Hannibalianus is. Dalmatius egyenlő rangot nyert unokatestvéreivel, Hannibaliánus pedig az eddigelé ismeretlen *király* czimet kapta *Nobilissimus* elnevezéssel.

Neveltetésük.

Az egész birodalom mélyen volt érdekelve az öt ifjunak, Constantin elismert utódainak fölnevelésében. A testgyakorlat, a háboru fáradalmaira és a munkás élet kötelességeire készitette őket elő. Constantiust mindannyiok közt a legügyesebbnek tartották. Ugyanazon szorgalom fordittatott szellemi kiképeztetésükre, habár ezt talán kisebb siker követte is. A legünnepeltebb keresztény tanárok oktatták őket a kormányzat és emberismeret tudományára. Ámde Constantin a szerencsétlenség és tapasztalás iskolájában nyerte képeztetését, mely megtanitotta őt, hogy személyes biztonsága és jövő nagysága csupán eszélyessége és szilárdsága által biztositható. Kijelölt utódai azonban szerencsétlenségükre császári biborban születtek és neveltettek. Constantin engedékenysége már kora ifjuságukban megengedte nekik, hogy a birodalom kormányzatában részt vegyenek, és ők a kormányzás mesterségét a rájuk bizott népek rovására tanulták meg. Gallia az ifjabb Constantinra bizatott, a kelet Con-

*) Interfecit numerosos amicos. Eutropius. 20. 6.

**) A palota kapujára a következő gúnyverseket tüzték:

Saturni auraea secula quis requirat?
Sunt haec gemmea, sed Neroniana.

Sidon. Appollin. 5. 8.

stantiusra, és Itália nyugat-Illyriával és Afrikával együtt Constansra. Dalmátius a góth határra helyeztetett, neki adatván még Thrácia, Macedonia és Görögország. Caesarea Hannibaliánusnak lett székvárosa, Pontus, Cappadocia és Alsó-Armenia tartományokkal; és mindezen fejedelmek számára Constantin külön udvartartást rendelt. A mint a korban előhaladtak, hatalmuk észrevétlenül tágabb tért nyert, de a császár az augustusi czimet, valamint a birodalom minden részei fölötti legfőbb uralmat mindig magának tar totta fenn. Kormányzatának utolsó tizennégy évi nyugalmát alig zavarta meg egyéb, mint azon háboru, melyet politikája a góthok és sarmaták ellen támasztott.

A sarmaták szokásai.

Az emberi faj különféle ágai közt a *Sarmaták* igen nevezetes árnyalatot képeznek, a mennyiben az ásiai barbár szokásokat Európa ős lakóinak testalkatával és arczszinével egyesitni látszottak. A körülményekhez képest néha a Tanais partján laktak, és néha a Vistula és Volga közt elterülő határtalan sikot foglalták el. Nyájaik és csordáik legeltetése, a vadászat és a háboru adtak irányt bolyongásuknak. Mozgótáboruk — nejeik és gyermekeik rendes tanyája — ökrök által vonatott és sátorként fedett nagy szekerekből állott. E nemzet harczias erejét a lovasság képezte; és azon ügyesség, hogy egy kézzel több lovat is vezethettek: képessé tette őket oly gyorsasággal előremenni, vagy visszavonulni, hogy az ellenség őket nem üldözhette. A vas hiánya miatt különös mellvértet találtak fel, mely a kardnak, valamint a nyilnak ellentállott; ugyanis a lókörmöt apró darabokra vágták, s ezeket kicsiszolva hal pikkelyeként egymás fölé ingre, vagy valamely durva vászonra varrták. Támadó fegyverük egy rövid gyilokból, hosszu lándzsából, nehéz íjból és egy nyilakkal tölt tegezből állott. A nyilvessző hegyét halcsontból voltak kénytelenek csinálni, mit aztán méregbe mártottak. Midőn e barbárok zsákmány végett sivatagjaikat elhagyták, fodros tömör szakáluk, fésületlen hajuk, az állatbőr, melylyel magukat befedték, és a velük született kegyetlenség borzalommal töltötte el a müveltebb rómaiakat.

Letelepedésük a Duna közelében.

A gyengéd Ovidius, ki hirben és fényüzésben lefolyt fiatalsága után, reménytelen számüzetésre lett kárhoztatva a Duna fagyos partjaira: érzékeny és néha férfiatlan panaszaiban a legélénkebb szinekkel festi le a geták és sarmaták öltözetét és szo-

kásait, fegyvereit és betöréseit; és a történelem elbeszélése azon véleményre jogosit, hogy *ezen sarmaták a jászok voltak*, a sarmata fajnak egyik legszámosabb és legharcziasabb ága. A föld termékenysége arra birta őket, hogy a római birodalom határán állandóan letelepedjenek. Csakhamar Augustus kormányzata után arra késztették a dákokat, kik a Tisza partjain halásztak, hogy a hegyes vidékekre vonuljanak vissza, és a győzelmes sarmatáknak engedjék át felső Magyarország sikjait egész a kárpátokig. *) Ezen előnyös helyzetükben borzasztó lovasságukkal hol a góthoknak, hol a germánoknak voltak segitségükre. Főnökeiknek rendezetlen aristokratiája alatt éltek, **) de később a góth hatalom előtt meghajoltak.

A góth háboru.

A góth fejedelmek birtokukat a fekete tengertől Germánia határáig kiterjeszteni óhajtván: a vandalokkal a Maros mellett megütköztek. Ellenfelüknek nagyobb ereje és száma a sarmatákat a római fejedelem pártolásának igénybevételére késztette. A mint Constantin ezt nekik megigérte, Ararik a góthok királya boszúból merészen átlépte a Dunát, és Moesiában nagy pusztitást vitt véghez. Constantin személyesen vezette ellene seregét, de azon fájdalomban részesült, hogy látnia kellett, mint futott meg hadserege a barbárok elől. A második kisérlet azonban helyreállitotta a római név tiszteletét; az ügyesség és fegyelem hatalma győzelmet vivott ki a rendetlen bátorság erőlködései fölött. A góthok megtört serege a csatatért elhagyván, a Dunán átkelt, és ámbár az ütközetben legidősb fia helyettesitette atyját, a győzelem érdeme mégis a császárnak tulajdonittatott.

K. u. 332. Apr. 20.

E győzelem sikerét Constantin nagy részben a chersonesusiaknak, vagyis inkább a krimiai félsziget lakóinak köszönheté, kik Constantin fölszólitására jelentékeny haderőt állitottak ki a góthok ellen, miért is főnöküket királyi ékszerrel

*) A sarmatai jászok a Pathissus vagyis a Tisza partján valának letelepedve, midőn Plinius K. u. 79-ik évben természettörténetét kiadta. Lásd l. IV. c. 25; hatvan, — hetven évvel előbb Strabo és Ovid korában ugy látszik, hogy a góthokon túl, a fekete tenger partjain laktak.

**) Principes Sarmatarum Jazygum, penes quos civitatis regimen .... plebem quoque et vim equitum, qua sola valent, offerebant. Tacitus Hist. III. 5. Ez ajánlatot a Vitellius és Vespasián közti polgári háboru alkalmával tették.

ajándékozta meg, és kereskedelmi hajóikat a fekete tengeren örökös vámmentességben részesitette. Egyuttal megigérte, hogy őket vas, gabona és más hasznos dolgokkal rendesen segiteni fogja. A sarmatákra nézve azt vélte, hogy elegendőleg meg vannak jutalmazva a fenyegető veszélynek elháritása által; sőt hihetőleg túlságos takarékosságból hadi költségek fejében azon szokásos ajándékoknak egy részét is visszatartotta, melyet ezen nyugtalan népnek adni szoktak.

A sarmaták kiuzetése K. u. 334.

Ezen látszólagos elhanyagolás miatt a sarmaták hamar elfeledték a jó szolgálatot, melyet nemrégiben tapasztaltak. Betöréseik fölizgatták a császár haragját, ki őket ezért saját sorsukra hagyta, midőn a góthok által ismételten megtámadtattak. De a nagy erőnek ellentállani képesek nem lévén: kétségbeesett helyzetükben saját rabszolgáikat — egy vadászok és pásztorokból álló bátor fajt — fegyvereztek föl, kiknek segedelmével a támadókat visszaverték. De csakhamar érezniök kellett hogy a külellenséget egy sokkal veszélyesebb és engesztelhetlenebb honi ellennel cserélték föl, a mennyiben a rabszolgák, kik *Limiganteseknek* neveztettek — előbbi rabszolgaságuk miatt felbőszülve, s mostani dicsőségük által elragadtatva, a karjaik által megmentett földbirtokot elfoglalták. Ezeknek urai a nép dühének ellent nem állhatván, a számüzés keserüségét többre becsülték, mint szolgáik zsarnokságát. Minélfogva egyrésze a Kárpát hegyei közé vonult a quadokhoz, *) germán szövetségeseikhez, mig a legnagyobb rész a császár védelmét és bocsánatát kérte. Elődeinek elveihez képest Constantin ez ajánlatot rögtön elfogadta, és háromszázezer sarmatának adott megfelelő földet Pannoniában, Thráciában, Macedoniában és Itáliában. **)

Constantin halála és temetése. K. u. 335. Jul. 25.

Constantin a góthok büszkeségének megfenyitése, és egy folyamodó nemzet hódolatának elfogadása által a római birodalom fenségének elismerést szerzett, és Aethiopia, Persia és India legtávolabbi tartományainak követei üdvözletüket fejezték ki kormányzatának békéje és jóléte fölött. Ha legidősb fiának,

*) A morvák elődei.

**) A góth és sarmata háborunak szakadozott leirása olvasható: Ammianus l. XVII. c. 12. Anonym. Vales. p. 715. Eutrop. X. 7. Sextus Ruf. de Provinciis c. 26. Julian. Orat. I. p. 9. és Spanheim Comment. p. 94. Hyeron. Chron. Euseb. in vita Constant. l. IV. c. 6. Socrates l. I. c. 18. Sozomenus l. I. c. 8. Zosimus l. II. p. 108. Jornandes de Reb. Geticis c. 22. Izid. Chronol. p. 709. Grotius. Hist. gothor. Constant. Porphir. de Administ. Imperii c. 53. p. 208.

unokaöcscsének s talán nejének halálát a szerencse kedvezményei közé sorolta: a magán- s a közboldogság szakadatlan folyamát uralkodásának egész harminczadik évéig élvezte; ez oly korszak volt, minőt Augustus óta egy előde sem ünnepelhetett. Constantin a fényes ünnepélyt tiz hóval élte túl, és nevezetes életét rövid betegség után korának hatvannegyedik évében fejezte be az aquirioni palotában Nicomedia külvárosában, hová a jótékony lég miatt s azon reményben vonult, hogy kimerült erejét a meleg fürdők használata fölélesztendi. A bánatnak vagy legalább a gyásznak túlságos tüntetései fölülmúlnak mindent, a mi valaha e nemben történt. Holtteste, végakaratához képest átvitetett azon városba, mely alapitójának nevét és emlékét volt örökitendő. Teste a nagyság, bibor és korona jelvényeivel ékittetett fel, és naponta a kitüzött órában megjelentek az állam, a katonaság s a háztartás főtisztviselői, kik előtte tiszteletteljes hódolattal térdre borultak, mintha életben volna. A hizelgés nem is mulasztotta el megjegyezni: hogy az ég különös kedvezéséből egyedül Constantinnak engedtetett meg, hogy halála után is uralkodjék. K. u. 337. Maj. 22.

De ezen uralom csupán hiu pompában állhatott, és csakhamar kiderült, hogy a legönkényesebb fejedelemnek is ritkán engedelmeskednek, ha az alattvalóknak nincs többé kedvezményétől mit remélni, vagy haragjától mit félni. Ugyanazon tisztviselők és tábornokok, kik oly mély tisztelettel hajoltak meg elhunyt fejedelmük teteme előtt: titkos tanácskozásaikban készeknek nyilatkoztak a birodalom örökösödéséből két unokaöcscsét Dalmátiust és Hannibaliánust kizárni. Nem ismerjük körülményesen az összeesküvés titkos szálait, de oly buzgalommal üzték a fondorlatot, hogy végre a hadsereg kinyilatkoztatta: miszerint a kormányon nem fog mást megtürni, mint gyászolt fejedelmük fiait. A rokonok sorsa Constantius megérkezéseig függőben maradt, ki második és talán legkedveltebb fia volt Constantinnak. Az udvar fondorkodásai.

A haldokló császár végakaratához képest a temetés Constantiusra bizatott, ki mint legközelebb lakó csakhamar meg is jelent a konstantinápolyi palotában, hol a nicomediai püspöktől egy kézzelfogható hamis iratot, egy végzetteljes okmányt vett át, mely atyja hiteles végrendeletének állittatott. Ebben a császár azon gyanut fejezte ki, hogy fivérei által megmérgeztetett; A herczegek lemészárlása.

mivégre fiainak meghagyta, hogy halálát boszulják meg. Constantius a törvényes eljárásnak szellemét, sőt még formáját is megsértette azon általános mészárlás által, melynek két nagybátyja, hét unoka-testvére, kik között Dalmatius és Hannibaliánus voltak a legkitünőbbek, — továbbá Optatus patricius, ki Constantius nővérét birta nőül, s a gazdag Ablávius praefectus áldozatul estek. Ha szükség volna ezen vérengzésnek borzalmait súlyosbitani, hozzátehetnők, hogy maga Constantius nagybátyjának Juliusnak leányát birta feleségül, és nővérét unokatestvérének Hannibaliánusnak adta férjhez. Ezen szövetségek, miket Constantin politikája — tekintet nélkül a közelőitételre *) — a császári ház különféle ágai közt létrehozott, csupán arról győzték meg az emberiséget, hogy ezen herczegek a házasélet gyengédsége iránt ép oly hidegek voltak, mint a mily érzéketleneknek bizonyultak a vérrokonság kötelékei, s az ifjuság és ártatlanság megható könyörgései iránt. A nagyszámu családból csupán Gallus és Julián, Julius Constantius legifjabb fiai menekültek meg az orgyilkosok kezeiből. Constantius császár, ki testvérei távollétében a bűnnek legnagyobb részese volt, kegyetlenségének furdalása által késztetve később azt jelentette ki, hogy ezen gyilkosságokra tanácsosainak hűtlen tanácsa, s a hadseregnek ellenállhatlan erőszaka késztette tapasztalatlan ifjuságát.

A birodalom fölosztása. K. u. 337. Sep. 11.

A fláviáni faj lemészároltatását a tartományok uj fölosztása követte, melyben a három testvér egymás közt megegyezett. Constantin a caesarok legidősbje bizonyos rangkitünőséggel az uj fővárost kapta meg, mely az ő és atyja nevét viselte. Thrácia és a keleti tartományok Constantiusnak jutottak; Itália Afrika és nyugoti Illyria pedig Constanst ismerte el törvényes fejedelmül. Midőn a kormányzatot átvették a legidősb huszonnégy éves volt, a második húsz, a harmadik tizenhét éves.

Sapor a persák királya K. u. 310.

Mig Európa harczias népei testvéreinek zászlaját követték, Constantius egy elpuhult hadsereg élén magára volt hagyatva hogy a persiai háboru súlyát viselje. Constantin halálakor Sapor foglalta el a kelet trónját, ki fia volt Hormouz vagy Hormisdasnak, és unokája Narsesnek. Sapor a trónt személyes ér-

*) A rómaiak még mindig ugy tekintették az unokatestvérek közti házasságot, mint tökéletlen vérfertőztetést.

demei által szerezte meg, és győzelmeit a szigornak és szelidségnek józan vegyitéke által tudta fölhasználni, miért is az arabok félelme és hálája *Dhulaknaf* vagyis nemzetvédő czimmel tisztelte meg őt.

Sapor nagyravágyását azon vágy lelkesitette, hogy atyja lealáztatását megboszulja, és a rómaiak kezéből a Tigrisen túl fekvő öt tartományt kiragadja. Constantin halála jel volt a háborúra, mit ama fegyelmetlenség is támogatott, melyet a palotai mészárlás a keleti táborban előidézett. De Constantius testvérei tüstént az Eufrát partjaihoz siettek, és a légiók fegyelme helyreállott; azonban a fejetlenség alatt Sapor elfoglalta Nisibist Mesopotámia több erődjével. Armeniában Tiridates régóta élvezte a békét és dicsőséget, melyet bátorsága s a római ügyhözi hűsége által megérdemelt. Attérése által a keresztény hit az Eufráttól egész a Kaspi tenger partjáig el volt terjedve. De sokan az örmény nemesek közől nem akarták elhagyni a sokistenséget és soknejüséget, és nyugtalanul várták Tiridates halálát. Végre ötvenhat évi kormányzat után meghalt, és Armenia boldogsága vele együtt sirba szállt. Törvényes utóda Chosroes számüzetett, de Antiochus palota-tiszt három év mulva visszahelyezte őt atyja trónjára. Azonban a rómaiakra e forradalomból kevés haszon háromlott. Chosroes nem szerette a háboru fáradalmait, és gyülölte az emberi társaságot. Dicstelen kényelmének biztositásáért alávetette magát Sapor föltételeinek, és évi adófizetés mellett Atropatene tartományáról lemondott.

Mesopotámia.

K. u. 342.

Constantius hosszu uralkodása alatt a keleti tartományok folytonosan sanyargattattak a persiai háboru nyomorai által. A háboru legfontosabb és legkomolyabb müveletei egyenlő vitézséggel vezéreltettek, s a római és persiai fegyverek kilencz véres csatában ütköztek meg, miknek kettejét Constantius személyesen vezényelte. A nap eseményei rendesen hátrányosak voltak a rómaiakra nézve, de a singarai ütközetben eszélytelen bátorságuk csaknem határozó győzelmet vivott ki. A barbárok gyenge ellentállás után rendetlenségben futottak meg, és a nekibátorodott légiókat Constantius visszatartani képes nem lévén, ezek egész késő éjig üldözték a persákat. Sapor eszélyesen a győzelem perczét várta be. Seregének nagy része a magaslatokon lévén elhelyezve, az éj homályában előnyomult és a nyilaknak egész záporával lepte meg a rómaiakat, kik borzasztó mé-

A persiai háboru. K. u. 337—360.

A singarai ütközet. K. u. 348.

szárlással győzettek le. Constantiusnak egy bérencz szónoka, ez alkalommal elkövetett hihetetlen kegyetlenségről tesz említést; ugyanis Sapor fia az ütközetben elfogatván, miután előbb megostorozták, és megkinozták, az embertelen rómaiak által nyilvánosan kivégeztetett.

Nisibis ostroma. K. u. 338. 346. 350.

Bármily előnyöket nyert légyen Sapor a kilencz véres ütközetben, mindaddig nem remélhette czéljának valósitását, mig Mesopotamia megerősitett városai, és különösen Nisibis a rómaiak hatalmában maradt. A nagy király Persia és India egyesitett erejével harmad izben támadta meg azt, de miután a közönséges falrontó gépeket az ügyesebb rómaiak minduntalan sikertelenekké tették: Sapor oly vállalatra határozta el magát, mely méltó volt egy keleti fejedelemhez, ki azt hitte, hogy még az elemek is hatalma alá vannak rendelve. Ugyanis hó-olvadás alkalmával a Mygdonius folyó megszokott áradni, és ekkor egész Nisibis vidékét elboritotta. Ennélfogva Sapor a város közelében oly nagy töltést huzatott, mely a viztömeget fölfogta. E mesterséges tengeren egy hajóhad nyomult elő, mely rakva volt katonákkal és hajitó gépekkel, miknek segitségével a falakon már százötven láb hosszúságu rézst töretett. Ezután a roham azonnal megkezdődött. Egész csapatok sülyedtek a mocsárba, mig másrészt a felbőszitett elefántok ezernyi persa ijászokat gázoltak el. A nagy király fölindulva adatott jelt a visszavonulásra, mialatt a nisibisi polgárok a falakat ismét kijavitgatni igyekeztek; mindamellett Sapor mindaddig nem akart az ostrommal fölhagyni, mig hirét nem vette, hogy a massageták borzasztó betöréseikkel fenyegetik a keleti tartományokat. Mire nézve az ostrommal azonnal felhagyott, és a római császárral békét kötött, mely mindkettőjökre oly annyira kivánatos volt; különösen Constantiusra nézve, kit testvérei halála után a nyugati forradalmak zavartak, melyek osztatlan erejének megfeszitését igénybe vették, sőt azt fölülmulni látszottak.

Polgári háboru és Constantin halála. K. u. 340. Márt.

A birodalom fölosztása után alig mult el három év, midőn Constantin fiai meggyőzték a világot, hogy ők nem tudnak megelégedni azon birtokokkal, melyeket kormányozni képtelenek voltak. A legidősb csakhamar panaszkodott, hogy őtet testvérei a meggyilkolt rokonok zsákmányainak elosztásában megcsalták, és Constanstól az afrikai tartományok átengedését követelte a gazdag macedoniai és görög tartományok hason-

mértékeért, melyeket fivére Dalmátius halála által nyert. Minélfogva egy lázadó csapat élén a juliai alpokon keresztül betört Constans birtokaiba, és legelőször Aquileja vidékét támadta meg. Constans, ki ez idő szerint Dáciában lakott, összeszedte illyriai seregét, és utnak inditotta, az utócsapatot személyesen akarván vezetni. De tábornokainak ravaszsága hamar véget vetett a természetellenes viszálynak. Azon szin alatt, hogy visszavonulnak, Constantint rászedték, egy sürü helyen bekeritették, és megölték. Holt testét császári pompával temették el, és Constans magának tartotta megölt testvére birtokait, következve többet mint kétharmadát a római birodalomnak.

Constans balvégzete tiz évvel később következett be, és testvére halálának megboszulása, egy házi áruló nemtelenebb kezének tartatott fenn. Marcellinus, egy nagyravágyó katona, ki egyik legfontosabb állomást foglalta el a császári hadseregben, midőn az összeesküvést megértnek hitte, fia születésnapjának megünneplése czime alatt összehitta a galliai udvar legkitünőbb egyéneit Autunbe, és késő éjig lakmároztak; midőn ő császári biborba öltözködve egyszerre megjelent, és a jelenlevők által magát császárnak kikiáltatta, egyszersmind tudomása lévén arról, hogy Constans közelében magát vadászattal mulatja, utána küldte embereit, mit az észrevevén elillant, mielőtt azonban Spanyolországba menekülhetett volna, Helena város közelében elfogták és megölték. Constans meggyilkoltatása. K. u. 350. febr.

Constans halála határozottá tette a könnyü, de fontos forradalmat, és Magnentius tekintélye elismertetett a két nagy praefecturában Galliában és Itáliában. A harczias Illyria régtől fogva az öreg Vetranio tábornoknak engedelmeskedett, kit leginkább egyszerü modoráért szerettek. Ő azonban a Constantin ház iránt hűséggel viseltetvén: a galliai hűtlenek ellen ajánlotta föl szolgálatát. De a légiók a forradalomhoz szítottak, és Constantina herczegnő ápolta azt. Ezen kegyetlen asszony atyjától az *Augusta* czimet nyerve, sajátkezüleg tette Vetranio fejére a koronát, hogy megboszulja férjének Hannibaliánusnak halálát. Talán Constantina beleegyezésével történt, hogy Vetranio ezután a nyugati bitorlóval bár szükségbeli, de becstelen szövetségre lépett, kinek biborát csak az imént fivérének vére szennyezte be. Magnentius és Vetranio fölveszik a bibort. K. u. 350. Mart. 1.

Constantius visszautasitja az alkudozást. K. u. 350.

A mint ezen fontos esemény Constantius tudomására jutott, hadseregét a persiai háboruból visszavonta, s a keletet unokatestvérére Gallusra bizta, kit a tömlöczből a trónra emelt, maga pedig Európa felé vette utját. Thraciának Heraclea nevü városában fogadta Magnentius és Vetranio küldötteit, kiket Marcellinus a galliai forradalom főszerzője vezetett. Fölhatalmazásuk tárgya az volt, hogy Constantiusnak barátságos szövetséget, és ezen egyesség kettős házasság általi megerősitését ajánlják: Constantiusnak Magnentius leányával, és Magnentiusnak a nagyravágyó Constantinával. Constantius feleletét más napra halasztotta. „Tegnap este — mondá ő — midőn lefeküdtem, a nagy Constantin árnyéka jelent meg előttem, a mint meggyilkolt testvérem tetemét átkarolja; jól ismert hangja boszúra hitt föl engem, és megtiltotta nekem, hogy a respublika fölött kétségbe essem, sikert és halhatatlan dicsőséget igérvén, mely megkoronázandja fegyverem igazságát.“ A gyalázatos föltételek visszautasittattak, egy küldött elbocsáttatott, a többiek pedig vasra verettek, és a vetélkedő hatalmak kiengesztelhetlen háborúra készültek.

Vetraniót leteszi K. u. 350. Decz. 25.

Ilyen volt magatartása, és tán ilyen volt kötelessége Constans bátyjának Gallia hütlen bitorlója ellen. Vetranio helyzete és jelleme gyöngébb eljárást engedett meg, s a császárnak érdekében feküdt, hogy a két versenytársat elválaszsza; ennélfogva megigérte Vetraniónak, hogy őt társul ismeri el a kormányzatban azon esetre, ha Magnentiustól elváll. Vetranio elfogadta az ajánlatot, és hadseregével együtt a közösen megállapitott helyen Sardica előtt megjelent, s a két hadtest egyesült. A császár beszédet tartott a katonasághoz, melyben atyja emlékére hivatkozva kijelentette, hogy a nagy Constantinnak nem lehet más törvényes utóda, mint fia. A hadsereg lelkesedéssel fogadta a beszédet, és ezen általános fölkiáltást hangoztatta: „Le a bitorlókkal! éljen a császár!“ Vetranio megszégyenülve vetette le a bibort, és a császár lábaihoz borult, ki neki nagylelküleg megkegyelmezvén Prussa városába belebbezte, hol a kényelem és jólét élvezetében hat évet töltött.

Magnentius ellen háborut visz. K. u. 351.

De a közeledő összeütközés Magnentiussal komolyabb és vérengzőbb természetü volt. A zsarnok gyorsan haladott előre nagyszámú hadsereg élén, mely gallokból, spanyolokból, frankokból és szászokból állott. Constantius alsó Pannoniában, a

Dráva, Száva és Duna közt fekvő Cibalis városát szállta meg és sánczolta körül. Magnentius elfoglalta a vidéket, és egész nyáron át ura volt a helyzetnek, miért is felszólitotta Constantiust, hogy adja meg magát, és megigérte, hogy megbocsát neki, ha tüstént lemond a biborról: „Bizom ügyem igazságában s a boszuló istenség védelmében" volt a felelet, melylyel a császár a felszólitást viszonozta.

A mursai csata K. u. 351. Sept. 28.

Mursa vagy Eszék város, mely ujabb időben a Dráván és a szomszéd mocsárok fölött felállitott hajó-hidról *) nevezetes — a magyar háborukban mindig jelentékeny helynek tekintetett. Magnentius Mursa elé vonult, a kapukat fölgyujtatta, s a város falait gyors rohammal már-már elfoglalta; de az éber őrség a tüzet eloltotta, és Constantius közeledése nem is engedett időt az ostromra. A Mursa körüli csatatér tiszta síkföld volt, melyen Constantius ugy állitotta föl hadseregét, hogy jobbjával a Drávára támaszkodott, hosszúra kinyujtott balszárnyát pedig lovassága képezte. Miután Constantius katonáihoz lelkesitő beszédet tartott, egy közelfekvő templomba vonult, s a napot imádsággal töltötte, a vezényletet tábornokaira bizván. A támadás csakhamar általános lett és késő estig tartott; a határozott győzelem, melyet Constantius nyert, lovasságának tulajdonittatott. És a mint a galliai légiók ingadozni kezdettek, a germánok az ügyes keleti íjászok nyilzáporának tétettek ki, annyira, hogy azon egész hadtest kétségbeesetten a Dráva vizében keresett menedéket. Az elveszettek száma ötvennégyezerre tétetett, és azt állitották, hogy a győző több kárt szenvedett, mint a legyőzött, mely körülmény igazolni látszik azon megjegyzést: miszerint a végzetteljes mursai ütközet a birodalom erejét fölemésztette. Magnentius futásnak eredt, és a könnyü lovasoktól üldözve a juliai alpok tövében keresett menedéket.

Itália meghódítása. K. u. 352.

Magnentius Aquilejába vette lakását, és — ugy látszik — el akarta zárni a hegyszorosokat és mocsárokat, melyek a velenczei tartomány határát erősitették. De a mint Constantius a mursai ütközet után a dalmátiai tengerpart ura lett, egy csapat nemes számüzött, melynek elég bátorsága volt egy kis tengeri hajónaszádot kiállitani — győztes táborához csatlakozott. Ezek-

*) Solimán császár 1566-ban egy emlékezetes tornyokkal ellátott és erős faoszlopokon nyugvó fahidat épittetett, hogy hadseregének Magyarországba való szállitását megkönnyitse.

nek titkos összeköttetései folytán Itália városai kitüzték Constantius zászlaját, az összes hadsereg megújitotta hüségesküjét Constantiusnak, és a bitorló kénytelen volt Gallia tartományaiba menekülni.

Magnentius utolsó küzdelme és halála. K. u. 353. Aug. 10.

Magnentius az elnyomás minden eszközét fölhasználta, hogy Gallia városait a rögtöni segélyadásra kényszeritse. De ezek türelme már rég ki volt meritve; Trier, a praetori kormányzat fővárosa bezárta kapuit Decentius előtt, kit fivére Magnentius caesari vagy augustusi rangra emelt, minélfogva ez innen Sensbe menni kényszerült. E közben a császári hadsereg átlépte a cottiai alpokat, és Magnentius nem volt képes más hadsereget kiállitani, mint testőrségét, melynek hüsége szintén meg volt renditve, ugy hogy midőn beszédet akart hozzájuk tartani, ezen felkiáltással fogadták: „Éljen Constantius császár!“ A zsarnok menekülést többé nem remélvén, saját kardjával vetett véget életének, testvére Decentius pedig ennek hallattára fölakasztotta magát. Ezután szigoru vizsgálat rendeltetett el mindazok ellen, kik az összeesküvésben részt vettek; a legártatlanabb alattvalók számüzetésnek vagy jószágkobzásnak, halálnak vagy a kinpadnak tétettek ki; és a mennyiben a félénkség mindig kegyetlenséggel szokott párosulni, Constantius lelkülete könyörületet nem ismert.

XIX. FEJEZET.

Constantius egyedüli császár. — Gallus fölemeltetése és halála. — Julián veszedelme és fölemeltetése. — A sarmatai és persa háboru. — Julián győzelmei Galliában. —

A birodalom megosztott tartományai Constantius győzelme által ismét egyesittettek; de a mennyiben ezen gyönge fejedelem semmi személyes érdemmel nem birt, tábornokaitól félt és miniszterei iránt bizalmatlan volt: fegyvereinek győzelme csupán arra szolgált, hogy megállapitsa a *heréltek* uralmát a római világ fölött. Ezen szerencsétlen lények, a keleti féltékenységnek és zsarnokságnak e régi teremtményei, kik az ásiai fényüzés ragálya által Görögországban és Rómában is meghonosultak, a hizelgésnek és fondorkodásnak nagy mesterei voltak, és Constantius lelkületét hol félelme, hol tunyasága és hiusága által kormányozták. E rabszolgák között a legkitünőbb Eusebius kamarás volt, ki a fejedelem s a palota fölött önkényes hatalommal uralkodott. *) Befolyása által rávette a császárt, hogy a szerencsétlen Gallus elitéltetését aláirja, és ezáltal egy uj bünnel szaporitsa azon természetellenes gyilkolásoknak hosszú sorát, melyek Constantin házának becsületét beszennyezték. A heréltek hatalma.

Midőn Constantin unokaöcscsei Gallus és Julián a katonák dühétől megmentettek, az első tizenkét, a második hat éves volt. Fogházuk a régi cappadóciai királyok palotája lett, kiképeztetésük a legkitünőbb mesterekre bizatott, és háztartásuk születésükhöz méltó volt. De meg voltak fosztva javaiktól, sza- Gallus és Julián neveltetése

*) Miért is gúnyosan mondja róla: „apud quem — si vere dici debeat — multum Constantius potuit.

Ammian. l. XVIII. c. 4.

Gallus a caesari rangra emeltetik. K. u. 351. Mar. 5.

badságuk- és biztonságuktól. Gallus utóbb életének huszonötödik évében caesari czimmel ruháztatott föl, és hogy a politikai szövetség még szorosabbra füződjék, Constantina herczegnő adatott hozzá nőül. Gallus székvárosul Antiochiát választotta, és Julián testvére számára a magáéhoz hasonló rangot, továbbá a szabadságnak látszatát és terjedelmes atyai birtokuk visszaadását eszközölte ki.

Gallus kegyetlensége és eszélytelensége.

Azon irók, kik Gallus emlékezete iránt a legengedékenyebbek voltak, sőt maga Julián, ki szivesen vont fátyolt testvére gyöngeségei fölé — kénytelen volt bevallani: hogy a caesar képtelen volt a kormányzatra. A fogságból trónra emeltetvén, nem birt se szellemmel, se alkalmazási tehetséggel, se tanulékonysággal, mely által hiányzó ismereteit és tapasztalatait pótolhatta volna. Természeténél fogva komor és ingerlékeny lévén, a magány és szerencsétlenség még epésebbé tette őt a helyett, hogy megjavitotta volna; a visszaemlékezés boszúra gyulasztotta inkább, mint rokonszenvre; és dühének kicsapongásai néha végzetteljesek voltak azokra nézve, kik hozzá közeledtek, vagy hatalma alá rendeltettek. Nejét Constantinát nem asszonynak, hanem pokoli furiának irják le, a kit az emberi vér telhetetlen szomja kinoz. Mindamellett Constantina nemének hiuságával birt, és egy igazgyöngyből álló nyakék elegendő ár volt, hogy bármely ártatlan és erényes főrangu megöletése kieszközöltessék. Gallus kegyetlensége csakhamar erőszakos kivégeztetésekben nyilvánult. Antiochiában minden ház meg volt szállva kémek által, sőt népies öltönybe burkolva maga a caesar is fölvette néha e gyülöletes jellemet. A palota minden része a halál és kinzó-eszközök minden nemével volt fölékitve, és Syria fővárosát általános levertség szállta meg.

A czászári miniszterek meggyilkoltatása. K. u. 354.

Constantius két kitünő rangu minisztert, Domitiánt a keleti főnököt és Montius quaestort küldte el, hogy vizsgálják meg és állitsák helyre a rendet keleten. Azonban a fenhéjázó Domitián, a mint Gallussal először találkozott, tudtára adta neki a rendeletet, hogy tüstént Itáliába menjen, különben visszsza fogja tartani háztartási költségeit. Gallus őt ezért elzáratta. A quaestor még kiméletlenebb kifejezésekkel élt; miért is Gallus a katonaságot s a népet ellenük fölzenditette, kik a főnököt és a quaestort megkötözve az utczákon végighurczolták, mig aztán élettelen testüket az Orontes vizébe vetették.

Erre Constantius levél által — személyes biztonságának igérete mellett — fölszólitotta Gallust, hogy a kormányzat gondjainak megosztása végett jöjjön hozzá. Némi halogatás után, miközben felesége Constantina is elhalálozott, nagy kisérettel utnak indult, de a mint Adrianápolyba ért, rendeletet kapott, hogy csupán tiz kocsira szoritkozva tüstént Milanóban jelenjék meg, honnan Pettoviába — Pettau — vitetett, és innen Polába, mely csak az imént lett császári vérrel beszennyezve. És itt Eusebius herélt által rövid uton kihallgattatván, a legkönségesebb rabló módjára lefejeztetett. Gallus veszedelmes helyzete. Halála K. u. 354. Deczem.

Az uralkodó császáron kivül egyedül Julián élte túl Constantius Chlorus számos utódait. Királyi születésének szerencsétlensége Gallus kegyelemvesztésének részesévé tette őt. Joniából erős őrizet alatt Milanóba vitetett, hol a legszigorubb felügyelet alatt hét napot töltött. Leveleiben hálásan emlékezik meg a szép Eusebia császárné határozott és nemeslelkü barátságáról, ki közbenjárása által a heréltek hatalmas összeesküvését ellensúlyozta. Milanóból Athenbe belebbeztetett, hol tisztességes számüzetésben részesült. Távol a fegyverek zajától s az udvar fondorkodásaitól — az Akademia ligeteiben hat hónapot töltött, hol mind erkölcsei, mind észtehetségei által általános tiszteletet vivott ki, mely csakhamar az egész római világban viszhangra talált. Julián veszélyes helyzete és menekülése. Athenbe küldetett. K. u. 355. Május.

Az utolsó caesar halála után Constantius egyedül parancsnokolt, és a hatalmas birodalomnak öszpontositott súlya alatt majdnem leroskadott. A sarmaták nem tisztelték többé a Duna határát; az isauriak hegyeikből a sikra szálltak, s a seleuciai három római légiót megtámadták; mindenekfölött pedig a győzelmei által feltüzelt persa fejedelem fenyegette Ásia békéjét. Constantius őszintén beismerte, hogy a reá súlyosuló nagy föladatnak nem képes megfelelni, és megnyugvással fogadta Eusebia tanácsát: hogy Constantius nővére Ilona adassék nőül Juliánhoz, és hogy ez ruháztassék föl a caesari czimmel s az alpokon túli tartományok kormányzatával. Julián borzalommal közeledett a milanói palotához, de Eusebia testvéri szeretettel fogadta őt karjaiba, és félelmeit eloszlatni igyekezett. Constantin korában a császárok az utódválasztás iránt többé nem kérdezték meg a tanácsot, de igenis arra törekedtek, hogy kinevezéseiket a hadsereg hozzájárulása Visszahivatik Milanóba.

erősitse meg. Ez alkalommal Constantius testőrségét, valamint a Milano közelében fekvő katonaságot összehítta, és fényes trónjáról jól kidolgozott beszéddel annak szükségességét fejtette ki, hogy unokaöcscsét Juliánt a nyugati tartományok kormányzása végett caesárrá kinevezze.

Caesarnak neveztetik. K. u. 355. Nov. 6.

Azon huszonnégy nap, melyet az uj caesar Milanóban töltött, szigoru fogsághoz volt hasonló. Régi szolgái közől csak négy hagyatott meg, mig palotáját egy sereg idegen rabszolga töltötte be, kiket nem ismert; és a kicsinyes utasitások, melyek a napnak minden órájára kiadattak, inkább felügyelet alatti tanitványhoz, mint azon fejedelemhez illettek, ki egy nagy fontosságu háboru vezetésével lett megbizva.

Constantius meglátogatja Rómát. K. u. 357. Apr. 28.

Mielőtt a császár a keletre visszatért volna, büszkeségét és kivánciságát kielégitendő, előbb a régi fővárost látogatta meg. A menet az aemiliai és flamini utakon vonult Róma felé, és mihelyt negyven mértföldnyire értek Rómától, a nép diadalmenetként kisérte azon fejedelmet, ki soha egy külellenséget sem győzött le. Constantiust a római tisztviselőség és tanács fogadta, s az utczák tömve voltak sokasággal, kik harminczkét évi távollét után fölkiáltásokkal üdvözölték fejedelmük szentelt személyét. Harmincz napi rövid ottmulatása alatt megbámulta a Capitolium tiszteletreméltó fenségét, Caracalla és Diocletián óriási fürdőit, Titus amphitheatrumának roppant nagyságát, Pompejus szinházának s a Béke-templomának gyönyörü épitészetét, mindenekfölött pedig a Forumnak és Trajan oszlopának fenséges épitményét; s e látványok azon nemeslelkü vágyat ébresztették föl benne, hogy háláját és nagylelküségét egy emlékoszloppal örökitse meg. A római forumokat ékitő rendkivüli oszlopok legnagyobb részét Augustus és utódai hozták el Egyptomból, mint a hatalomnak és győzelemnek legtartósabb emlékeit; csupán egy nevezetes obelisk maradt még vissza, melyet nagysága, vagy talán szentsége miatt, a győzők ragadozó hiusága eddig érintetlenül hagyott. Constantin ugyan saját városának ékitésére el akarta hozatni, s azt a Nilus vizén egész Alexandriáig el is szállittatta, de közbejött halála a terv kivitelét megakadályozta; Constantius ez oszlopot a régi fővárosnak szánta, mely is a Nilus partjáról, egy külön e czélra épitett nagy erős hajón elhozatván, a müvészet és munka egyesült erejével a római nagy circusban állittatott fel.

Egy uj obelisk.

Constantius elutazását az illyriai tartományokból érkezett nyugtalanitó hirek siettették. A római légióknak a mursai ütközetben szenvedett helyrehozhatlan vesztesége a barbárokat és különösen a quadokat betörésre ingerelte. A császár átkelt a Dunán, és az általuk okozott nyomoruságokért kegyetlenül megbüntette őket, minélfogva ismét hazájukba alsó-Lengyelország sikjaira kényszerültek visszavonulni. Constantius igy egyuttal a sarmatákat is fölmentette a quadok lealázó felsősége alól, és őket ismét egy király alatt egyesitett nemzetté emelte. Azonban a Duna és Tisza közti mocsáros részt a Limigantesek tartották elfoglalva, kik a római határokat szakadatlan betöréseik által folytonosan nyugtalanitották, mig végre egy általános megtámadás által szétverettek, és Constantiusnak ismételten tanusitott engedékenységét ujra megkérlelni kényszerültek. A császár megengedte nekik, hogy a Dunán átkeljenek, és a mostani Buda közelében levő nagy sikságon fogadta a nagy tömeget. A limigantesek szinlett áhitattal vették körül a szószéket, midőn a császár engedékeny és méltóságteljes beszédét egyszerre ezen kiáltás szakitotta félbe: ***Marha!*** ***Marha!*** E megvető kifejezés jelszó volt a megtámadásra; a tömeg a császárra rohant, és az aranynyal diszitett fejedelmi trónt kirabolták ugy, hogy a császárnak alig volt ideje az általános zavarban egy paripára fölkapni és megmenekülni. Az általános összeütközés a limigantesek nevének és nemzeti létének megsemmisitésével végződött. A sarmaták régi birtokaikba visszahelyeztettek, és vezérükké Zizais neveztetett ki királyi czimmel, melyhez a győztes sereg „a ***Sarmata***“ előnevet csatolta. *)

A quadok és sarmaták háboruja. K. u. 357—359.

Mig a római császár és a persák fejedelme egymástól háromezer mértföld távolságra oltalmazták külső határaikat, a Duna és Oxus vize melletti barbárok ellen közös határuk egy bágyadt háború és egy kétséges béke viszontagságait szenvedte. Constantiusnak két keleti minisztere: Musonián praetori főnök és Cassián mesopotamiai vezér alattomos béketárgyalást inditottak meg, mire a nagy király azonnal Narsest küldte el, ki hosszú utazás után végre Sirmiumba megérkezett, és egy selyembe boritott levelet adott át. „Sapor a királyok királya,

A persiai béketárgyalások. K. u. 358.

*) Genti Sarmatarum magno decore considens apud eos regem dedit. Aurelius Victor. Constantius egy dagályos hosszú beszédben sok hiusággal, de egyszersmind némi valószinüséggel adta elő hőstetteit.

s a napnak és holdnak testvére megelégedését fejezte ki, hogy testvérét Constantius császárt a viszontagságok bölcsességre tanitották. Mint Darius Hystaspis törvényes utóda visszakövetteli Armeniát és Mesopotámiát, mint a melyek őseitől csalárdul kicsikartattak; ellenkező esetben — igy szólt — kénytelen lesz örököd ési igényeit legyőzhetlen seregével érvényesiteni.“ Constantius erre azt felelte: „hogy miniszterei nem voltak fölhatalmazva a béke tárgyalására, és nem illik a római világ győzelmes császárának oly föltételeket szabni, miket már akkor visszautasitott, midőn hatalma csak a keletre szoritkozott.“ Narses távozása után Constantius fényes küldöttséget menesztett Ctesiphonba, mely azonban eredmény nélkül tért vissza, a második még kitünőbb küldöttséget pedig Sapor letartóztatta, és halállal vagy számüzéssel fenyegette.

Sapor betör Mesopotamiába. K. u. 359.

A persa hadak erre átkeltek a Tigrisen. A keleti fényű nagy kiséreten kivül mintegy százezerre tehető azon hadsereg száma, melylyel Sapor megindult. Környezetében volt Antonínus római szökevény alattvaló is Syriából, ki a királynak tanácsadója és utmutatója volt, s aki azt tanácsolta neki, hogy az Eufráton rögtön átkeljen, és Syria gazdag és gyönge fővárosát elfoglalja. A mesopotamiai lakók azonban elővigyázatból elhajtották barmaikat, és az összes legelői tért maguk mögött felgyujtván, a folyam partjait megerősitették. Sapor ennek folytán megforditotta seregét, s az Eufrát forrása felé nyomult, hol a keskeny vizet könnyen átlábolván Amidának — vagy mostani nevezete szerint — Diarbekirnek tartott.

Amida megszállása.

Amida városa akkoron rendkivül meg volt erősitve, s az ostromot többször visszaverte. Védelmére az ellentállásnak minden eszköze alkalmazásba vétetett, mit a mesterség csak feltalálhatott, s a bátorság végrehajthatott, úgy hogy Sapor müveleteit a római fegyver nem egyszer meghiusitotta. De egy megszállott város segédforrásai végre is kimerithetők. A persák vesztegeiket kipótolták, s a város a dühös támadás előtt végre meghajolt. Az összes lakosság a nőkkel és gyermekekkel együtt, kiknek az ellenkező kapun menekülni idejük nem volt, az általános mészárlás áldozata lett. *)

*) Az amidiai megszállás müveleteit körülményesen leirta Ammianus XIX. 1—9. ki a védelemben maga is tekintélyes szerepet játszott, s egyike volt azoknak, kik a vár bevétele alkalmával nagynehezen menekültek.

De Amida pusztulása a római tartományok megmentésére szolgált. Sapor elvesztette hadseregének virágát, és a hóditásra a legkedvezőbb időszakot. A hetvenhárom napi megszállás alatt harminczezer régi katonája esett el, és a reményeiben csalódott fejedelem szenvelgett diadallal, de titkos gyötrelemmel tért vissza fővárosa felé. Mesopotamiában még Singárát és Bezabdét szállotta meg; ez utolsónak igen gyönge őrségét elfogta, és Persia távol határaira küldte, de a város falait és erődítéseit kijavittatta, és benne erős őrséget hagyott hátra; Singara falait ellenben lerontatta, s a puszta várost magára hagyta. Singara megszállása. K. u. 360.

A kelet megvédésével a bátor Ursicinus volt megbizva; a legnagyobb veszély közepett azonban a heréltek fondorkodásai következtében elmozdittatott, és helyébe az öreg és gyönge Sabinián neveztetett ki. De Constantius csakhamar belátta tévedését és ismét Ursicinust küldte Mesopotámia határára, reá bizván a hadviselés terheit, melynek érdeme a méltatlan vetélytársra ruháztatott. Míg Sabinián Edessa falai alatt a pyrrhi tánczban s a fuvolák hangjában gyönyörködött, Ursicinus nem volt képes Amida bevételét meggátolni, miért is rangjától megfosztatott. E közben Constantius a keletre ért, és miután Amida füstölgő romjai fölött könyeket hullatott, Bezabdet szállotta meg, de azt minden erőlködései daczára sem birta bevenni, úgy hogy antiochi téli szállására dicsőség nélkül kényszerült visszavonulni. A rómaiak magatartása.

A polgári egyenetlenség vak dühében Constantius zsákmányul hagyta Gallia tartományait a germán barbároknak. A frankoknak és alemannoknak egy nagyszámu raja megtámadta a Rajna vidékét, és mindazokat, kiknek valami birtokuk volt, elpusztitotta. Negyvenöt virágzó város raboltatott ki és égettetett hamuvá, közöttük Tongres, Köln, Trier, Worms, Speyer, Strassburg városok; és miután a betörők mindent elpusztitottak: a Rajna, Moselle és Meuse partjain letelepültek. Az alemannok Alsatiát és Lorániát; a frankok Bataviát, Brabantot és Toxandriát szállták meg. A megfogyott légiók, fizetés és élelmezés, fegyver és fegyelem hiányában reszketve várták ezen barbárok közeledtét, kiknek még nevüktől is féltek. A germánok betörése Galliába.

Ily aggasztó körülmények közt egy tapasztalatlan ifju szemeltetett ki Gallia tartományainak megmentésére és kormányzására, vagy mint maga mondja: a császári nagyság hiu képének tüntetésére. Az iskolai nevelés a háboru és kor- Julián magatartása.

mányzat gyakorlati fogásaira nézve a legcsekélyebb felvilágositást sem nyujtotta neki, s midőn hadi gyakorlatot kellett tartania, igy sóhajtott fel: „Oh Plato, Plato, mily feladat ez egy bölcsészre nézve!“ De épen e szemlélődő bölcsészet, melyet a gyakorlati élet emberei megvetni hajlandók, Julián elméjét a legnemesebb tanokkal és legnagyobb példákkal töltötte be, s őt erényszeretetre, dicsvágyra és a halál megvetésére lelkesitette. A mértékletesség rendszabályai, miket az iskola ajánl, a harczmező szigoru fegyelmei közt még lényegesebbeknek tünnek föl. Julián megvetette a fejedelmi inyeucz-asztalt, és a legutolsó közember étkezésével megelégedett. A nagy hideg daczára fütetlen szobában aludt, és rövid álom után gyakran már éjfél után fölkelt a szobában leteritett szőnyegről, hogy kötelmeit elvégezze, vagy kedvencz tanulmányait folytassa.

Első hadjárata Galliában K. u. 356.

A mint Julián a biborral felruháztatott, háromszáz katonából álló csekély kisérettel rögtön Galliába küldetett. Viennében, hol a telet töltötte, értésére esett Autun megszállása és fölszabaditása. Midőn Autun városából Gallia belseje felé vonult Julián, ifju hévvel ragadta meg az alkalmat bátorságának bebizonyitására. A római katonaságnak Rheims mellett kellett öszpontosulni, és Julián a rövidebb, de sokkal veszélyesebb utat választotta. Megérkezése bátorságot öntött a lankadó seregbe, mely most már maga kereste fel az ellenséget, de az alemannok megtámadták utócsapatát, és mielőtt az elkerülhetlen rendetlenség helyreállittatott volna, két légió szétszóratott. E tapasztalás megtanitotta Juliánt, hogy az elővigyázat és őrködés a hadi tudománynak legfontosabb kivánalma. A második összeütközésben Julián megalapitotta katonai hirnevét, és Kölnig haladott elő; de a háboru nehézségei s a közeledő tél visszavonulást parancsoltak, és ő főhadiszállását Sensbe, Gallia központjába tette át. Itt azonban csakhamar körülvétetett a még le nem győzött germánok által. E végső szükségben csupán szellemének segédforrására szoritva, Julián oly eszélyes bátorságot fejtett ki, hogy a barbárok harmincz nap mulva, ki nem elégitett boszuérzettel kényszerültek visszavonulni.

Második hadjárata K. u. 357.

Julián öntudatos büszkeségét, mely egyedül kardjára támaszkodhatott, azon észlelet keseritette meg, hogy a kik hűséggel tartoztak volna iránta viseltetni, elhagyták s rászedték őt. Marcellus, a galliai lovasság főtábornoka Sens ostroma alkalmá-

val nem jelent meg a város védelmére; Julián ez okból visszahivta és hivatalától fölmentette őt, helyébe pedig Severus tapasztalt és kipróbált hűségű katonát nevezte ki. Ez után Julián behatolt a germánok területére, és Saverne erődjeit kijavittatta. Ugyanazon időben Barbatio gyalogsági tábornok Milanóból harminczezer emberrel kiindulva, s a hegyeket átlépve Baselbe érkezett. Természetszerűleg azt lehetett várni, hogy a minden oldalról bekeritett alemannok saját földjük megvédése tekintetéből el fogják hagyni a galliai tartományokat, de Barbatio tétlensége e reményt meghiusitotta. A germánok megvetették azon ellenséget, melynek se hatalma se hajlama nem volt őt megtámadni, és Barbatio dicstelen visszavonulása Juliánt megfosztotta a várt segedelemtől.

A mint az alemannok a betöréstőli félelmükből felocsúdtak: első czéljuk az volt, hogy megfenyitsék a római ifjut, ki azon tartomány birtoklására mert törekedni, melyet ők a győzelem jogánál fogva magukénak vallottak. Seregük átszállitása a Rajnán három napot és három éjet vett igénybe. A vad Chnodomár vezényelte az előcsapatot, és hat király és tiz herczeg követte őt harminczötezer gyaloggal, kik Strassburg körül foglaltak tábort. A rómaiak zárt rendben két oszlopban haladtak előre: a lovassag a jobb-, a gyalogság a baloldalt képezte; a sereg késő este érkezett meg a csatatérre. Julián az éjt pihenésre szánta, de harczszomjas katonáit visszatartani nem lehetett; a harsona megszólalt s a könnyü lovasság a gyalogsággal együtt azonnal támadást intézett, de nemsokára azt kényszerült látni, mint ered futásnak hatszáz leghiresebb vértes katonája, *) kiket csak nagy ügygyel bajjal tudott feltartóztatni és ismét rendbehozni, hogy uj támadásra tegyen kisérletet. Az összeütközés makacs és véres volt. A rómaiak négy tribunt és kétszáznegyvenhárom katonát vesztettek ezen nevezetes csatában, melyből a caesárra annyi dicsőség, s a galliai tartományokra annyi haszon hárult. Az alemannok hatezeret vesztettek azokon kivül, kik menekülés közben a Rajnába fuladtak. Maga Chnodomár is elfogato tt, és bár tisztességes bánásmódban részesült — mégis nemsoká élte túl elfogatását.

A strassburgi ütközet. K. u. 357. Aug.

*) Az ütközet után Julián ezen futamlókat női ruhába öltöztette s a hadsereg gúnyának tette ki. Zosimus. l. III. c. 142.

Julián leigázza a frankokat. K. u. 358.

Az alemannok kiüzése után Julián tüsténi a frankok ellen fordult. E rettenthetlen népnek egy hatszáz egyénből álló csapata ez időtájban a Meuse folyam mellett két erősségben tanyázott. A kemény tél közepett ötvennégy napi ostromot állottak ki, míg végre az éhség által kényszeritve magukat megadták, és mint foglyok Constantiushoz küldettek. Ezután nagy gyorsasággal a többi frankokra tört, s a chamaviánokat a Rajnán átüzte, a saliánokat pedig — miután hüséget esküdtek, Toxandriában meghagyta.

Három hadjárata a Rajnán túl. K. u. 357—359.

Julián nem elégedett meg azzal, hogy Galliát a germán barbároktól megszabaditotta, ő az első és legnagyobb Caesar dicsősége után vágyott, és ennek példájára szintén maga irta meg galliai hadjáratát. Caesar büszke öntudattal emliti, hogy a Rajnát kétszer lépte át. Julián azzal dicsekedhetett, hogy mielőtt az augusztusi czimet fölvette, a római sasokat három sikerteljes hadjáratban vitte át a Rajnán. A nélkül, hogy a pusztitás és vérengzés elkedvetlenitő elbeszélését ismételnők, elég megjegyeznünk: hogy Julián hat fenhéjázó királynak szabott béketörvényeket, és húszezer galliai foglyot szabaditott meg a barbárok lánczaitól. Győzelmei a púni és cimbriai harczok dicsőségéhez hasonlittattak.

Helyreállitja a galliai városokat.

A mint Julián a benső békét biztositotta, gondjait az elpusztitott városok kijavitására forditotta, s a mennyiben a háborut rosz aratás követte, hatszáz hajó gabonát vásároltatott össze a szomszédszigeteken, s azt a szükölködők közt kiosztotta.

Polgári kormányzata.

Alattvalóinak békéje és boldogsága volt vezérlő elve Julián kormányzatának. A téli idényt a polgári kormányzatra forditotta, és ilyenkor inkább egy tisztviselőhöz hasonlitott, mint tábornokhoz. Gondosan megvizsgálta a törvényszéki eljárást, mérsékelte a törvények szigorát, és fölülvizsgálta a birák itéleteit. „Kit lehet mint bünöst elmarasztalni — kiáltott fel a dühös Delphidius — ha elég a tagadás?“ „És ki lesz ártatlan — felelé Julián — ha elég az állitás?“ Az adóbehajtási visszaéléseket megbüntette, s egy rendkivüli adókivetési rendeletnek végrehajtását visszautasitotta, mi által az udvar haragját magára vonta.

Páris leirása.

Üdvös befolyása helyreállitotta Gallia városait, melyekben oly sokáig polgári meghasonlás, a barbár háboruk s a hazai zsarnokság uralkodtak, s az élvezet reménye fölélesztette az ipar szellemét. A földmivelés, kézipar és kereskedelem a törvé-

nyek védelme alatt ismét virágzásnak indult; a *curiák*, vagy polgári testületek hasznos és tiszteletreméltó tagokkal töltettek be; az ifjuság nem idegenkedett többé a házasságtól, s a házasok nem féltek többé a magzatoktól; a tartományok élénk és biztos forgalma nemzeti jólétről tanuskodott. Oly lelkületnek, mint Juliáné, éreznie kellett az általános boldogságot, melynek ő volt szerzője; de különös megelégedéssel és tetszéssel szemlélte Páris városát, téli székhelyét, mely iránt különös vonzalommal viseltetett. A kitünő főváros, mely most a Szajna mindkét partjának terjedelmes részét elfoglalja, eredetileg a folyam kis szigetére volt szoritva, hová mindkét felől fahidon lehetett eljutni. A part északi részét erdő boritotta, a déli részen ellenben, mely most az egyetem nevét viseli, házak épültek, melyeknek sorát egy palota és amphitheátrum, fürdők, vizvezeték s a Marsmező, a római katonák hadgyakorlati tere ékitette. Bor és figefa sikerrel miveltetett, de a kemény teleken a Szajna mélyen befagyott. Antiochia kicsapongásai és romlottsága ellenében, Julián örömmel emlékezett meg az általa szeretett lutetziaiak *) szigoru s egyszerü szokásairól, kik a szinház örömeit nem ismerték, vagy épen megvetették. Az elpuhult syriaiakat fölindulva hasonlitotta össze a galliaiak derék és tiszteletreméltó egyszerüségével, és csaknem megbocsátotta nekik azon mérséketlenséget, mely a celta jellemnek egyetlen foltja vala. Ha Julián most ujra meglátná a franczia fővárost, tudományos és szellemdús emberekkel társaloghatna, kik a görög tanitvány megértésére és tanitására képesek lennének, és egyrészt kimenthetné azon nemzet élénk és bájos bohóságait, melynek harczias szelleme a fényüzés élvezete által soha ki nem merült, míg másrészt meg kellene tapsolnia a müvészet ama megbecsülhetlen tökélyét, mely a társas élet érintkezéseit gyöngéddé, finommá és széppé teszi.

*) Leucetia, vagy Lutetia volt a város régi neve, mely a negyedik század divata szerint a Paris kerületi elnevezést vette fel.

XX. FEJEZET.

Constantin megtérésének indokai, haladása és következményei. — A kereszténység vagy katholikai egyház törvényes elfogadása és alkotmánya.

A kereszténységnek nyilvános elfogadása ugy tekinthető, mint egyike a legfontosabb benső forradalmaknak, mely a legélénkebb kiváncsiságot éleszti fel, és a legértékesebb tanulságot szolgáltatja. Constantin győzelmeinek és polgári rendtartásának nincs többé befolyása az európai államokra: de a földnek egy jelentékeny része még mindig érzi a benyomást, melyet ezen fejedelemnek megtérése előidézett; és kormányzatának egyházi intezményei még mindig feloldhatlan kötelékekkel vannak összefűzve a mostani nemzedék véleményével, szenvedélyeivel és érdekével.

Constantin megtérésének határideje. K. u. 306.

Constantin áttérésének való és határozott ideje biztosan nem tudatik. Az ékesszóló Lactantius azt állitja, hogy már kormányzatának kezdetén mint Gallia fejedelme imádta az egy igaz Isten fenségét; mig a tudós Eusebius ezt ama csodálatos égi jelhez köti, mely az égen fénylett, midőn Constantin Itáliába vezette hadseregét; holott Zosimus történész, fia meggyilkoltatásával hozza kapcsolatba, mig végre mások halála órájához kötik megtérését. Azonban kétségtelen az, hogy Constantín megtérése lassan, majdnem észrevétlenül haladt előre, s hogy ő előbb az egyház védőjének, utóbb egyszersmind hivének nyilvánitotta magát. Nehéz föladat volt nevelésének előitéleteit és szokásait kiirtani és Krisztusnak isteni hatalmát vele elismertetni, valamint megértetni, hogy az isteni kinyilatkoztatás összeférhetlen az istenek tiszteletével. Mig ezen fontos forradalom függőben volt: mind a keresztények, mind a pogányok egyenlő aggoda-

K. u. 312.

K. u. 320.

lommal, de ellenkező érzelemmel szemlélték a császár magatartását; az elsők mindenből a keresztény hitnek jeleit akarták kimagyarázni, míg az utolsók el akarták titkolni a világ s önmaguk előtt, hogy a római istenek nem számithatják többé a császárt tisztelőik közé. Ugyanezen szenvedélyek és előítéletek vették rá az akkori részrehajló irókat, hogy a kereszténység nyilvános vallását Constantin uralkodásának legdicsőbb, vagy legdicstelenebb korszakához kössék.

Pogány előítéletei.

A keresztény kegyeletnek bármily jelei lengték is át Constantin szavait és tetteit: korának egész negyvenedik évéig a megállapitott ösvallás gyakorlatában maradt meg. Bőkezüsége kijavittatta, sőt meggazdagitotta az istenek templomait; a pénzek, melyek a császári verdékből kikerültek, Jupiter, Apollo, Mars és Hercules jelvényeivel láttattak el; és fiui kegyelete, atyjának Constantiusnak ünnepélyes istenitése által szaporitotta az olympusi gyülekezetet.

Védi a galliai kereszténye-ket K. u. 306–312.

Mindaddig, mig Constantin a galliai tartományokban korlátolt uralmat gyakorolt: keresztény alattvalói császári tekintélye, vagy talán törvényei által védettek, a mennyiben ő elég bölcsen az istenekre bizta, hogy tiszteletüknek érvényt szerezzenek. Atyja halála után, annak utasitásához hiven, az üldözési rendeleteket azonnal fölfüggesztette vagy visszavonta, és a szabad vallásgyakorlatot mindenkinek megengedte.

A milanói rendelet K. u. 313. Martz.

Itália meghóditása után körülbelül öt hónapra a császár érzelmeinek ünnepélyes és hiteles nyilvánitását adta a milanói hires rendelet kibocsátása által, mely a katholika egyház nyugalmát helyreállitotta. Liciniussal való személyes találkozása alkalmával ennek beleegyezését nyerte meg; nevük és tekintélyüknek egyesülése lefegyverezte Maximin dühét, s a keleti zsarnok halála után a milanói rendeletet a római világ általános alaptörvényül fogadta el. A császárnak bölcsessége visszahelyezte a keresztényeket minden polgári és vallási jogukba, miktől előbb oly jogtalanul megfosztattak; az egyház elkobzott javainak visszaadása elrendeltetett, s a lelkiismeret szabadsága egy különös rendelet által biztositatott.

A keresztény erkölcsiség haszna és szépsége.

Bármennyire terjeszkedjék is egy önkényes fejedelem magatartása, bármily tért engedjen is saját szenvedélyeinek, és bármily elnézést igényeljen is saját büneire nézve: kétségtelenül érdekében áll, hogy minden alattvalója a társadalom természetes

és polgári kötelességeit tiszteletben tartsa. De még a legbölcsebb törvények hatása is tökéletlen és kétséges; ritkán idézik elő az erkölcsöt, s nem képesek mindig visszatartani a bünt. Hatalmuk elégtelen arra, hogy mindent eltiltsanak a mit kárhoztatnak, és meg sem büntethetnek minden tényt, a mit tiltanak. Azon elvek, melyek egykor Rómának és Spartának erejét és tisztaságát fentartották, már régen mind kivesztek a hanyatló és zsarnoki birodalomban. A bölcseszet az emberi lélekre még mindig mérséklő befolyást gyakorolt: de az erény gyenge támaszt nyert a pogány előitélet befolyásától. Ily leverő körülmények között minden eszélyes kormánynak örömmel kell észlelnie egy oly vallás terjedését, a mely a nép kebelébe tiszta, jótékony és általános — minden társadalmi kötelemnek és állásnak megfelelő erkölcstani elveket csepegtet, s a mely a legfőbb istenség akarata gyanánt ajánltatik, és az örök jutalmak és büntetések ünnepélyes rendelete által megerősittetik. Constantin tehát méltó bizalommal hallgathatott azon hizelgő és észszerű biztatásokra, melyekkel Lactantius a kereszténység ékesszóló védője őt kecsegtette.

A szenvedőleges engedelmesség elméletе és gyakorlata.

A szenvedőleges és ellenállás nélküli engedelmesség, mely a hatalom vagy épen az elnyomás járma alatt meghajol: az önkényes fejedelem szemei előtt ugy tüntettetett föl, mint a legkitünőbb és leghasznosabb evangeliumi erkölcs. Az első keresztények a polgári kormányzat intézményét nem a nép beleegyezéséből származtatták, hanem az ég rendeletéből. Az uralkodó császár, még ha hütlenség vagy gyilkosság által bitorolta is a királyi pálczát, azonnal az istenség helyettesének szentelt jellemét öltötte fel. Egyedül az istenségnek volt felelős a hatalommali visszaélésért, és alattvalói a hüség esküje által feloldhatlanul hozzá voltak kötve a zsarnokhoz, ki a természetnek és társadalomnak minden törvényét megsértette. Az alázatos keresztények a világba bocsáttattak, mint a juhok a farkasok közé; és miután az erőszak használata még vallásuk védelmére sem engedtetett meg nekik: mennyivel nagyobb bünnek kelle tekinteniok azon törekvést, hogy a múló élet hiu kiváltságainak vagy alacsony birtoklásának megvédése végett embertársuk vérét ontsák! Az apostolok tanitásához hiven, az első három század keresztényei sohasem vettek részt se titkos összeesküvésekben, se nyilt lázadásokban; és mig az üldözés

szigorát tapasztalták: zsarnokaik akaratának sohasem szegültek ellene.

Constantin isteni joga.

A gondviselés általános rendjében a fejedelmek és zsarnokok ugy tekintettek, mint az ég szolgái, kik a föld népeit igazgatni, vagy megfenyiteni hivatvák. De a szent történelem sok kitünő példát szolgáltat arra nézve, hogy az istenség a választott nép kormányzatába beleavatkozott. Az isteni pálcza és a kard Mózes, Józsua, Gedeon, Dávid és a maccabaeusok kezére bizatott; és Judah királyai, nagy őseiknek királyi kenetéből származtatták örökségi s elévülhetlen jogaikat, melyek saját hibáik miatt el nem enyészhettek, és alattvalóik szeszélye által vissza nem vonathattak. Ugyanazon rendkivüli gondviselés, mely nem volt többé a zsidó népre szoritkozva, választhatta Constantint és családját a keresztény világ védőjének; és az ájtatos Lactantius jós ihlettséggel jövendöli meg az ő hosszu és egyetemes uralmának jövő dicsőségét. Itália meghóditása az általános türelmi rendeletet idézte elő; midőn pedig Licinius legyőzetése után Constantin a római világ egyeduralkodója lett: körlevelek által intette alattvalóit, hogy haladék nélkül kövessék fejedelmük példáját a kereszténység isteni igazságának felkarolása által.

Egy csodának várása és hite.

A rajongás, mely a hadsereget és talán magát a császárt is lelkesitette: kardjukat élessé és lelkiismeretüket nyugottá tette. Azon bizonyossággal mentek a csatába, hogy ugyanazon Isten, a ki hajdan a zsidóknak utat nyitott a Jordán vizén át, a ki Józsua trombitájának hangjára Jerikó falait ledöntötte: látható fenségét és hatalmát Constantin győzelmében fogja kinyilatkoztatni. Várakozásuk igazolva lőn azon látható csoda által, melynek az első keresztény császár megtérése egyhangulag tulajdonittatott. És ezen fontos esemény megérdemli, hogy Constantin hires látásának megitélésénél külön észlelés alá vegyük a ***zászlót***, az ***álmot*** és az ***égi jelt***.

A *Labarum* vagy a kereszt zászlaja.

I. A császár szobra, mely Róma közepén fölállittatott, jobbjában keresztet tartott, melynek fölirata fegyvereinek győzelmét és Róma megmentését ezen üdvös jel hatalmának tulajdonitja. Ugyanezen jelvény szentesitette katonáinak fegyvereit; sisakjukon és pajzsukon a kereszt fénylett, zászlójukba a kereszt volt beszőve. De a főzászló, mely a kereszt diadalát hirdette, ***Labarum***-nak neveztetett, mely homályos szónak eredetét

hiába keressük a világ minden nyelvében. A selyem lobogó, mely a kereszt nyeléről lefüggött, az uralkodó fejedelemnek és gyermekeinek képével volt kivarrva. A zászló arany koronában végződött s ennek közepén ama titokteljes monogramm foglaltatott, mely a kereszt alakját s egyszersmind Krisztus nevének kezdőbetüit jelentette. A Labarum őrzése ötven testőrre bizatott. Ezeknek hivatásával számos kitüntetés és előny volt összekötve, és némely szerencsés véletlen azon hitet idézte elő, hogy a Labarum őrei kötelmük teljesitése alkalmával fegyver által meg nem sérthetők. A császárok, kik Constantin példáját tiszteletben tartották, minden hadjáratuk alkalmával a keresztes zászlót lobogtatták; de midőn Theodosius utódai többé nem vezérelték személyesen hadseregüket, e zászló a konstantinápolyi palotába helyeztetett. Még van egy érem Constantin császártól melyen a Labarumot következő szavak kisérik: *„Ezen jelben győzni fogsz.“*

Constantin álma.

II. Egy azon korbeli iró teljes határozottsággal azt állitja, hogy azon éjszaka, mely a Maxentius elleni ütközetet megelőzte, Constantin álmában intelmet kapott: miszerint katonáinak pajzsára irassa az *Istennek mennyei jelvényét*, Krisztus nevének szentelt monogrammját; a császár az ég parancsát hiven teljesitette, s bátorsága és engedelmessége határozott győzelem által lőn megjutalmazva a milviai hidnál. A diadaliv, mely három évvel később emeltetett, kétértelmü nyelven azt hirdette, hogy „lelkének nagysága és az istenség ösztöne által megmentette és megboszulta a római respublicát.“

Egy kereszt megjelenése az égen. K. u. 338.

Eusebius keresztény meséje, mely huszonhat év mulva merült fel, eredetileg azon álomból származhatott. Azt állitják ugyanis, hogy Constantin egyik hadjáratában a kereszt világos győzelmét saját szemeivel látta az égen ezen aláirással: *„e jelben győzni fogsz.“* E bámulatos tárgyat az égen az egész hadsereg és maga a császár is megcsodálta; de bámulatát a bekövetkezett éji látomány hitté változtatta. Szemei előtt Krisztus jelent meg, és a keresztnek ugyanazon égi jelét mutatván neki, Constantint arra intette, hogy hasonló zászlót ragadjon, és győzelme bizonyos lesz. Eusebius a helyett, hogy bizonyságul annyi élőtanunak, e hallatlan csoda szemlélőinek nyilatkozatát kihallgatta és följegyezte volna: egy igen különös tanuság idézésével elégszik meg, s azt állitja, hogy az elhunyt császár sok évvel

ez esemény után társalgás közben maga beszélte el neki e rendkivüli jelenetet, és hogy ennek valóságát ünnepélyes esküvel is bizonyitotta. De ez indokolás megbizhatósága nem élte túl a fláviai család hatalmát, s a keresztények azon korban, mely Constantin megtérését közvetlenül követte, nem vették figyelembe amaz égi jelt.

Constantin megtérése oszinte lehetett.

A jelenkori protestans és bölcsész olvasók hajlandók lehetnek azt hinni, hogy Constantin saját megtérésének elbeszélésében, ünnepélyes és meggondolt hamis esküvel világos igazságtalanságot bizonyitott. Meglehet annak kijelentésétől sem fognak tartózkodni, hogy őt a vallás választásában egyedül az érdek vezérelte, és hogy ő — egy nem avatott költő szavai szerint — az egyház oltárát alkalmas zsámolyul használta, hogy a birodalom trónjára léphessen. E kiméletlen következtetés azonban nem egészen jogosult. A személyes érdek gyakran nemcsak tetteinknek, hanem hitünknek is irányt adhat, és ugyanazon földi előnyökkel kecsegtető indokok, melyek Constantin nyilvános magatartására és nyilatkozataira befolyással birtak, észrevétlenül lelkületét is előkészithették azon hitnek fölkarolására, melynek hirnevét és szerencséjét köszönhette. Constantinnak látszólagos áhitata — ha kezdetben csak látszólagos volt — az imádság, szokás és példa befolyása által fokonkint komoly hitté és buzgó ájtatossággá érlelődhetett. Az uj felekezet püspökei és tanitói hivatalosak voltak a császári asztalhoz, s Lactantius és Eusebius fejedelmük barátai és meghittei közé vétettek föl. De nem is hihetetlen, hogy egy tudományos müveltség nélküli katona elméje meghajolt azon bizonyságok súlya alatt, melyek egy sokkal fölvilágosultabb korszakban egy Grotius, egy Pascal, vagy egy Locke elméjét is kielégitették, vagy legyőzték. Fontos munkálatai között az éji órákat a szentirás tanulásával és theologiai beszédek fogalmazásával töltötte; de különös előszeretettel viseltetett a sybilliai versek és Virgilius negyedik eclogája iránt. A mantuai költő, negyven évvel Krisztus születése előtt, mintegy Isaiás mennyei múzsája által sugalva, megénekelte a szüz visszaérkezését, a kigyó elestét, egy istenhez hasonló gyermeknek, a nagy Jupiter sarjadékának közeledő születését, ki az emberiség büneit kiengesztelendi, s a békés világot atyja erkölcseivel kormányozandja. A költőnek hihetőleg sejtelme se volt a jóslatok e titkos értelméről, melyek egy consul vagy triumvir

Virgil negyedik eclogája.

tett.

méltatlan csemetéjére alkalmaztattak; de ha a negyedik eclogának e ragyogó és igazán találó magyarázata az első keresztény császár megtérését előmozditotta: Virgilius megérdemli, hogy az evangelium leghathatósb térítői közé soroltassék.

Constantin ájtatossága és szabadalmai.

A fegyelem szigoru rendszabályait, miket a püspökök eszélyessége alkotott, szivesen elengedték a császári megtértnek hogy őt e gyengéd engedékenység által az egyház oszlopául megnyerjék. Constantinnak szabad volt — legalább hallgatag fölmentés utján — a legtöbb szabadalmakat élveznie, mielőtt a keresztények iránt bármily kötelezettséget vállalt volna. Imádkozott a hivőkkel, vitázott a püspökökkel, szónokolt a legfenségesb theologiai tárgyakról, és magát nyilvánosan nemcsak részvevőnek, de némileg a keresztény titok főpapjának nevezte. Ezen engedékenység azonban igazolható volt, miután a túlságos szigor őt visszatartóztatta volna a keresztény egyházba való belépéstől, s ez esetben a birodalom ura vallás nélkül maradt volna, miután ősi vallásáról már lemondott. Midőn Constantin Rómát utolszor meglátogatta, nem áldozott többé Jupiternek a capitoliumi hegyen. Sok évvel keresztelése és halála előtt kijelentette a világnak, hogy se személyesen nem fog többé megjelenni a bálványtemplomok falai közt, se képét azokban fölállitani nem fogják; ellenben sokféle érmet és ábrázolatot osztatott ki a tartományokban, miken a császár keresztényi alázattal könyörgő állásban jelent meg.

Keresztelésének elhalasztása egész halála közeledtéig.

Keresztelésének elhalasztása a régi egyház gyakorlatának elvei által igazolható. A keresztelés szentségét a püspökök rendesen megyéjük főtemplomában a husvét és pünkösd ünnepei közt lévő ötven nap alatt szolgáltatták ki. E szentség ugy tekintetett, mint teljes és föltétlen bünbocsánat, mely által a lélek eredeti tisztaságát visszanyerte, s az örök üdvösség igéretére igényt nyert. Ennélfogva sokan voltak a hivők közt, kik eszélytelennek tartották, hogy ezen üdvös szertartást, mely többé nem ismételhető, elhamarkodják. Halasztás által szabadon merülhettek a világ örömeinek élvezetébe: mig másrészt a föloldozás biztos és könnyü eszközét kezükben tartották. Ugyanazon mérvben, a mint Constantin az igazság ismeretében előhaladott, az erkölcs gyakorlásában fokonkint lejebb hanyatlott; s ugyanazon évet, melyben a niceai zsinatot összehitta, legidősb fiának meggyilkolásával szennyezte be. A püspökök, kiket utolsó be-

tegségében Nicomediába hivatott, épületes példát merithettek azon buzgalomból, melylyel a keresztség szentségét kérte és fölvette. A következő zsarnokok azon hiedelemre bátorittattak föl, hogy az ontandó ártatlan vér az ujjászületés vize által elmosatik s a vallásbeli visszaélés veszélyesen aláaknázta az erkölcsök alapját.

A keresztény-ség elterjedése.

A háladatos egyház égig emelte erényeit és mentegetni igyekezett hibáit azon nagylelkü védnökének, ki a kereszténységet a római világ trónjára emelte; és a görögök kik a szent császár ünnepét megülik, ritkán emlitik Constantin nevét a nélkül, hogy hozzá tennék: „*az apostolokkal egyenlő.*“ Ha e hasonlat amaz isteni küldöttek jellemeire céloz, istentelen túlzó hizelgésnek kell azt tartanunk. Ha azonban a párhuzam csak az evangeliumi győzelmek számára és kiterjedésére szoritkozik: Constantin hatása valóban az apostolokéhoz hasonlitható. Azon városokat, melyek templomaik önkénytes lerombolása által buzgalmat tanusitottak, helyhatósági kiváltságokkal tüntette ki, és népszerü adományokkal jutalmazta meg; azonban a kelet uj fővárosa azon különös előnyben lelte dicsőségét, hogy bálványimádás által soha se lett befertőztetve. És mivel a társadalom alsóbb osztályát az utánzás hajlama vezérli: a gazdagok megtérését azonnal a tőlük függő sokaság is követte. De Constantin befolyása még hathatósabb volt fiaira és rokonaira nézve, kik már ifjuságuktól fogva beszitták a kereszténység szellemét. A háboru és kereskedelem a szentirás ismeretét a római határokon túl is kiterjesztette, s a barbárok, kik az alázatos és üldözött felekezetet megvetették: mihamar tiszteletre indittattak azon vallás iránt, mely az imént a legnagyobb fejedelem s a föld legmüveltebb népe által elfogadtatott.

A nemzeti vallás megváltoztatása.

A római alkotmánynak alaptörvénye volt, hogy minden rangú polgár egyenlőn alá van vetve a törvényeknek, és hogy a vallás fölötti gondoskodás, a polgári legfőbb tisztviselő jogát és kötelességét képezi. Constantin és utódai nem akarták elismerni, hogy megtérésük által császári előjogaiknak egyikét eljátszották volna, vagy hogy ők törvényt ne szabhatnának azon vallásnak, melyet védelmeztek és felkaroltak. A császárok még mindig

K. u. 312—438. legfőbb törvényhatóságot gyakoroltak az egyházi rend fölött, és Theodosianus codexének XVI-ik könyve több czimben azon hatalmat tárgyalja, melyet ők a katholikus egyház kormányzásában gyakoroltak.

A lelki és földi hatalomnak megkülönböztetése.

De a lelki és világi hatalomnak megkülönböztetése által a kereszténység törvényes intézményül elfogadtatott és megerősittetett. A legfőbb pontifex — pápa — tiszte Numa idejétől Augustusig mindig a legkitünőbb tanácsnokok által gyakoroltatott, mig végre a császári méltóságba beleolvadt. De a keresztény egyházban, mely az oltár szolgálatát fölszentelt papokra bizta, a császár a többi hivők közé vegyülve foglalt helyet a templomban. A császárt a nép mint atyját tisztelhette, de ellenben ő fiui kegyelettel tartozott viseltetni az egyház iránt, s a tiszteletnek ugyanazon jeleit, miket Constantin a szentek iránt nyilvánitott: a büszke püspöki kar csakhamar a maga számára követelte. A polgári hatalom által tanusitott ellenzés vagy megvetés csak az egyházi fegyelem megerősbitésére szolgált. A keresztények kénytelenek voltak maguknak tisztviselőket választani, különös jövedelmi forrást szerezni és elosztani, és respublicájuknak benső rendtartását törvények által szabályozni, miket a nép beleegyezése s a háromszáz év gyakorlata szentesitett. Midőn Constantin és utódai a keresztény hitet fölkarolták, e hit szabadalmait, nem mint a bizonytalan udvari kedvezményeket, hanem mint az egyházi rend jogos és elidegenithetlen jogait ismerték el és erősitették meg.

A püspökök állása a keresztény császárok alatt.

A katholika egyház lelki és törvényes hatósága tizennyolczszáz püspök kezében volt, kik közől ezer a görög, és nyolczszáz a latin tartományokban székelt. Megyéjük kiterjedése különböző és esetleges volt, mely az első téritők buzgalma s a nép óhajtása szerint határoztatott meg. A keleten sürüen feküdtek egymás mellett a püspöki egyházak, mig a nyugaton terjedelmes vidéket birtak. Azonban akár egy egész tartományra terjedt, akár csak egy városra szoritkozott megyéjük határa: mindnyájuknak egy és letörölhetlen jellemük volt, mindannyian ugyanazon hatalmakat és szabadalmakat az apostoloktól, a néptől s a törvényektől származtatták. Midőn Constantin politikája a ***polgári*** és ***katonai*** foglalkozásokat különválasztotta: az egy-

házban és államban egy uj örökös *egyházi* rend állapittatott meg, mely mindig tisztelt, de néha veszélyes volt. Fontos állásuk és tulajdonságaik vázlata a következő főpontokba sorozható: I. A nép általi választás; II. a fölszentelés; III. a tulajdon; IV. a polgári hatóság; V. lelki büntetések; VI. nyilvános szónoklat gyakorlata; VII. törvényhozási gyülekezetek kiváltsága.

1. A püspökök választása.

I. A választás szabadsága a kereszténység törvényes elfogadása után még sokáig fenállott, és Róma alattvalói az egyházban élvezték a szabadalmat, melyet a respublikában elvesztettek, hogy tisztviselőket válaszszanak, kiknek engedelmeskedni tartoztak. Mihelyt valamely püspök szemét behunyta, a metropolita egyik suffragánusát bizta meg, hogy az üres széket ideiglenesen töltse be, és a jövő választást készitse elő. Szavazási joggal birtak: az alsóbb rendü papság, mely legjobban ismerte a kijelöltek érdemeit; a tanácsnokok vagyis a város nemesei; s végre az egész nép, mely a kitüzött napon még a legtávolabbi helyekről is nagy számmal gyülekezett össze. E választások többnyire zajosak, és néha vérengzők voltak, a mennyiben gyakran önző érdekek, szenvedély vagy hűtlenség, szinlelés vagy titkos megvesztegetések sugallták az apostolok utódainak választását. A püspöki kar azonban megtagadhatta a méltatlan választottak fölszentelését, s a vetélkedő felek dühe néha még szivesen is fogadta részrehajlatlan közbenjárását; de a vallásos rendtartás alapföltételéül el volt fogadva, hogy egy orthodox egyházra sem lehetett a püspököt ráerőszakolni az egyház tagjainak beleegyezése nélkül. A császárok tiszteletben tartották az egyházi választások eme szabadságát, és mig ők az állam és hadsereg tisztségeit szabadon osztogatták és fölvették: másrészt megengedték, hogy tizennyolczszáz örökös tisztviselő a nép szabad választása utján jusson hivatalába.

2. A papok fölszentelése.

II. Egyedül a püspökök birtak a *lelki* nemzés — generatió — hatalmával, s e rendkivüli kiváltság bizonyos mértékben kárpótlásul szolgálhatott a rideg nőtlenségért, mely kezdetben erényül és kötelességül rovatott rájuk, mig végre határozott kötelezettséggé lett. A katholikus papságot a császárok minden magán és közszolgálat, minden helyhatósági kötelezettség és minden személyes és

közadózásoktól fölmentették, melyek polgártársaikat elviselhetlen súlylyal terhelték. A papság neve és szabadalmai sok ájtatos testvériségekre is kiterjesztettek; s a barátok rajai, melyek a Nilus partjain támadtak, elárasztották és besötitették a keresztény világot.

3. A tulajdon. K. u. 313. III. A milánói rendelet nemcsak az egyház békéjét, hanem jövedelmét is biztositotta. A keresztények nemcsak mindazon javaikat vissza kapták, melyeket Diocletián üldöző törvényei tőlük elvettek, hanem azokra is jogos czimet nyertek, melyeket azóta a tisztviselők elnézése folytán szereztek. A milanói rendelet után nyolcz évre Constantin minden alattvalójának megengedte, hogy javaikat a szent egyháznak szabadon hagyományozhassák, és ők ájtatos nagylelküségüket haláluk óráján nagy mértékben gyakorolták is. A legdrágább arany- ezüst- selyem- és igazgyöngy- ékitmények ajánltattak föl az oltár szolgálatára, s ezen nagyszerü pompát a biztos és örökös földbirtok támogatta. Kétszáz év alatt Constantintól Justiniáig a fejedelem és nép gyakori és elidegenithetlen adományai ezernyolczszáz birodalombeli egyházat gazdagitottak meg.

K. u. 321.

4. Polgári hatóság. IV. A katholikus papság, mely itélőszékét a polgári és államtörvények romjain emelte föl, Constantintól szerényen ajándokul fogadta el a független törvényhatóságot, mely az időnek, az eseményeknek és saját iparuknak gyümölcse volt. De a keresztény császárok nagylelküsége valóban oly törvényes előjogokkal ruházta fel őket, melyek a papi jellemnek biztonságot és méltóságot kölcsönöztek. 1. A zsarnoki uralom korában egyedül a püspökök élvezték azon megbecsülhetlen szabadalmat, hogy még fejvesztési bünökben is saját társaik itéltek fölöttük. 2. Házi hatóságot gyakoroltak az egyházi rend fölött. 3. A püspökök itéleteit a törvény jogérvényesnek nyilatkoztatta, s a biráknak meghagyatott, hogy a püspökök végzéseit minden halogatás nélkül végrehajtsák. 4. A menhely régi szabadalma a keresztény egyházakra terjesztetett ki.

5. Lelki büntetés. V. A püspök örökös erkölcsbirája volt népének. A vezeklés fegyelme a canoni jogtudomány rendszerébe foglaltatván, szabatosan meghatározta a hitvallás magán és nyilvános kötel-

meit, a bizonyiték rendszabályait, a bünösség fokozatait s a büntetés mértékét. De ezen lelki fegyelmet lehetetlenség volt végrehajtani, ha a keresztény püspök, ki a tömeg apró vétségeit megbüntette: a tisztviselők nyilvános bűneit és ártalmas gonoszságait kimélte; a tisztviselőket azonban a polgári kormányzat kezelésének ellenőrzése nélkül bevádolni nem lehetett. Ifjabb Theodosius uralkodása alatt, Hercules egyik utóda Synesius ptolomaei püspök legyőzte Andronicus elnököt, a lybiai szörnyet, kit hiába igyekezett hivatalától elmozdittatni. Megparancsolta ugyanis a püspök a papságnak, a tisztviselőknek s a népnek, hogy taszitsák ki társaságukból Krisztusnak ellenét; zárják ki házukból és asztaluktól, tagadják meg tőle az élet közönséges szolgálatát, és végre a tisztességes temetést. A reszkető elnök kénytelen volt az egyház irgalmáért könyörögni, és Hercules utóda azon elégtételben részesült, hogy egy földre borult zsarnokot fölemeljen. Ily elvek és ily példák észrevétlenül előkészitették a római pápák diadalát, kik a királyokat lábbal tiporták.

6. A nyilvános szónoklat szabadsága.

VI. Minden népszerü kormányzat tapasztalhatta a természetes vagy mesterséges szónoklat hatását. A polgári szabadság romlása elhallgattatta az athéni demagógokat s a római szószékeket; a papolás a keresztény istenitisztelet e lényeges alkatrésze a régiek templomában nem volt szokásban, s a fejedelmek füléig soha se hatott a népszerü szónoklat érdes hangja: mig a birodalom emelvényeit a szentelt szónokok nem foglalták el, kik több oly előnynyel birtak, melyek világi elődeik előtt ismeretlenek voltak. Ezen intézmény czélja kétségtelenül dicséretes volt, de gyümölcse nem vala mindig üdvös. Midőn a közbékét az eretnekség és szakadás megzavarta: a szentelt szónokok az egyenetlenség és talán a zendülés harsonáját hangoztatták. A latin püspökök szenvedélyes szónoklatán erősen érzik a nyelv és izlés romlottsága, de Gregorius és Chrysostomus beszédeit a legtündöklőbb atticai vagy legalább ázsiai szónoklatokhoz lehet hasonlitani.

7. A törvényhozógyülekezet szabadalma.

VII. A keresztény respublica képviselői rendesen minden évben tavaszszal és őszszel egybegyülekeztek, s ezen zsinatokból terjedt el az egyházi fegyelem- és törvényhozás szelleme

a római világ százhusz tartományába. Az érsekek törvény által fölhatalmaztattak, hogy tartományuk szentelt püspökeit gyülekezetbe hivják, hogy magukviselete fölött örködjenek, jogaikat oltalmazzák s azon jelöltek érdemeit megvizsgálják, a kik a megürült püspöki székek betöltésére választattak. A római, alexandriai, antiochiai, carthagói és később a konstantinápolyi primások, kiktől igen számos püspök függött, terjedelmesb gyülekezeteket hivhattak egybe; de a nagy és rendkivüli zsinatok összehivása egyedül a császár előjoga volt, s a katholikus világ egyhangulag alávetette magát az általános zsinat *csalhatatlan* rendeleteinek.

XXI. FEJEZET.

Az eretnekség üldözése. — A donatisták szakadása. — Az ariáni czivódás. — Athanázius. — Az egyház és birodalom zilált állapota Constantin és fiai alatt. — A pogányság türése.

A háladatos egyház tetszése megszentelte azon fejedelem emlékét, ki a papság szenvedélyeinek tért engedett, és ennek érdekeit előmozditotta. Constantin adott neki biztonságot, jólétet, kitüntetéseket és szabad tért a boszúra; s az orthodox hitnek föntartása ugy tekintetett, mint a polgári tisztviselőségnek legszentebb és legfontosabb kötelme. A milanói rendelet, a türelemnek e nagy szabadságlevele, minden római polgárnak szabad vallásgyakorlatot engedett; de e megbecsülhetlen szabadalom csakhamar megsértetett: az igazság ismeretével a császár az üldözés mérgét szivta be, s a katholikus egyháztól eltérő felekezetek, a kereszténység diadala által megszomorittattak és elnyomattak. Constantin határozottan eltiltotta az eretnekek gyülekezeteit, és közvagyonukat az államszükségeire, vagy a katholikus egyház hasznára forditotta. Ezen felekezetek Samosata Pál hivei: a montanisták, a novatiánok, a marcionisták, a gnosticusok és a manichaeánok voltak. De mielőtt egynémelyeket ezek közől elkárhoztatott volna: vallásos elveiket polgári tisztviselők által megvizsgáltatta. A császár csakhamar meggyőződvén arról, hogy az eltérések nem igen lényegesek, a novatiánusoknak megengedte, hogy Konstantinápolyban templomot épitsenek.

Maxentius legyőzése után, meglepetéssel tapasztalta Constantin, hogy Afrika nagy tartományai Cyrenetől egész Herculesig oszlopáig vallásos meghasonlással vannak megzavarva. A

Az afrikai meghasonlás. K. u. 312.

megoszlás forrása a kettős választásból származott a carthagói templomban, mely a nyugati egyházi trónok közt, rangra és gazdagságra nézve a második volt. Caecilián és Majorinus volt a két vetélkedő afrikai főpap; de ez utolsónak halála hamar helyet csinált Donátusnak, ki fensőbb képességei és szinleges erkölcsei által leghatalmasb támasza volt pártjának. Kölcsönös szemrehányásaikból méltán következtethető, hogy az elrendelt üldözés még inkább elkeseritette az afrikai keresztények buzgalmát a nélkül, hogy szokásaikat megváltoztatta volna. A szigoru vizsgálat öt biróság előtt történt, és három évnél tovább tartott; az egyenlő itélet kedvező volt Caeciliánra nézve, ki a polgári, valamint az egyházi hatalmak által valóságos és törvényes afrikai primásnak egyhangulag elismertetett, a donatisták fővezérei pedig számkivetésre itéltettek.

A donatisták szakadása K. u. 315.

Ezen esemény oly jelentéktelen, hogy alig érdemelne helyet a történelemben, ha egy nevezetes szakadásnak nem lett volna szülője, mely az afrikai tartományokat három századon fölül sanyargatta, és a mely csak a kereszténység megsemmisitésével együtt szünt meg. A szabadság és rajongás hajthatlan buzgalma lelkesitette a donatistákat, hogy visszautasitsák az engedelmességet azon bitorlók iránt, kiknek megválasztatásukat kétségbe vonták, és lelki hatalmukat tagadták. Egész meghittséggel, és csaknem elragadtatással állitották, hogy az apostoli örökség megszakittatott; hogy Európának, és Ásiának minden püspökei a bün és szakadás ragálya által megrontattak; és hogy a katholika egyház előjogai csupán az afrikai hivők azon kiválasztott részére vannak szoritva, a mely hitének és egyházi fegyelmének feddhetlenségét fenntartotta. Valahányszor egy uj megtérttet szereztek, azt ujra megkeresztelték, és fölszentelték, mivel e szertartásokat az eretnekek és szakadárok kezeiből érvénytelenneknek nyilvánitották. A püspökök, szüzek, sőt gyermekek is nyilvános vezeklésre kényszerittettek, mielőtt a donatisták községébe fölvétettek volna. A katholikusoktól elfoglalt templomokat előbb megtisztitották, a pallózatot felmosták, a falakat levakarták és az oltárokat elégették. A polgári és egyházi törvények által elitélve, Numidiában tartózkodtak, hol négyszáz püspök ismerte el a donatista primás törvényhatóságát.

A szentháromsági viszály.

A donatisták szakadása csupán Afrikára szoritkozott: de a szentháromsági viszálynak sokkal könnyebben terjedhető go-

noszsága fokonkint a keresztény világ minden részébe elhatott. Az előbbi esetleges vita volt, melyet a szabadsággali visszaélés idézett elő; az utóbbi magas és titokteljes fogalomharcz, mely a bölcsészetteli visszaélésből származott. Constantin korától kezdve egész Theodorig a rómaiak és barbárok világi érdeke mélyen beszövődött az ariánok theologiai vitái közé. A történész tehát félrelebbentheti a szentség fátyolát, hogy előadja az ész és a hit, a tévedés és a szenvedély előhaladását Pláto iskolájától kezdve a római birodalom hanyatlásáig és bukásáig.

Pláto szelleme elég merész volt, hogy az istenség titoktel- Pláto rendszere.K előtt 360.
jes természetének kutatására vállalkozzék. Midőn elméje a min-
denség első ön-létü szükségszerü okának magasztos szemléletéig fölemelkedett: az atheni bölcs nem birta fölfogni, hogy önlényének ezen egyszerü egyetlensége *hogyan* engedhette meg a különálló és egymásután következő eszméknek határtalan különbözőségét, mely az értelmi világ mintáját képezi; *hogyan* tudta ezen tisztán test nélküli lény e tökéletes mintát életbeléptetni, és a durva és független chaost plastikai kézzel rendezni. A hasztalan remény, hogy e nehézségeket, melyek az emberi ész gyenge hatalmát mindig el fogják nyomni — mellőzni nem lehet, vezethette Plátót oda, hogy az isteni természetet háromféle változatai szerint: az első ok, az ész vagy *Logos*, és a világ lelke, A Logos.
vagy szelleme szerint szemlélje. Költői képzelete ezen természet fölötti eszméinek néha határozott és élő létet adott; a három archi- vagy ős-elvet három isten által képviseltette, kiket egymással titokszerü és kifejezhetlen nemzési kötelék csatolt egybe; és a Logos különösen ugy tekintetett, mint fia az örökkévaló atyának, a világ teremtőjének és kormányzójának. Ilyenek voltak a titkos tanok, melyeket az akademia kertjeiben ovakodva suttogtak, és a melyeket Plátónak későbbi tanitványai szerint, csupán harmincz évi szorgalmas tanulás után lehetett megérteni.

A macedoniak fegyvere a görögnyelvet és tudományt elter- Tanittatott az
jesztette Ásiában és Egyptomban, és Plátónak theologiai rend- alexandriai is-
szere, kevesebb tartózkodással és talán némi javitmányokkal kolában K. e.
előadatott a hires alexandriai iskolában. A ptolomaeusok meghit- 300 évvel.
ták a zsidókat, hogy telepedjenek le az uj fővárosban. Mig a nemzet zöme a törvényes szertartásokat gyakorolta, s a kereskedés nyereséges foglalkozásait követte: néhány szabadabb

szellemü zsidó a vallásos és bölcsészeti észleléseknek szentelte magát. Ezek szorgalommal müvelték és szenvedélylyel vallották magukénak az atheni bölcs theologiai rendszerét. De nemzeti büszkeségük, korábbi szegénységük nyilt bevallása által lealacsonyittatott volna: minélfogva az aranyat és ékszert, mit nem régiben Egyptomban loptak, ugy adták elő, mint őseiktől származott szent örökséget. Krisztus születése előtt száz évvel az alexandriai zsidók egy bölcsészeti értekezést adtak ki, mely nyilván Plátó eszméit viszhangoztatta, és a melyet egyhangulag mint Salamon értékes hagyományát és isteni ihletségü bölcsességét fogadták el. Hasonló egyesülése a mózesi hitnek a görög bölcsészettel jellemzi Philo munkáit, melyek legnagyobb részben Augustus alatt készültek. Az egyetem anyagias szelleme megsértette volna a zsidók buzgalmát, és ezért a *Logos* jellemét Mózes és a Patriarchák Jehovájára alkalmazták, és az Isten fiát a földön látható, sőt emberi alakban mutatták be, hogy azon mindennapi kötelmeket teljesitse, melyeket az egyetemes ok természetével és tulajdonaival megegyeztetni nem igen lehetett.

Krisztus előtt 100 évvel.

Plátó ékesszólása, Salamon neve, az alexandriai iskola tekintélye, a zsidók és görögök egyetértése még nem birta megállapitani a titokteljes tannak igazságát, és a *Logos* neve és isteni tulajdonai mindenkorra összezavartattak volna, ha az, az utolsó és legkitünőbb evangelistának mennyei tolla által meg nem erősittetett volna. A keresztény kinyilatkoztatás, mely Nerva uralkodása alatt tökéletességre emelkedett, kijelentette a világnak a bámulatos titkot, hogy a *Logos*, mely kezdettől fogva az Istennel volt, és Isten volt, ki mindent alkotott, és a kiért alkottatott minden, megtestesitve vala a nazarethi Jézus személyében, ki egy szüztől született s a keresztfán halált szenvedett. A legrégibb irók azt állitják, hogy ezen örökös alap megállapitásán kivül, az evangeliumi theologiának még azon különös czélja volt, hogy megczáfolja a két ellenkező eretnekséget, mely az első egyház békéjét megzavarta. I. Az ebionitak, és talán a nazarenusok is, ugy tisztelték Jézust, mint legnagyobb prófétát, ki természetfölötti erénynyel és hatalommal volt fölruházva s a ki szüztől születhetett; de makacsul tagadták, hogy mint Logos vagy Isten fia öröktől létezett és isteni tökéletességgel birt volna. II. A gnosticusok, kik Docetes elnevezéssel különböztettek meg, épen az ellenkező túlságba estek: tagadták Krisztus emberi ter-

Kijelentetett Sz. János apostol által. K. u. 97.

Az ebionitak és gnosticusok vagy docetesek.

mészetét és istenségét bizonyitották. Mialatt Krisztus vére a Kálvária hegyen párolgott, a docetesek azon fellengző mesét találták ki, hogy ő nem született nőtől, hanem a Jordán partján tökéletes emberi alakban szállott le; hogy ő ellenségeinek valamint tanitványainak érzékeivel játékot üzött; és hogy Pilátus szolgái boszujokat egy szellemi agyrémen töltötték, a mely a kereszten meghalni és harmadnap után föltámadni *látszott*.

A szentháromságnak titokteljes természete.

Az isteni szentesités, melylyel az apostol Plátó theologiájának alapelvét felruházta: arra buzditotta a második és harmadik századbeli tanult megtértteket, hogy csodálják és tanulják az atheni bölcs iratait, ki a keresztény kinyilatkoztatás meglepő fölfedezéseit oly bámulatosan megelőzte. Az orthodoxok Plátó tiszteletreméltó nevére hivatkoztak, mig az eretnekek azzal visszaéltek. A titokteljes *Szentháromság* három isteni személyére vonatkozó finom és mély kérdések, azoknak természetét, származását, különbözőségét és egyenlőségét illetőleg, az alexandriai bölcsészeti és keresztény iskolákban egyenlő hévvel tárgyaltattak. Ki akarták aknázni a mélység titkait, és a büszke tanárok megelégedtek a szavak tudalmával; sőt maga a nagy Athanázius nyiltan kijelentette, hogy a *Logos* istenségének megértésén erőlködött, de minél többet gondolkodott fölötte, annál kevésbbé értette meg; és minél többet irt, annál kevésbbé volt képes kifejezni gondolatait. Mivel ezen nehézségek az alany természetéből származnak, ugyanazon legyőzhetlen súlylyal nyomják el a bölcsészeti, mint a theologiai vitatkozót; de nem szabad elfelejtenünk két lényeges és különös körülményt, mely a katholikus egyházat a plátói iskola véleményétől megkülönböztette.

A keresztények buzgalma.

I. Miután a *Logos* a keresztény hitnek, reményének és vallásos tiszteletnek szent tárgyául kijelentetett: a titokteljes rendszer a római világnak minden tartományában számos és fokonkint növekedő sokaság által karoltatott föl. Ezen hittan, melyet kötelesség volt hinni, mely fölött bün volt kétkedni, és melyet veszélyes, sőt végzetteljes volt félreérteni: a magán észlelésnek és népszerü beszédnek mind kedvesebb tárgya lett. Nyolczvan évvel Krisztus halála után a bithyniai keresztények kijelentették Plinius itélőszéke előtt, hogy ők az örök és mindenható Atyának fiát, mint Istent segitségül hivják; és az ő isteni méltósága minden időben és minden tartományban mindannyi felekezetek által megörökittetett, mely felekezetek az ő tanitványainak nevét elfogadták.

Az egyház tekintélye.

II. A kereszténynek ájtatossága volt az első körülmény, mely őket a plátonitáktól megkülönböztette; a második az egyház tekintélye, melynek törvényei és elöljárói szigorú hatóságot gyakoroltak a hivők véleménye fölött. De a mint a türelmi rendelet kihirdettetett: a háromsági viszály ujra föléledt, és Ariusnak az igaz hittől eltérő nézetei csakhamar nyilvános izgatás tárgyát képezték. Vetélytársa Alexander e miatt Arius fölött bíróul tolta föl magát; de e bátor pap püspöke tekintélyének ellene szegült, és a hivők közönségéből kizáratott. Azonban két egyptomi püspök, hét presbyter, tizenkét diacon, és — a mi csaknem hihetetlennek látszik — hétszáz szűz követte őt. Ásia püspökeinek nagyobbrésze melléje állt, és ügyöket a caesarei Eusebius, a legtanultabb keresztény főpap, és a nicomediai Eusebius vezette, ki államférfiui tekintélyre emelkedett a nélkül, hogy szent hirnevét eljátszotta volna. Egyházgyülekezetek tartattak Palaestinában és Bithyniában az egyptomiak ellenében. Ezen theologiai viták magukra vonták a fejedelem s a nép figyelmét, és a hat évi tárgyalások végzései a niceai általános gyülekezet legfőbb tekintélye elé terjesztettek.

K.u.318 – 325.

A Háromságnak három rendszere.

Megjegyzendő: hogy midőn a keresztény hit titkai a nyilvános vitatás veszélyeinek kitétettek, az emberi értelem, az isteni háromságot illetőleg három különböző, bár tökéletlen rendszer felé hajlott, s a vita azt eredményezte: hogy ezen tiszta és határozott értelemben vett rendszerek egyike sem mentt az eretnekség és tévedéstől. Hyeronimus ezeket következőleg

Arianismus.

irja le: I. Az ariánusok első föltevése szerint a *Logos* függő és önkénytes teremtmény volt, melyet az Atya akarata semmiből hozott létre. A fiu, ki mindeneket alkotott, a világ kezdete előtt teremtetett, de létezése nem volt végtelen. Látható kép volt láthatatlan tökélylyel, ki a világot atyja akarata szerint kor-

Három istenség.

mányozta. II. A második állitmány hivői három nevet hallva, három Istent hittek. Szerintük három különböző és végtelen elem, három egykoru és örök lény képezi az isteni lényeget; és ellenmondás lett volna, ha közülök egy nem létezendett, vagy

Sabellianismus.

megszünnék valaha létezni. III. A sabelliánusok az Istent három szóban három nevünek lenni hitték egy és ugyanazon lényben, ki különféle formákban jelentette ki magát, és a ki különféle tekintetből szemlélhető. E föltevés szerint a *Logos* nem személy többé, hanem tulajdonság, és a fiu név csak képletes ér-

telemben alkalmazható az örök észre, mely kezdettől fogva az Istennel volt, s *a kik* által, és nem a *ki* által minden dolgok lettek. Ekként meghányván a theologiai kört, meglepetéssel tapasztaljuk, hogy a sabelliánusok azzal végzik, a mivel az ebionita k elkezdték, és hogy a megfoghatlan titok, mely tiszteletünket fölgerjeszti, nyomozásunkat meghiusitja.

A niceai zsinat. K. u. 325.

Ha a niceai zsinat püspökei lelkiismeretüknek elfogulatlan érzelmeit követhették volna is: Arius és társai alig ringathatták volna magukat azon reményben, hogy a szavazatok többsége oly föltevés előnyére essék, mely homlokegyenest ellenkezett a katholikus világ legnépszerübb véleményeivel. Az ariánok hamar észrevették a veszélyt, s a keresztényi mérséklet és kegyesség gyakorlatát ajánlva, oly nagylelkü engedményeket tettek, melyek ellenfeleiket saját elveiknek föláldozása nélkül kielégithették. A győztes fél visszautasitott minden ajánlatot, s a visszautasitás az ariánokat az eretnekség bünébe és ennek következményeibe bonyolithatta. A nicomediai Eusebius levelét nyilván fölolvasták és széjjel tépték, mivel abban elmésen azt nyilvánitotta, hogy a *homouzion*, vagy egylényegüség teljes ellentétben áll theologiai rendszerük elveivel. Ezen szerencsés alkalmat a püspökök fölkarolták, hogy — Ambrozius jellemző kifejezése szerint — „a kardot, melyet az eretnekek a hüvelyből kihuztak, a gyülölt szörny fejének levágására használják föl.“ A niceai gyülekezet az atyának és fiunak egytermészetüségét megállapitotta, és e vélemény, mint a keresztény hitnek alapczikkelye a görög, latin, keleti és a protestans egyház beleegyezése által egyhangulag elfogadtatott. De a többséget a három istenes és a sabellián érzelmek ellenkező törekvései két részre osztották. A viták azonban fölfüggesztettek, és mindnyájan belenyugodtak a titokteljes *homouzion* szóba, melyet mindegyik felekezet saját alapelvei szerint szabadon magyarázott. De az ariánok ellenében a rettenthetlen Athanázius, a tudós naziáni Gregorius és az egyháznak más oszlopai, kik a niceai tannak érvényességét védelmezték: a *lényeg* — *substantia* — kifejezést *a természet* — *natura* — szóval egyértelmünek vették, s azon állitással bátorkodtak nézetüket támogatni, hogy három ember — egy közös fajhoz tartozván — egy lényegüek vagyis homouzionok egymáshoz. Athanázius életét az ariánok istentelen

A Homouzion.

őrültsége *) elleni kiengesztelhetlen küzdelem elemésztette, de husz éven át még sem szünt meg az ancyriai Marcellus sabellianismusát védelmezni.

Ariáni hitágazatok.

Az általános zsinat tekintélye, melynek még az ariánok is kénytelenek voltak magukat alávetni, az orthodox fél zászlajára a *homouzion* szó titokteljes jellemét tüzte fel, mely daczára némely homályos vitáknak és éji összeütközéseknek, a hit vagy legalább a szavak egyformaságát lényegesen előmozditotta. Az Egylényeg védelmezői, kik megérdemelték és megnyerték a katholikus czimet, hitük változatlan egyformaságában találták dicsőségüket, és gúnyolva szóltak ellenfeleik ismételt hitváltozásairól. Az ariáni főnökök nyiltsága vagy ügyessége, a néptörvényektőli félelem, azok tisztelete Krisztus iránt, az Athanázius iránti gyülölet, szóval minden emberi és isteni ok oda hatott, hogy néhány év leforgása alatt tizennyolcz különféle vallás támadt, melyek az egyház megsértett méltóságát megboszulták. A buzgó Hilárius azt mondja: „Sajnálatra méltó és veszélyes dolog, hogy annyi hitágazat van, a hány vélemény; annyi tan a mennyi hajlam; annyi forrása a rágalmaknak, a hány hibával birunk: mert önkényesen alkotunk hitágazatokat, melyeket önkényesen magyarázunk. A homouziont az egymásután következő zsinatok elvetették, elfogadták és félremagyarázták. És ezen szerencsétlen idők viszályainak tárgya: az atyának és fiunak részletes vagy egész hasonlatossága. Minden évben, nem — minden hóban uj hitágazatokat csinálunk a láthatlan titkok megfejtése végett. Megbánjuk a mit tettünk; védelmezzük azokat, a kik megbánták; elkárhoztatjuk azokat, kiket védelmeztünk. Mi, vagy elkárhoztatjuk a mások tanát enmagunkban, vagy a magunkét másokéban; és egymást kölcsönösen széjjeltépve egymás romlását idézzük elő.“ **)

Az ariáni felekezetek.

Nem akarunk e theologiai eltérésekben túláradozni, s részletesen kifejteni a tizennyolcz hitágazatot, melyeknek szerzői tanitójuknak Áriusnak gyülöletes nevét megtagadták. Egy különös növény alakját vázolni és fejlődését megjelölni elég mulattató: mig a virágtalan leveleknek, s a gyümölcs nélküli ágak-

*) Ez volt a rendes elnevezés, melylyel Athanázius és követői az ariánokat illették.

**) Hilárius Constantiushoz. II. k. 4. 5. fej.

nak unalmas részletezése az olvasó türelmét hamar kimeritené. Egy kérdést azonban meg kell emlitenünk, a mennyiben három különféle felekezetet állitott elő, melyek csupán a niceai zsinat homouzionja elleni közös gyülöletben egyesültek. 1. Ha azt kérdezték tőlük: vajjon a fiu *egylényegü-e* az atyával? — tagadólag feleltek. Aetius ki e hitnek buzgó védője volt, ezért az istentagadó előnevet nyerte. Fáradhatlan szelleménél fogva rabszolga, vagy legalább paraszt állásából fokonkint házaló, üstmives, aranymives, orvos, iskolamester, theolog és végre egy uj felekezet apostola lett, mely felekezetet Eunomius tanitványának képességei terjesztették el. 2. A teremtő mindenhatóságánál fogva mások *hasonlatosságot* állitottak föl az atya és a fiu között, és a hit elfogadta, mit az ész tagadni nem mert: hogy a legfőbb Isten véghetetlen tökélyeit csak magához hasonlóval közölhette, de lényegük egyenlőségét tagadták. 3. A felekezet, mely a hasonlényeg tanát állitotta, a legszámosabb volt; véleményüket százötven püspök támogatta negyvenhárom ellenében. A görög szó, melyet a titokteljes hasonlatosság kifejezésére választottak, homouzion volt, és az egyetlen egy betü, mely a homouziont — egylényegü — és homoiuziont — hasonlényegü — megkülönböztette, a legdühösebb viszályokat idézte elő. Néha megesik, hogy egy betünek hangja a legellenkezőbb eszméket fejezi ki: de a fél-ariánok s a katholikusok közt alig forgott fenn valami észrevehető valóságos különbség. A fél-ariánok egész az egyház ajtajáig haladtak elő, s ezt mégis kiengesztelhetlen gyülölettel támadták meg.

A nyugati vagy latin egyház hite.

A nyugat lakói nem birtak annyi kutató szellemmel mint a keletiek; szenvedélyük nem izgattatott fel oly erősen láthatatlan tárgyak miatt; elméjük nem igen gyakoroltatott a vitatkozásokban; s a galliai egyház tudatlanságában oly boldog volt, hogy maga Hilárius, az első általános zsinat után harmincz év mulva sem ismerte a niceai hitágazatot. A latinok az isteni ismeretnek sugarait, a forditás sötét és kétséges közege által nyerték. De a nyelv szegénysége nem volt mindig képes a plátói bölcsészetnek müszavai helyett, melyek az evangeliumban a keresztény hit titkainak kifejezésére használtattak, egyértelmü igaz kifejezéseket alkalmazni, és a szóhiány a tévedések és zavarok hosszu sorát szülhette. A nyugati püspökök érzelmei és jelleme a nevezetes riminii zsinatban nyilvánult, mely számra nézve fölülmulta a niceait, a mennyiben

A riminii zsinat. K. u. 360.

négyszáznál több püspök jött össze Itáliából, Afrikából, Spanyolországból, Gallia-, Britannia- és Illyriából. Az ariánusok csak nyolczvanan voltak, de ügyesség, tapasztalás és fegyelem tekintetében fölülmulták a többséget; vezéreik Valens és Ursacius illyriai püspökök voltak. A zsinat mindaddig nem oszlattatott föl, mig tagjai eszélytelenül alá nem irták az eléjük terjesztett furfangos hitágazatot, melynek értelme nem volt egészen mentt az eretneki szinezettől. Ez alkalommal történt, hogy Jeromos állitása szerint: „A világ magát meglepetéssel ariánusnak találta.“ A hazatért püspökök azonban belátván félreértésüket, ujra kitüzték a homouzion zászlaját.

A császárok magatartása az ariám viszályban.

Igy keletkeztek és haladtak elő azon természetes forradalomszerü theologiai vitatkozások, melyek a kereszténység békéjét Constantinnak és fiainak kormányzata alatt megzavarták. De a mennyiben e fejedelmek zsarnokságukat a hitre ép ugy kiterjesztették, mint alattvalóik életére és vagyonára: szavazatuk súlya néha az egyház mérlege felé hajolt, és a mennyek királyának előjogait egy földi fejedelem kabinetjében állapitották — változtatták — vagy javitották meg.

Constantin közönyössége. K. u. 324.

A császár egy ideig hidegen és közönynyel szemlélte a theologiai vitatkozásokat; de a viszályok szünni nem akarván, mérséklő levelet intézett Alexanderhez és Ariushoz, a két vitatkozó fél vezéreihez: melyben fájlalását fejezi ki, hogy a keresztény nép, melynek ugyanazon egy istene, egy vallása és egy szertartása van, jelentéktelen különbség miatt két részre oszlik; és komolyan ajánlja az alexandriai papságnak a görög bölcsészek példáját, kik okoskodásaikhoz ragaszkodnak a nélkül, hogy mérsékletüket veszitenék, és szabadságukat fentartják a nélkül, hogy a barátságot megsértenék. De egyházi miniszterei csakhamar kiforgatták az államfőnököt részrehajlatlan magatartásából, és felköltötték a hitújoncz buzgalmát. Ugylátszik, hogy kedvencze Osius, ki hihetőleg elnöke volt a niceai zsinatnak, nyerte meg őt az orthodox felekezet részére; és egy jól kiszámitott vád, hogy ugyanazon nicomediai Eusebius, ki most az eretnekeket pártfogolja, rövid idővel az előtt a császárt támogatta: alkalmul szolgálhatott hogy őt az ellenpárt iránt elkeseritse. Constantin helybenhagyta a niceai hitvallást, és kinyilatkoztatta, hogy azok, a kik ama zsinat isteni határozatának ellene szegülnek, számüzetéssel fognak bünhödni. A

caesarei Eusebius meghajolt, de a nicomediai habozása által csak három hónapra halasztotta el kegyelemvesztését s a számüzetést. Az istentelen Arius, Illyria egyik távoli tartományába számüzetett, személyét és tanitványait pedig a törvény a gyülöletes biborvörös névvel bélyegezte; iratait lángra kárhoztatták, és halálos büntetés hirdettetett ki azokra, a kiknek birtokában föltaláltatnak.

Üldözi az ariánusokat.

De mivel Constantin eljárását inkább szenvedély, mint elv vezérelte: a császár alig három év leforgása mulva a niceai gyülekezet után könyörületet tanusitott a számkivetett felekezet iránt, melyet titokban kedvencz nővére pártfogolt. A számüzöttek visszahivattak; Eusebius visszahelyeztetett püspöki trónjába, sőt Arius is tisztelettel fogadtatott; de ugyan azon nap, melyen a konstantinápolyi főegyházba vonulandó volt, meghalt. Halálának borzasztó körülményei gyanut gerjesztettek ellenei ellen. A katholikusok három fő vezetője: az alexandriai Athanázius, az antiochiai Eustathius s a konstantinápolyi Pál különféle vádak alapján számüzetésbe küldettek, az első keresztény császár által, ki a keresztség szentségét a nicomediai arián püspök kezéből vette fel. A gyenge császár daczára annak, hogy Ariust pártfogolta és Athanáziust üldözte: a niceai zsinatot még mindig ugy tekintette, mint a keresztény hit erődjét és saját kormányzatának különös dicsőségét.

És az orthodox felekezetet. K. u. 328—337.

Constantin fiai atyjuk példája szerint későre halasztották a keresztség fölvételét, és mint ő elég vakmerők voltak itéletet mondani oly titkok fölött, melyekbe szabályszerüleg soha be nem avattattak; e szerint a háromsági viszálynak sorsa nagy részben Constantius érzelmeitől függött, ki a keleti tartományokat örökölte, s az egész birodalom fölötti uralmat megszerezte. Constantius mindig részrehajlással viseltetett Eusebius felekezete iránt, ki atyja végrendeletének szerzője volt; és Magnentius fölötti győzelme még inkább növelte hajlamát, hogy a hatalom fegyverét az ariánok javára használja. Mig a két sereg Mursa sikjain küzdött, és a császár templomba vonulva imádkozott, Valens ariánus megyés püspök jelent meg előtte, és azt állitotta, hogy a dicső sikert neki egy angyal kinyilatkoztatta. A háladatos császár a sikert a mursai püspök érdemeinek és közbenjárásának tulajdonitotta, kinek hite az égnek nyilvános és csodálatos helyeslését kiérdemelte. Az ariánok, kik Constan-

Constantius az ariánoknak kedvez. K. u. 337—361.

tius győzelmét a magukénak tekintették, többre becsülték az ő dicsőségét mint atyjáét. Cyril jeruzsalemi püspök tüstént kigondolt egy mennyei keresztet, mely az olaj-hegyen volt látható, s a melynek fénye egész a pannoniai sikságig hatott.

Ariáni gyülekezetek.

Ammianus, a mérsékelt történész, ki a hadseregben szolgált, és Constantius jellemét tanulmányozta ezt mondja: „A keresztény vallást, mely önmagában nyilt és egyszerü, Constantius az előitélet esztelenségével zavarta össze. A helyett, hogy tekintélyének sulyával a pártokat kiengesztelte volna: szóbeli vitái által még ápolta és terjesztette a különbségeket, melyeket hiu kiváncsisága élesztett. A főutakat a püspökök csapata lepte el, kik minden oldalról sietve tolongtak a gyülekezetekre, melyeket zsinatoknak neveztek, és mig ők arra törekedtek, hogy az egész felekezetet saját véleményükre tereljék: a közposták intézménye sürgős és ismételt utazásaik által csaknem tönkre jutott.“ Constantius elméje, melyet se okokkal mérsékelni, se hit által megszilárditani nem lehetett, az ellenkező szélsőségek borzalma által vakon üzetett a sötét és üres mélységbe; ő az arián és fél-arián érzelmeket hol fölkarolta, hol elkárhoztatta, és e pártok vezetőit egymásután számüzte, meg visszahítta. A czél, hogy a keresztény tannak egyformaságát megállapitsa, mindig saját könnyelmüségén tört meg; végül azonban utolsó eszközként egy általános zsinatnak összehivását határozta el. Nicomedia földrengés által elpusztittatván, a keleti püspökök Seleutiába, Izauriába utasittattak, mig a nyugatiak Riminiben gyültek össze. A keleti gyülekezet, négy napi haszon nélküli szóvita után eloszlott. A nyugatiakat Constantius nem engedte szétoszlatni, mignem hét hónapi letartóztatás után beleegyezésüket kierőszakolta. Ezután Konstantinápolyban fogadta mind a keletiek, mind a nyugatiak követeit, és azon elégtételben részesült: miszerint a világnak a vallás abbeli megállapitását nyilatkoztassa ki, hogy a fiu az atyához *hasonló* — de nem *egylényegü* — consubstantialis. De az ariánok diadalát az orthodox papság elmozdittatása előzte meg, melyet se megfélemliteni se megvesztegetni nem lehetett; és Constantius uralma a nagy Athanázius igazságtalan és sikertelen üldözése által lön megdicstelenitve.

Athanázius jelleme és

Ritkán van alkalmunk akár a munkás, akár a szemlélő életben azt tapasztalni, hogy egyetlen egy szellem mily hatást

gyakorolhat, vagy mily akadályokat győzhet le, ha ez erejét hajthatlanul egy czélnak elérésére irányozza. Athanázius halhatatlan neve sohasem választható el a Szent-Háromságnak katholikus tanától, melynek védelmére életének minden perczét s minden képességét fölszentelte. Athanázius Alexandernek titkára volt, s a niceai zsinatban összegyült atyák bámulattal és tisztelettel szemlélték az ifju diaconnak növekedő erényeit, ki Niceábóli visszatérése után öt hónapra az egyptomi érseki trónra emeltetett. E kitünő állást 46 évnél tovább töltötte be, és hosszú igazgatása, az ariánok hatalma elleni örökös küzdésben folyt le. Otször üzetett el trónjáról; husz évet töltött számkivetésben vagy mint menekült; s a római birodalom csaknem minden tartománya tanuja volt érdemeinek, vagy szenvedéseinek a homouzion ügyében, melyet ugy tekintett, mint életének egyetlen örömét és foglalkozását, mint kötelmét és dicsőségét. Üldöztetésének viharai közt fáradhatlan munkásságot fejtett ki, féltékenyen őrizve hirnevét és nem törődve biztonságával. Az orthodox iskola ugy tekintette őt, mint a keresztény theologia egyik legpontosabb mesterét, ki e mellett állitólag két világi tudománynak — a jognak és jóslásnak ismeretével birt.

viszontagságai.

K. u. 326–373.

De a mennyiben Athanázius folytonosan el volt foglalva minden rendü emberek előitéleteivel és szenvedélyeivel a szerzetestől egész a császárig: az emberi természetnek ismerete volt első és legfontosabb tudománya. Szelid és tiszteletteljes szilárdsággal jelent meg a fejedelmek udvarában, és szerencséjének változó viszonyai közt sohasem vesztette el barátainak bizalmát, sem elleneinek becsülését.

Az ifju egyptomi főpap szilárdan ellene szegült a nagy Constantin ismételten kijelentett abbeli akaratának, hogy Ariust a keresztény közösségbe visszahelyezzék. Ellenei azon hirt és gyanut terjesztették el róla, hogy ő a niceai zsinat végzéseit megszegte; hogy a mareoták egyik templomában szentségtörő kézzel egy kelyhet tört el; hogy hat püspököt megkorbácsolt vagy bebörtönöztetett; és a hetediket — Arseniust megölte, vagy legalább megcsonkitotta. E vádakat a caesarei és tyrei gyülekezetekben kellett volna tárgyalni, de ő nem fogadta el a meghivást, mig végre a császár szigoru rendeletének engedve Tyrusba elindult. Elutazása előtt kibékült elleneivel, s az állitólag megölt Arseniust életben vitte magával. A többi vádakra

Athanázius üldöztetése. K. u. 330.

K. u. 335.

nézve bebizonyitotta, hogy a kérdéses helyeken se kehely, se templom, se oltár nem létezik. Mindamellett az ariánok titokban bünösnek nyilatkoztatták, és végleges letételre és számkivetésre itélték őt.

Első számkivetése. K. u. 336.

Mielőtt az itélet kihirdettetett volna, Athanázius egy készen álló hajóra vetette magát, és Konstantinápolyba sietett, hogy fejedelme igazságszeretetét megkérlelje és lelkiismeretét fölébreszsze. A császár kezdetben megelégedett azzal, hogy az egyptomi béke a népszerü főnök eltávozása által biztositttatott, de az üresedésbe jött érseki széket nem akarta betölteni, s az itélet, melyet hosszú halogatás után végre kimondott, inkább féltékeny ostracismus volt, mint dicstelen számüzés. Azonban a galliai távoli tartománynak vendégszerető Trier városában huszonnyolcz hónapot töltött Athanázius. A császár halála megváltoztatta a közügyek folyamát; a főpap egy tiszteletteljes rendelet által visszahelyeztetett székébe az ifjabb Constantin által, ki tiszteletreméltó vendégének ártatlanságát és érdemét mély érzelemmel fejezte ki.

Visszahelyeztetése K. u. 338.

Második számüzetése K. u. 341.

E fejedelemnek halála Athanáziust ujabbi üldözésnek tette ki, s a gyenge Constantius, a kelet fejedelme hamar bünrészese lett az eusebiánoknak. Antiochiában 90 eusebián püspök jött össze, kik egyértelmü hitvallást és huszonöt canont állapitottak meg, melyek az orthodox görögök fegyelmét mai napig szabályozzák. E gyülekezetben az is elhatároztatott, hogy azon püspök, kit valamely zsinat hivatalától megfosztott, csak ugyanazon zsinat által helyeztethetik vissza; e határozat alapján Athanázius ellen a hivatalvesztés ujra kimondatott, és helyébe Gregorius emeltetett az érseki székbe. Athanázius ezután három évet töltött Rómában, honnan Constans által Milanóba hivatott. Ez, miniszterei tanácsára új zsinatot hitt egybe Sardicába, hol kilenczvennégy nyugati, és hetvenhat keleti püspök sereglett össze. De vitatkozásuk csakhamar ellenséges czivódássá fajult, minek folytán az ásiai püspökök Philippopolisba Thráciába vonultak; és a két vetélkedő gyülekezet a lelki mennydörgéseket ugy szórta kölcsönösen egymás ellen, mintha elleneik az igaz isten ellenségei volnának. Határozatait mindegyik fél a maga tartományában kihirdette; és mig Athanáziust nyugaton mint szentet tisztelték: keleten mint bünöst közborzalom tárgyául tekintették. A

K. u. 346.

sardicai gyülekezet adta első jelét a görög és latin egyház közötti egyenetlenségnek és szakadásnak, melyet a véletlen hitkülönbség és az állandó nyelv-eltérés idézett elő.

Második számkivetése alatt Athanázius a nyugaton gyakorta bocsáttatott Constans császár személye elé, kit befolyása által arra birt, hogy atyja buzgalmát és dicsőségét kövesse. A császár megigérte neki, hogy katonáit és Európa kincseit az orthodox ügynek szentelendi, és határozott levélben azt jelentette Constantiusnak, hogyha Athanáziusnak azonnali visszahelyezésébe bele nem egyezik, ő maga fogja őt hajóhadával és hadseregével az alexandriai érseki székbe és egyházba bevezetni. Constantius engedett, és miután Athanáziust székének elfoglalására ismételve fölszólitotta, ez Thrácián és Ásián keresztül Antiochiába érkezett, hol Constantius által a legszivélyesebben fogadtatott. Innen Alexandriába ment; bevonulása diadalmi menet volt; távolléte és üldöztetése csak annál kedveltebbé tette őt az alexandriaiak előtt; tekintélye még inkább megszilárdult, és hire Aethiopiától Britanniáig az egész keresztény világban elterjedett. Visszahelyeztetése. K. u. 349.

De az alattvaló, ki fejedelmét a szinlelés szükségére kényszerité, sohasem várhat őszinte és állandó bocsánatot: és Constansnak tragikai sorsa hamar megfosztotta Athanáziust hatalmas és nagylelkü pártfogójától. Romlásán nem egyedül a szenteskedő vagy bőszült püspökök titkolódzó gonoszsága dolgozott többé, kik a hiszékeny fejedelem tekintélyével visszaéltek. Maga a fejedelem is bevallotta szándékát, melyet oly hosszú ideig elfojtott: hogy magán sérelmeit meg akarja boszulni, és az első telet, melyet győzelme után Arlesben töltött, azon ellenség megsemmisitésére forditotta, ki reá nézve gyülöletesebb volt, mint Gallia legyőzött zsarnoka. Constantius neheztelése. K. u. 351.

Ha a császár szeszélye a respublica legkitünőbb és legérenyesebb polgárának halálát elrendelte volna, a kegyetlen rendeletet erőszakos és igazságtalan ministerei vonakodás nélkül végrehajtották volna. Az óvatosság, a halogatás s a nehézség, melylyel egy népszerü püspök elitélésében és megbüntetésében eljárt: a világ előtt azt tüntette ki, hogy az egyház kiváltságai a római kormányzatban ismét fölélesztették a rend és szabadság érzelmét. A tyrusi zsinat itétele nyilván sohasem vonatott vissza; de a nyugati egyháznak ragaszkodása Athanáziushoz rábirta Constantiust, hogy az itélet végrehajtását mindaddig fölfüg- Az arlesi és milánói zsinatok. K. u. 353–355.

geszsze, mig a latin püspökök beleegyezését meg nem nyeri. Az egyházi alkudozás két évet vett igénybe, s a császár és egyik alattvalója közti fontos ügy nyilvánosan tárgyaltatott az arlesi és különösen a milanói nagy zsinatban, hol több mint háromszáz püspök gyült össze. E gyülekezet részrehajlatlanságát lassankint aláaknázták az ariánok érvei, a heréltek ügyessége s a fejedelem nyomós sürgetései, ki boszuját méltóságának fölál dozásával elégitette ki. A megvesztegetés, az alkotmányos szabadság legcsalhatlanabb jele, sikeresen használtatott; kitüntetések, ajándékok és szabadalmak ajáltattak és fogadtattak el dijul egy püspöki szavazatért, s az alexandriai főpap elitéltetése ügyesen ugy tüntettetett föl, mint az egyetlen eszköz, mely a katholika egyház békéjét és egységét helyreállithatja. De Athanázius barátai férfias szellemmel küzdöttek a vallás és igazság örök kötelmei mellett. Kijelentették, hogy se a fejedelmi kegy reménye, se a haragjátóli félelem nem fogja őket arra birni, hogy távollevő, ártatlan és tiszteletreméltó testvérük fölött kárhoztató itéletet mondjanak. Szavuk tekintélyes és maguktartása tiszteletreméltó volt; de e hosszu és makacs viszályban, mely az egész birodalom figyelmét egyetlen egy püspökre vonta: az egyházi pártok lassankint azon utra tértek, hogy az igazat és igazságot egy sokkal érdekesebb tárgynak vessék áldozatul, annak, hogy a niceai hit rettenthetlen bajnokát megmentsék vagy megbuktassák.

Athanázius elitéltetése. K. u. 355.

De az ész szavát a pártoskodó vagy megvesztegethető többség lármája elnémitotta, és az arlesi és milanói zsinatok mindaddig föl nem oszlattattak, mig az alexandriai érseket mind a nyugati mind a keleti egyház itélete ünnepélyesen el nem kárhoztatta és le nem tette. A távollévő püspökökhez egy beleegyezési minta küldetett el, és mindazok, kik azt aláirni vonakodtak, a császár által azonnal számüzettek. A számüzöttek tiszteletreméltó sorához tartoztak: Liberius római, Osius cordovai, Paulánus trieri, Dionysius milanói, Eusebius vercellaei, Lucifer cagliari és Hilarius poitiersi püspökök. Midőn a római püspök Thraciába számüzetett, a nagy összeg pénzt, mely utazási kényelmére adatott, azon sértő megjegyzéssel küldte vissza: hogy a császárnak és heréltjeinek tán még szüksége leend reá katonáik és püspökeik fizetésére. Liberius és a száz éves Osius határozatát a számüzetés koservei végre megingatták.

Liberius és Osius eleste annál fényesebb világot vetett azon püspökök szilárdságára, kik megtörhetlen hűséggel ragaszkodtak Athanázius ügyéhez s a vallási igazsághoz. Elmés gonoszságu ellenségeik a kitünő számüzötteket a távoli tartományokba széjjel szórták, és számukra gondosan kikeresték a nagy birodalom legelhagyatottabb helyeit. Constantius császár oly szeszélyes volt, és képzelt kereszténvi hite oly könnyen megbotránkozott még a legcsekélyebb eltérés fölött is, hogy az *egylényegüség* védelmezőit ép oly buzgalommal üldözte, mint azokat, a kik a *hasonlényegüséget* állitották, vagy a kik az isten fiának *hasonlatosságát* tagadták. Számüzöttek.

A nyugati orthodox püspökök kegyvesztése és számüzetése mind megannyi előkészületi lépés volt magának Athanáziusnak romlására. Huszonhat hónapba került, mig őt végre a legálnokabb utakon érseki székéből elmozditani sikerült. A császár két külön titkár által tudatta vele az itéletet; de azt végrehajtani nem tartotta tanácsosnak, attól félvén, hogy a nép, mely folytonos ragaszkodással viseltetett Athanázius iránt, ennek védelmére fegyvert ragad. Ennélfogva az egyptomi hatóságok egyességre léptek Alexandria népszerü vezéreivel, hogy minden ellenségeskedés mindaddig fölfüggesztessék, mig a császár kegyét határozottan meg nem nyerik. Constantius e közben Syrianus vezérlete alatt Alexandriába rendelte a vidéken lévő katonaságot, mely éjfélkor Sz. Theonas templomát megrohanta, hol az érsek a papsággal és a néppel éjjeli ájtatosságait végezte. A bekövetkezett vérengzés a többi templomokban is hasonló vadsággal ismételtetett, és Alexandria lakói négy hónapig nem menekültek a féktelen hadsereg bántalmaitól. Sokan a hivők közől megölettek, a püspökök és papok a legkegyetlenebb bánásmódban részesültek a felizgatott katonák részéről, kik a fölavatott szüzeket mesztelenül megkorbácsolták és megbecstelenitették; a vagyonos polgárok házait kirabolták s a vallásos buzgalom álczája alatt mindennemü kicsapongást büntetlenül üztek. A bitor cappadociai György, megnyervén az ariáni zsinat fölavatását: a vallás, az igazság s az emberiség minden törvényét félrevetette, és Egyptomnak több mint kilenczven püspöki városában, az erőszak s botrány ugyanazon jelenetei ismételtettek, melyeknek a főváros szinhelye volt. A császár bátorkodott szolgáinak eljárását helyeselni, és egy szenvedélyes le- Athanázius harmadik kiüzetése Alexandriából. K. u. 356.

velben üdvözölve fogadta Alexandria fölszabaditását, s azon reményét fejezte ki, hogy György magának Alexandernek hirnevét is fölül fogja mulni. Egyszersmind ünnepélyesen kinyilatkoztatta abbeli változhatlan elhatározását, hogy tüzzel vassal üldözni fogja a szerencsétlen Athanázius lázadó pártosait, ki az igazság elől menekülve bünösségét bevallotta, és ilymódon elkerülte a dicstelen halált, melyet annyiszor megérdemelt.

Magatartása.

Azon emlékezetes éjszakán, midőn Syriánus hadai szent Theonas templomára törtek, a boszu és félelem közepette Athanázius arra buzditotta a gyülekezetet, hogy énekeljék Dávid zsoltárát, mely Izrael istenének az egyptomi büszke és istentelen zsarnok fölötti diadalát ünnepli. Midőn az ajtók végre betörettek: a katonák kivont karddal a szentély felé tolakodtak, mert az arián vezetők azt mondogatták nekik, hogy Athanázius fejét a császár legkedvesebb ajándékul fogadná. A sötétség s a zavar előnyére volt a püspöknek, ki a sokaság által elnyomatott és földre terittetett ugyan, de erejét összeszedte, és azon percztől fogva ellenségeinek szemei elől elveszett, és hat évig áthatolhatlan homályban maradt.

Visszavonulása.

Kiengesztelhetlen ellenének zsarnoki hatalma kiterjeszkedett az egész római világra, s a felbőszült fejedelem az aethiopiai keresztény uralkodókat is hathatós levele által arra kérte, hogy Athanázius még a föld legtávolabbi tartományaiból is kizárasék. A tartományi főnökök és tribunok fölszólittattak, hogy a szökevény püspököt üldözzék; bőkezü jutalmak igértettek azoknak, kik őt élve vagy halva előkeritenék, másrészt pedig kegyetlen büntetések szabattak azoknak, a kik neki menhelyet adni merészelnének. De Thebais sivatagja egy vad és engedékeny fajjal volt benépesitve, mely inkább engedelmeskedett papja rendeleteinek, mint fejedelme törvényeinek. Ezenfölül Egyptom kolostorai magán álló, és elhagyott vidékeken a hegyek csúcsain vagy a Nilus szigetein valának elhelyezve, és Tabenne szentelt kürtje ezrenkint gyüjtötte össze a harczias termetü barátokat, kik a vidéken a földet mivelték, és a kinzó eszközök daczára se tagadták meg nemzeti jellemüket, mely nem engedte, hogy belőlük valamely titkot kisajtoljanak, ha magukat annak föl nem fedezésére elhatározták. Athanázius visszavonultságát, mely egyedül Constantius életével végződött, leginkább ezen barátok társaságában töltötte. Sokoldalu kaland-

jai igen mulattató regény anyagát képezhetnék. E hozzáférhetlen menhely homályából a rettenthetlen főpap folytonos és nyilt háborut merényelt az ariánok pártfogója ellen; nyilvános védirataiban, melyeket a császárhoz intézett, gyakran a mérsékletesség magasztalását szenvelegte, mig ugyanazon időben titkos és heves gúnyirataiban Constantiust ugy tünteti elé, mint gyenge és romlott fejedelmet, családjának hóhérát, a birodalom zsarnokát és az egyház anti-Krisztusát. A győztes fejedelem, ki megfékezte Gallus vakmerőségét és elnyomta Sylvánus lázadását; ki levette Vetranio fejéről a koronát és legyőzte Magnentius hadseregét: jólétének magaslatán egy láthatlan kéz által sebet kapott, melyet se meggyógyitni, se megboszulni képes nem volt.

Athanáziusnak és oly sok más tiszteletreméltó püspöknek üldöztetése a kereszténveket méltó felindulásra és elégületlenségre inditotta. A nép hü püspökeinek elvesztését sajnálta, s a rájuk erőszakolt idegenek miatt választási jogának megsértését panaszolta. A katholikusok be akarták bizonyitani a világ előtt, hogy főnökeik eretnekségét nem osztják, s ezért nyilvánosan kitüntették elégületlenségüket, vagy végleg különszakadtak ezek közösségétől. Az első mód, mely Antiochiában találtatott fel, sikerre vezetett s a keresztény világban hamar elterjedt. A doxologia, vagy szent ének, mely a szent-Háromság dicsőségét hirdeti, igen finom, de lényeges változatokra alkalmas, és az orthodox vagy eretnek vallás lényege egy szétválasztó vagy összekötő szócska által kifejezhető. Fláviánus és Diodorus váltakozó feleleteket, és rendesebb zsoltár éneklést hoztak divatba. Vezetésük alatt egész sereg barát kerekedett föl a sivatagból, kik mint jól fegyelmezett énekesek Antiochiában a Háromság dicsőségét énekelték, és tanaik tisztasága által felingerelték az ariáni főpapot, ki a tiszteletreméltó Eustathius trónját bitorolta. Az udvar forradalma megszaporitotta a követelők számát, és néha három négy püspök is követelte ugyanazon város lelki törvényhatóságát. A kereszténység behozatala új okot szolgáltatott a római kormánynak a zsarnokságra és lázadásra: a polgári társadalom kötelékei a vallási pártoskodás dühe által széjjeltépettek, és a tudatlan polgárok, kik tán közönyösen szemlélték a császárok fölemeltetését és bukását, azt képzelték, hogy életük és szerencséjük egy-egy népszerü egy-

Arián püspökök.

házfi érdekével van összekötve. A két fővárosnak, Rómának és Konstantinápolynak példája elénk tüntetheti a birodalom állapotát és az emberiség hangulatát Constantin fiainak uralma alatt.

Róma. I. A római pápa mindaddig, mig állását és elveit fentartotta, egy nagy nép meleg ragaszkodása által támogattatott, és megvetéssel utasithatta vissza az eretnek fejedelem kérelmeit, fenyegetéseit és ajánlatait. Midőn a heréltek Liberius számüzetését titokban elhatározták, a legnagyobb óvatossággal jártak el. E püspök éjfélkor erős őrizet alatt vitetett el, mielőtt a római nép megütközése dühösséggé fajult volna. A mint azonban Thráciában lett számüzetését megtudták, összesereglettek és nyilvános ünnepélyes esküvel kölcsönösen lekötelezték egymást, hogy sohasem hagyják el püspöküket, és sohasem ismerik el a bitor Felixet, kit a heréltek befolyása szabályellenesen választott meg, s ki a fel nem avatott palota falai közt szenteltetett föl. Midőn Constantius két év mulva meglátogatta Rómát, a tanácsnokok és előkelő polgárok nejei azon kéréssel járultak hozzá, hogy Liberiust helyezze vissza püspöki székébe. A császár, hajthatlan elhatározásukat csodálva, beleegyezett, hogy Liberius és Felix békés egyetértésben kormányozzák illető megyéjüket. A császár válasza a circusban nyilvánosan felolvastatott, de egyszerre ezer torokból ezen felkiáltás hangzott: „Egy Isten, egy Krisztus, egy püspök.“ A római nép buzgalma később annyira terjedett, hogy Felixet a városból kiüzvén, hiveit nyilvános helyeken, sőt még a templomokban is leöldösték; és Róma, a keresztény püspök visszatérése után, Marius mészárlásának borzasztó képét és Sulla proscriptióit újitotta meg.

Konstantinápoly. II. Daczára a kereszténység gyors előhaladásának, Rómában, Alexandriában és a birodalom más nagy városaiban a hitetleneknek még mindig erős és hatalmas pártjuk volt, mely az egyház boldogulását irigy szemmel nézte, s annak theologiai viszályait nevetségessé tette. Egyedül Konstantinápoly élvezte az előnyt, hogy a hit kebelén született és nevelkedett föl. A kelet fővárosa sohase szennyeztetett be bálványimádás által, s az egész nép mélyen beszítta azon nézeteket, erkölcsöket és szenvedélyeket, melyek az azon korbeli kereszténységet az emberiség többi részétől megkülönböztették. Alexander halála után a püspöki szék Pál és Macedonius közt vita tárgya lett. Mindketten

megérdemelték e kitünő állást, de Pálnak azon előnye volt, hogy előbb választatott meg és jobban ragaszkodott az orthodox hithez. Tizennégy év alatt ötször üzetett el, s a nép erőszaka többször helyezte őt vissza, mint a fejedelem engedélye; és ugy látszott, hogy Macedonius hatalma csupán vágytársának halála által biztositható. A szerencsétlen Pál megkötözve Mesopotámia homoksivatagjaiba hurczoltatott, hol hat napi étlenség után, Constantius egyik miniszterének Fülöpnek rendeletére megfojtatott. Az elfogatási rendelet előbb Hermogenes lovassági tábornoknak adatott, de a felbőszült nép ezt agyonverte, és holttestét nyilvános meggyalázásnak tette ki. Midőn észrevették, hogy Pált elhurczolták, a tömeg a főtemplom felé sietett, hogy ezen fontos helyet elfoglalja; itt az ariánok a katholikusokkal összeütközvén, háromezerszázötven ember maradt halva. Később Macedonius nagy Constantinnak holt testét a roskadozó kápolnából a szent Acacius templomába vitette. A nép ezt ujabbi boszantásnak vette, és azonnal fegyvert ragadva a szentelt helyhez sietett, hol egy egyházi történész bizonyitása szerint: „annyi vér folyt, hogy a templom előtti kutat elárasztotta, melyből a csarnokokba s a szomszéd udvarokba is elözönlött.“

Az Ariánok kegyetlensége.

Constantiusnak kegyetlen és önkényes természete, mely bün és ellentállás nélkül is elégszer felindult: méltán elkeseredett a főváros zendülései és egy felekezetnek bünös magaviselete fölött, mely felekezet fejedelme tekintélyével és vallásával daczolni merészelt. A rendes büntetések: a halál, a számkivetés és elkobzás részrehajló szigorral alkalmaztattak; és a görögök még mindig tiszteletben tartják azon két egyházfinak — olvasó és al-diaconnak — emlékét, kik mint Hermogenes gyilkosai Konstantinápoly kapuinál lefejeztettek. Egy rendelet mindazon katholikusokat, kik az ariánokkali közösséget visszautasitották, minden egyházi szabadalmaiktól és keresztény jogaiktól megfosztotta; és Macedonius, hogy a homuizont föntartsa, oly kegyetlenségeket vitt véghez, melyek Constantius uralmának gyalázatára szolgáltak. A nőket és gyermekeket erőszakosan megkeresztelték, s az áldozók száját fagéppel tartották nyitva, mialatt a szentelt kenyeret torkukba betömték; a gyenge szüzek emlőit vagy tüzes tojáshéjjakkal égették, vagy embertelenül éles és erős kötelékekben összeszoritották. Macedonius elha-

tározta, hogy a novatiánokat vagy megtériti, vagy kiirtja; és e végre négyezer főből álló hadtestet rendelt ki ellenük, de a nép ellenszegült, s az összeütközésben — néhány szökevény kivételével — az egész hadtest a csatatéren halva maradt. Constantius utóda azt mondja: „A befogottak, üldözöttek és számkivetettek száma igen jelentékeny volt. Az ugynevezett eretnekek közől egész tömegek mészároltattak le, különösen Cyzicusban és Samosatában. Paphlagoniában, Bythynia — Galatia — és sok más tartományban egész városokat és falvakat elpusztitottak és végkép lerontottak.“ *)

A donatisták és circumcelliónok forradalma és tülhössége. K. u. 345. stb.

Mig az ariáni viszály lángjai a birodalom életerejét fölemésztették: az afrikai tartományokat a circumcelliónok, a donatisták egyik vad felekezete nyugtalanitotta. Constantin törvényeinek szigoru végrehajtása, és fiának Constansnak az egyház egyesitésében tanusitott bátor erőlködései a kölcsönös gyülölet érzelmeit még inkább elkeseritették. Numidia és Mauritánia vad lakói felindulással fogadták püspökük számüzetését, templomaik lerontását és titkos gyülekezeteik megszakitását. A donatisták szülőföldjükről elüzve a getuliai sivatagokba vonultak, a hol tétlenségben és rablással töltötték életüket. A circumcelliónok vezérei a „szentek hadnagya“ czimet vették fel, és karddal s lándzsával fölfegyverkezve. „Dicséret az Istennek“ kiáltással rettegést gerjesztettek Afrika fegyvertelen tartományaiban. Leégették a falvakat, melyeket kiraboltak, és mint féktelen zsarnokok urkodtak a védtelen tartományokban. A katonasággal gyakran megütköztek s azt többször le is győzték. A fegyveresen elfogott donatistákkal ugy bántak mint a puszta vadállataival, és a visszatorlás mértéke gyors arányban növekedett, mely a forradalom borzalmait még súlyosabbá tette, s a kölcsönös bocsánat reményét is kizárta.

Vallásos öngyilkosságuk.

E rendetlenségek a vallási zsarnokság természetes következményei voltak; de a donatisták dühét még egy rendkivüli esztelenség is táplálta. Sokan e vakbuzgók közől borzalommal viseltettek az élet iránt, s a martyrság után vágyakodtak. Megtámadták a pogányok templomait, hogy ezek boszut álljanak rajtuk; betolakodtak a törvényszékek elé, s a megrémült birót arra kényszeritették, hogy őket tüstént kivégeztesse; megállitot-

*) Julián Epist. 53. p. 436.

ták az utasokat a nyilt utakon, és halálfenyegetéssel azon sajátságos kegyet erőszakolták ki tőlük, hogy őket a martyrság dicsőségében részesitsék. Midőn minden forrást kimeritettek, egy meghatározott napot tüztek ki, melyen rokonaik és testvéreik jelenlétében valamely magas kőszikla tetejéről a mélységbe fognak zuhanni. E kétségbeesett hitbuzgók tényeiben a részrehajlatlan bölcsész azon hajthatlan szellem befolyását és legnagyobb túlzását fedezheti fel, mely eredetileg a zsidó nemzet elveiből és jelleméből származott.

A keresztény felekezetek általános jelleme. K. u. 312 - 361.

E benső megoszlás, mely az egyház békéjét megzavarta, és diadalát elhomályositotta: megerősitette a pogány történésznek erre vonatkozó megjegyzését, és igazolásául szolgált egy tiszteletreméltó püspök sajnálkozásának. Ammianust a tapasztalás arról győzte meg, hogy a kereszténveknek egymás elleni ellenségeskedése még a vadállatoknak az ember elleni dühét is fölülmulta; és naziáni Gergely szenvedélyes komolysággal panaszkodik, hogy a mennyei királyságot a viszály zürtömeggé, éji zivatarrá és pokollá változtatta.

A pogányok türése.

Egy jelenkori iró, ki méltó öntudattal tehette saját történelme elé a politikai és bölcsészeti tiszteletreméltó czimet, Montesquieu félénk eszélyét azzal vádolja, hogy elmulasztotta a birodalom hanyatlásának okai közt Constantin azon törvényét előszámlálni, mely a pogány isten-tisztelet gyakorlatát határozottan elnyomta és alattvalóinak jelentékeny részét papok, templomok és nyilvános vallás nélkül hagyta. E helyett, mi Constantin eredeti levelét idézzük, melyet a régi vallás követőihez intézett azon időben, midőn megtérését többé nem titkolta, se trónjának versenytársaitól többé nem félt. Ö a legsürgetőbb kifejezésekkel szólitja és inti a római birodalom alattvalóit, hogy kövessék uroknak példáját, de egyuttal azt is kinyilatkoztatja, hogy azok, kik szemeiket az égi világosság előtt fölnyitni nem akarják: szabadon élvezhetik saját templomaikat és saját képzelt isteneiket. A nélkül, hogy igéretének szentségét megsértette — a nélkül, hogy a pogányok félelmét felriasztotta volna: az ildomos fejedelem lassu és óvatos léptekkel haladott előre, hogy a sokistenség rendetlen és hanyatló alkotmányát aláaknázza. Nehány szigorú föllépését az igazság és közjó követelményeivel szépitette. Kemény büntetést szabott

Constantin által.

a titkos és istentelen jóslat mesterségére; elhallgattatta az oraculumokat, melyeknek csalása és hamissága nyilvánosan bebizonyittatott; helyeselte a római censor azon rendeletét, melynél fogva több phaeniciai templom a miatt rontatott le, mivel bennük Venus tiszteletére az aljasság minden nemeit gyakorolták. A konstantinápolyi császári város a görög és az ásiai gazdag templomok ragadományaiból ékittetett fel, a szent tulajdon elkoboztatott, és az istenek és hősök szobrai oly nép közé szállittattak, mely azokat nem imádása — hanem kiváncsisága tárgyaként szemlélte.

És fiai által. Constantin fiai — több buzgósággal de kevesebb kimélettel — atyjuk nyomdokain jártak. Constantius neve alatt egy határozott törvény bocsáttatott ki, mely ezt mondja: „Kivánjuk, hogy minden helyütt és minden városban a templomok azonnal zárassanak be, és gondos őrizet fordittassék arra, hogy senkinek se legyen hatalma vétkezni. Hasonlókép rendeljük, hogy minden alattvalóink az áldozattól tartózkodjanak. Ha valaki ilyetén bünt elkövetne, hadd érezze a kard boszuját, és kivégeztetése után javai közhasználatra koboztassanak el. Ugyanezen büntetéseket szabjuk ki a tartományok kormányzóira, ha azok a vétkeseket megbüntetni elmulasztják.“ De nagy okunk van hinni, hogy ezen borzasztó rendelet megiratott ugyan, de ki nem hirdettetett, vagy ha kihirdettetett, végre nem hajtatott. Körülbelül négy évvel ezen véres rendelet állitólagos kelte után Constantius meglátogatta Rómát, és egy pogány szónok — Symmachus — azt mondja róla: „Hogy a császár a vesta szüzek szabadalmait sértetlenül fennhagyta; Róma nemeseit papi méltóságokkal fölruházta; a nyilvános szertartások és áldozatok szokásos költségeinek fedezésébe beleegyezett, s ha ő maga különböző vallást karolt is fel, sohasem tett kisérletet a birodalomnak a régi szent tisztelettől való megfosztására.“ A tanács még mindig ünnepélyes rendeletek által szentelte meg fejedelmeinek *isteni* emlékét, és maga Constantin holta után azon istenek közé soroltatott, kikről ő lemondott, és kiket ő életében kigúnyolt. A *legfőbb pápai* czimet, jelvényeket és előjogokat, melyeket Numa behozott és Augustus fölvett, vonakodás nélkül hét keresztény fejedelem fogadta el, kik több hatalommal voltak felruházva azon vallás fölött, melyet elhagytak, mint a fölött, melyet vallottak.

A kereszténység megoszlása fölfüggesztette a *pogányság* romlását. Azon vallást, mely a birodalomban oly soká uralkodott, még mindig igen sokan tisztelték. Az állam és hadsereg tisztségei még mindig különbség nélkül adományoztattak minden alattvalónak; és a tudománynak, a jólétnek s a bátorságnak jó része a sokistenség szolgálatában állott. Buzgalmukat egy elitélt felekezet ingerlő diadala keltette föl, és reményeik azon alapos bizalom által költtettek uj életre, hogy a birodalom reménybeli örököse, e fiatal és bátor hös, ki Galliát a barbárok fegyverétől megszabaditotta — titkon öseik vallását karolta föl.

SZEGEDI FŐREÁLTANODAI
OLVASÓ-KÖR

Szegedi
Radnóti M. Gimnázium
Tanári Könyvtára
Leltári szám:
4548/1
19 67.

Az első kötet tartalma.

Lap.

I. FEJEZET: A birodalom kiterjedése és katonai ereje az Antoninok alatt 1

II. FEJEZET: A római birodalom egységéről és benső jólétéről az Antoninok korában 12

III. FEJEZET: A római birodalom alkotmánya az Antoninok alatt 27

IV. FEJEZET: Commodus kegyetlenségei, esztelenségei és gyilkosai. — Pertinax megválasztatása és reform-kisérlete. — Meggyilkoltatása a testőrök által 38

V. FEJEZET: A császárság nyilvános eladatása a testőrök által Didius Juliánusnak. — Clodius Albinus Británniában, Pescennius Niger Syriában, és Septimius Severus Pannoniában. — Pertinax gyilkosai ellen nyilatkoznak. Polgári háborúk, és Severus győzelme három versenytársa fölött. — A fegyelem meglazulása. — A kormányzat uj elvei 46

VI. FEJEZET: Severus halála. — Caracalla zsarnoksága. Macrinus trónbitorlása. — Heliogabalus esztelenségei. — Alexander Severus erkölcsei. A sereg kicsapongása. — A római pénzügy általános állapota 53

VII. FEJEZET: Maximin fölemeltetése és zsarnoksága. — Forradalom Afrikában és Itáliában a tanács tekintélye alatt. — Polgári háboruk és zendülések. — Maximin — és fiának, Maximus és

Lap.

Balbinnak, valamint a három Gordiánnak erőszakos halála. — Fülöp trónbitorlása és világi játékai 66

VIII. FEJEZET: Persia állapota, miután Artaxerxes az egyeduralmat helyreállitotta 76

IX. FEJEZET: Germánia állapota a barbárok betöréseig Decius császár idejében 83

X. FEJEZET: Decius, Gallus, Aemilián, Valerián és Gallienus császárok. — A barbárok általános betörése. — A harmincz zsarnok 90

XI. FEJEZET: Claudius uralkodása. — A góthok megveretése. — Aurelián győzelmei, diadala és halála 106

XII. FEJEZET: A hadsereg és a tanács magaviselete Aurelián halála után. — Tacitus, Probus, Carus és fiának uralkodása 119

XIII. FEJEZET: Diocletiánnak és három társának, Maximián — Galerius — és Constantiusnak uralkodása. — A rend és béke általános helyreállitása. — A persa háboru, győzelem és diadal. — A közigazgatás uj alakja. — Diocletián és Maximián lemondása és visszavonulása . . 132

XIV. FEJEZET: Zavarok Diocletián lemondása után. — Constantius halála. — Constantin és Maxentius fölemeltetése. — Hat császár egyszerre. Maximián és Galerius halála. — Constantin győzelmei Maxentius és Licinius fölött. A császárság egyesitése Constantin tekintélye alatt . . 150

XV. FEJEZET: A keresztény vallás előhaladása és az első keresztények érzelmei, modora, száma és állapota 170

XVI. FEJEZET: A római kormány magatartása a keresztények iránt Néro uralkodásától Constantinig 194

XVII. FEJEZET: Konstantinápoly alapittatása. — Constantinnak és utódainak politikai rendszere. — Katonai fegyelem. — A palota. — A pénzügy. 216

Lap.

XVIII. FEJEZET: Constantin jelleme. — A góth háboru. Constantin halála. — A birodalom fölosztása három fia közt. — A persa háboru. — Az ifjabb Constantin és Constans tragikai halála. — Magnentius bitorlása. — Polgári háboru.— Constantius győzelme 239

XIX. FEJEZET: Constantius egyedül császár. Gallus fölemeltetése és halála. — Julián veszedelme és fölemeltetése. A sarmata és persa háboru. — — Julián győzelme Galliában 255

XX. FEJEZET: Constantin megtérésének indokai, előhaladása és következményei. — A keresztény vagy katholika egyház megállapitása és alkotmánya 266

XXI. FEJEZET: Az eretnekség üldözése. A donatisták szakadása. — Az ariáni czivódás. — Athanázius. — Az egyház és birodalom zilált állapota Constantin és fiai alatt. — A pogányság türése 279

481346

Lényegesebb sajtó-hibák.

Lap.	Sor	ehelyett	igazitandó.
7.	14. alul	összevessszük	összeveszszük
11.	17. 18. fölül	most az első sat.	most mind a kettő Spanyolország uralmát ismeri
11.	19. fölül	Cyrust	Cyprust
30.	13. fölül	tekintettek	tekinttettek
33.	3. alul	Commodiusig	Commodusig
143.	6. alul	„dominius“	„dominus“.

REVÍZIÓ
2009 MÁJ 07